

Володимир Кравченко

УКРАЇНА, ІМПЕРІЯ, РОСІЯ

Вибрані статті з модерної історії
та історіографії

КРИТИКА

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Наукове Товариство
ім. Шевченка в Америці

Східний Інститут українознавства
ім. Ковальських

Інститут Критики
Серія «Критичні студії»

Volodymyr Kravchenko

Ukraine,
Empire, Russia

Selected Studies
in Modern History
and Historiography

Kyiv
2011

Володимир Кравченко

Україна, Імперія, Росія

Вибрані статті
з модерної історії
та історіографії

Київ
2011

Статті, вміщені у збірнику «Україна, Імперія, Росія», становлять частину наукового доробку одного з провідних українських історіографів професора Харківського національного університету ім. Каразіна Володимира Кравченка. Пропоновані читачеві розвідки висвітлюють різноманітні проблеми історії, історичної пам'яті й ідентичності українського суспільства від XVIII століття до сьогодення. Автор аналізує засадничі наративи української новочасности (на кшталт «Історії русів» та ін.), рецепцію Переяславської Ради та постаті гетьмана Івана Мазепи, досліджує перебіг українсько-російських стосунків і ставлення українців до Російської імперії протягом останніх століть, висвітлює інтелектуальну історію Слобожанщини, передусім Харківського університету, висвітлює ті чи ті аспекти життя і творчості його чільних професорів, зокрема Дмитра Багалія та ін. Окрему групу становлять есеї, присвячені сучасному стану української історичної науки й історичної свідомості в краї та діаспорі. Більшість із цих праць, що побачили світ упродовж 1990-х – 2000-х років різними мовами у виданнях різних країн, досі були малодоступними і для фахівців, і для студентства, і для широкого читацького загалу в Україні.

Художник Ярослав Гаврилюк

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики у співпраці зі Східним інститутом українознавства ім. Ковальських і випущено у світ за фінансової підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету та Наукового товариства ім. Шевченка в Америці з Фонду ім. Івана й Єлизавети Хлопецьких.

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено.

© Володимир Кравченко, 2011

© Видавництво

«Часопис “Критика”», 2011

ISBN 978-966-8978-47-0

Зміст

Передмова	7
Ім'я для України.....	11
Столиця для України	45
Університет для України.....	87
Історик для України	133
Переяславський комплекс в українській історіографії.....	197
Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII та першої чверти XIX ст.	277
«Історія русів» у сучасних інтерпретаціях.....	299
Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки Центральною та Східною Європою	319
«Словник малоруської старовини» 1808 року та його автор.....	339
Николай Полевой і «звичайна схема “руської” історії».....	355
Зенон Євген Когут: сторінками інтелектуальної біографії.....	369
Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії	391
Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії.....	455
Бібліографія вміщених праць	529
Показчик	533

Передмова

Ця книжка – результат моїх інтелектуальних мандрівок у часі та просторі. У студентські роки я писав про українсько-польські культурні зв'язки другої половини ХХ ст. Польська мова давала можливість зазирнути до іншого, цікавішого культурного світу, проте польська історія мене чомусь не привабила. Тож від Польщі я повернув на географічний схід України, а в часі пішов углиб, звернувшись до «довгого» ХІХ століття, в якому розгорталася кар'єра головного персонажа моєї кандидатської дисертації – Дмитра Івановича Багалія.

Світ «високої» інтелектуальної культури Російської імперії виявився не менш цікавою альтернативою радянському способу життя, ніж атмосфера «найвеселішого барака» в соціалістичному таборі. Проте на історичну добу, що її я обрав, було накладено численні табу, і вона не належала до пріоритетних, «актуальних» проблем радянської історіографії. «Ти що, не міг узяти історію партизанського руху? – докоряв мені дядько, людина досвідчена в робленні кар'єри та просуванні з периферії до столиці. – Ні, йому треба було знайти якогось українського націоналіста. Ти хочеш захиститися чи ні?»

Ці слова я згадував пізніше не раз, проте замість уїти їх до уваги вирішив відійти ще далі від сучасності і перейти від «прогресивної буржуазної» історіографії до зовсім уже безнадійної «дворянсько-поміщицької» науки кінця ХVІІІ ст. й першої половини ХІХ ст. з її Бантишем-Каменським, Маркевичем і подібними персонажами, які не

спромоглися не те що «розбудити» Герцена та декабристів, а навіть задовольнити «несамовитого Віссаріона».

Ніким не очікувана «перебудова» «зактуалізувала» і Багалія, й Бантиша-Каменського, надавши їм почесне місце в пантеоні українського «національного відродження». Тож мої наукові зацікавлення раптом стали «кон'юнктурними». Не знаю, чи задовольнило б це мого дядька, але, на щастя, світ мене «спіймав» ненадовго. Саме тоді я мав необережність почати роботу над навчальним посібником з української історіографії, що її досі ніяк не завершу. Власне, більшість статей пропонованої книжки з'явилися в перебігу цієї праці.

Знайомство зі світом західної наукової літератури, з одного боку, та поступове розчарування в українській соціальній реальності – з другого, підштовхнули мене до нової інтелектуальної мандрівки в зворотному напрямку – від XVIII ст. до сучасності. На цьому шляху час від часу виринали сюжети, пов'язані з Харковом, Харківським університетом і їхнім істориком – Дмитром Багалієм. Проте це був шлях манівцями – тематичними, дисциплінарними, географічними. На ньому довелося розпрощатися не лише з ілюзіями «об'єктивної» позитивістської історіографії, у традиціях якої мене було виховано, а й з творчими можливостями національної парадигми. З інструменту дослідницької роботи ця остання дедалі більше перетворювалася на об'єкт пізнання.

Коли з'явилася ідея видання збірки моїх статей, це одразу поставило мене перед дилемою – залишити їх у тому вигляді, в якому вони побачили світ, чи переписати? Врешті-решт я обрав останнє. Частину статей для цього видання фактично написано заново. Це збільшило первісний обсяг деяких із них удвічі та навіть утричі. Решту я намагався переробити, весь час пам'ятаючи про бальзаківського художника: той перемальював свою роботу все життя, прагнучи досконалості, проте коли портрет побачила публіка – на ньому вже нічого не можна було розпізнати...

Ідею цієї збірки підказав Андрій Мокроусов, якому хочу висловити глибоку вдячність. Знайомство та спілкування з Романом Шпорлюком, Зеноном Когутом, Григорієм Грабовичем, Наталею Яковенко, Олексієм Толочком мали неаби-

який вплив на моє нинішнє розуміння історії України й історіографії. Постійна й доброзичлива підтримка з боку колег і друзів з Канадського інституту українських студій та Українського наукового інституту Гарвардського університету відкрили можливості для роботи з сучасною науковою літературою, за що хочу особливо подякувати Тимошеві Головінському, Тамарі Нері, Романові Сенькусю. Терпляча доброзичливість і готовність допомогти з боку моїх співробітників з катедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна також заслуговують на окрему подяку. Зрозуміло, що ніхто з них не несе відповідальності за огріхи та помилки в моїх публікаціях.

Я розцінюю це видання як проміжний етап, а не фінал своїх інтелектуальних мандрівок країною – уявною та справжньою. Столиці мене завжди надихали, але ніколи не приваблювали – хіба що на дуже короткий час. Те саме стосується професійного «мейнстриму» – мабуть, це комплекси з радянських часів. Україна й досі має непередбачуване майбутнє та минуле – вивчати її цікаво, жити в ній неможливо. Але наряд чи це колись і комусь пощастить змінити...

Ім'я для України

Вступ

Щоразу, коли суспільство зазнає глибоких перетворень, пов'язаних зі змінами у його колективній ідентичності, її базові символи наповнює новий зміст. Українська історія XVIII–XX ст. таких поворотних пунктів знає чимало. Одним із них є доба Просвітництва, яку супроводжували кардинальна трансформація європейського політичного та культурного простору, глобалізація та модернізація. Ця епоха особливо цікава сьогодні, коли в Європі втілюються нові політичні (національні й транснаціональні) проекти, відбувається методологічне оновлення всього комплексу соціальних наук, а тематика «регіону», «кордонів», «імперії» та «ідентичности» знову опиняється в центрі уваги теоретиків і практиків.

Зміни в колективній ідентичності завжди пов'язано зі змінами в історичному наративі. Джонатан Фридмен, один із дослідників та інтерпретаторів історіографії в національному контексті, говорить, що «дискурс історії, як і міту, і є дискурсом ідентичности»¹. Ідентичність набуває просторового виміру в локальних, регіональних, національних і транснаціональних типах². Історія історичних наративів, отже, стає частиною

¹ J. Friedman, «History, Political Identity and Myth», *Lietuvos etnologija* = *Lithuanian Ethnology*, no. 1 (2001), p. 41.

² Stefan Berger, «History and Forms of Collective Identity in Europe: Why Europe Cannot and Should Not be Built on History», *The Essence and the Margin. National Identities and Collective Memories in Contemporary European Culture* (Amsterdam; New York, 2009), p. 21.

історії різних типів ідентичності, в кожному з яких уявлення про «свою» територію та її кордони відіграє істотну, якщо не визначальну роль, відокремлюючи «своє» від «чужого». Кляус Едер у зв'язку з цим підкреслює, що колективні ідентичності, які формуються до появи інституційованих, «жорстких» кордонів, наділяють розділові бар'єри між «нами» та «ними» («м'які кордони») відповідним соціальним сенсом³. Український аспект цієї проблеми репрезентовано в багатьох працях, що з'явилися впродовж останніх десятиріч і належать Зенонові Когуту, Сергієві Плохю, Франкові Сисину, Сергієві Біленькому, Олексієві Толочку, Лілі Бережній, Ярославові Грицаку, Миколі Рябчукові, Тетяні Журженко, Ользі Філіповій та багатьом іншим аналітикам.

Українська модерна ідентичність – продукт недавнього часу, адже національний історичний наратив, кодифікована літературна мова та навіть сучасне ім'я території та народу, що на ній мешкає, утвердилися щойно в першій половині ХХ ст. Доти уявлення про національну територію та націю, батьківщину та її історію формувалися в межах інших, домодерних типів ідентичності, передусім релігійних, соціальних, політичних, а також локальних, засвідчених відповідними наративами⁴. Зрозуміло, що авторів цих наративів можна вважати українськими лише тією мірою, якою коректно проектувати в минуле сучасну Росію, Польщу, Італію чи Іспанію.

Домодерні українські ідентичності ніколи не існували в «чистому» вигляді. Вони, як правило, впліталися в ширший контекст, витворений панівними в цьому регіоні Європи колективними ідентичностями – як релігійними (передусім православною), так і світськими (польською та російською). Тому історичні наративи, у яких творилися та здобували легітимність ті чи ті колективні ідентичності, можна розглядати в рамках концепцій транснаціональної або «переплетеної історії»⁵. Ранньомодерні ідентичності України артикулювали

³ Klaus Eder, «Europe's Borders: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe», *European Journal of Social Theory*, no. 9 (2006), p. 255.

⁴ Serhii Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (Cambridge, 2006).

⁵ Micol Seigel, «Beyond Compare: Comparative Method after the Transnational Turn», *Radical History Review*, vol. 91 (2005), p. 62–90; Michael

за допомоги різних етнічних, політичних і релігійних термінів. Не випадково ідентичності ці опинилися в різних політичних, географічних і національних проєкціях і контекстах залежно від позиції самого «залученого спостерігача».

Кордони уявленої України ніколи не були сталими. Найчастіше вони виглядали як контактні культурні зони, чие населення мало гібридні, змішані ідентичності. Зони ці окреслювано за допомоги символів та/або адміністративно-політичних кордонів. І в першому, й у другому випадку історичні наративи могли відігравати, залежно від кон'юнктури, дієву роль, проводячи символічні межі національних проєкцій ідентичности, демаркуючи або делімітуючи їхній історичний простір, а чи навпаки – розмиваючи вже наявні кордони нації. При цьому «м'які» та «жорсткі» кордони могли не збігатися між собою або мінятися місцями. В цьому випадку територія – реальна чи уявна – перетворювалася на поле конкurenції різних національних дискурсів.

У цій статті я вдаюся до аналізу того, що означали поняття «Росія», «Малоросія» та «Україна» у працях з історії України, створених у Російській імперії від середини 1760-х років до середини 1820-х років. Я спробую визначити символічну територію кожного з цих понять, пов'язавши їх із новими типами колективної ідентичности, зорієнтованих не лише на релігійні, регіональні та політичні, а й на етнокультурні маркери «свого» та «чужого». Хронологічні межі статті окреслено з урахуванням політичних і культурних чинників. Це – доба ліквідації козацької автономії царським урядом і активного реформування Російської імперії за просвітницькими зразками в роки правління Єкaterини II та Александра I. Одночасно це – період секуляризації культурного життя та появи елементів модерних зразків національної ідентичности.

Статтю написано в річищі того наукового напрямку, що позиціонує себе в дисциплінарних межах «гуманітарної географії» та пов'язаної з нею практики «ментального мапування», яка останнім часом дедалі частіше привертає увагу українських

дослідників⁶. У своєму розумінні нації я орієнтуюся на праці Ентоні Сміта й Едрієна Гастингса – дослідників, які визнають її існування до появи феномена модерного націоналізму. А що категорії «уявленої», «винайденої» нації нині перетворилися, з легкої руки Бенедикта Андерсона, на загальник, то незручно навіть нагадувати, а надто пояснювати, про що йдеться. У цій статті базові дефініції «Росії», «Малоросії», «України» та похідні від них я використовую як дискурсивні конструкти.

Спершу мені хотілося обмежити джерельну базу розвідки працями з історії України – такими, як твори Петра Симоновського, Олександра Рігельмана, Максима Берлинського, Якова Марковича, Олекси Мартоса, Дмитрія Бантиша-Каменського. На жаль, ряд важливих пам'яток тогочасної української історіографії не зберігся (твори Архипа Худорби, Опанаса Лобисевича, Григорія Полетики тощо), а інші відомі лише у фрагментах (праці Олекси Мартоса та Максима Берлинського). Аналізуючи їх, доводиться мати справу з невиробленістю тогочасного наукового інструментарію та жанровим синкретизмом багатьох текстів, які поєднували в собі елементи історії, географії, етнографії та літератури. Тож я мусив звернутися до суміжних текстів – праць із географії та етнографії, чий автори торкалися української проблематики, і доповнити їх іншими джерелами – епістолярієм, мемуарами, художніми творами.

Контекст

Друга половина XVIII ст. й початок XIX ст. – особлива доба в українській історії. В панівному національному наративі її описує парадигма поневоленої та відродженої нації. Недостатність цієї парадигми для розуміння епохи інкорпорації українських земель до Російської імперії свого часу добре показали Олександр Оглоблин та Іван Лисяк-

⁶ Natalia Yakovenko, «Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century», *A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography* (Budapest, 2009), p. 117–148; Oleksiy Tolochko, «Fellows and Travelers: Thinking about Ukrainian History in the Early Nineteenth Century», *ibid.*, p. 149–166.

Рудницький, проте вихід за її межі відбувається дуже повільно. Історики України все ще відчувають труднощі з тим, щоб зняти деякі фундаментальні суперечності між «українським», «російським» і «модерним» і сприяти виробленню альтернативної моделі вивчення імперської доби в українській історії. В цьому сенсі результати «культурного», «лінгвістичного» та «просторового» повороту в гуманітаристиці, розвиток транснаціональних, прикордонних і регіональних студій можуть прислужитися пошукам сучасніших інтерпретацій української минувшини.

Політична географія Російської імперії у другій половині XVIII ст. змінювалася на очах одного покоління. Досить зауважити, що зовнішні кордони країни перекроювано не менше шести разів⁷. Напрямки та характер цього процесу визначали дві взаємопов'язані тенденції – експансія імперії на південь і захід і модернізація держави на засадах європейського Просвітництва. Зміни зовнішніх, політичних кордонів супроводжував періодичний переділ усєї території імперії; новоприєднані землі залучали до нового імперського гранд-наративу, передусім історичного, покликано-го виправдати та легітимізувати новий порядок, себто право імперського уряду порушувати історичні привілеї окремих територій та їхніх політичних еліт. Проте політика централізації та уніфікації імперії не була рухом в одному напрямку – згори донизу. Вона могла відбутися лише за наявності діалогу центру з провінціями.

Інкорпорація українських земель до Російської імперії⁸ базувалася на співпраці регіональних козацьких еліт із імперським центром. Із праць Зенона Когути, Дейвіда Сондерса, Степана Величенка добре видно, яким помітним було

⁷ W. Sunderland, «Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century», *Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930* (Bloomington, 2007), p. 52.

⁸ Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (К., 1996); Б. О. Галь, *Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII – першій третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Дніпропетровськ, 2001); *З-під булави – під корону: Друга половина XVIII ст.* (К., 2002).

представництво місцевої еліти в нових імперських інституціях не лише на місцях, а й у центрі держави. Ярослав Грицак також вважає, що українська козацька старшина, подібно до польського та прибалтійського дворянства, була зацікавлена в якнайшвидшій інтеграції до державного «тіла» імперії, позаяк культурні й освітні переваги останньої відкривали перед старшиною виняткові можливості для блискучої кар'єри⁹. У цьому плані українські козацькі еліти були не гіршими й не кращими від усіх інших.

Той, хто не квапився їхати до Москви чи Санкт-Петербурга, міг звільнитися з державної служби й осісти у своєму маєтку, який обслуговували покріпачені селяни. Відтак інкорпорацію нових земель до імперії супроводжували «коренізація» місцевих еліт, зростання їхньої локальної ідентичності й, звісно ж, звернення до історії й творення нових наративів, які обґрунтовували особливі, місцеві регіональні та станові привілеї¹⁰. Такі історичні наративи, як правило, впливали на формування імперського гранд-наративу, доповнюючи його, ба навіть коригуючи в деталях.

З другої половини XVIII ст. соціальні, локальні та релігійні ідентичності почали набувати не лише політичного й історичного, а й етнокультурного виміру. Мова й етнографія відігравали дедалі важливішу роль у процесі інтелектуального мапування Російської імперії, встановлюючи нові та руйнуючи старі символічні й адміністративні кордони. Символічна конфігурація нового, модерного національного простору накладалася на територію, обмежену рамками релігійної ідентичності. Відповідно, світський та релігійний дискурси могли доповнювати один одного або конфліктувати між собою.

Формування модерних націй на православному терені Російської імперії мало свої особливості порівняно із Заходом¹¹. Певно, пояснювати їх за допомоги класифікації Ган-

⁹ Ярослав Грицак, «Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах», *Український гуманітарний огляд*, вип. 4 (2000), с. 22–23.

¹⁰ W. Sunderland, «Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century».

¹¹ Alexei Miller, *The Ukrainian Question: Russian Nationalism in the 19th Century* (Budapest; New York, 2003); idem, *The Romanov empire and na-*

са Кона нині вже не випадає. Але й не добачати їхньої специфіки, зумовленої тисячолітнім досвідом узаємин Держави та Церкви, впливом релігійних доктрин на соціум, також не варто. Західний культурний вплив у другій половині XVIII ст. активізував захисні культурні бар'єри, що їх витворила століттям раніше ранньомодерна доктрина православного, слов'янорусського народу, яка фактично стала офіційною в Російській імперії після публікації київського «Синопису» в 1674 році. В культурному житті держави Єкатерини II бачимо зростання напруги в контактній культурній зоні, створеній дискурсами європейського Просвітництва та православно-слов'янської «руськості»¹².

Одним із результатів їхнього протистояння стало зростання популярності слов'янської тематики, яка в цьому випадку виступала індикатором секуляризації ранньомодерної, релігійної доктрини «руськості»¹³. «Руське» та «слов'янське» в ній постійно мінялися місцями тією мірою, якою релігійний дискурс поступався світському. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Росії зростало зацікавлення історією стародавньої Русі, ширилася мода на руські або стилізовані під них імена, символи, сюжети. Нова російська літературна мова дедалі більше витісняла «слов'янську» з культурної сфери. Але цей процес розгортався дуже повільно.

Перша публікація Біблії сучасною російською мовою з'явилася щойно на початку 1860-х років¹⁴. Навіть на початку XX ст. синонімом «руськості» все ще залишалося «православ'я». Визрівання російської модерної нації гальмували не стільки імперія, як гадає Джефрі Госкінг, скільки офі-

---

tionalism: essays in the methodology of historical research (Budapest; New York, 2008); А. Миллер, «Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста», <http://empires.ru/docs/miller.doc>

¹² Н. Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia* (Cambridge, Mass., 1960).

¹³ Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке* (М., 2006).

¹⁴ М. А. Bouchard, «Critical Reappraisal of the Concept of the 'Imagined Community' and the Presumed Sacred Languages of the Medieval Period», *National Identities*, no. 1 (2004), p. 9.

ційна православна церква, а також глибокий культурний розкол у російському суспільстві, який мав релігійну природу. Процес секуляризації «слов'яноруської» ранньомодерної національної доктрини мав проміжні стадії, які – від графа Уварова до комуністичних ідеологів ХХ ст. – були компромісом між релігійним і секулярним дискурсами.

Українська модерна національна ідентичність у своєму розвитку також проходила через стадії «слов'янізму» та «руськості». При цьому українські носії «слов'яноруської» ідентичності переймалися не емансипацією від неї, а пошуками місця «свого» регіону в історико-культурно-релігійному просторі «руськості». Ми не знайдемо, мабуть, жодної спеціальної праці того періоду, в якій нинішня Україна або окремі її регіони фігурували б поза межами «руськості» або «російськості». Найзавзятіші малоросійські патріоти прагнули не протиставити свою Батьківщину («отчизну») «Росії» («отечеству»), а довести її рівноправність або вищість щодо іншого регіону – Великої Росії.

«Дві Русі» сперечалися за першість упродовж двох із половиною століть – від моменту своєї безпосередньої зустрічі в середині XVII ст. аж до початку ХХ ст. «Знаю, що ти Росія, та й я так зовуся», – відказує Малоросія Великої Росії у відомому історико-політичному діалозі Семена Дівовича 1762 року¹⁵. Знаний оборонець політичних прав колишньої Гетьманщини Григорій Полетика називав свою Батьківщину Росією¹⁶, як і його сучасник і однодумець Петро Симоновський¹⁷. Патріот Малоросії, збирач козацької історико-архівної спадщини Андріян Чапа з гордістю іменує історію свого народу «славною гілкою російської [российской] історії»¹⁸. Концепцію «двох

¹⁵ *Українська література XVIII ст.* (К., 1983), с. 394.

¹⁶ «Возражение депутата Григория Полетики на “Наставление Малороссийской коллегии” господину ж депутату Дмитрию Наталину», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 3 (1858), с. 98.

¹⁷ П. Симоновский, *Краткое описание о казацком малороссийском народе и о его военных делах [...]* (М., 1847), с. 2–3.

¹⁸ В. Горленко, «Из истории южно-русского общества начала XIX века. (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и записки к ним)», *Киевская старина*, № 1 (1893), с. 53. Тут і далі російські цитати переклав редактор.

Росій» було втілено в першій публікації узагальнювальної історії України – «Краткой летописи Малой России», яку видав Василь Рубан у 1777 році¹⁹.

У цій праці, яка одразу стала канонічною, «Велика Росія» ніде не зливається з «Малою». Приміром, пишучи про спільні бойові дії козацьких і царських військ, автор перші зве «малоросійськими», а другі – «великоросійськими», але разом вони складають військо «всеросійське»²⁰. Монарх завжди виступає під іменем «російського» або «всеросійського»²¹, але в жодному разі не «великоросійського» чи «малоросійського» окремо.

Патріоти Малоросії, що доводили пріоритет «своєї» Русі над «Великою», апелювали до історії, ототожнюючи свій край із Київською Руссю або принаймні з її початковим ядром. Так, «колискою Росії» вважають свою батьківщину Симоновської²², Маркович²³, Берлінський²⁴, але найбільше – запальний автор «Історії русів», який устами гетьмана Івана Мазепи стверджував: «Адже колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русі від нас до них перейшли»²⁵. Недарма молодий російський історик Михаїл Погодін на початку 1820-х років з подивом занотовував у щоденнику: «Малороси себе називають правдивими росіянами, – решту москалями. Москва була, отже, щось осібне»²⁶.

Поняття «Росія» на початку ХІХ ст. залишалося відносно новим, або, як висловився Іван Орлай, новомодним порівняно з назвою «Русь» і похідними від неї²⁷. В політично-

¹⁹ *Краткая летопись Малья России с 1506 по 1776 год [...]* (СПб., 1777).

²⁰ Там же, с. 42–44.

²¹ Там же, с. 51, 56, 62 та ін.

²² П. Симоновский, *Краткое описание о казацком малороссийском народе и о его военных делах [...]*, с. 2.

²³ Я. Маркович, *Записки о Малороссии, её жителях и произведениях*, ч. 1 (СПб., 1798), с. 2–11.

²⁴ М. Берлінський, *Історія міста Києва* (К., 1991), с. 57.

²⁵ *История Русов или Малой России* (М., 1846), с. 204.

²⁶ Н. Барсуков, *Жизнь и труды М. П. Погодина*, кн. 1 (СПб., 1888), с. 153–154.

²⁷ И. Орлай, «О Юго-Западной России: (Письмо из Нежина к секретарю общества)», *Труды и записки Общества истории и древностей российских*, ч. III, кн. 1 (1826), с. 227.

му розумінні його вживали на позначення держави та її атрибутів (адміністративних, культурних і соціальних інститутів), інакше кажучи, як синонім імперії. Автор «Історії русів», приміром, намагався довести, що назва Росії виникла лише внаслідок Переяславської Ради 1654 року для окреслення нової, спільної держави великоросів і малоросів, замінивши в цьому сенсі колишній топонім «Московське царство»²⁸. Нагадаю принагідно, що в популярному навчальному посібнику з російської історії Івана Нехачіна, виданому в 1795 році, стверджувалося, що назва Росії виникла за Івана Грізного²⁹. Автор «Історії русів» немовби полемізує з цим, запевняючи, що держава Івана Грізного звалася Московським, а не Російським царством³⁰.

Симптоматично, що про погляд на Малоросію як «колицку Русі-Росії» попервах не викликав заперечень у власне російських авторів. Василій Татищев, наприклад, називав Малу Росію «просто Руссю»³¹. Тотожність Малої Русі з Київським великим князівством або принаймні з Київщиною визнавали такі авторитетні дослідники, як Герард Міллер³², Харитон Чеботарьов³³, Николай Карамзін³⁴, а слідом за ними й автори синтетичних видань універсального³⁵ та навчального³⁶ харак-

²⁸ *История Русов или Малой России*, с. 5, 128.

²⁹ І. Нехачин, *Новое ядро Российской истории*, ч. 1–2 (М., 1795), с. 7.

³⁰ *История Русов или Малой России*, с. 5.

³¹ В. Татищев, *История российская*, т. 1 (М.; Л., 1962), с. 325.

³² Г. Миллер, *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел* (М., 1846), с. 1–2.

³³ Х. Чеботарёв, *Географическое методическое описание Российской империи [...]* (М., 1777), с. 102–104; он же, «Отрывок из записок. Отделение III, содержащее в себе вступление в настоящую историю о России», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 9 (1847), с. 21.

³⁴ Н. Карамзин, *История государства Российского*, т. 1 (М., 1989), с. 99.

³⁵ *Описание всех обитающих в Российском государстве народов [...]*, ч. IV (СПб., 1799), с. 236; [Ф. Полуниин, Г. Миллер], *Географический лексикон Российского государства [...]* (М., 1773), с. 277.

³⁶ Т. Мальгин, *Зерцало Российских государей, изображающее от Рождества Христова с 862 по 1794 г. высокое их родословие [...]* (СПб., 1794), с. 28–51; І. Нехачин, *Новое ядро Российской истории [...]*, ч. 2 (М., 1795), с. 452.

теру. І це не дивно, якщо пригадати, що саму концепцію ранньомодерного слов'яноруського народу Москва засвоїла з Києва. Лише з часом, під впливом модерної європейської культури, російські автори почали відходити від цього погляду.

На початку ХІХ ст. чернігівський історик-краєзнавець Михайл Марков висловив думку, що стародавню Малу Росію не слід ототожнювати з сучасною, набагато молодшою від Київської держави (тобто, слід розуміти, власне Російської)³⁷. Пізніше, у процесі кристалізації модерного російського національного самоусвідомлення, московський письменник, історик і журналіст Николай Полевой виступить із обґрунтуванням великоруського пріоритету на «руськість» перед «малоросійським». Професор Московського університету, історик Михайл Погодін заявить про виняткове право Великоросії на давньоруську спадщину, з чим не погодиться його прирятьель Михайло Максимович³⁸. Їхня суперечка втратить актуальність на початку ХХ ст., з появою та розвитком української модерної національної ідентичності. В боротьбі проти неї об'єднуються великоросіяни та малоросіяни, південь і північ, панслависти й євразійці – адепти інклюзивної, гібридної, ранньомодерної ідентичності виступлять проти ідентичності ексклюзивної, артикульованої в термінах модерного націоналізму.

«Росія»

Сучасна українська літературна мова не передає всіх потрібних нам нюансів «руськості», бо не розрізняє «російського» як означення переважно державного, політичного характеру та «русского», що здебільшого передає етнічний, національний зміст поняття. Ця обставина є симптоматичною і вказує, якою мірою символічний капітал «руськості» залишається недооціненим і невикористаним з боку «українського проекту». Своєю чергою, вона часом призводить до непорозумінь, коли йдеться про особливості російсько-

³⁷ М. Марков, «Ответ на некоторые вопросы о Малой России», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 1 (1847), с. 3.

³⁸ *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, т. 1 (К., 2004), с. 343.

українських узаємин періоду становлення модерних націй у кожного з цих народів.

Сучасні західні дослідження, присвячені концептуалізації донаціональної ідентичності етнічних росіян³⁹ та її відображенню в історичних наративах⁴⁰, доводять, що російської модерної нації не існувало ще на початку ХХ ст. Нинішній російський офіціоз прагне, навпаки, «націоналізувати» Російську імперію та подати її у вигляді національної держави⁴¹. Проте в цьому він дедалі більше звертається до релігійної та імперської, домодерної ідентичності. Тож різні географічні проєкції «Росії» можна знайти як у сучасному, так і в тогочасному історичних наративах. Консенсусу серед сучасних дослідників у цьому питанні немає.

На думку Марини Лоскутової та Леоніда Горизонтова, російський heartland у першій половині ХІХ ст. назагал збігався з регіоном Великоросії, історичним Великим князівством Московським, кордони якого сягали Слобідської України; при цьому ні українські, ані білоруські етнічні терени не належали до власне російського (великоросійського) символічного простору⁴². Алексей Міллер, навпаки, вважає, що «наці-

³⁹ Н. Rogger, *National Consciousness in Eighteenth Century Russia* (Cambridge, Mass., 1960); Nicholas V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855* (Berkeley, 1967); Paul Bushkovitch, «The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia», *Harvard Ukrainian Studies*, no. 10 (1986), p. 355–376; M. von Hagen, «Writing History of Russia as Empire: The Perspective of Federalism», *Kazan, Moscow, St. Petersburg: Multiple Faces of the Russian Empire* (Moscow, 1997), p. 393–410; M. Bassin, «Turner, Solov'ev, and the “Frontier Hypothesis”: The Nationalist Signification of Open Spaces», *The Journal of Modern History*, no. 3 (1993), p. 473–511; S. Becker, «Contributing to a Nationalist Ideology: Histories of Russia in the First Half of the Nineteenth Century», *Russian History*, no. 4 (1986), p. 331–353; Vera Tolz, *Russia: Inventing the nation* (London; New York, 2001), p. 155–190.

⁴⁰ *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* (Armonk, 1999); A. M. Martin, *Romantics, reformers, reactionaries. Russian conservative thought and politics in the reign of Alexander I* (DeKalb, 1997).

⁴¹ Ф. Турченко, «“Общая история”: наука чи політика?», *Наукові праці Запорізького національного університету*, вип. XXVIII (2010; у друкуванні).

⁴² L. Gorizontov, «The “Great Circle” of Interior Russia: Representations of the Imperial Center in the Nineteenth and Early Twentieth Centu-

онально мислячі російські публіцисти» залучали Білорусію та Лівобережну Україну до «специфічно російської [русской] території імперії»⁴³. На думку Віларда Сандерленда, уявлення про російське історичне ядро у другій половині XVIII ст. формувалися на основі Київської Русі й охоплювали більшу частину європейської території Російської імперії⁴⁴; проте науковець не конкретизує, чим, власне, було це «ядро».

Історична «Росія» може здаватися цілісною лише на перший погляд, із відстані кількох століть, та й то лише за великого бажання. Коли ми наближаємося, вона, мов у калейдоскопі, розсипається на пов'язані між собою, але не злиті водно частини. Це добре усвідомлювали сучасники. Наприклад, відомий російський історик академік Герард Міллер, один із авторів географічного словника Російської держави 1773 року, зазначав, що Росія складається з Великої, Малої, Білої та Червоної Русі, жителі яких різняться між собою етнографічними рисами⁴⁵. Ті самі назви подибуємо в «Історії русів». Така класифікація «Росій» утвердилася в російській історико-географічній літературі кінця XVIII – початку XIX ст., як свідчать праці Алексея Мусіна-Пушкіна, Тимофея Мальгіна й Івана Нехачіна. Проте ієрархія цих понять залишалася суперечливою. Жоден із критеріїв виокремлення російського heartland не використовували настільки послідовно, щоб створити образ цілісного «ядра» Російської імперії.

---

ries», *Russian Empire Space, People, Power*, p. 67–93; M. V. Loskoutova, «A Motherland with a Radius of 300 Miles: Regional Identity in Russian Secondary and Post-Elementary Education from the Early Nineteenth Century to the War and Revolution», *European Review of History = Revue Européenne d'histoire*, no. 1 (2002), p. 7–22.

⁴³ А. Рибер, «Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход», *Новая имперская история постсоветского пространства* (Казань, 2004), с. 220. На жаль, я не маю можливості розглянути аргументацію Міллера, позаяк Рибер посилається на його неопублікований виступ на конференції.

⁴⁴ W. Sunderland, «Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century», p. 43.

⁴⁵ [Ф. Полуниин, Г. Миллер], *Географический лексикон Российского государства [...]*, с. 276.

«Південна Русь»

Пошук «серця» Росії ускладнювався через постійне розширення політичного простору імперії та входження до її складу на півдні нових регіонів, які ще треба було розташувати в культурно-національному символічному просторі. Своєю чергою, це змушувало сучасників коригувати традиційну схему історичних регіонів Русі/Росії, про яку йшлося вище. Під цим оглядом привертає увагу здійснений Єкатериною II символічний поділ імперії на три кліматичні зони: північну з центром у Петербурзі, середню з осередком у Москві та південну, яка попервах не мала регіональної столиці й вирізнялася яскравим поліцентризмом⁴⁶. Імовірно, цю схему було пов'язано з відомою теорією Шарля Монтеск'є про три кліматичні зони – північну, серединну та південну, кожна з яких по-своєму впливає на мешканців і закони, за якими вони живуть⁴⁷.

Південна зона, яку окреслила імператриця, охоплювала не лише Новоросію, а й Слобожанщину та Малоросію. Якщо пригадати, що Новоросія значною мірою складалася з володінь Запорозької Січі, можна висувати, що «Південна Росія» охоплювала більшу частину української етнічної території. Ця обставина полегшувала історикам Малоросії адаптацію нової просторової концепції «Південної Росії» як додаткового, поряд із Київською Руссю, визначення «свого» регіону. Так, автор «Топографічного опису Чернігівського намісництва» Афанасій Шафонський називав Малоросію «Південною Росією»⁴⁸ – як і його сучасник Іван Стріттер, для котрого поняття «Київської Русі», «Малоросії» та «Південної Росії» були тотожними⁴⁹. За кількадесят років після появи їхніх праць «південний» просторовий вимір Малоросії набув

⁴⁶ В. В. Кравченко, *Харьков/Харків: столица Пограничья* (Вильнюс, 2010), с. 76.

⁴⁷ Докладно див.: Charles W. J. Withers, *Placing the Enlightenment: Thinking geographically about the Age of Reason* (Chicago; London, 2007).

⁴⁸ А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]* (Киев, 1851), с. 44, 46.

⁴⁹ И. Стриттер, *История Российского государства*, ч. 3 (СПб., 1802), с. 319.

уже не лише історичного, а й етнокультурного характеру, як свідчить творчий доробок інтелектуалів 1830–1840-х років.

Три кліматичні смуги Російської імперії, окреслені Єкатериною II, було символічно закріплено в новій системі мундирів російського дворянства та губернських гербах⁵⁰, а також історичних працях самої імператриці⁵¹. Цікаву інтерпретацію тричленної символічної географії «Русі/Росії» в національному дусі запропонував у 1837 році Михайло Максимович, прихильник «малоросійської» першости «Русі». Для нього Київ, Москва та Петербург – «три величні пам'ятки трьох періодів руського життя», три столиці Русі, що втілюють триєдину формулу руської нації в дусі графа Уварова – православ'я, народність і самодержавство⁵². Обстоюючи права Києва як релігійної столиці Русі, науковець тим самим боронив релігійну концепцію «руськості», що давала його батьківщині змогу зберігати за собою право «руського первородства» й одночасно претендувати на рівність із іншими «руськими» столицями.

Північно-південну систему координат символічної географії Русі/Росії сприйняли такі історики, як Фьодор Емін⁵³, Шафонський⁵⁴, Стріттер⁵⁵, а також автор «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 року⁵⁶. На початку XIX ст. до південного історико-географічного виміру «Росії» долучився «південно-західний». Виходець із Закарпаття Іван Орлай окреслив його у статті, надрукованій у 1826 році під заголовком «Про Південно-Західну Русію» та присвяченій території обабіч Карпат. Радше за все, його надихало протиставлення Заходу та Сходу, католицизму та православ'я:

⁵⁰ Л. Е. Шепелёв, *Чиновный мир России XVIII – начала XX в.* (СПб., 2001), с. 199, 202.

⁵¹ *Сочинения императрицы Екатерины II*, т. 8 (СПб., 1901), с. 64.

⁵² М. О. Максимович, *Киев явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори* (К., 1994), с. 74.

⁵³ Ф. Эмин, *Российская история [...]*, т. 1 (СПб., 1767), с. 90.

⁵⁴ А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]*, с. 44, 46.

⁵⁵ И. Стриттер, *История Российского государства*, ч. 3, с. 319.

⁵⁶ «Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою», *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* (К., 1991), с. 19.

головна мета, яку переслідував Орлай, – довести належність своєї батьківщини до «руського», а не «польського» ареалу. Хоча автор не виходив за межі слов'яноруського дискурсу, він доводив етнічну та мовну спорідненість місцевого населення з малоросіянами, а не великоросіянами⁵⁷. Пізніше «південно-західний» вектор російської символічної географії здобуде підтримку в політиці русифікації західних окраїн імперії.

Загалом «російсько-руська» термінологія історіографії України кінця XVIII – початку XIX ст. свідчить про життєздатність ранньомодерної, релігійної ідентифікації та пов'язаного з нею антизахідного дискурсу, спільного для православних російських і українських авторів. Під цим оглядом я не бачу принципової відмінності між «Росією» та «Руссю»⁵⁸. Проте «руський» дискурс ніколи не був гомогенним. У його широких межах завжди існувала конкуренція місцевих, локальних дискурсів, кожен із яких прагнув по своєму переформулювати символічний капітал «руськості». Власне, виступати на рівних могли лише два з них – «великоруський» і «малоруський».

«Малоросія»

Світська та духовна еліта Гетьманщини, як відомо, сформулювала засади колективної малоросійської ідентичності, базовані на політичних, географічних, історичних, соціально-правових і почасти етнокультурних чинниках⁵⁹. Малоросійська ідентичність перебувала всередині дискурсу «руськості», який, своєю чергою, мав релігійний і політичний характер. Позиціонування «Малоросії» в часі та просто-

⁵⁷ І. Орлай, «О Юго-Западной Руси: (Письмо из Нежина к секретарю Общества)», *Труды и записки Общества истории и древностей российских*, ч. III, кн. 1 (1826), с. 225.

⁵⁸ David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture: 1750–1850* (Edmonton, 1985), p. 262.

⁵⁹ Зенон Когут, *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (К., 2004), с. 80–101; S. Plokhly, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (Cambridge, 2006), p. 332.

рі відбувалося по-різному, залежно від позиції автора й відомостей, якими він розпоряджував.

Виникнення назви Малоросії деякі історики пов'язували з так званим перенесенням великокнязівського престолу з Києва до Володимира у XII ст., яке здійснив, на їхню думку, Андрій Боголюбський. Так уважали, зокрема, Марков і невідомий автор «Короткої історії Малої Росії» кінця 1780-х – початку 1790-х років, список якої надрукував у 1926 році Микола Горбань. Інші історики, як-от Міллер⁶⁰, Симоновський⁶¹, Маркович⁶², автори та видавці універсальних історико-географічних праць Лев Максимович⁶³ і Михайло Антоновський⁶⁴, схилилися до думки, що назва ця з'явилася в часи, коли край належав до складу Литви та Польщі, тобто в XIV–XV ст. Близьким до них був Станіслав Зарульський, певний, що назва Малої Росії виникла одразу після монголо-татарської навали⁶⁵.

Були й інші думки про час виникнення топоніма. Наприклад, Шафонський гадав, що він з'явився за часів Богдана Хмельницького та приєднання краю до Росії⁶⁶. Його позицію поділяли тою чи тою мірою Максим Берлінський, Гаврила Успенський і невідомий автор «Нового словотлумача [...]», що його видав у 1803–1804 рр. Микола Яновський. Хоч як дивно, але й автор «Історії русів», чий погляд на українську минувшину були діаметрально протилежні поглядам Шафонського, в розумінні цієї проблеми виявився близьким до

⁶⁰ Г. Міллер, *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел*, с. 2.

⁶¹ П. Симоновский, *Краткое описание о казаком малороссийском народе и о его военных делах [...]*, с. 3.

⁶² Я. Маркович, *Записки о Малороссии, её жителейх и произведениях*, ч. 1, с. 29.

⁶³ *Новый и полный географический словарь Российского государства*, ч. 2 (М., 1788), с. 259; ч. 3 (М., 1788), с. 54.

⁶⁴ *Описание всех обитающих в Российском государстве народов [...]*, ч. IV, с. 235–236.

⁶⁵ С. Зарульський, «Описание о Малой России и Украине [...]», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 8 (1847), с. 1.

⁶⁶ А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]*, с. 44, 58.

свого опонента. На його думку, назва Малої Росії виникла одночасно з назвами Росії та Великої Росії після 1654 року й відтоді ввійшла до офіційного титулу царя⁶⁷.

Щойно у другому десятилітті XIX ст. від цієї історіографічної традиції спробував відійти Михайл Марков⁶⁸. Свідомий, що без додаткових джерел годі точно з'ясувати, коли й за яких обставин виник топонім «Мала Росія», він не заперечував, що це могло статися у XII ст., за Андрія Боголюбського. Проте, спираючись на документи, дослідник припустив, що першими цю назву почали вживати греки у XV ст. щодо земель, які перебували під Литвою та Польщею⁶⁹, а утвердилася вона в історіографічній традиції завдяки Богданові Хмельницькому, який і запровадив її до офіційного вжитку⁷⁰.

Внесок до історії питання зробив і російський історик Николай Карамзін. У примітках до четвертого тому «Історії держави Російської», що побачив світ 1818 року, він на підставі першоджерел (зокрема, грамоти Володимир-Волинського князя Юрія) висловив думку, що назва Малої Росії вперше з'явилася в 1335 році. Висновок Карамзіна запозичив для своєї «Історії Малої Росії» його послідовник Дмитрій Бантиш-Каменський⁷¹.

Територіяльні межі Малоросії також уявляли по-різному. Для більшості істориків кінця XVIII – початку XIX ст. «Малоросія» – це землі, що перебували колись у складі Київської Русі чи навіть були нею, згодом перейшли до Литви та Польщі, а в середині XVII ст. завдяки Богданові Хмельницькому приєдналися до Московської держави. Коли йшлося про період Київської Русі, Малоросією вважали територію Київського князівства, до якої Афанасій Шафонський додавав землі Сіверщини⁷², Яків Маркович – Сіверщини та Черні-

⁶⁷ *История Русов или Малой России*, с. 5, 128.

⁶⁸ М. Марков, «Ответ на некоторые вопросы о Малой России», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 1 (1847), с. 5.

⁶⁹ Там же, с. 5.

⁷⁰ Там же, с. 3, 4.

⁷¹ Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, ч. 1, 3 (М., 1822).

⁷² А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]*, с. 61.

гівщини⁷³, а невідомий автор «Короткого історичного опису Малої Росії» 1789 року – Чернігівщини, Переяславщини, Волині, Поділля та Луцького князівства⁷⁴. Натомість Зарульський обмежував історичну Малоросію кордонами Переяславського князівства⁷⁵.

У більшості тогочасних історичних праць територію Малоросії розуміли широко⁷⁶. Російський історик Мусін-Пушкін визначав її кордони верхів'ями Оки та Дінця на сході, р. Горинню на заході, Херсонесом на півдні та р. Угрою на півночі⁷⁷. Аналогічне уявлення подибуємо у «Словнику географічному Російської держави» Афанасія Шекатова, надрукованому 1804 року. Професор Московського університету Харитон Чеботарьов залучав до Малоросії не лише Гетьманщину, а й Слобожанщину, Новоросію, частину Білгородської губернії⁷⁸. Марков поширював термін «Малоросія» на обидва береги Дніпра, хоча й припускав, що після Андрусівської угоди Росії та Польщі 1667 року, яка усталила політичний розкол України, назва ця залишилася за Лівобережжям⁷⁹. Та попри тенденцію до звуження географії Малоросії у працях деяких авторів кінця XVIII – початку XIX ст. уявлення про її територіяльне ядро залишалися відносно стабільними. Це – область обох бе-

⁷³ Я. Маркович, *Записки о Малороссии, её жителейх и произведениях*, ч. 1, с. 29.

⁷⁴ «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года [...]», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 6 (1848), с. 1.

⁷⁵ С. Зарульський, «Описание о Малой России и Украине [...]», с. 1–2.

⁷⁶ Козацька верхівка завжди заявляла претензії на сусідні землі Слобожанщини, Запорозької Січі та Новоросії. Див.: Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (К., 1996), с. 94; Б. Галь, «“Не уступать ни на один шаг земли!..”: До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782–1783 рр.)», *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*, вип. 5 (Дніпропетровськ, 2008), с. 99–129.

⁷⁷ А. И. Мусин-Пушкин, *Историческое исследование о местоположении древнего российского Тмутараканского княжения* (СПб., 1794), с. IX–XI.

⁷⁸ Х. Чеботарёв, *Географическое методическое описание Российской империи [...]*, с. 103–104.

⁷⁹ М. Марков, «Письмо к одному из издателей (Ф-му)», *Украинский вестник*, кн. 8 (1816), с. 132.

регів Дніпра та Середня Наддніпрянина, що асоціювалася з Києвом і козацькою державою Богдана Хмельницького.

Автор «Історії русів» також зараховував до історичної Малоросії не лише Лівобережжя та Правобережжя, а й південну та західну частини сучасної України й навіть Білорусі⁸⁰. Він використовував оригінальне районування Малоросії, виділяючи в ній задніпровський, східний і південний регіони, а також Червону Русь і Галичину⁸¹. Районування це не тотожне жодному з тих, які на підставі природно-етнографічних особливостей обґрунтовували Шафонський і Маркович, і належить, мабуть, авторові «Історії русів». Варто зазначити, що, на відміну від багатьох сучасників, загадковий анонім доводив право Малоросії на Слобожанщину, вдаючись до несподіваної аргументації: відкидав «слобідську» назву цієї території, яка наголошувала її особливий правовий статус, і заступав її «булавинською», щоб увиразнити належність Слобожанщини до «гетьманської бурави»⁸². Справді, треба було добре знати історію, щоб так маніпулювати нею.

Природно, для визначення території Малоросії історики використовували не лише історичний, а й тогочасний адміністративно-територіальний поділ, який часто змінювався. Після заміни полкової адміністративної системи на імперську територія Малоросії окреслювалася межами Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, як свідчить «Коротка історія Малої Росії», створена наприкінці 1780-х – на початку 1790-х років⁸³, історичний нарис Шафонського⁸⁴ та інші праці того часу.

Після утворення Малоросійської губернії 1796 року в історичній літературі спостерігаємо тенденцію обмежувати територію Малоросії кордонами цього адміністративного новоутворення, прикладом чого є, зокрема, праці Марковича

⁸⁰ *История Русов или Малой России*, с. 5.

⁸¹ Там же, с. 5, 8, 177–179, 186.

⁸² Там же, с. 108.

⁸³ М. Горбань, «“Записки о Малой России” О. Шафонского», *Научный сборник Всеукраїнської Академії наук. Історична секція*, № 26 (1926), с. 140.

⁸⁴ А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]*, с. 3.

й Антоновського. Нарешті, після поділу Малоросійської губернії в 1802 році на Полтавську та Чернігівську історична назва «Малоросії» переходить на них. Ілля Квітка, спираючись, очевидно, на працю свого попередника, Зарульського⁸⁵, визнавав право зватися Малоросією лише за Лівобережжям Дніпра⁸⁶. Для москвичів або петербуржців, як свідчить Юрій Венелін, Малоросія – це Полтавщина та Чернігівщина⁸⁷. Так само вважали й освічені харків'яни, наприклад, студент місцевого університету Олексій Льовшин, який здійснив у 1816 році просвітницьку мандрівку Малоросією⁸⁸.

Коли 1835 року виникло Малоросійське генерал-губернаторство, воно об'єднало Полтавську, Чернігівську та Харківську губернії⁸⁹. Резиденцією малоросійського генерал-губернатора, а отже й столицею Малоросії став Харків. Так колишня Слобожанщина перетворилася на частину Малоросії, чого козацька малоросійська еліта безуспішно домагалася впродовж півтораєста років. Харків сучасники нарекли «осередком вищого стану Малоросії», містом, яке «обіцяє зробитися центром Малоросії й під моральним, і під матеріальним оглядом»⁹⁰, ба навіть «Атенами Малоросії». Відтоді й до розвалу Російської імперії Слобожанщина швидко «малоросієнізується» й репрезентується у вигляді частини етнографічної Малоросії.

«Малоросійська» термінологія мала не лише історичне, адміністративно-політичне, а й етнокультурне значення. Малоросіянами звалися не лише жителі Малоросії, а й всі, хто був подібний до них мовою, одягом, побутом, кухнею й відрізнявся цим від власне росіян (великоросів, москалів). Йоган Антон

⁸⁵ С. Зарульський, «Описание о Малой России и Украине [...]», с. 17, 28.

⁸⁶ І. Квітка, «О Малой России», *Украинский вестник*, № 2 (1816), с. 145–146; № 3 (1816), с. 304–314.

⁸⁷ Ю. Венелин, «О споре между южанами и северянами насчет их россизма», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 4 (1847), с. 2.

⁸⁸ А. Лёвшин, *Письма из Малороссии* (Харьков, 1816).

⁸⁹ Див. докладно: В. С. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття* (К., 2005).

⁹⁰ Цит. за виданням: Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер, *История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год)*, т. 2 (Харьков, 1912), с. 968.

Гільденштедт, який проїжджав Слобожанщиною в 1774 році, писав, що слободи вздовж Ізюмської лінії заселено малоросіянами або «хохлами, черкасами, руснаками», котрі відрізняються від своїх сусідів-«русских» або «москалів» і постійно чубляться з ними. Науковець висловив думку, що навряд чи можна розраховувати на злиття цих двох народів⁹¹. Через півстоліття інший німецький мандрівник, Август фон Гакстгавзен, підтвердить цей висновок, зауваживши, що села на Харківщині «цілком малоросійські» й різняться від великоросійських, нагадуючи більше німецькі⁹². Цей ряд можна продовжити.

Наприкінці XVIII ст. й на початку XIX ст. в Російській імперії з'являється багато публікацій, чиї автори вдаються до порівняльної характеристики «малоросіян» і «великоросіян». Відповідні пасажи можна легко знайти, переглядаючи записки мандрівників, художню літературу, історико-географічні й етнографічні видання, дослідження мови та фольклору. Зрозуміло, що таку практику супроводжувало виникнення певних етнічних стереотипів, які потім переходили з одного тексту до іншого й відтворювалися в історичних працях. Як наслідок, концепція «двох Росій», що її обстоювали представники козацької еліти Гетьманату в XVII–XVIII ст., трансформувалася в концепцію «двох руських народностей», яку сформулював не сам Микола Костомаров, а ціле покоління романтиків-фольклористів першої половини XIX ст., котре для визначення території Малоросії дедалі частіше використовувало етнокультурні маркери – мову, одяг, побутову культуру, житло, кухню місцевих жителів-малоросіян.

Вагання між традиційними, історико-адміністративними, і новими, етнографічними, критеріями визначення території Малоросії добре помітні, приміром, у Михайла Антоновського, одного зі співавторів відомої праці Йогана Георгі «Опис усіх народів, які мешкають у Російській державі» (1799). Він добре розумів, що Малоросією годилося б називати всю зем-

⁹¹ «Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 года», *Харьковский сборник*, вып. 5 (Харьков, 1891), с. 71.

⁹² Baron von Haxthausen, *The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources*, vol. 1 (London, 1856), p. 411.

лю, на якій проживає малоросійський народ – цілісний за своєю мовою, культурою й походженням, але не наважився цього зробити й висловлювався за ототожнення Малоросії з Малоросійською губернією: «Хоча давні межі Малої Росії були набагато ширші [...], але як сей край Росії тоді не звався також і Малою Росією, то в сьому найменуванні [...] не можна інших місць, окрім тих, які обіймає нинішня Малоросійська губернія, назвати Малою Росією, хоча, судячи з народу малоросійського, який заселяє губернії Слобідську Українську, Новоросійську та майже всю Київську, Волинську та Подільську, і можна б подумати, що й ці землі мають зватися Малою Росією, але се не збігається з істиною історичною»⁹³.

Сучасники Антоновського, російські та чужоземні мандрівники початку ХІХ ст., були послідовнішими в цьому сенсі. Для них символічний кордон Малоросії з Великоросією починався десь між Курськом і Білгородом, тобто збігався із зовнішніми кордонами історичної Слобожанщини, а не Гетьманщини. Василій Зуєв у 1781 році та Павел Сумароков у 1803 році одностайно вказували на слободу Липці як найпомітніший населений пункт на межі етнічної Великоросії та етнічної Малоросії. Історик і дипломат Бантиш-Каменський 1810 року виявив етнографічний кордон Малоросії з Росією в 35 верстах від Курська – там, де його бачили Іван Долгорукий, Василій Пассек, Михаїл Погодін і фон Гакстгавзен, які проїжджали через Слобожанщину пізніше. Тож у другій третині ХІХ ст. етнічне й адміністративно-політичне визначення території Малоросії тимчасово збіглися. Чи означало це, що старий регіоналізм на той час благополучно вмер, поступившись місцем модерному націоналізмові, як писав Марк Раєв?..

«Україна»

Паралельно з назвою Малоросії в історичних текстах кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. вживався й топонім «Україна». Його використання залежало від контексту. «Україна» могла збігатися або не збігатися з Малоросією, локалізу-

⁹³ *Описание всех обитающих в Российском государстве народов [...]*, ч. IV, с. 339.

ватися в різних регіонах, розпадатися на частини; термін міг набувати географічного, політичного або етнокультурного сенсу. Проте, подібно до «Малоросії», «Україна» мала власні географічні межі всередині «Русі». Її, наприклад, ніколи не ототожнювали з «Великоросією», «Білорусією» або «Новоросією». Натомість відношення «України» та «Малоросії» залишалися мінливими.

У більшості тогочасних історичних текстів «Україна» виступає синонімом «Малоросії», її другою назвою в тих самих територіяльних межах обабіч Дніпра, про які вже йшлося. Наприклад, окремі списки найпопулярнішої у XVIII ст. історичної праці – «Короткого опису Малоросії» – мають назву «Літописець короткий, який належить до історії української [...]» або підзаголовок «Історія про Україну»⁹⁴. У деяких літературних творах XVIII ст. на історичні сюжети назва «Україна» взагалі витісняє «Малоросію» – як-от у «Героїчних стихах о славних воєнних дійствах військ запорозьких [...]» о. Іоанна (1784)⁹⁵.

В абсолютній більшості праць з історії Малоросії з пера таких авторитетних дослідників, як Міллер, Симоновський, Болтін, Рігельман, Шафонський, Безбородько, і складених на їхній основі компіляцій «Україна» територіально охоплює обидва береги Дніпра. У такому розумінні це слово вживано й у працях Бантиша-Каменського, Мартоса, Маркова, а також першій спеціальній статті, присвяченій походженню назви «Україна», яку написав польський історик і громадський діяч Тадеуш Чацький (1811)⁹⁶.

Але твердити про цілковиту тотожність понять «Малоросія» та «Україна» в тогочасній історичній літературі не можна. Останню вживано майже винятково в розумінні «окраїни», прикордонної землі. Частина істориків (Міллер⁹⁷, Шафон-

⁹⁴ Е. Апанович, *Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники* (Київ, 1983), с. 189, 192, 199.

⁹⁵ *Українська література XVIII ст.* (Київ, 1983), с. 77–79, 82–84.

⁹⁶ Т. Чацький, «О названии Украины и о начале козаков», *Улей*, № 11 (1811), с. 118–127.

⁹⁷ Г. Міллер, *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел* (М., 1846), с. 34.

ський⁹⁸, Рігельман⁹⁹ і деякі інші) обстоювали думку про польське походження слова. Незрідка словосполучення «Польська Україна» використовували щодо Малоросії загалом або правобережної її частини. Аналогічно, під «Російською Україною» розуміли Лівобережжя або його частину – Слобожанщину.

Крім «польської» та «російської», Україна могла бути «малоросійською», як у працях Якова Марковича¹⁰⁰ й «Історії русів», або «литовською», як у Чацького. У значенні «окраїни» назву «Україна» могли вживати щодо окремих частин Малоросії, використовуючи означення «козацька» (Маркович, Марков, митрополит Євгеній)¹⁰¹ або «стєпова» (Шафонський)¹⁰². Проте застосування цієї назви до західних або південних земель сучасної України виглядало проблематичним.

У «Короткому історичному описі Малої Росії», «Новому словотлумачі [...]» Яновського, працях Берлинського топонім «Україна» іноді вживано щодо Правобережжя, а «Малоросія» – щодо Лівобережжя Дніпра¹⁰³. Послідовніше цей підхід витримано у праці Зарульського «Опис про Малу Росію та Україну», створеній наприкінці XVIII ст., та статті Квітки «Про Малу Росію», надрукованій 1816 року. Тенденцію до закріплення назви «Україна» за Правобережжям було пов'язано, очевидно, з польською історіографічною традицією, звідки вона перейшла до західноєвропейського українознавства. Проте тенденція ця не закріпилася в літературі. Одним із перших російських істориків, що заперечив польське

⁹⁸ А. Шафонський, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]* (Київ, 1851), с. 49.

⁹⁹ А. Рігельман, *Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще* (М., 1847), с. 12.

¹⁰⁰ В. Ф. Горленко, *Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст.* (Київ, 1988), с. 72–73.

¹⁰¹ Митр. Евгений, *Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии* (Київ, 1826), с. 204, 214, 247.

¹⁰² А. Шафонський, *Черниговского наместничества топографическое описание [...]* (Київ, 1851), с. 15.

¹⁰³ «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года [...]», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 6 (1848), с. 27, 29–30; Н. Яновский, *Новый словотолкователь [...]*, ч. 2 (СПб., 1804), стб. 234, 247; М. Берлинський, *Історія міста Києва*, с. 119–120, 126.

походження назви «Україна», був Марков¹⁰⁴. Відомо, що назву «Україна» категорично не сприймав і автор «Історії русів», про що буде сказано докладніше трохи далі.

Окрім Правобережжя, претенденткою на «українськість» залишалася Слобожанщина, або «російська Україна». Приклади цього бачимо вже в «Топографічному опису Харківського намісництва» 1788 року й висловлюваннях Сквороди¹⁰⁵. На початку XIX ст. тенденція до закріплення назви «Україна» за Слобожанщиною набувала поширення мірою зростання культурного значення цього регіону, спираючись водночас на його офіційне найменування – «Слобідсько-Українська губернія». В устах сучасників Харків дістає почесний титул «столиці України» уже невдовзі після Вітчизняної війни 1812 року. В обох столицях імперії під «Україною» розуміли передусім Слобожанщину. Проте й ця тенденція не закоренилася в науковій літературі. По-перше, на роль «столиці України», крім Харкова, претендувала Полтава¹⁰⁶. По-друге, як було зазначено, політонім «Україна» зник із офіційного вжитку, коли Слобідсько-Українська губернія стала з 1835 року зватися Харківською, а Харків перетворився зі «столиці України» на адміністративну «столицю Малоросії».

Тож хоча назву «Україна» й уживали як синонім «Малоросії», ці поняття не були тотожні. У значенні «окраїни», «місцевості»¹⁰⁷, «прикордонної території» «Україна» не могла замінити «Малоросію» в її змаганнях за право «руського первородства» й, навпаки, своїми польськими конотаціями підважувала її претензії на центральне місце в «руському» символічному просторі та заперечувала її спадковість щодо стародавнього Києва. Крім того, назва «Україна» була позбавлена політико-правового змісту: як правило, її не використовували для характеристики соціально-політичного устрою Гетьманщини, чий особливий статус, чий чини та зван-

¹⁰⁴ М. Марков, «Письмо к одному из издателей (Ф-му)», с. 135.

¹⁰⁵ Д. І. Багалій, *Український мандрований філософ Григорій Скворода* (К., 1992), с. 77.

¹⁰⁶ «Из воспоминаний Михайловского-Данилевского [...]», *Русская старина*, № 6 (1897), с. 476.

¹⁰⁷ Докладніше див.: Н. Яновский, *Новый словотолкователь [...]*, ч. 1–3 (СПб., 1803–1804).

ня, вольності й свободи залишалися «малоросійськими», а не «українськими». А власне «українські» права та вольності залишалися довший час «слобідськими», тобто значно меншими за масштабом, ніж малоросійські.

Усе це, очевидно, й спричинило те активне неприйняття назви «Україна», що його демонструє невідомий автор твору, якому парадоксальним чином випала честь стати символом «українського національного Відродження», – «Історії русів». У передмові до своєї праці він озброюється проти не названих ним на ім'я «безсоромних і злостивих польських і литовських казкарів», з чиєї легкої руки до малоросійських літописів буцімто потрапили різні «дурниці й наклепи»¹⁰⁸. Як приклад анонімний автор натякає на «одну навчальну історійку», де «виведено на сцену з Давньої Русі або теперішньої Малоросії нову якусь землю при Дніпрі, названу тут Україною, а в ній заведено польськими королями нові поселення й започатковано українське козацтво»¹⁰⁹. Водночас він іронізує, що «пан автор такої несміливої історійки не бував ніде, крім своєї школи, і не бачив у тому краї, що зве Україною, руських міст»¹¹⁰.

Ми не знаємо достеменно, хто став об'єктом критики аноніма. Можливо, це був київський історик-краєзнавець Максим Берлинський, викладач Головного народного училища (пізніше гімназії), автор «Короткої російської історії для вжитку молоді, яка починає вчитися історії», виданої в Москві 1800 року¹¹¹. Книжка ця була тоді чи не єдиним підручником історії Росії, де спеціально йшлося про Україну. Малоросію Берлинський не раз називає «Україною». Але так чинили не лише його сучасники, а й численні попередники.

Автор «Історії русів» напевне знав про це, коли навіть «відредагував» текст апокрифічного Білоцерківсько-

¹⁰⁸ *История Русов или Малой России*, с. III.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Там же, с. III–IV.

¹¹¹ Дозволю собі нагадати, що це припущення я висловив у статті, написаній до публікації Сергія Плохія, де докладніше розглянуто імовірний зв'язок між «Історією русів» і працею Берлинського; див.: S. Plokyh, «Ukraine or Little Russia? Revisiting an early Nineteenth-Century Debate», *Canadian Slavonic Papers*, no. 3/4 (2006), p. 335–353.

го універсалу Богдана Хмельницького 1648 року, повикреслювавши звідти слово «Україна» або замінивши його на «Малоросія»¹¹². Втім, анонім був не досить послідовним. Назва «Україна» трапляється в нього не раз, і то не лише в документах або цитаті з праці Вольтера про Карла XII, а й в авторському тексті (врешті, в «Історії» всі «документи» – також авторські). Зокрема, описуючи бойові дії Івана Сірка в Молдавії, автор пише, що козацький ватажок, відбившись від ворога, переправився через Дністер і «повернувся до своєї України»¹¹³. В іншому місці, говорячи про похід турецьких військ у 1672 році під Кам'янець-Подільський, він зазначає, що султан проходив зі своєю армією «поперек України, вірної Ханенкові до річки Случі»¹¹⁴, а трохи далі пише про намагання турків «утримати за собою Україну Малоросійську вздовж Дніпра»¹¹⁵. В усіх цих прикладах ідеться радше про Правобережжя Дніпра, але, вірний собі, автор «Історії русів» залишає без пояснення цю та інші суперечності свого твору. В кожному разі, його позицію щодо назви «Україна» не можна вважати поширеною в часи, коли ця друга назва Малоросії в більшості читачів не викликала принципових заперечень. Проте були в нього й однодумці.

Загострення взаємин «українського» та «малоросійського» дискурсів, продемонстроване в «Історії русів», можна проілюструвати й на прикладі анонімного сатиричного вірша, написаного тоді ж. У ньому малоросійська регіональна еліта кепкує з української («слобідської»), висміюючи претензії останньої на благородний статус і заперечуючи її право зватися «малоросіянами», «славними слобожанами» й навіть «українцями»¹¹⁶. У відповідь слобідська еліта завдяки династії Квіток створила парадний образ свого краю, в яко-

¹¹² *История Русов или Малой России*, с. 37, 68–73, 109–115.

¹¹³ Там же, с. 161.

¹¹⁴ Там же, с. 172.

¹¹⁵ Там же, с. 179.

¹¹⁶ «Ответ малороссийских козаков украинским слобожанам (найденный в Глуховском архиве)», *Киевская старина*, т. X (1884), с. 550–552. Під назвою «Сатира на слобожан» увійшло до видання: *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (К., 1983), с. 215–216.

му чільне місце посіли дискурси «вірности», «чужоземства» та «руськості». На початку XIX ст. політичній конкуренції двох сусідніх регіонів навіть спробували надати етнокультурного забарвлення.

Уже йшлося, що поступова «етнізація» історії та географії в Російській імперії зумовила поширення топоніма «Малоросія» на слобожанську людність, найчастіше репрезентовану як «малоросійська». Автор «Топографічного опису Харківського намісництва», щоправда, частіше називав місцеву людність «українцями», наголошуючи її відмінності від «руських», або «великоросіян». Іноді він звертався з цією метою до «південноруської» лексики, поєднуючи її з «малоросійською» та «українською». Саме на «південноруській» основі він створив один із перших цілісних образів української етнічної території¹¹⁷.

«Жителі Південної Росії, – писав автор, – відлучені одне від одного відстанню місць, чужорідним пануванням, різним чином управлінням, громадянськими звичаями, мовою, декотрі й релігією (унією), звертають на себе око глядача, який нотує не без знання. Коли вони збираються для поклоніння до Києва зі сходу, від Волги й Дону, із заходу, з Галичини й Лодомерії та ближче до Києва розташованих місць, [то] дивляться одне на одного не як на чужомовного, але наче на однорідця, проте сильно відчуженого у словах і вчинках, що для обох сторін виглядає дивним явищем; але взагалі всі ці розсіяні одноземці й досі зберігають синівську пошану до матері давніх своїх жител, міста Києва»¹¹⁸.

На початку XIX ст. уявлення про цілісність української етнічної території, не обмеженої рамками історичних регіонів, здобули нову підтримку – не лише на «південноруській», а й на «українській» основі. Найпромовистішим прикладом цього є свідчення письменника, народознавця та педагога Павла Білецького-Носенка, який на початку 1820-х років у листі до редакції харківського «Українского журналу» писав про «Україну від Карпат до Дону, населену багатомільйон-

¹¹⁷ Roman Szporluk, «Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space» (готується до друку).

¹¹⁸ *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.*, с. 18 (прим.).

ною українською людністю»¹¹⁹. Можна припустити, що йому були відомі «Накреслення статистики Російської держави» російського автора Константина Арсенєва, який поділяв імперію на 10 регіонів і серед них – Карпатський, що охоплював землі від Варшави до Дону разом із Кримом¹²⁰.

Подібний широкий погляд на історичну й етнічну територію України демонструє Микола Маркевич. Хоча його «Історію Малоросії», видану на початку 1840-х років, було великою мірою побудовано на «Історії русів», Маркевич відмовився від протиставлення «України» та «Малоросії» й послідовно вживав ці назви як синоніми¹²¹, наділяючи їх не лише географічним, а й етнічним змістом: ті самі персонажі в його творі можуть зватися «малоросіянами» й «українцями»¹²². Для історика назва «Україна» вже не має польських конотацій, як то було ще на початку ХІХ ст., й асоціюється винятково з «руським» національним дискурсом, у межах якого він перебував. На відміну від деяких своїх сучасників, Маркевич визнає рівність слобідських поселенців з малоросійськими козаками, хоча й не уникає ущипливої характеристики слобідських полковників, поданої в «Історії русів»¹²³.

На противагу Маркевичеві, представник слобідської регіональної еліти Григорій Квітка не відмовився остаточно від інтелектуального протистояння «України» та «Малоросії»¹²⁴. У статті «Українці» він спробував навіть створити загальний етнокультурний портрет жителя Слобожанщини, густо замішаний на офіційній риториці вірнопідданства. Та врешті Квітчина спроба етнокультурного обґрунтування регіональних відмінностей мешканців Слобожанщини та Малоросії виявилася неуспішною й не здобула належної підтримки серед загалу. Автор і сам не був послідовним у своєму намірі, бо

¹¹⁹ Д. И. Багалея, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 2 (Харьков, 1904), с. 773.

¹²⁰ *Экономическая география в СССР. История и современное развитие* (М., 1965), с. 294–295.

¹²¹ Николай Маркевич, *История Малороссии*, т. 1 (М., 1842), с. 134, 135, 186, 300, 382.

¹²² Там же, т. 2, с. 67, 280.

¹²³ Там же, т. 1, с. 277, 298.

¹²⁴ В. В. Кравченко, *Харьков/Харків: столица Пограничья*.

у власній художній творчості зробив вибір на користь тогочасної «малоросійської» мови й не став надалі експериментувати з її слобідським діалектом.

Порівнюючи топонімію та етнімію України, можна дійти висновку, що жоден із численних географічних маркерів, яких уживали для окреслення української етнічної території, не здобув першості у виборі імені її населення. Для цього використовували широку палітру найменувань: малоросіяни, хохли, руснаки, українці, русини, південноруси, руси, росіяни... Про послідовність у цьому випадку, як і в багатьох інших, не йдеться¹²⁵. Наприклад, в «Історії русів» та творах Марковича «руси» – це етнічні малоросіяни, а у працях Єкатери́ни II та Михаїла Каченовського цей етнонім стосується лише великоросіян¹²⁶. Безумовно етнічний характер зберігали за собою лише «хохли», меншою мірою – «малороси» й «українці», а з російського боку – «москалі», «кацапи» й «великороси», натомість назви «руські» або «росіяни» переважно використовували для спільної політичної та релігійної ідентифікації.

Висновки

Розглянутий у статті матеріал свідчить, що в російськомовній історіографії України другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. не було визначених правил і норм уживання назв «Росія», «Малоросія» та «Україна», як не було єдності серед істориків щодо розуміння та походження цих дефініцій. Дослідники, залежно від своїх історичних і політичних поглядів та наявних джерел, могли вкладати різний зміст у кожен із цих термінів, не завжди дбаючи про дотримання системи. Іншого, мабуть, годі й вимагати від епохи, коли адміністративно-політичний устрій Російської імперії по-

¹²⁵ Ієрархію ідентифікації етнічних українців у Російській імперії розглянуто у статті Андреаса Капелера: А. Капелер, «Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи», *Россия–Украина: история взаимоотношений* (Москва, 1997), с. 125–144.

¹²⁶ *Историографические исследования по славяноведению* (М., 1984), с. 85.

стійно змінювався, історіографія ще не виокремила в самостійну науку, а ранньомодерний націоналізм щойно починав поволі перетворюватися на модерний і ще не встиг артикулюватися в офіційному дискурсі.

Зв'язок між трьома зазначеними в заголовку статті топонімами простежити легко, проте набагато важче вкласти його в певну систему або ієрархію. «Росія» як імперія та «Русь» як історична й релігійна спільнота визначали лише зовнішні адміністративні та символічні кордони ранньомодерної «слов'яноруськості», передусім на заході. В середині цього широкого й слабо артикульованого простору існували давні та нові адміністративні назви окремих регіонів сучасної України, що поєднувалися або змішувалися між собою. Просвітництво не лише не навело лад у цьому наборі символів різних епох, а, навпаки, збільшило, всупереч Окамовій рекомендації, кількість його «сутностей».

Регіональний, політико-правовий, релігійний та етнічний типи ідентичності відбивалися в тих самих назвах, використання яких дає підстави говорити лише про деякі, можливо навіть не головні, тенденції у процесі ментального мапування українських земель у складі Російської імперії. Головна з них полягала в тому, що національна парадигма (російська а чи українська) не в змозі пояснити або впорядкувати плинну мозаїку назв окремих територій всередині та навколо православно-руського «ядра», котре не могло бути цілісним. Якщо слова на зразок «амбівалентности», «палімпсесту» та «невизначености» залишаються в лексиконі сучасних політологів, соціологів, культурологів, які звертаються до української проблематики, то це тим паче стосується істориків.

Український матеріал і в сучасному, і в минулому погано надається до артикуляції. Межова оптика української минувшини дозволяє принаймні змиритися з цією невизначеністю та плинним розмаїттям українського географічного та національного простору. Навряд чи якийсь дискурс може стати для нього домінантним. З другого боку, розмаїття здатне забезпечити цілісність, бо де-не-де стикається з іншою визначеністю, подібно до того, як хвиля накочується на берег.

З усіх регіональних найменувань українських земель саме «Україна» здобула врешті-решт перемогу над «Малоросією»

та «Росією» в публічному культурному та політичному просторі. До цього причинився, мабуть, процес секуляризації національної ідентичності, адже порівняно з іншими назвами саме «українська» найменше пов'язана з релігійною традицією. Проте старі, домодерні ідентичності з їхніми «брендами» нікуди не зникли й періодично нагадують про себе. Хто наважиться сьогодні сказати, що перемога «України» над «Малоросією» є остаточною? І що регіональна ідентичність поступилася місцем національній?..

Столиця для України

Вступ

Після того як Бенедикт Андерсон зробив модним вивчення уявлених спільнот, категорію уявного почали застосовувати до найрізноманітніших явищ, зокрема й до феномена міста. Культурний поворот, вкупі з «географічним» поворотом кінця ХХ – початку ХХІ ст. в суспільних науках, спричинив появу численних досліджень, присвячених містові як уявному соціальному конструктові, образу міста, міській колективній ідентичності тощо¹. Інтелектуальна мода ця доходить до України, як завжди, з великим спізненням², але уникнути її, либонь, не вдасться.

¹ Див.: Бенедикт Андерсон, *Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму* (К., 2001); Кевин Линч, *Образ города* (М., 1982); Н. Хренов, «Образы города в истории: психологический аспект смены парадигмы», *Общественные науки и современность*, № 6 (1995), с. 158–161; Setha M. Low, «The Anthropology of Cities. Imagining and Theorizing the City», *Annual Review of Anthropology*, vol. 25 (1996), p. 383–409; C. Rutheiser, *Imagining Atlanta: The Politics of Place in the City of Dreams* (New York: Verso, 1996); *Imagining Cities: scripts, signs, memory* (London; New York, 1997); *The metropolis and its image: constructing identities for London, c. 1750–1950* (Oxford; Malden, MA, 1999); *Capital Cities. Images and Realities in the Historical Development of European Capital Cities* (Stockholm, 2000; *Studier in stads- och kommunhistoria*, vol. 22); *Imagining the city*, vol. 1 (Oxford; Bern, 2006).

² Хоча література, присвячена українським містам, величезна, більшість українських видань відповідної тематики залишається в рамках історичного краєзнавства. Проте є вже й чимало досліджень, автори яких на міждисциплінарному рівні вивчають історичну мітоло-

Надто великою виглядає спокуса підійти по-новому до, здавалося б, відомої та добре вивченої «краєзнавчої» проблематики, перетнути усталені дисциплінарні обмеження й подивитися, що з цього вийде.

Цю статтю присвячено Харкову, про який місцеві патріоти говорять: «Це місто не перше, але й не друге». Мовляв, «якщо ми не перші, то другими бути не хочемо». Амбіції міста, що не встигло забути про свій короткочасний столичний статус і залишається другим за своїм потенціалом в Україні після Києва, в цьому випадку цілком зрозумілі. Харків зро-

---

гію, культурну й національну ідентичність, символічну географію й топографію таких міст, як Одеса (Патриція Герлігі, *Одеса: Історія міста, 1794–1914* (К., 1999); Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881* (Palo Alto, CA, 1986); Roshana Sylvester, *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves* (DeKalb, IL, 2005); Вера Сквирская, Хемфри Кэролайн, «Одесса: “скользкий” город и ускользающий космополитизм», *Вестник Евразии*, № 1 (2007) с. 1727–1770; Jarrod Mitchell Tanny, *City of Rogues and Schnorrers. The Myth of Old Odessa in Russian and Jewish Culture: A diss. [...] for the degree of Ph. D.* (Berkeley, 2008); Tanya Richardson, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine* (Toronto; Buffalo; London, 2008)), Львів (*Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture* (Cambridge, MA, 2000); Marian Rubchak, «Ethnonationalist Construction of Identity: The Lviv Paradigm», *National Identities*, no. 1 (2000), p. 21–34; William Risch, *Ukraine's Window to the West: Identity and Cultural Nonconformity in Lviv, 1953–75: A diss. [...] for the degree of Ph. D.* (Columbus, OH, 2001); Ярослав Грицак, *Стратегія за націоналізмом: Історичні есеї* (К., 2004), с. 229–246; Tarik Cyril Amar, *The Making of Soviet Lviv, 1939–1963: A diss. [...] for the degree of Ph. D.* (Princeton, 2006); Delphine Bechtel, «Lemberg/Lwów/Lvov/Lviv: Identities of a ‘City of Uncertain Boundaries’», *Diogenes* (2006), p. 53–79), Київ (М. Ф. Hamm, *Kiev: A Portrait, 1800–1917* (Princeton, 1993); О. П. Толочко, «Киево-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст.», *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси*, т. 1 (К., 2004), с. 250–314), Івано-Франківськ (*І*, ч. 55: *Франко/Станиславів* (2009)), Севастополь (Karl D. Quails, «Imagining Sevastopol: History and Postwar Community Construction, 1942–1953», *National Identities*, no. 2 (2003), p. 123–139). Див. також: *The City After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* (Washington, 2009) і спеціальний випуск журналу: *Агора*, вип. 9: *Місто як чинник демократичного розвитку України* (2009). Окремі аспекти відповідної проблематики на харківському матеріалі я розглянув у монографії: В. В. Кравченко, *Харьков/Харків: столиця Пограничья* (Вильнюс, 2010).

бив стрімку кар'єру, піднявшись від дерев'яної фортеці на степовому фронті до стратегічно важливого транзитного вузла, метрополії величезного регіону, сучасного мегаполіса. Своїм зростанням місто зобов'язане Російській імперії та Радянському Союзові. В цьому сенсі воно найближче стоїть до Одеси, але, на відміну від неї, має давнішу, до того ж козацьку, генеалогію та виразніший український акцент.

Постійні зміни в політичному та культурному просторі Східної Європи, поява нових і прозорість старих кордонів, що визначають характер цієї території та колективні ідентичності її населення, нарешті, специфіка модернізаційних і національних процесів – усе це сприяло формуванню різних образів та мітів Харкова. Місто науки та храм торгашів, колись українського національного відродження та форпост російщення, столиця – чи то перша, а чи друга, чи то регіону, чи держави, – все це є породженням мінливого суспільно-політичного контексту, в якому постало й розвивалося місто, і свідченням рухливості історичних кордонів та реконфігурації регіону, де його розташовано.

У цій статті я спробую простежити виникнення тих образів Харкова, які стали стереотипними завдяки, не останньою чергою, своєму зв'язку з відповідними колективними ідентичностями та їхніми межами. Йтиметься, зокрема, про образ Харкова як регіональної столиці³ та його репрезентації в російському, українському та радянському національних нарративах, а також історичну політику й історію, відбиту в культурному ландшафті міста⁴. Можливо, ці попередні нотатки

³ Kevin Lynch, *What Time Is This Place?* (Cambridge, MA, 1976); Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape* (Chicago, 1997); M. Crang, P. S. Travlou, «The city and topologies of memory. Environment and Planning», *Society and Space*, vol. 19 (2001), p. 161–177; Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Palo Alto, CA, 2003); Mark Crinson, *Urban Memory: History and Amnesia in the Modern City* (New York, 2005); Karen E. Till, *The New Berlin: Memory, Politics, Place* (Minneapolis, 2005); José Muñoz Millanes, «The City as Palimpsest», www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v03/Munoz.html.

⁴ Див. на цю тему: Italo Calvino, *Invisible Cities* (Fort Washington, PA, 1978); Christine Boyer, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge, MA, 1996); Gary B.

сприятимуть спеціальному дослідженню історичної мітології Харкова за аналогією до інших міст Центрально-Східної Європи. Принаймні певний матеріал для цього вже нагромаджено⁵. Автор статті свідомий, що проблематика, пов'язана з вивченням образів та мітів, легко перетворює дослідника на співтворця нової мітології. Я намагався уникнути цієї небезпеки, але якщо читач матиме інше враження, то, може, так воно і є...

Місто на кордоні

Генеалогія кожного міста складається не лише з «уявлених» категорій. «Дитинство» міста зазвичай пов'язане з формуванням своєї матриці – певних компонентів, які визначають його ідентичність, виявляються в подальшому розвитку та виступають важливими складниками публічних репрезентацій. Комбінацію та ієрархію цих компонентів зумовлено змінами в суспільно-політичному житті міста та регіону, до якого воно належить. Харків виник у середині XVII ст. у перехідній між лісостепом і степом природній зоні. Напрямок основних комунікацій, що пролягали через територію краю, – річок і степових шляхів, що йшли їм назустріч, вплинув на формування південно-північної географічної

Nash, *First City: Philadelphia and the Forging of Historical Memory* (Philadelphia, 2001); Karl D. Quails, «Imagining Sevastopol: History and Post-war Community Construction, 1942–1953», *National Identities*, no. 2 (2003), p. 123–139.

⁵ Окремі аспекти зазначеної теми раніше порушували Михайло Доленго (М. Доленго, «Київ та Харків – літературні взаємовідношення», *Червоний шлях*, № 6/7 (1923), с. 151–157), Юрій Шевельов (Юрій Шерех, «Четвертий Харків», він-таки, *Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*, т. 1 (Х., 1998), с. 479), Володимир Маслійчук (Володимир Маслійчук, *Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* (Х., 2007), с. 340–359; Володимир Маслійчук, «Кілька зауважень про місто та міську ідеологію (Харків як інтелектуальна конструкція)», *Молода нація*, № 2 (2004), с. 5–21), Михайло Чугуенко (Михайло Чугуенко, «Історичні та соціопсихічні підстави комплексу «Першої столиці» та національна ідентичність харків'ян у 1920-х – 1930-х рр.», *Молода нація*, № 2 (2004), с. 22–36, а також Дмитро Чорний та Сергій Наумов.

орієнтації краю. Найяскравішим символом її можна вважати славнозвісний Муравський шлях, який пролягав степом і сполучав Московське царство з Кримським ханатом. Проте чітких природних бар'єрів, що окреслювали б зовнішні кордони краю Слобожанщини, на початку її історії не було.

Геополітичний контекст минувшини Харкова зумовлено тим, що місто виникло на прикордонні – спірній території, на яку претендували одночасно Москва, Річ Посполита, Крим, а також військові політії Гетьманату, Запорозької Січі, Війська Донського й татарських орд, номінально підлеглих Бахчисараю. Цю територію почали активно заселяти під контролем російського уряду втікачі з українських земель, охоплених козацькою війною під проводом Богдана Хмельницького.

Переселенці діставали від Москви визнання свого особливого, військового соціального статусу й економічні пільги (на вільне виготовлення та продаж алкоголю, ярмаркову торгівлю та млинарство, пільгове оподаткування тощо) – такий собі праобраз мілітаризованої «вільної економічної зони». Москва натомість прикривала свої південні кордони й поповнювала хронічний брак людських ресурсів на небезпечній, постійно загрожений території Великого Степу. Тож появу слобідських поселень на степовому фронтірі можна вважати прикладом взаємовигідного політичного компромісу між центром і периферією, досягнутого у процесі модернізації Російської держави.

З усіх полкових центрів краю саме Харків мав найзручніше у стратегічному плані розташування, перебуваючи на південному шляху російської експансії. Саме тому він став штаб-квартирою головнокомандувача російської армії, дислокованої на степовому кордоні, центром великої гуртової торгівлі й, врешті, після перенесення сюди з Білгорода духовного колегіюму (1726) й утворення єпархії (1799), – головним осередком Російської православної церкви (РПЦ) в регіоні. Після перетворення Харкова на адміністративний центр Слобідсько-Української (з 1834 року – Харківської) губернії ні Суми, ні Охтирка – найбільші слобідські міста – вже не могли бути його конкурентами на степовому порубіжжі.

Російський уряд від початку масового заселення степу встановив бар'єри, що відділяли власне російські землі від

привілейованих військових поселень на кордоні. Першим таким бар'єром став знаний Білгородський мур – мережа фортець, з'єднаних оборонними спорудами, що захищали московські землі від козаків і татар. Слобідські поселення, і серед них Харків, будували не за Білгородським муром, а перед ним – оборонні функції муру поєднали з функціями контролю за переселенцями. Цей «жорсткий» кордон було доповнено «м'яким» – системою привілеїв, що їх надавали колоністам, проте не поширювали на власне російських підданих.

Подібний кордон існував і між Слобідськими полками та Гетьманатом. Раніше він ділив володіння Росії та Речі Посполитої. Пізніше його існування подовжили Руїни, особливий політичний статус Гетьманату під російською юрисдикцією, а також добровільне самообмеження слобідської еліти – та не мала власних політичних амбіцій і постійно опиралася намаганням козацьких гетьманів встановити контроль над Слобожанщиною, бо не бажала втратити свої скромні, але важливі для неї привілеї.

Міста-фортеці, які виникали в степу, обмежували землі, що їх вважали своєю власністю надчорноморські татари. Степ на межі з лісостепом зберігав яскраві тюркські маркери – топоніми. Власне, назва річки Харків, за якою, ймовірно, дістало ім'я й саме місто, радше за все, має східне походження. Береги найбільших місцевих річок на побутовому рівні звали, відповідно, «кримськими» або «ногайськими сторонами». Степові шляхи, що перетинали край з півдня на північ, частіше за все йменували «татарськими», як і прилеглі до них території. Зрештою, тут перебували не лише кочовища, а й постійні татарські поселення.

Нові поселенці здійснювали символічну трансформацію степового простору не лише за допомоги суто слов'янських топонімів, а й через його сакралізацію: будівництво православних церков та монастирів, започаткування культів місцевих святих і чудотворних ікон – таких, як Озерянська чи Охтирська. Відмінності в церковній обрядовості, що їх принесли українські колоністи, поступово затирилися в перебігу змін, які відбувалися в РПЦ впродовж XVIII ст., проте в окремих деталях збереглися аж до початку XX ст. Крім того, РПЦ на Слобожанщині завжди виявляла підвищену ува-

гу до релігійного дисидентства: Харків вважали форпостом православ'я на степовому культурному кордоні.

Культурну географію Харкова визначали не лише релігійні, а й світські рамки. Якщо перші відмежовували його від Європи, то другі – навпаки, надавали Харкову вигляду міста на східній окраїні європейського культурного простору. Спершу простір цей залишався продовженням польського. Польською мовою було написано першу літературну пам'ятку, яка окреслила місце Харкова на культурній карті Європи початку XVIII ст. – «Багатий сад» Яна Орновського. З польської перекладали календарі, що стали першими виданнями харківських церковних друкарень кінця XVIII ст. У першій половині XIX ст. Харківський університет, про який мова далі, підтримував інтенсивні контакти з польськими Віленським університетом і Кременецьким лицеем: у Харкові викладали відомі польські вчені, а студенти-поляки подеколи склали до третини студентів місцевого університету. Тому Харків можна вважати частиною українсько-польського культурного порубіжжя й вивчати у відповідному контексті.

Завдяки університетові Харків дістав можливість безпосередньо спілкуватися з Європою: тут працювали німецькі, французькі й австрійські науковці та викладачі. Ремісники-німці, запрошені для обслуговування потреб Харківського університету, започаткували вулицю міста, названу Німецькою. В місті постійно перебували вихідці з різних країн Європи – вчителі, ремісники, крамарі, військовики, люди мистецтва тощо. Їхні духовні потреби задовольняли католицькі та протестантські храми. Індустріальна доба ще більше наблизила Харків до Заходу. Німецькі, французькі та бельгійські фірми були головними інвесторами міського господарства Харкова у другій половині XIX ст., а в роки Першої світової війни тут розташовувалися генеральні консульства Бельгії, Великої Британії, Італії, Персії, США та Швеції.

Порубіжжя могло змінювати свій соціальний характер, перетворюючись із політичного на культурне й навпаки. Залежно від геополітичної ситуації в регіоні бар'єрні, розділові функції кордону поступалися місцем транзитним, єдналим – і навпаки. Проте прикордонний статус виявився одним із найстійкіших компонентів історії Харкова, виринаючи

на поверхню громадського життя в часи геополітичних катаклізмів – Руїни, Першої та Другої світових воєн, розвалу Російської імперії та СРСР. Утім, коли уважно придивитися до слобідського регіону, можна перекоонатися, що він фактично ніколи не переставав бути прикордонним, принаймні в політичному та військовому розумінні.

Прикордонний характер Харкова увиразнювало те, що сюди тікали люди, які ввійшли в конфлікт із владою в себе на батьківщині. Це були не лише українські колоністи – селяни та козаки, а й російські релігійні дисиденти-старообрядці, які згодом утворили потужні династії місцевого купецтва. Крім того, впродовж XVIII ст. й на початку XIX ст. сюди висилали полонених солдатів і офіцерів, що їх російські війська захоплювали в численних війнах, які Російська імперія вела з Туреччиною, Річчю Посполитою, Францією. У XIX ст. в Харкові знаходили притулок польські студенти та професори, запідозрені в неблагонадійності на батьківщині. У другій половині XIX ст. й на початку XX ст. до Харкова висилали з центральних міст Росії активістів соціал-демократичного руху. Харківську пересильну тюрму недарма вважали однією з найбільших у Російській імперії.

Становлення метрополії

Формування міського простору Харкова відбувалося дуже повільно. Фортечні мури, як і шлагбавми алкогольних монополістів, могли, звісно, відгородити Харків від сусідніх поселень, проте не могли відразу слободу перетворити на місто, а її жителів, поділених на стани, об'єднати спільною міською ідентичністю. За півтора століття існування Харкова загальна кількість його населення ледве перевищила 10 тис. людей, абсолютну більшість яких становили селяни. Вузькі й криві вулиці, дерев'яні хати під стріхами, небачена навіть для провінції багнюка, зруйнована слободами природа і, як наслідок, убивчий мікроклімат, антисанітарія та висока смертність серед населення – всі ці прикмети Харкова справляли глибоко негативне враження на сучасників. Російський мандрівник початку XIX ст. Павел Сумароков дивувався, що Харків нічим не нагадував російські міста. На дум-

ку польського історика Людвіка Яновського, Харків як місто значно поступався сусіднім Білгороду, Курську та Воронежу.

Секуляризація культурного життя, формування світського, модерного простору Харкова відбувалися повільніше, ніж у деяких інших провінційних містах Російської імперії⁶. Проте Харків наздоганяв свій час завдяки динаміці культурного процесу. Наприкінці XVIII ст. в місті з'являються структури світської освіти, перший стаціонарний театр. У 1793 році при губернському правлінні виникає перша друкарня. Та найбільше перетворенню Харкова на місто посприяло відкриття в ньому 1805 року університету⁷. Завдяки цьому Харків збагатився першим публічним парком і ботанічним садом, бульваром, новими місцями відпочинку та розваг, нарешті, кам'яницями. У другій третині XIX ст. Харків уже сприймав як справжнє місто з усіма відповідними атрибутами.

Стрімке перетворення Харкова з військової слободи-фортеці на сучасне місто супроводжувалося формуванням міської мітології. Основу її становила ідея добробуту й прогресу – невпинного та бурхливого розвитку міста, що виникло посеред Дикого степу, проте спромоглося за короткий час перетворитися на регіональну столицю, взоровану на столицю Російської імперії – Санкт-Петербург. Безперечно, фундамент такої мітотворчості закладала ідея «слобід» – спеціальних економічних привілеїв і особливого соціального статусу жителів степового фронтиру.

На Слобожанщину люди тікали від безнадії, породженої тривалою кровопролитною війною, що, здавалося, не мала кінця. Не дивно, що перші переселенці хотіли вірити в краще майбутнє на новій батьківщині. Вони самі або ті, хто вербував нових колоністів, створювали яскраві, рекламного типу картинки, що змальовували «обіцяну землю». Там мало бути «всього много», а життя з козаками уявлялося кращим, аніж

⁶ Приміром, у Казані гімназія виникла в 1758 році – раніше, ніж «додаткові класи» Харківського колегіуму, в Тобольську перші журнали з'явилися в 1790–1794 рр., себто раніше, ніж у Харкові.

⁷ *История Харьковского университета: Систематический библиографический указатель, 1805–1917 гг.*, ч. 1, вып. 1, 2-е изд. (Харьков, 2004); *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років* (Харків, 2004).

із «вражими ляхами»⁸. Уже згаданий панегірик, написаний на честь харківських полковників Донців-Захаржевських у 1705 році, мав назву «Багатий сад» і містив символіку квітучого краю, створеного, авжеж, зусиллями благочесних, вірних і хоробрих місцевих провідників.

Чи не найбільше зростанню Харкова сприяла ярмаркова торгівля. Саме тому в офіційному гербі міста у другій половині XVIII ст. з'явилися кадуцей (жезло Меркурія, що правило за символ торгівлі) й ріг достатку. Інша прибуткова галузь місцевої економіки – виробництво горілки – такої чести не удостоїлася. З часом метафора «слободи» втратила своє початкове значення «привілеїв» та «вольностей» і зазнала семантичної трансформації. У процесі розвитку та зростання Харкова як міста «слобода» локалізувалася за його межами, в навколишніх селах, у традиційному, сільському культурному просторі, перетворившись на синонім чогось простолюдного, патріархального. Проте в ролі місцевої родзинки, маркера регіональної ідентичності вона зберегла популярність до наших днів.

Від другої половини XVIII ст. й початку XIX ст. починає формуватися образ Харкова як осередку освіти й науки. Філософ Григорій Сковорода називав його «Захарполісом» – містом сонця і передрікав йому славне майбутнє. Василь Каразін створив образ Харкова – «українських Атен», міста, де посеред благословенної природи, у м'якому кліматі живуть просвічені громадяни, вправні ремісники, багаті купці, де квітнуть науки та мистецтва. Його «зазивні» листи, адресовані чужоземним професорам, мало чим відрізнялися під цим оглядом від туристичних рекламних проспектів і мали десь такий самий зв'язок із реальністю. Місцевий «Український журнал» цілком поважно запевняв, що «місто Харків, звісно, після столиць наших, можна й треба вважати першим у вітчизні нашій щодо стремління до просвіти молоді містом»⁹.

Розвиткові міської мітології великою мірою посприяло відкриття в Харкові університету – історія, що своєю чер-

⁸ М. Ф. Сумцов, *Слобожане: Історико-етнографічна розвідка* (Х., 2002), с. 14.

⁹ Цит. за вид.: І. Я. Лосиевский, *Русская лира с Украины. Русские писатели Украины первой четверти XIX века* (Харьков, 1993), с. 10.

гою перетворилася на міт¹⁰. У своїй початковій версії, яку створив Василь Каразін, харківський університетський проєкт був відповіддю місцевої громади, передусім дворянства, вдячного верховній владі за відновлення деяких традиційних місцевих «слобод»-привілеїв, на заклик уряду розвивати освіту в країні. Це був міт єднання дворянства з престолом, провінції з центром в ім'я культурного прогресу. Пізніше цей міт зазнав кількох редакцій під впливом ліберально-демократичної, національної та радянської ідеологій¹¹. З часу свого заснування університет надовго визначив обличчя Харкова як «університетського міста», ставши неодмінним атрибутом його візитівки.

Сучасник і земляк Каразіна, Григорій Квітка (Основ'яненко), також доклався до створення новітньої мітології Харкова. Чого варта бодай оця намальована ним яскрава картинка: «Так, місто Харків відмінне від багатьох губернських міст. Погляньте на нього хоч злегка, хоч з усією уважністю: краса! Вулиці рівні, чисті, прямі; публічні споруди розкішні, приватні будинки гарні, милі; магазини наповнено всякого роду крамом, речами, які у великій кількості й безперестанку змінюють новіші, вишуканіші; не встигне щось з'явитися в Петербурзі, вже привезено до Харкова й продано. Вулиця, театр, гостиний двір, різні мистецькі заклади... чого в ньому немає! [...] Столиця, їй-право, столиця!»¹². Подібні враження вивозили з Харкова мандрівники середини ХІХ ст. (Йоган Георг Коль¹³, А. Петцольдт¹⁴) – усі вони змальовують Харків як одне з перших провінційних міст Російської імперії, квітуче місто в степу, яке невпинно росте.

Особливості міського ландшафту Харкова влучно зауважив німецький вчений барон Август фон Гакстгаузен, який

¹⁰ Докладно див. далі мою статтю «Університет для України».

¹¹ С. І. Посохов, *Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії* (Х., 2006).

¹² Г. Ф. Квітка, *Харьков и уездные города* (Харьков, 2005), с. 46, 48.

¹³ J. G. Kohl, *Russia. St. Petersburg, Moscow, Kharkoff, Riga, Odessa, and the German provinces on the Baltic, the steppes, the Crimea, and the interior of the Empire*. (London, 1842), p. 505.

¹⁴ А. Петцольдт, «Краткий отчет об ученом путешествии в южные губернии Европейской России», *Журнал Министерства народного просвещения*, № 3 (1856), с. 47–66.

проїжджав через місто в 1843 році. Він детально описав три складники, своєрідні концентричні кола Харкова, через які мандрівник потрапляв до середмістя. На околицях його зустрічало «село з садами та квітниками» – найдавніша, на думку Гакстгавзена, частина Харкова; далі починалося «місто Єкатерины II» – імітація московського передмістя з довгими й прямими вулицями, російськими ремісниками, шинками та магазинами; нарешті, центр Харкова являв собою «місто Николая I» – модерне, європейське, з прямими вулицями, з площами й кам'яницями, хоча й позбавлене життя та руху¹⁵.

Столичні амбіції Харкова було пов'язано з його модерною, європейською культурою. Цими своїми рисами харківський міт наближався до одеського, в якому провідну роль також відігравала просвітницька парадигма прогресу. У листуванні російських інтелектуалів Якова Грота й Петра Плетньова, записках фон Гакстгавзена Харків і Одесу згадувано в одному ряді як міста новітнього, європейського типу. Проте, на відміну від космополітичної, багатолікої Одеси, Харків був в етнічному плані одноріднішим, тож і його інтелектуальне мапування мало іншу систему символічних координат.

Зміни в політичній географії Російської імперії дуже швидко перетворили Харків на метрополію, центр порубіжжя, що сягало далеко за межі Слобідської України. Сфера повноважень харківського військового губернатора поширювалася у другій половині XVIII ст. на Слобідсько-Українську, Білгородську, Воронежську, Казанську, Саратовську й Астраханську губернії, а також Військо Донське¹⁶. Харківський православний колегіум готував кадри священників для всього російського та українського степового фронтиру. Харківська шкільна округа на початку XIX ст. охоплювала, крім сусід-

---

¹⁵ Baron von Haxthausen, *The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources*, vol. 1 (London, 1856), p. 394. Російське видання: А. Гакстгавзен, *Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России*, т. 1 (М., 1870). Цит. за вид.: Дж. Хоскінг, *Россия: народ и империя (1552–1917)* (Смоленск, 2000), с. 258.

¹⁶ О. І. Гуржій, *Українська козацька держава* (Київ, 1996), с. 102; И. И. Срезневский, *Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию* (Харьков, 1883), с. 22.

ніх російських і українських земель, також усе Лівобережжя Дніпра разом із Кримом і Кавказом. Харків залишався одним із головних осередків ярмаркової торгівлі, а також фінансовим, судовим та індустріальним центром або, за словами Каразіна, перехрестям великого регіону. Виникає питання: якого, власне, регіону?

Столиця «україни»?

Землі, відведені для українських колоністів, у російських документах найчастіше йменували «окраїнними» або «україною». Інколи їх називали «московською україною», на відміну від «польської». «Українська» географічна самоідентифікація Харкова була поширеним явищем з часу заснування міста, розташованого на російській «україні» під контролем російської ж Української армії. Ідентичність ця здобула додаткове опертя після перетворення міста на центр Слобідсько-Української губернії – досить пригадати бодай відповідні вислови Сковороди¹⁷, дослідження Григорія Калиновського, назви перших місцевих журналів – «Украинский вестник», «Украинский журнал», іменування мешканців Харкова «українцями» незалежно від їхньої етнічної належності.

У реформаторських планах декабристів Харків фігурував у ролі столиці «України» – окремої адміністративної області поряд із «Бузькою» з центром у Києві та «Чорноморською» з центром в Одесі. «Столицею України» називали Харків у 1840-х роках німець Йоган Георг Коль і росіянин Віссаріон Белінський¹⁸. Звісно, семантика цього слова тоді час-

¹⁷ Філософ називав Слобожанщину-Харківщину «Україною», а свою батьківщину (колишній Гетьманат) – «Малоросією».

¹⁸ Видатний російський критик Віссаріон Белінський, який, на відміну від Пушкіна, не проміняв Харків у своїх мандрах на «Пожарського котлети», відвідував «столицю України» й зустрічав тут тепле прийняття, про що свідчить його вислів: «Харків, своєю велелюдністю й красою, порівняно з іншими губернськими містами, є в певному сенсі столиця України, а отже, й столиця української літератури, української прози й особливо українських віршів» (В. Г. Белинский, *Полное собрание сочинений*, т. 8 (М., 1955), с. 89).

тіше мала географічний, просторовий, а не етнічний або національний характер. Проте символіко-географічний простір «України» й надалі залишався невизначеним, позбавленим єдиного центру. Наприклад, «столицею України» могла виступати Полтава¹⁹ – один із двох (поряд із Черніговом) адміністративних центрів сусідньої Малоросії на початку ХІХ ст.

Видатний освітній діяч Слобожанщини, ініціатор заснування Харківського університету Василь Каразін, вихований на просвітницьких ідеалах, мріяв про час, коли його «мала батьківщина» втратить свій «окраїнний» статус і позбудеться «української» назви, ставши подібною до центральних російських губерній. Здавалося, його мрія здійснилася, коли Слобідсько-Українська губернія в 1834 році змінила свою назву на Харківську. Проте це ще не означало зближення Харкова з російськими Білгородом, Курськом або Воронежем. Утративши слобідсько-українську «прописку», Харків натовмість символічно зближився з Полтавою та Черніговом – адміністративними столицями Малоросії.

Столиця Малоросії?

Харків виник на прикордонній території, відмежованій від Малоросії адміністративними та правовими кордонами. Ці кордони, подібно до російських, мали ще й символічний характер, чому значною мірою посприяли представники місцевих еліт, що без упину сперечалися між собою, «чия земля краща» – слобідська чи малоросійська. Суперечка ця з відповідним «обміном люб'язностями» особливо яскраво виявила себе наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., коли речники регіональних еліт, зручніше облаштовуючись у Російській імперії, почали продукувати на свою честь історичні панегірики з «благородною» генеалогією. Саме тоді виникає дворянська історична мітологія Харкова, яку витворив нащадок одного з найвпливовіших олігархічних кланів Слобожанщини – Григорій Квітка. Проте ця мітологія не дорівняла в популярності іншій, демократичній, козацькій версії заснування міста, втіле-

¹⁹ «Из воспоминаний Михайловского-Данилевского», *Русская старина*, № 6 (1897), с. 476.

ній у лубковому зображенні легендарного засновника Харкова «козака Харька» верхи на коні та з пікою в руці, що розходилося цілими пачками на місцевих ярмарках.

Козацька історична мітологія Харкова, з одного боку, «наближала» місто до сусідньої Малоросії, а з другого – наголошувала його відмінність від інших міст імперії, починаючи від сусідніх російських і закінчуючи Одесою та Києвом. Таку ж роль відігравала й нова, модерна ідентифікація населення Російської імперії, де функція головного маркера ідентичності поступово переходила від релігійних критеріїв до етнокультурних, передусім мовних. Мешканці Харкова, Слобожанщини та сусідньої Малоросії дістали спільну назву «малоросіян», бо для стороннього спостерігача між ними було більше подібного, ніж відмінного.

Входження Харкова до малоросійського культурного простору було закріплено його перетворенням у 1835 році на нову адміністративну столицю Малоросійського генерал-губернаторства у складі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. І хоча в ролі малоросійської столиці місто пробуло якихось два десятки років, цього виявилось достатньо, щоб додати до його «української» ідентичності ще й малоросійську. У другій половині XIX ст. й на початку XX ст. російські та чужоземні мандрівники (особливо приїжджі з півночі), судячи з їхніх подорожніх записок, сприймали Харків як частину Малоросії. На одній з рекламних листівок Харків репрезентовано в образі дівчини, одягненої в малоросійське народне вбрання.

Столиця Південної Росії?

Як відомо, імператриця Єкатерина II переорієнтувала вектор російської експансії з півночі на південь, розпочавши широкомасштабний процес модернізації імперії за просвітницькими зразками²⁰. Своєю чергою, зміни в політи-

²⁰ А. Зорин, *Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века* (М., 2001), с. 108. Див. також: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture: 1750–1850* (Edmonton, 1985); О. И. Елисеєва, *Геополитические проекты Г. А. Потёмкина* (М., 2000).

ці російського уряду супроводжувала чергова реконфігурація кордонів з переформатуванням усієї території величезної країни – такою ж мірою адміністративно-політичним, як і символічним, культурним. Приєднання до імперії нових земель незмінно тягло за собою переосмислення того, що, власне, є Росією й де її heartland.

Згідно з умовним поділом Російської імперії на три географічні зони – Північну з центром у Санкт-Петербурзі, Середню, центром якої стала Москва, та Південну²¹ – Харків перетворився на один із важливих осередків імперської модернізації на Півдні Росії. На відміну від перших двох зон, цей регіон вирізнявся поліцентризмом. Адже ні Малоросія, ні Слобідська Україна, ні Новоросія, що ввійшли до його складу, не мали яскраво вираженого міського центру, регіонального міста-символу. Тому в Південній Росії виникло одразу декілька претендентів на першість, серед яких головну конкуренцію Харкову складала Катеринослав, Одеса та Київ.

Перше з цих міст проектували, очевидно, в розрахунку на перенесення сюди імперської столиці в часи Єкаторини II²². Проте від цього проекту лишилися хіба що назва та квадратно-гніздове планування міста. Одеса, хоча й виникла майже через півтора століття після Харкова, одразу стала одним із найдинамічніших і найбільш космополітичних міст імперії завдяки географічному розташуванню та статусу портофранко²³. Нарешті, Київ, що також опинився в зоні Півдня Росії, вважався не лише «природним» центром Малоросії, а й першою, духовною столицею «всієї Русі», її «православним Єрусалимом», проте світська культура міста й далі перебувала під польським впливом.

Роль і місце Харкова в південному просторі Російської імперії попервах визначали місцеві ярмарки й університет, про що вже було згадано. Барон фон Гакстгаузен називав Харків одним із найважливіших, найгарніших і найперспективніших міст Південної Росії, яке можна порівняти з Оде-

²¹ Л. Е. Шепелёв, *Чинovníй мир России XVIII – начала XX в.* (СПб., 2001), с. 202.

²² Д. И. Яворницкий, *История города Екатеринослава* (Днепропетровск, 1989), с. 54.

²³ Патриция Герлиги, *Одеса: История міста, 1794–1914.*

сою такою ж мірою, як Москву з Санкт-Петербургом²⁴. Для приїжджих із Росії Харків виглядав південним містом завдяки своєму клімату. Культурний простір Харкова ХІХ – початку ХХ ст. наповнювали «південні» маркери самоідентифікації, починаючи від найбільшої в місті газети «Южный край» до численних громадських організацій та установ і особливо вокзалу та Південної залізниці, яка в другій половині ХІХ ст. символічно заступила старовинний Муравський шлях.

«Південна» символіко-географічна ідентифікація Харкова посилилася після того, як Київ десь у середині ХІХ ст., в результаті політики російщення польських правобережних «кресів», набув статусу столиці «Південно-Західної Росії», а Одеса локалізувалася в межах «Новоросії». Прив'язка Харкова до «Півдня» стала ще щільнішою, коли столиця слобідського прикордоння у другій половині ХІХ ст. перетворилася на головний адміністративний і фінансовий центр нового, індустріально-сировинного Донецько-Криворізького басейну. З її найближчих конкурентів у регіоні залишився тільки Катеринослав, який претендував на роль «столиці Донбасу». Південна географічна самоідентифікація Харкова утвердилася впродовж ХІХ ст. й на початку ХХ ст., увиразнивши прикордонний характер міста – осередку російської модернізації за європейськими зразками, що зберігав зв'язок з історичними регіонами «України» та «Малоросії».

Боротьба за метрополію

Харків як місто пережив своє друге народження в часи модернізації Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме в той час сформувався культурний ландшафт, який зберігся у старій частині міста до наших днів. Його архітектурне обличчя визначали стильова еkleктика, а на початку ХХ ст. – модерн. Тоді починає складатися особлива міська ідентичність Харкова, ознакою якої можна вважати появу численних, розрахованих на масового споживача, довідників, путівників і календарів, які окреслюва-

²⁴ Baron von Haxthausen, *The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources*, vol. 1, p. 397.

ли культурний простір міста та репрезентували його. Чи не найвагомішою репрезентацією міської ідентичності Харкова була його капітальна двотомна історія, що її створили на початку ХХ ст. місцеві дослідники Дмитро Багалій і Дмитро Міллер на замовлення Харківської міської думи.

У процесі нової хвилі модернізації Російської імперії Харків, поряд із Києвом і Одесою, перетворюється на багатонаціональний, сучасний мегаполіс. Його населення на початку ХХ ст. сягає майже 240 тис. людей – це менше, ніж у Києві та Одесі, проте більше, ніж у Львові. Більшість харків'ян становили русофони (63%), тоді як українофонів було близько 26% (більше, ніж, відповідно, в Києві, Львові й Одесі). На третьому місці з великим відривом перебували євреї – їх було понад 6%, удвічі менше, ніж у Києві, і майже вп'ятеро менше порівняно зі Львовом і Одесою. Значна частина їх були достатньо інтегрованими до простору російської модерної культури. За характером культурного життя Харків початку ХХ ст. можна вважати російсько-українським містом, де етнічні українці становили меншість, проте вже не були відділені від російського населення жодними правовими чи політичними бар'єрами, як два століття тому.

Наприкінці ХІХ ст. й на початку ХХ ст. під впливом модерного націоналізму поняття «України» та «Малоросії» зазнали радикального переосмислення й переформулювання. Перше з них стало означати модерну національну (етнокультурну) ідентичність, друге залишалось частиною ранньомодерної, православно-слов'янської «руськості». Нова «Україна», виростаючи з «Малоросії» та відокремлюючись від неї, входила в конфлікт з усім комплексом ранньомодерної, слов'яноруської ідентичності. В результаті Харків почав перетворюватися на поле боротьби за символічний контроль над містом, яка точилася між російським та українським національними дискурсами.

На початку ХХ ст. бути «руським» усе ще означало насамперед бути православним. На символічній мапі російського націоналізму Харків виглядав частиною православно-імперського простору, маркованого храмами й іншими святинями, ритуалами, маніфестаціями, іменами представників імператорської династії тощо. За цими ознаками місто належало до

російського центру, на відміну, приміром, від Житомира, що його вважали околицею Росії. Власне, це одна з причин, чому православні російські націоналісти в Харкові не були такими агресивними, як, скажімо, в Одесі.

Світська концепція «русскости» базувалася передусім на модерній російськомовній культурі. Саме в цьому розумінні можна говорити, що русифікація становила один із головних напрямів культурної політики харківського міського самоврядування десь від кінця XIX ст. Під час ініційованого в 1894 році першого масштабного перейменування харківського міського простору використовувано, поряд з іменами полководців (Петра Багратіона, Михаїла Скобелева, Александра Суворова, Олександра Невського), імена видатних діячів російської культури (Івана Тургенева, Александра Пушкіна, Михаїла Лермонтова, Василя Жуковського, Миколи Гоголя, Гаврили Державіна, Николая Некрасова, Николая Чернишевського, Всеволода Гаршина, Петра Чайковського)²⁵. Характерно, що в процесі цієї трансформації зникли старі назви Німецької вулиці, перейменованої на Пушкінську, та міського саду «Баварія», що став зватися «Слов'янським».

На ментальній мапі українського націоналізму Харків разом із Катеринославом належав до українського етнокультурного простору. Але тут він виглядав, навпаки, околицею порівняно з центром – Києвом або Полтавою. До того ж російськомовна метрополія виразно контрастувала з українськомовним селом. Відтак образ Харкова був від початку негативним в українському національному дискурсі, тісно пов'язаному з консервативною, антиурбаністичною традицією, яку простежуємо від Григорія Сковороди до Якова Що-

---

²⁵ О. В. Хорошковатий, «Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер», VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: (Наукові доповіді та повідомлення), част. II (К.; Х., 1997), с. 344; «К вопросу о сооружении бюста М. Ю. Лермонтова в Гимназическом сквере возле Харьковского моста», *Харьковские губернские ведомости*, 18 сентября (1891); «Решение Харьковской городской Думы об открытии училища и присвоении ему имени генерала М. Д. Скобелева», там само, 5 января (1883); «Об открытии на основе школы с отделением садоводства и огородничества в память писателя Г. Ф. Квитки-Основьяненко», там само, 8 августа (1884).

голева та Сергія Васильківського. Це був образ міста, створеного модерністю, особливо відчутною на тлі патріархального сільського ландшафту. Як частину чужої, ворожої модерності могли сприймати й російські культурні впливи. Наприклад, Микола Лисенко на запитання, чому він оминає Харків у своїх гастролях, відповідав так: «Я з великим болем серця не бачив, не відчував у Харкові українського народу, не бачив української громади; так усе там замазано, затоптано московським духом, московськими смаками. Ну, все не наше, все чуже, не рідне»²⁶. Його сучасник Євген Чикаленко вважав Харків чи не найбільш «обмосковленим» з усіх українських міст.

Українська інтелігенція розгорнула боротьбу за культурний простір Харкова під прапором Тараса Шевченка. Ім'я поета надали одній з початкових шкіл і вулиці міста, проте встановити пам'ятник поетові в імперському Харкові не пощастило. Перший пам'ятник Шевченкові на Україні, споруджений у приватній садибі Алчевських 1899 року, довелося зняти на вимогу поліції, а рішення міської думи від 1911 року про встановлення колони з поетовим зображенням так і не було виконано. Боротьба за Шевченка ледве не переросла в боротьбу проти Пушкіна, коли активісти молодіжної української організації в 1904 році здійснили невдалу спробу висадити в повітря встановлений у центрі міста монумент російському класикові²⁷. Свої дії вони мотивували офіційною забороною на вшанування в Харкові Шевченка. Пам'ятник Гоголеві, що з'явився п'ять років по тому навпроти монумента Пушкіну, таких емоцій не викликав.

Інший, позитивний образ українського Харкова також формувався з опертям на давнішу інтелектуальну традицію, яку можна простежити від Яна Орновського через тих-таки Сковороду, Каразіна та Квітку до Дмитра Багалія та Михайла Грушевського. Це – образ культурної столиці, міста, що стало осередком новітньої української поезії, прози, критики.

²⁶ Т. В. Л-ая, «Воспоминания о Н. В. Лысенко одной из его учениц по Киевскому институту благородных девиц», *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, вып. 3 (1913), с. 51.

²⁷ Володимир Маслійчук, *Провінція на перехресті культур*, с. 357.

При цьому «українську» та «слобідську» термінологію Харкова XVIII ст. й початку XIX ст., що мала спочатку переважно регіональне, географічне значення, через сто років повернули до публічного й культурного простору міста, але вже в національному вигляді. Місцеві явища та події зазнавали «українізації». Феномен модерної української культури здобував таким чином історичну легітимацію, а Харків вписувано в український національний дискурс у престижному статусі столиці, а не околиці.

Боротьба за Харків між українським і російським національними дискурсами фактично перетворилася на боротьбу за локальну історико-культурну спадщину. Найяскравішим її виявом можна вважати історію зі встановленням у місті пам'ятника Каразіну²⁸. У творчому доробку слобідського просвітителя за бажання можна було знайти що завгодно: вільнодумство та сервілізм, західництво та панславізм, традиціоналізм і реформаторство. Втім, така суперечливість поглядів і висловлювань Каразіна відкривала можливості для різних інтерпретацій його особистості й світогляду.

Зусиллями ліберальної інтелігенції Харкова Каразін постав у ролі видатного громадського діяча, що обстоював необхідність демократичного реформування та просвіти Російської імперії. Напис на постаменті пам'ятника Каразіну, встановленого в Харкові 1907 року, містив такі слова: «Блаженний уже стокрот, якщо випадок дав мені змогу зробити найменше добро моїй Україні, якої користь так тісно поєднана з користю велетенської Росії»²⁹. «Україну» в цих словах можна було інтерпретувати по-різному: в регіональному або національному розумінні. Зрештою, цю двозначність терміна успішно використовував у своїй науковій творчості Дмитро Багалій, щоб оминати цензуру.

Харківські чорносотенці, російські націоналісти, програли ідейну боротьбу за Каразіна своїм політичним опонентам. У їхній інтерпретації він виступав у непривабливій ролі

²⁸ Докладніше про це див.: В. Романовський, «Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові та дискусії довкола нього», *Харьковский исторический альманах*, осень/зима (2004), с. 20–31.

²⁹ А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін, *Василь Назарович Каразін (1773–1842)* (Х., 2005), с. 151.

авантюриста, прожектора, донощика, нерозбірливого в засобах для задоволення власного марнославства. Вони виступали проти спорудження пам'ятника Каразину, наголошуючи на моральних аспектах його особистості. Звісно, така інтерпретація не мала шансів на широку суспільну підтримку, враховуючи репутацію самого чорносотенного руху, заплямовану єврейськими погромами та безпосередніми зв'язками з одіозним режимом самодержавства.

Утім, національна реінтерпретація харківського публічного простору на межі XIX й XX ст. не залишила в ньому помітного сліду. Російський журналіст Пьотр Пільський, описуючи Харків 1916 року, завважив лише брак власного стилю та змішаний російсько-український склад населення міста: «Воно малорос, але й великорос, і великороси щосили намагаються говорити, як справжні й щирі хохли, а малороси допасовують до своїх прізвищ закінчення “ов” і не проти стати навіть великоросами, хоча їхні пісні зневажають москаля й творять гімн тільки самій Україні й тільки самому українському стилеві. [...] У Росії є різні міста: розумники й дурні, цнотливці й розпутники, красені й потвори, старі й немовлята. Але в Росії є лише одне місто-невизначеність. Це місто – Харків»³⁰. Якщо визнати слушність цих слів, можна зрозуміти, чому регіональний вимір харківської ідентичності успішно витримував конкуренцію з національним.

Боротьба за регіон

Із початком Першої світової війни, наслідком якої став розвал Російської імперії, Харків знову опинився в ролі прикордонного міста, а Слобожанщина вдруге за свою історію перетворилася на військовий фронтір. Нова політична конфігурація Східної Європи на початку XX ст. постала в результаті тривалого конфлікту регіонального, національного та релігійного дискурсів, кожен із яких передбачав різну інтерпретацію того, що таке «Росія» й «Україна», якими є чи мають бути взаємини між ними та кожною з них зі своїми сусідами. Зрештою, це був конфлікт модер-

³⁰ Цит. за публ.: *Слобода*, № 11 (1992).

ности й традиціоналізму, який завершився черговим компромісом.

Головним каменем спотикання у взаєминах демократичних Росії та України після повалення самодержавства стало питання щодо державної належності Слобожанщини та Півдня Росії – здобутків колонізації та модернізації XVII–XIX ст. У розумінні Тимчасового уряду Україна обмежувалася історичною Малоросією – Гетьманатом часів Богдана Хмельницького. З погляду Центральної Ради Україною слід було вважати всі території, населення яких розмовляло українською мовою. Певна річ, залежно від наслідків перемовин і співвідношення сил Харків міг опинитися чи з одного, а чи з другого боку українсько-російського кордону. Проте національний принцип політичного визначення в цьому випадку отримав поважного конкурента.

Національній інтерпретації «України» протистояв концепт «Південної Росії», що ґрунтувався на економічних засадах і охоплював Харківську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії; всі вони перебували у сфері адміністративного впливу З'їзду гірничопромисловців півдня Росії з осідком у Харкові. Не випадково багаторічний керівник цієї організації, харківський підприємець Николай фон Дітмар, виступав одним із активних промоторів ідеї Південної Росії й мав однодумців не лише серед членів київської громадської організації «Союза югороссов» або професури тамтешнього Політехнічного інституту, а й серед комуністів.

Комуністи, як відомо, розійшлися у ставленні до України: частина партійного керівництва визнавала принцип національного самовизначення й схилилася до компромісу в українському питанні, інші надавали пріоритет територіально-політичному принципіві реформатування колишньої імперії перед національним. Харків – найбільше місто на українсько-російському прикордонні – став своєрідним полігоном для одних і других, коли у грудні 1917 року місто проголосило столицею Радянської України, а в лютому 1918 року – столицею Донецько-Криворізької Республіки. В першому випадку домінантною стала «українська» термінологія, у другому – «південна». Національна інтерпретація «України» врешті перемогла регіональну, коли наприкінці 1919

року Харків знову було проголошено столицею Радянської України. Проте і другий, «південний» складник «українсько-го» проекту ніколи не зникав з радянського інтелектуального дискурсу.

Столиця України

Вибір Харкова на роль столиці Радянської України зумовили передусім військово-стратегічне значення міста як транспортного пункту, а також близькість водно-раз до Москви й Донецько-Криворізького басейну. Фактично Харків відновив свою роль фортеці на степовому порубіжжі, коли став штаб-квартирою радянських армій, що наступали на Південь. Цю його роль у громадянській війні пізніше планували навіть увічнити у вигляді велетенської діорами, яка мала зображувати штурм Перекопу радянськими військами під командуванням Михаїла Фрунзе у 1920 році³¹. Проте наприкінці 1919 року й на початку 1920 року стратегічна ситуація на південному та західному напрямках залишалася невизначеною: Крим усе ще контролювали білогвардійці, південно-східні території – махновці, західні землі – українські та польські війська.

Крім того, в політичному піднесенні Харкова відіграли свою роль і політичні фактори: хоча ідею Донецько-Криворізької Республіки відкинули, в партійному керівництві залишалося чимало активних учасників цього проекту на чолі з Артемом (до його загибелі в 1921 році). Навряд чи вони легко погодилися б на перенесення столиці до Києва, який на той час устиг зажити слави осередку українського націоналізму й ніс на собі відбиток Центральної Ради та Гетьманату. Натомість Харків виступав у ролі альтернативного Києву й підконтрольного Москві політичного центру, що було для цього міста, зрештою, не вперше. Відтак з початку 1920-х років стартувала стрімка, хоча й короткочасна кар'єра Харкова в ролі експериментальної столиці радянської України.

³¹ А. А. Тиц, П. Е. Шпара, *Харьков: архитектурно-исторический очерк*. Киев. 1983.

Місто почало стрімко розростатися, а його населення – збільшуватися в геометричній прогресії. На початку 1930-х років зі своїми 521 тис. мешканців Харків ненабагато поступався Києву, що далі посідав перше місце в Україні за кількістю населення. Етносоціальна структура Харкова також зазнала помітних змін: у складі його людности етнічні українці перетворилися на більшість (38,6% у 1926 році), натомість кількість етнічних росіян зменшилася до 37,2% (того ж року); до того ж відчутно зросла частка євреїв (майже до 20%)³². Варто зазначити, що зрушення у співвідношенні українців та росіян було спричинено передусім змінами в національній ідентифікації, що не похитнуло панівного становища російськомовної культури в місті попри роздмухані пропагандою та громадською думкою «жахи» українізації.

Культурний простір української «пролетарської» столиці зазнав кардинальних змін. Уже в 1919 році Харків пережив першу хвилю радянізації, коли деякі центральні вулиці та площі міста дістали нові назви. Так, вулицю Сумську перейменували на Карла Лібкнехта, Катеринославську – на Свердлова, Павлівську площу – на Рози Люксембург, Миколаївську – на Тевелева. Пізніше до цього списку долучилися імена радянських полководців, французьких революціонерів, червоних профспілок тощо. Артем, колишній чільник Донецько-Криворізької Республіки, став після своєї загибелі чи не найпопулярнішим символом радянського Харкова: його іменем назвали вулицю, музей, комуністичний університет, бібліотечний клуб...

Столичний Харків перетворився на полігон новаторської архітектури, символ функціоналізму та конструктивізму, уособлення комуністичної утопії індустріальної доби та нового громадського побуту. Крім нового центру, тут запланували будівництво нового, соціалістичного міста, будинків-комун, робітничих селищ. Геометрична форма нових вулиць і проспектів, будинки з бетону, скла й заліза, поєднання побуту з виробництвом – усе це прикмети нового, столичного Харкова, що постав у ролі невідомого, щойно відкритого міста, індустріального велетня, чії руки – вулиці, а дихання – фабричний дим тощо.

³² Р. В. Шарібжанов, *Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. ХХ ст.*: Дис. [...] канд. іст. наук (Х., 2007), с. 57.

Ідея модернізації в мітології нового Харкова поєднувалася з українською національною ідеєю. Про цю останню нагадували, зокрема, символи, запозичені з арсеналу місцевої традиції, реінтерпретованої в національному дусі на межі XIX й XX ст., зокрема імена Сковороди, Квітки, Васильківського, Олександра Потебні. Разом із ними в публічному дискурсі використовувано й давню назву регіону – Слобідська Україна. Та найяскравішим символом «українськості» Харкова можна вважати пам'ятник Тарасу Шевченкові, що, за іронією, з'явився в місті саме тоді, коли нова столиця України знову перетворилася на регіональну. При цьому Шевченко заступив не Пушкіна, а Каразіна, який не потрапив до нового пантеону українських прогресивних діячів і на певний час зник із міського простору разом зі старим університетом.

Хоча історичний центр Харкова уник руйнування, він утратив свою колишню соціальну й культурну роль. На північній околиці почали розбудовувати нове середмістя, що мусило символізувати світле майбутнє людства, – величезний відкритий простір в оточенні державних споруд і житлових будинків нового типу. Цей простір дістав назву площі Держинського, що її рекламували як найбільшу в Європі, місце масових маніфестацій, парадів і народних гулянь. Саме тут у другій половині 1920-х років з'явився будинок Держпрому, який став символом радянської модернізації, першим радянським хмарочосом, чий «американський» образ освятив Теодор Драйзер³³.

Нова, комуністична столиця України викликала неоднозначне ставлення з боку української національної інтелігенції. Старше покоління діячів культури не сприйняло Харкова в цій ролі. Рядки зі щоденника Сергія Єфремова за 1925 рік нагадують про негативний образ Харкова в українському культурному середовищі дореволюційного періоду: «Місто брехунів і спекулянтів, дутих репутацій, пихи і невігластва, ледаців та язикобитів. Кожне місто має свою, мовляти б, душу, – тільки у Харкова її не видко. Поганенька копія з азіатської Москви, а претензій що й не міра»³⁴. Якщо Єфремов упритул

³³ *Dreiser's Russian Diary* (Philadelphia, 1996), p. 220.

³⁴ Єфремов С. *Щоденники. 1923–1929* (К., 1997), с. 262.

не бачив харківської душі, то Павло Тичина не міг розгледіти рис обличчя «темного, як ніч», Харкова, а Микола Хвильовий сумнівався, що місто зберігає пам'ять про власну історію.

А проте молодість нової столиці, її «розхристана» відкритість до новацій, спрямованість у майбутнє, стихія «бурі та натиску», протиставлена київській «міщанській» впорядкованості, передбачуваності й рафінованості, приваблювала нове покоління українських інтелектуалів, що вирушило на «завоювання» міста³⁵, тримаючи в одній кишені комуністичний маніфест, а в другій – портрет Шевченка. Ця генерація «розстріляного Відродження» встигла вписати Харків до сучасного національного нарративу, долаючи консервативні, антиурбаністичні традиції української культури. Маніфест Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія?», створений у Харкові, продемонстрував здатність українського національного дискурсу до інтелектуальної модернізації.

Українськість і модерність, поєднавшись на певний час у Харкові, знову почали розходитися, коли столиця України в 1934 році повернулася до Києва. Серед причин, що пояснювали таке рішення радянського керівництва, Сергій Єкельчик називає міжнародну ситуацію, відмову від курсу українізації та дедалі більший масштаб репресій в Україні³⁶. Безперечно, чергову перемогу Києва над Харковом у протистоянні двох українських міст можна тлумачити в контексті загальної політики «Великого відступу» сталінського керівництва, часткового повернення від комуністичного експериментаторства до традиціоналізму. У процесі поступового «малоросійщення» України в СРСР, який, своєю чергою, дедалі більше вподібнювався Російській імперії, Київ знову опинявся в ролі «природного центру» України, натомість Харків, навпаки, поступово сховався на маргінес. Спроба закріпити за Харковом офіційний титул «другої столиці» в повоєнні роки³⁷ не мала успіху.

³⁵ Юрій Шерех, «Четвертий Харків», с. 480.

³⁶ S. Yekelchuk, «The Making of “Proletarian Capital”: Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the mid-1930s», *Europe-Asia Studies*, no. 7 (1998), p. 1229.

³⁷ Г. Окладной, «Харьков – вторая столица Советской Украины», *Красное знамя*, 20 августа (1949); П. Сачко, «Быстрее восстановим вторую столицу Украины», там само, 14 августа (1949).

Проте Харків увійшов, поряд із Москвою та Ленінградом, до першої «трійки» в новій ієрархії радянських міст за таким сумним критерієм, як обмеження прав і свобод громадян. Саме на ці міста поширювалася паспортна система, запроваджена в СРСР наприкінці 1932 року. Саме вони очолювали список так званих «заборонених» радянських міст, де не могли здобути постійну прописку «політично небажані елементи». Саме тут створювано найбільший за потужністю радянський військово-промисловий комплекс. Нарешті, саме в цих містах відбувалися відомі всьому світові показові судові процеси кінця 1920-х – початку 1930-х років. Харків відрізнявся від Москви та Ленінграда хіба що локальною специфікою – українським Голодомором і розстрілами польських військовиків.

Радянський стандарт

Після втрати столичного статусу Харків почав стрімко провінціалізуватися, перетворюючись на частину уніфікованого радянського культурного простору з його стандартними деталями, архітектурою, топонімікою³⁸. Він і надалі залишався мегаполісом, зорієнтованим у культурному плані на Москву та Ленінград, зі своїми численними вишами, науково-дослідними інститутами, «оборонкою» та підприємствами союзного підпорядкування. Південна географічна орієнтація Харкова щодо Москви час від часу нагадувала про себе назвами деяких підприємств, установ, головної залізничної магістралі або експериментами у сфері децентралізації. Проте парадоксальним чином входження міста до радянсько-російського культурного простору йшло пліч-о-пліч із утвердженням Харкова в символічному українському просторі. «Південну» географічну орієнтацію міста щодо Москви в цей час почало доповнювати його «північно-східне» розташування щодо Києва³⁹. Майже непомітний ад-

³⁸ В. Каганський, «Советское пространство – наше наследство», www.russ.ru/culture/20040820_kag.html

³⁹ Коли у 1920-ті роки відбувалося розмежування радянських республік України та Росії, кордон між ними по-різному визначали двоє відомих українських істориків, залучених у ролі експертів, – Багалій і

міністративний кордон між двома радянськими республіками, як з'ясувалося, далі спирався на символічні етнокультурні маркери українсько-російського мовного прикордоння⁴⁰.

Періодичні зміни в культурному ландшафті Харкова в радянську добу відбувалися відповідно до «коливань політики партії»: сталінський «ампір» із похмурими військово-індустріальними комуністичними символами й іменами сталінських вождів; десталінізація у вигляді «ленінізації» на основі історичної мітології Великої Жовтневої соціалістичної революції разом із «хрущовками»; обережна брежнєвська ресталінізація на ґрунті мітологізованої пам'яті про Велику Вітчизняну війну разом із новими «спальними районами» та метрбл – ці «три джерела» недавньої минувшини міста залишаються важливими «трьома складниками» його сьогодення, подібно до «трьох міст в одному» у змалюванні Гакстгавзена.

Проте щоразу черговий політичний пірует комуністичного керівництва супроводжували позички символічного капіталу з дорадянської епохи. Власне, двох культурних епох – козацької та імперської. У висліді під нашаруваннями комуністичної доби поступово відроджувалося дорадянське минуле Харкова. Так, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років відбулося «зворотне» перейменування частини харківських вулиць: назва Карла Лібкнехта поступилася місцем Сумській, Клари Цеткін – Римарській, а Вільної Академії – Університетській⁴¹. Дійшла черга й до Каразіна: його реабілітували серед «прогресивних» громадських діячів у ролі «українського Ломоносова».

Повернення до «ленінських принципів національної політики» супроводжувала часткова реабілітація окремих дія-

---

Грушевський. Перший «розташовував» українсько-російський кордон на півночі, другий – на сході (В. В. Кравченко, *Харьков/Харків: столиця Пограничья*, с. 243).

⁴⁰ Л. Н. Чижикова, *Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX века)* (М., 1988), с. 38; К. Беляев, А. Краснящих, *Харьков в зеркале мировой литературы* (Харьков, 2007), с. 249.

⁴¹ О. В. Хорошковатий, «Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер», с. 344; він-таки, «Имена на карте города», *Слобода*, 20 янв. (1998).

чів української культури, представників доби «розстріляного Відродження», а також козацької та краєзнавчої, зокрема «слобідської», тематики. Разом із ними поверталися до публічного вжитку історичні наративи та їхні автори, як-от Багалій. Далі, за Леніним, ішла доба імперії. Брежньєвська епоха, позначена подальшою деукраїнізацією та зростанням впливу російського націоналізму під офіційною риторикою «дружби народів», уже впритул наближалася до імперської спадщини. Ідейний крах радянського інтернаціонального проєкту й повернення до проєкту національного ставали дедалі очевиднішими.

Нове прикордоння

Після розвалу Радянського Союзу в 1991 році Харків знов перетворився на прикордонне місто. Щоправда, державний українсько-російський кордон, який проліг лишень за 40 км на північ від Харкова, був від початку позбавлений конфліктогенного потенціалу. Його провели без гучних скандалів та загострення взаємин між двома країнами, на відміну від подій у стратегічній акваторії Чорного моря. А він помітно вплинув на образ і сприймання Харкова як прикордонного міста. Скажімо, публічні репрезентації Харкова нині незрідка супроводжуються такими традиційними маркерами колишнього військового фронтиру, як «Муравський шлях», «Дике поле», «Степ». В українському та російському національних дискурсах Харків також сприймають як прикордонне місто, хоча й розташоване по різні боки українсько-російського символічного кордону, про що буде сказано далі.

Репрезентація Харкова в українському національному наративі залишається традиційно суперечливою. Для її характеристики доцільно звернутися до метафори «розстріляного Відродження»: наголошуючи друге слово, актуалізуємо історичну мітологію Харківського університету, Каразіна, місцевих культурників ХІХ ст., а також, ясна річ, українізацію часів націонал-комунізму; наголос на першому слові нагадує про комуністичний переворот 1917 року, політичні репресії та показові процеси часів сталінізму, Голодомор 1932–1933 рр. Із «колиски українського Відродження» Хар-

ків перетворювано на «столицю відчаю», «місто гріха», жертву примусової, жорстокої русифікації. Рефлексії українських націоналістів на теми історії та сучасності Харкова незрідка набувають антиліберальних, ксенофобських або антисемітських обертонів.

Візія Харкова в російському націоналістичному дискурсі – віддзеркалення української. На ментальній мапі сучасного російського націоналізму Харків розташовано десь посередині між «исконно русским» Кримом і колишнім Гетьманатом, поряд із Донбасом і Півднем, а також Чернігівською та Сумською областями. Це – території, лише почасти «забруднені» українським націоналізмом, які можна легко «очистити», інтегрувавши до російських Воронежської, Білгородської, Брянської та Ростовської областей⁴². У місцевому російському націоналістичному дискурсі Харків – відрізана від братньої Росії прикордонна фортеця в Дикому степу, що, подібно до Брестської фортеці, веде героїчну, нерівну боротьбу з агресивним і підступним ворогом, у цьому випадку – українським націоналізмом, за яким стоїть лицемірний, підступний Захід⁴³.

Реакція на встановлення «жорсткого» українсько-російського кордону в українському та російському національних дискурсах була діаметрально протилежною. Перший намагався легітимізувати цей кордон за допомоги історичних аргументів, запозичених з ідейного арсеналу кінця XIX й початку XX ст., підкреслюючи етнокультурні й мовні відмінності між українцями та росіянами, обґрунтовуючи пріоритет української колонізації Слобожанщини перед російською й акцентуючи на русифікаторській політиці російського центру в місті та регіоні. Другий звертався до архаїчнішої ідеології, наголошуючи спільність історико-культурного простору, сформованого православною церквою та Російською імперією. Ідеологія ця, своєю чергою, базується на концепції єдиного слов'яно-руського народу з його регіональними «гілка-

⁴² Андрій Окара, «Українські тумани» та «русское солнце». Українофобія як гностична проблема», *Ї*, вип. 18 (2000).

⁴³ С. Минаков, «Харьков: признаки жизни», *Знамя*, № 5 (2001); он же, «Новая походная песня слободских полков», *Харків'яни: Поема про місто в цитатах поетичних творів* (Х., 2007), с. 363–364.

ми». Вочевидь, зусилля російських націоналістів спрямовано на мінімізацію впливу «жорсткого» кордону символічними засобами.

Своєрідним компромісом між протилежними інтерпретаціями міста на кордоні можна вважати політичний дискурс «столиці українсько-російської співпраці» – образ, який Харків почав приміряти на себе десь від кінця 1990-х – початку 2000-х років. Із цим дискурсом тісно пов'язано концепцію «еврорегіону Слобожанщини» – спільного економічного та культурного простору прикордонних російських і українських областей⁴⁴. Образ «столиці українсько-російської співпраці», спопуляризований за часів президентства Леоніда Кучми, здається, здобув нове життя після зустрічі в Харкові президентів Віктора Януковича та Дмитрія Медведєва у квітні 2010 року, яка нагадала про традиційно важливу роль Харкова в російських геополітичних інтересах на Чорному морі.

Щоправда, образ цей, на якому позначилася радянська парадигма «дружби народів», останніми роками помітно «зросійщився». Нині поряд із ним дедалі частіше використовують гасло перетворення Харкова на «столицю російської культури в Україні». Його ідейною основою виступає не так ідея «еврорегіону Слобожанщини», як доктрина ранньомодерного російського націоналізму в добре знайомому вигляді релігійного панславізму, що її активно експлуатує Російська православна церква задля формування єдиного культурного простору «Святої Русі»⁴⁵. Доктрина ця здобуває підтримку з

---

⁴⁴ T. Zhurzhenko, «Cross-border cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian-Russian borderlands: towards a Euroregion “Slobozhanshchyna”?», *Nationalities Papers*, no. 1 (2004), p. 207–232; no. 2 (2004), p. 497–551.

⁴⁵ Голова Спільки письменників Росії Валерій Ганічев, який є заступником очільника «Всемирного русского народного собора» – патріярха Московського й усієї Русі Кирилла, зауважує, що гасло перетворення Харкова на столицю російської культури на (sic) Україні проголосили під час спільного засідання, присвяченого Переяславській Раді 1654 року, за участі представників Собору, Харківського політехнічного інституту та Харківської обласної державної адміністрації; див.: www.voskres.ru/idea/ganichev9.htm

боку російськомовної інтелігенції міста⁴⁶, а відтак і нинішньої адміністрації Харківської області⁴⁷.

У цьому контексті привертає увагу семантична трансформація назви регіону – Слобідська Україна. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х вона мала виразне національне звучання, з наголосом на другому слові. З часом, однак, її почали переосмислювати в місцевому політичному дискурсі, підкреслюючи її транснаціональний характер, історичну спільність прикордонних українських і російських областей. Перше слово історичної назви краю почало домінувати над другим – його використовують, наприклад, у процесі реалізації проєкту «Єврорегіон Слобожанщина», назвах деяких інших, незреалізованих політичних проєктів подібного характеру. Як довго «слобідська» символіка залишатиметься головним маркером регіону, сказати важко.

Націоналістичний дискурс – чи то російський, а чи український – поки що погано узгоджується з фантомними столичними амбіціями та претензіями Харкова. В місцевому культурному житті досі помітна символічна орієнтація не лише на московський «Наш современник», а й на імперський, європейський Санкт-Петербург: харківські літератори любляють називати своє місто «українським Петербургом», перетворюючи навіть занедбану річку Лопань на «харківську Неву». Обидва міста, немовби два відставники, обмінюються ностальгічними спогадами про свою столичну минувшину, як це було на літературно-художній виставці «Перші столиці: два міста – дві долі», що відбулася з нагоди 350-річчя Харкова й 300-річчя Петербурга.

Своєрідною реакцією російськомовного Харкова на український національно-державницький проєкт можна вважати локальний дискурс «першої столиці», що почав формуватися в Харкові у другій половині 1990-х років. Цей проєкт, представ-

⁴⁶ «Маніфест “Славянина”», Славянин: Литературно-художественный журнал Харьковского отделения Союза писателей России, т. 1 (2010), с. 7–8.

⁴⁷ Голова Харківської обласної державної адміністрації Михайло Добкін був почесним гостем на установчих зборах Білгородського регіонального відділення «Всемирного русского народного собора» 1 травня 2010 р. (www.voskres.ru/idea/ganichev9.htm).

лений місцевим телеканалом, торговельною маркою та рядом публіцистичних видань, здобув офіційну підтримку місцевої політичної еліти, яка відчувала кризу радянської ідентичності й труднощі з адаптацією в новому для себе політичному та соціокультурному просторі незалежної України. Дискурс «першої столиці» виводить столичну генеалогію Харкова не з ХІХ ст., часів Каразіна, Квітки та Харківського університету, а з радянської історичної мітології брежнєвських часів, доповнюючи її окремими запозиченнями з сучасної російської не-оімперської історичної мітології. У цьому плані він протистоїть українському національному дискурсові.

Харків поки що чується незатишно в українському символічному просторі. Після розвалу СРСР можливості міста як транспортного, транзитного пункту на лінії Південь–Північ виявилися істотно обмеженими. Економічна криза болоче вдарила по військово-промислому комплексу, машинобудівному та науково-технічному потенціалу Харкова. Натомість вона сприяла піднесенню Дніпропетровська та Донецька в ролі нових економічних і політичних лідерів регіону, успішних конкурентів Києва, своєїрідної «кузні» кадрів найвищого рівня для незалежної України. На умовній геополітичній осі Захід–Схід Донецьк відтіснив Харків у ролі повноважного представника східної України, постійного політичного опонента Львова – центру західноукраїнського регіону.

Одночасно Харків змінив своє місце в символічній системі координат України. Якщо в радянські часи він «дрейфовав» з «півдня» на «північний схід», то нині місто, вкупі з Донецьком, Луганськом, Дніпропетровськом, Запоріжжям, Одесою та деякими іншими обласними центрами, розташувалося в умовному південно-східному регіоні України, що його позначено високим рівнем урбанізації, промислового розвитку, концентрацією російського населення, а також інтегрованістю до російсько-радянського національного проєкту. За своєю конфігурацією цей регіон багато в чому подібний до Південної Росії початку ХХ ст. з її яскраво вираженою локальною ідентичністю, проросійською орієнтацією та політичним дистанціюванням від Києва. Про це нагадали президентські вибори 2004 року в Україні, в перебігу яких виник і спробував інституціоналізуватися проєкт т. зв. Південно-Східної автономії.

З українського боку реакцією на потенційні загрози такого проекту стали вправи з ментальною географією, що їх супроводжує маргіналізація південних і східних областей в українському національному дискурсі. В українській політичній публіцистиці останніх років можна зустріти варіації на теми Семюела Гантингтона про кордон між західною та східною цивілізаціями, що нібито проходить територією сучасної України⁴⁸. Спокуси легітимізувати цей внутрішній кордон за допомоги подібної аргументації не уникли навіть деякі поважні історики.

Відповідно до логіки спізнілого історико-географічного детермінізму, Харків, що виріс у «дикому полі», відділеному азійсько-візантійсько-російсько-радянським домінуванням від «справжньої» Європи, а рїогї слід уважати культурно відсталим порівняно з міськими центрами тих історичних регіонів, які колись мали щастя перебувати у складі Речі Посполитої, не кажучи вже про імперію Габсбургів. «Гантингтонізація України» (Тетяна Журженко) українськими аналітиками в цьому випадку співзвучна геополітичним вправам російських націоналістів, зацікавлених у тому, щоб відсунути українсько-російський символічний кордон якомога далі на захід, щоб він збігся з релігійним та історико-культурним кордоном. Стає дедалі очевиднішою необхідність інтелектуального перезавантаження самого українського національного дискурсу, не здатного увібрати в себе розмаїття історичної та пострадянської України.

Боротьба за Харків

Трансформація радянського публічного простору Харкова почалася в роки горбачовської «перебудови», наприкінці 1980-х років. Її здійснювали спочатку під гаслами демократизації, відновлення історичної справедливості й викриття злочинів комуністичного режиму. Наслідком цього стали перші зміни в топоніміці Харкова, серед яких найпоміт-

⁴⁸ Mykola Riabczuk, «Has the Second Rzecz Pospolita expanded to the borders of the first RP in the contemporary Ukraine?», *Nationalities Affairs = Sprawy Narodowościowe*, no. 31 (2007), p. 29–37.

нішим можна вважати перейменування площі Дзержинського на площу Свободи. Здобутками радянської демократизації є меморіальні комплекси, присвячені жертвам двох тоталітарних режимів – польським офіцерам і харківським євреям.

Пізніше демократичний потенціал епохи «перебудови» реалізував себе в «європейській» орієнтації культурного простору міста. Її помітно нині, зокрема, в назвах багатьох приватних закладів, починаючи від кіосків ношеного одягу до страхувальних компаній, асоціацій і фірм, які бажають таким чином підкреслити високу якість своєї продукції. Європейським стандартам відповідають «нейтральні» в ідеологічному сенсі скульптурні зображення скрипаля, футбольного м'яча, закоханої пари, що розташувалися в центрі Харкова. Варто додати, що місто відзначено кількома нагородами Європейського Союзу, хоча буває важко пояснити, хто й за що ці відзнаки надає.

Найбільше на культурний ландшафт пострадянського Харкова вплинула комерціалізація. Те, що називають становленням ринкової економіки на пострадянському просторі, на початку 1990-х років супроводжували процеси деурбанізації, ерозії міського соціокультурного простору. З кінця ХХ ст. з'явилися перші інвестори, що дістали змогу почати будівництво в Харкові. Наслідки їхньої активності представлено новими спорудами банків, ресторанів, елітних житлових будинків, усіяких бутиків та супермаркетів. Проте найпомітнішим символом комерціалізації міста став велетенський базар, відомий під назвою Барабашовки (від назви найближчої станції метра – імені академіка Барабашова). Його вважають територіально одним із найбільших на пострадянському просторі; базар немовби відроджує давню репутацію Харкова як центру ярмаркової торгівлі. Хоча архаїчність такої форми ділової активності є очевидною, сфера торгівлі в місті багато в чому виглядає продовженням базарної.

«Українізацію» міського ландшафту Харкова після проголошення незалежності України здійснювано за допомоги парадигми «національного Відродження». Національні символи, заактуалізовані в культурному просторі міста, переважно мали регіональну «прописку», і свого часу їх уже адаптувала радянська традиція. Йдеться про імена Григорія Ско-

вороди, Григорія Квітки, поета Павла Грабовського, історика Дмитра Багалія, режисера Леся Курбаса, поета Василя Еллана та письменника Миколи Хвильового. Чи не одинокою згадкою про козацьку минувшину Харкова став пам'ятник його мітичному засновникові, козакові Харьку – його виконав та подарував місту неймовірно плодючий російський скульптор Зураб Церетелі. Монумент споруджено в центрі міста 2004 року, а його зображення відтоді супроводжують публічні заходи.

Набагато менше пощастило архітектурному ансамблеві, який постав в історичній частині Харкова на честь 10-річчя незалежності України: відрізаний від тротуарів безперервним потоком транспорту, він виглядає позбавленим життя, мертвим місцем пам'яті, куди нема кому й за чим іти. Таке ж враження залишає пам'ятний знак на честь проголошення української незалежності, який з'явився на майдані Свободи (колишній площі Дзержинського) ще на світанку новітньої української державності. Загальнонаціональні українські символи, особливо нові, не пов'язані раніше з Харковом своєю традицією чи змістом, загалом важко вписуються до культурного простору міста. Брак зв'язку з регіональним історичним нарративом – одна з причин провалу історичної політики президента Віктора Ющенка, побудованої на віктимізації української минувшини.

Базові структури, архітектурний ландшафт Харкова зберегли щільний зв'язок із радянським минулим. Велетенська статуя Леніна, що височить на майдані Свободи в центрі Харкова, свого часу викликала в Кетрин Вонер похмурі асоціації з площею Тяньаньмень у Пекіні, відомою на весь світ жорстоким придушенням студентської демонстрації. Монументальна пропаганда історичної мітології «Великої Жовтневої соціалістичної революції» не поступається масштабами лише мітології «Великої Вітчизняної війни»: обидві мають власні «місця пам'яті» й широко репрезентовані в топоніміці міста. Утім, за два десятки років існування незалежної української держави радянська історична спадщина виявила подиву гідну здатність до регенерації.

За часів президентства Кучми культурний простір міста почали стрімко наповнювати символи брежнєвської доби,

з якої вийшла вся сьогоднішня політична еліта країни. Імена та зображення колишніх партійних, радянських, комсомольських і профспілкових діячів, представників партійно-господарської номенклатури, воєначальників, спортсменів, науковців, митців широко представлено на пам'ятних дошках і барельєфах, у назвах станцій метра та підприємств Харкова. Всіх цих людей об'єднує місцеве походження та/або місце професійної діяльності. Можна твердити, що примирення з радянською минувиною в Харкові відбулося тому, що та нікуди, власне, й не зникала. Проте за останні роки символічний капітал радянської доби помітно трансформується під впливом російського національно-державного проекту.

Політику пам'яті, що її здійснює нинішнє російське керівництво, спрямовано на поєднання традицій імперської доби з радянськими. Активним учасником цієї політики виступає Російська православна церква. Харківський міський ландшафт упродовж останніх років переживає те, що російський культуролог Владимир Каганський називає клерикалізацією культурного простору⁴⁹. Церковні споруди виокремлюються в особливі сегменти ландшафту, домінують над ним і навіть контрастують із ним своєю розкішшю не менше, ніж комерційні, зокрема банківські, споруди.

Історична мітологія «Великої Вітчизняної війни», яка в брежневські часи істотно відтіснила мітологію «Великої Жовтневої соціалістичної революції», сьогодні щільно поєднується з релігійною та імперською символікою. Православні храми споруджують поряд із військовими меморіалами, а мода на георгіївські стрічки вийшла за межі історичного дискурсу й набула політичного характеру, ставши символом чи то проросійської орієнтації, чи то слов'яно-руської ідентичності. Саме в такому вигляді концепція «Великої Вітчизняної війни» перетворюється на важливий компонент історичної політики нового українського керівництва на всіх рівнях. Привертає увагу, що відповідна символіка залишається в публічному просторі Харкова й після святкування Дня Перемоги 9 травня 2010 р. й невідомо скільки ще залишатиметься. Чи матиме ця

⁴⁹ Владимир Каганский, «Клерикализация», www.russ.ru/culture/20050411.html

політика одним із наслідків символічне повернення Сталіна, як це вже відбулося в Запоріжжі, – поки що невідомо...

Одночасно з ностальгією за СРСР в Харкові дедалі помітнішою стає мода на Російську імперію. Під час урочисто-го відзначення 350-річчя міста у 2004 році поряд із будинком обласної державної адміністрації несподівано для багатьох з'явилося погруддя першого імперського намісника Слобожанщини графа Євдокима Щербініна, який в українському історичному наративі вважається «могильником» слобідсько-української автономії. Одночасно поряд із психіатричною лікарнею постав пам'ятник князеві Олександрю Невському, канонізованому РПЦ. Імперську добу репрезентують у Харкові в тому вигляді, який надає їй сучасна російська пропаганда «а-ля рюс», – у рекламних проспектах і глянцевиx картинках. Ця нова історична мітологія успішно продовжує культурне російщення Харкова, не зустрічаючи гідних суперників.

Назагал публічний простір Харкова залишається полем битви різних ідеологій та політичних орієнтацій. Чи не всі важливі «місця презентації» міської ідентичності наповнено символами, які погано узгоджуються між собою. Авжеж, це можна було б вітати й розглядати як вияв толерантності, якби не «війна пам'ятників». Наприклад, 2006 року в Харкові спершу розбили підніжжя пам'ятника Павлові Постишеву, а потім облили фарбою пам'ятний знак жертвам Голодомору⁵⁰. Того ж року акт вандалізму було вчинено щодо пам'ятного знака воякам УПА. Натомість 2007 року міське керівництво публічно висловило бажання перенести до Харкова талінський пам'ятник радянському воїнові-визволителю .

Замість висновків

Система геополітичних координат, у яких розвивалася історія Харкова, залишалася сталою: це місто на українсько-російському порубіжжі й водночас – центр регіону, чії зовнішні кордони та символічна територія постійно

⁵⁰ Л. Гриневич, «Голод 1932–1933 рр. у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 17 (К., 2007), с. 399.

змінювалися. При цьому регіональні кордони не збігалися з національними, а ті – з релігійними (в широкому розумінні цього слова). Місцеві, локальні маркери регіону демонструють дивовижну стійкість і здатність до регенерації, хоча їхня семантика трансформувалася з часом залежно від політичної кон'юнктури.

Для характеристики регіону, центром якого залишається Харків, найбільше пасує поняття широкої контактної зони, де сходяться різні культурні впливи. Метафора Харкова як перехрестя, яку чи не вперше вжив Каразін, у цьому контексті ще не втратила свого значення. Водночас амбівалентність, багатозначність або невизначеність, стильова еkleктика – всі ці властивості контактної культурної зони також залишаються характерними прикметами міста й регіону.

Якщо розширити обрії ментальної географії, можна дійти висновку, що Харків є подібним до тих «прикордонно-центральных» міст Східно-Центральної Європи, що їх уважають не лише «жертвами», а й впливовими чинниками процесу постійного перекроювання символічного й політичного простору в регіоні⁵¹. Серед них – Львів, Чернівці, Одеса, Вроцлав, Гданськ, Братислава, себто ті міста, що, як правило, виступають у ролі полікультурних і поліетнічних осередків модернізації, впливаючи на відповідні центри й створюючи альтернативні системи соціальних відносин у своєму регіоні. Немає вагомих підстав для того, щоб відділяти міста, які виникли на території сучасної південної та східної України у перебігу модернізації Російської імперії, від щойно названих вище якимось невидимим муром.

Політика ідентичности, яку здійснювало до цього часу українське керівництво в Харкові, точніше – відсутність такої політики, не дає змоги як слід використати культурний, інтелектуальний потенціал міста і вписати його до українського національного дискурсу. З другого боку, регіональний, локальний дискурс Харкова невпинно втрачає свій інноваційний характер. Суспільний капітал міста за останні роки

⁵¹ Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, «Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections», *ACLS Occasional Papers*, no. 52 (2002), p. 26–28.

відчутно змалів. Тут, як і повсюдно в Україні, рівень політичної та побутової культури падає, а розчарування, втома та цинізм – навпаки, зростають. Структури громадянського суспільства не здатні протистояти негативним тенденціям у політиці. Не диво, що з суб'єкта політики місто дедалі більше перетворюється на її об'єкт.

Харків потребує сьогодні позитивного образу та мітології, що базувалася б на ідеї модернізації. Український культурний простір є багато в чому подібним до європейського своїм розмаїттям. Можливо, рецепти розв'язання внутрішніх суперечностей в Європейському Союзі за рахунок децентралізації, подолання впливу національної парадигми, наголошення модернізації, майбутнього, а не історії, можуть придатися й Україні. Можливо, в цьому випадку ті властивості України, які нині перешкоджають її консолідації, стануть, навпаки, працювати на зростання капіталу розмаїття та його використання. Проте для цього потрібен той інтелектуальний і гуманітарний потенціал, який розтринькали за роки незалежності і який тепер буде важко відновити. Без цього узгодити національний дискурс із регіональним і транснаціональним буде неможливо. А це означатиме, що культурний простір Харкова й надалі залишатиметься полем битви конкурентних дискурсів, кожен із яких спроектовано в минуле та майбутнє.

Університет для України

Харківський університет посідає в українському національному наративі особливе місце. З ним пов'язують початок доби національного відродження, разом із багатьма прикметами нової, модерної культури – журналістикою, народознавством, художньою літературою тощо. Імена Григорія Сковороди, Василя Каразіна, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки (Основ'яненка), Ізмаїла Срезневського, Миколи Костомарова мовби втілюють «українськість» Харкова, увиразнюючи його роль неофіційної культурної столиці України першої третини ХІХ ст. Проте нині, коли традиційна національна картина історичної минувшини України з бігом часу зблякла, вицвіла або потріскалася, коли поряд із нею відновлюють або творять заново інші, альтернативні версії історії, стереотип Харківського університету як українського національного символу початку ХІХ ст. потребує переосмислення¹.

---

¹ Попередні публікації автора на тему статті: «Die Gründung der Universität Char'kov: Zu einigen historiographischen Mythen», *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*, Bd. 4 (2001), S. 137–145; «Харківський університет і слобідська громада», *Критика*, ч. 3 (2003), с. 18–23; «Харківський університет, В. Н. Каразін і Д. І. Багалій: (Короткий історіографічний нарис)», Д. І. Багалій, *Вибрані праці в 6 томах*, т. 3 (Х., 2004), с. 5–37; «Харківський університет у першій половині ХІХ століття», *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років* (Х., 2004), с. 6–124.

Історичний контекст

Історію університетської традиції на українських землях тісно пов'язано з проблемою модернізації. Українські землі традиційно перебували на периферії західної модернізації, тому головні явища, котрі сформували сучасну Європу – Ренесанс, Реформація, Просвітництво, націоналізм, – лише злегка зачіпали місцеве суспільство, обмежуючись вузьким колом соціальної еліти. До того ж модернізаційні процеси на українських землях очолювали переважно не місцева еліта, а уряди країн, до яких ці землі належали, – Речі Посполитої, Росії, Австрії, СРСР. Тому співвідношення модернізації «української» та модернізації «на Україні» досі залишається предметом дискусій².

Свого часу цю проблему влучно сформулював Михайло Драгоманов, коли писав: «Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній свідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може досягнути на дорозі всесвітнього поступу»³.

Очевидно, що «ширший погляд» на історію України потребував би реінтерпретації базової дефініції «України» і того, що вважати українським, а що – ні. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Україна не існувала як політична цілісність. Вона складалася з різних регіонів, розділених різним історичним досвідом, соціально-правовими, адміністративними, релігійно-культурними бар'єрами та навіть власними назвами. Уявити Україну як цілісність можна було лише на основі модерних, етнокультурних прикмет, які ще треба було відкрити й осмислити.

² Ярослав Грицак, «Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст.», *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському* (Л., 1999), с. 114–125.

³ М. П. Драгоманов, *Вибране* (К., 1991), с. 491.

Щодо Слобідської України, то вона з часу свого масового заселення в середині й другій половині XVII ст. зберігала особливий соціально-правовий статус у складі Російської держави⁴. Слобідські козацькі полки, захищаючи російські кордони від нападів татар, одночасно створювали постійну загрозу для інших козацьких регіонів – донського, запорозького та гетьманського, виступаючи в ролі головного форпосту Російської держави на південному степовому напрямку. Саме тому слобідських поселенців було наділено пільгами, яких не мало місцеве російське населення: на вільне виробництво та продаж горілки, на ярмаркування, млинарство, на оподаткування тощо.

Між різними козацькими регіонами довго зберігалось політичне суперництво та взаємне протистояння, викликане конкретними обставинами політичного життя. Козацькі гетьмани безуспішно домагалися політичного контролю над Слобідськими полками чи їхньої ліквідації, ставлячи під сумнів козацькі права тамтешніх жителів. Недарма ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. патріоти Малоросії висміювали претензії слобожан іменуватися козаками, презирливо називаючи їх гречкосіями та чумаками⁵. У відповідь останні похвалялися вірністю російському престолові й кололи очі сусідам гетьманами-«зрадниками».

Російський уряд провадив, як правило, диференційовану політику на історичних землях України, враховуючи особливий соціально-правовий статус окремих регіонів: Гетьманату з його впливовою козацькою елітою; Слобожанщини, де, крім козацької старшини, було чимало російських та чужоземних поміщиків; Південної України з її поліетнічним населенням, яка стала осередком російської модернізації; нарешті, Правобережжя з його численною польською шляхтою. Просвітницька модернізація «згори» передбачала уніфікацію

⁴ Сучасні дослідники не завжди враховують наявність регіональних відмінностей між лівобережними українськими землями, чи то об'єднуючи їх в одну групу (Sarah Birch, «Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics», *Europe-Asia Studies*, vol. 52 (2000), p. 1019), чи то зараховуючи їх до числа «корінних» імперських територій (Мацузато Кімітака, «Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность», *Український гуманітарний огляд*, вип. 7 (К., 2002), с. 69–82).

⁵ *Українська література XVIII ст.* (К., 1983), с. 216.

цих регіонів у Російській імперії, що безпосередньо зачіпало локальні права та привілеї різних станів населення й становило потенційне джерело політичної напруги.

Розв'язання цієї проблеми було компромісним: представникам місцевої, регіональної еліти надавали доступ до ключових посад на вершині імперської бюрократичної ієрархії, а нові права, які здобувала козацька верхівка в оновленій, модернізованій Російській імперії, не поступалися традиційним. Проте скористатися можливостями такої політики могли далеко не всі, не кажучи вже про тих, хто втрачав від своєрідної російської модернізації та уніфікації особисту свободу. Тому російський уряд щоразу мусив шукати нового компромісу між центром і периферією.

Завоювання, інкорпорація та реформування нових територій, народів та місцевих еліт вимагали від імперського уряду поступальних і систематичних дій. Як правило, слідом за солдатом ішов адміністратор, тоді священик, а потім учитель. Послідовність, певна річ, могла бути різною, та в кожному випадку освіта відігравала важливу роль у зовнішній та внутрішній політиці російського центру. Ця роль зросла в добу Просвітництва, коли нову, секулярну освіту стали вважати основним засобом реформування та «цивілізування» суспільства «згори», виховання нового типу просвіченого підданця імперії. Водночас освіта залишалася важливим пунктом програм модернізації та реформування, що їх розробляла у власних інтересах місцева еліта, і в цьому випадку тісно перепліталася зі становими потребами та вимогами.

Освітні проєкти на козацькій Україні XVIII ст.

До кінця XVIII ст. на українських землях домінувала система церковної освіти, сформована впродовж другої половини XVI ст. й у XVII ст. внаслідок поєднання західних (переважно католицьких) і східних (православних) культурних традицій⁶. Ця система складалася з академій, колегі-

⁶ Ярослав Ісаєвич, *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура* (Л., 1996), с. 308–318.

юмів і церковнопарафіяльних шкіл. Православні навчальні заклади давали для свого часу непогану гуманітарну освіту, завдяки чому українські випускники духовних колегіумів могли зробити кар'єру на російській службі⁷. Проте в епоху Просвітництва церковне навчання вже не могло задовольняти потреб суспільства. На часі була нова освітня реформа. Її необхідність розуміли не лише нова, бюрократична еліта центру імперії, а й традиційні козацькі еліти на місцях.

Занепад старої церковної освіти на українських землях і її невідповідність суспільним запитам викликали постійні нарікання сучасників. Скарги на відсталість освіти, брак в Україні гімназій та університетів можна подібати у творах не лише запеклого критика української автономії, високоосвіченого медика, камераліста Афанасія Шафонського, а й безперечних патріотів Гетьманату – Григорія Вінського, Григорія Полетики, деяких інших відомих інтелектуалів. Так, невідомий автор однієї з редакцій «Короткої історії Малої Росії» кінця XVIII ст. гірко нарікав, що вітчизняні духовні училища не відповідають талантам народу й потребам суспільства, бо навчають лише словесности, богослів'я, мов, логіки та метафізики за Аристотелем, залишаючи осторонь фізику, математику, історію та географію⁸.

Неспроможність чи небажання козацької адміністрації адекватно відповісти на виклики часу в царині освіти на українських землях укупі з імперськими планами просвітницької централізації та уніфікації провінцій мали наслідком дедалі більший вплив української молоді до російських столиць – Петербурга та Москви, де відкривалися нові можливості для кар'єри й освіти і де постійно існувала потреба в нових студентах і викладачах⁹.

Для здебільшого незаможного українського дворянства освіта ставала першим щаблем у службовій кар'єрі та необхідною умовою соціальної адаптації до нових імперських поряд-

⁷ David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850* (Edmonton, 1985), p. 41–64.

⁸ М. Горбань, «“Записка о Малой России” О. Шафонського», *Науковий збірник історичної секції ВУАН*, № 26 (1926), с. 143–144.

⁹ David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*, p. 56; Н. А. Шип, *Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в.* (Киев, 1988), с. 23.

ків – адже всі випускники вищих навчальних закладів Росії одночасно з дипломом про освіту здобували відповідні чини згідно з Табеллю про ранги. Одночасно з реформуванням соціальної структури Лівобережжя та її наближенням до імперського зразка освіта дедалі більше набувала станового, службового характеру.

Колишня козацька старшина перетворювалася на російське дворянство і тому прагнула відмежуватися від інших станів. Освіта й служба мусили утвердити її в новому статусі – особливо тих, чиї претензії на дворянство виглядали сумнівними. Освіту вважали не менш важливим засобом набуття дворянські права й повноваження, ніж військова служба. Тож ідея освіти серед української козацької еліти була надзвичайно розповсюдженою: старшинські діти виїжджали за кордон, щоб навчатися в університетах Кенігсберга, Лейдена, Парижа, Гетингена й інших міст.

Зі свого боку, російський уряд від часів Петра I відводив освіті роль важливого інструменту модернізації держави. Більшість світських навчальних закладів, які з'явилися у країні за першого російського імператора, мали суто утилітарний характер. Вони готували, зокрема, військових перекладачів, інженерів, артилеристів для армії, освічених чиновників для величезної державної машини. Проте російський уряд зумів, на відміну від гетьманського, зреалізувати ідею принципово нового світського вищого навчального закладу, що не мав аналогів у східноєвропейській історії, – університету.

Ідея ця виникла, вочевидь, не без впливу видатного німецького вченого-просвітника Готфрида Вільгельма Ляйбніца, який у листі до Петра I в 1711 році вперше висловив думку про потребу відкриття університету в Києві, поряд з аналогічними навчальними закладами в Москві, Петербурзі й Астрахані¹⁰. Першою спробою втілити цей проєкт у життя можна вважати створення 1724 року в Петербурзі академічного університету як частини науково-освітнього комплексу Академії наук¹¹.

¹⁰ М. Сухомлинов, *Матеріали для історії просвєщення в Росії в царствование імператора Александра I* [СПб., 1865], с. 41.

¹¹ Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин, *Отечеству на пользу, а россиянам во славу. Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – начале XIX в.* (Ленинград, 1988), с. 27, 35.

У часи імператриці Єлизавети російський уряд здійснив черговий крок на шляху створення світської системи освіти, заснувавши в 1755 році університет у Москві й удоступнивши його вихідцям з інших регіонів імперії. Відтак у 1760 році з'явився проєкт університету в Батурині¹² – столиці останнього козацького гетьмана Кирила Розумовського, який водночас був президентом Імператорської Академії наук. Цей проєкт можна вважати «українським» у тому розумінні, що він виник з ініціативи місцевої еліти і мав не конфесійний, а світський, до того ж – регіональний характер, будучи подібним до тих університетів, що їх засновували в окремих німецьких державах під патронатом тамтешніх володарів.

В основу проєкту Батуринського університету було покладено модель німецького університету з його корпоративною автономією. З німецьких земель передбачали запросити й перших університетських професорів, службовців та робітників. При університеті планували влаштувати приміщення для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книгарню, анатомічний театр, ботанічний сад і лікарню. Особливу роль відводили університетській семінарії – підготувальному навчальному закладу для майбутніх службовців та студентів університету.

Навчальний план Батуринського університету мали скласти лише світські дисципліни як гуманітарного, так і природничого циклів, зокрема філософія, латинська мова, історичні науки, географія, старожитності, юриспруденція, а також теоретична й експериментальна фізика, математика, геодезія, астрономія, анатомія, хімія та ботаніка. Головною метою діяльності університету мав стати вишкіл нового, світського покоління інтелектуальної еліти Гетьманату – вчителів, докторів, магістрів та професорів. Курс було розраховано на три роки. Університет планували зробити відкритим для представників різних станів суспільства.

Здійснити цей проєкт не пощастило – гетьманський уряд виявився для цього надто слабким. Невдовзі він і сам потра-

---

¹² «Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 г., писан. [ный] для графа гетмана Г. Н. Тепловым», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, кн. 2 (1863), с. 67–85.

пив під колеса російських реформ доби просвіченого абсолютизму й припинив своє існування в 1764 році. Проте ідея нової, світської освіти вже встигла стати популярною в різних верствах місцевого суспільства. З нею не могли не рахуватися представники центральної адміністрації, коли в часи імператриці Єкатерини II розпочалася нова, потужна хвиля модернізації Російської імперії.

На підтвердження сказаного можна навести, зокрема, план освітньої реформи за німецьким зразком, який опрацював 1764 року німець Філіп Гайнрих Дильтей. План цей передбачав, зокрема, заснування університету й гімназії в Батурині і відкриття початкових світських шкіл у Глухові та Києві¹³. Можна припустити, що й російський намісник Малоросії Пьотр Румянцев з політичних міркувань підтримував наміри місцевого дворянства щодо створення університетів у Києві та Чернігові 1764 року.

Зі свого боку, місцева регіональна еліта постійно нагадувала урядові про потребу розвивати освіту на території колишнього Гетьманату. Зокрема, під час виборів до імперської Комісії для складання проекту нового Уложення та на початку її роботи в 1767–1768 рр. представники шляхти та козацтва виступали з пропозиціями відкрити на землях Гетьманату дворянські кадетські корпуси, училища для шляхетних дівчат, станові навчальні заклади для міщан і духовенства, а також розширити навчальні курси в колегіюмах за рахунок світських дисциплін¹⁴.

Водночас у наказах депутатам Комісії та доповідних записках самих депутатів лунала думка про створення на території сучасної України університету. На роль університетського міста пропонували, зокрема, Київ та Переяслав¹⁵. На

¹³ Там же, с. 19–20, 29.

¹⁴ С. В. Рождественский, *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках*, т. 1 (СПб., 1910), с. 285.

¹⁵ Л. Миловидов, 1) «Проекты вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.)», *Записки Чернігівського наукового товариства*, т. 1 (1931), с. 65–89; 2) «Проекты університету у Києві у другій половині XVIII ст.», *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, зб. 1 (1930), с. 295–306 (передруковано у кн.: *З іменем Святого Володимира*, кн. 1 (К., 1994), с. 27–36).

жаль, жоден із цих задумів не було тоді зреалізовано. Така ж доля спіткала й університетські проекти, ініційовані згодом самим російським урядом, очевидно, в зв'язку з черговою адміністративно-територіальною реформою імперії.

Так, Румянцев виступив на підтримку проекту відкриття університету 1781 року в Глухові, тогочасній адміністративній столиці колишнього Гетьманату. Його суперник, Григорій Потьомкін виношував у 1784 році плани заснування університету в Катеринославі – місті, яке мало стати новою, «південною» столицею Російської імперії. Певні кроки в цьому напрямку було вже зроблено. Дещо менше відомо про обставини появи 1786 року монаршого указу про заснування університету в Чернігові. Проте всі ці плани так і не здійснилися. Російська імператриця не була в захваті від тогочасних європейських, передусім німецьких, університетів, що їх жорстко критикували французькі філософи-просвітники.

У російських урядових колах часів Єкатерини II панувала ідея пріоритетного розвитку системи нижчих і середніх навчальних закладів за прикладом Австрійської імперії. Уряд рішуче розмежовував вищу церковну та світську освіти. В безпосередньому зв'язку з його централізаторською політикою перебувала секуляризація церкви, що перетворювала православні колегіуми та академії на донорів для нових, світських навчальних закладів, зорганізованих державою.

Започатковані імператрицею Єкатериною II нові освітні реформи мали на меті не лише розширення вишколу фахівців, а й виховання нової генерації підданих – зразкових громадян, лояльних носіїв просвітницьких ідеалів моралі й освіти¹⁶. Крім того, реформи ці переслідували важливу для цілісності імперії мету адміністративної та культурної уніфікації нових територій, їх культурно-національної та мовної асиміляції, зближення з центральними, власне російськими регіонами імперії.

Пропозиції реформ у галузі освіти, що надходили зі Слобожанщини, не суперечили планам російського уряду. В 1767

---

¹⁶ С. В. Рождественский, *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках*, т. 1, с. 260, 320.

році, під час виборів до імперської Комісії для складання проекту нового Уложення, сумські депутати вперше висловили ідею заснування нового світського навчального закладу в Сумах (переконливих доказів того, що це мав бути університет, немає). Їхні земляки з Охтирки натомість пропонували запровадити в Харківському колегіумі нові навчальні курси, як-от сучасні мови, математику та військову справу¹⁷. Проекту світського навчального закладу в Сумах, наскільки мені відомо, уряд не розглядав. Натомість зміни в освітньому процесі Харківського колегіуму, на бажання місцевого дворянства, справді відбулися.

Відомо, що вже згадуваний Пьотр Румянцев рекомендував урядові відкрити в колишньому Гетьманаті кадетське дворянське училище, вважаючи, що воно зможе прищепити місцевій шляхті звичку до регулярної військової служби та викоренити традиції козаччини¹⁸. З другого боку, саме військова служба найбільше відповідала кар'єрним уявленням дворянства з його традиціями та становим менталітетом. Саме в цьому контексті можна розглядати створення з ініціативи російської адміністрації 1768 року в Харкові на базі місцевого духовного колегіуму нового, світського навчального закладу, відомого під назвами «додаткових класів», «класів», «казенного училища» й навіть «гімназії».

Призначений переважно для дворянських дітей, цей заклад був фактично незалежним від Харківського колегіуму в адміністративному плані, позаяк мав свого директора й підпорядковувався безпосередньо губернському правлінню, себто новій російській адміністрації, котра заступила традиційну напівавтономну систему управління слобідськими козацькими полками. Навчальний процес у «додаткових класах» базувався на викладанні світських дисциплін. Учні вивчали, зокрема, французьку та німецьку мови, математику, геодезію, фортифікацію, артилерію, малювання, музику й танці. Важливим складником програми була військова муштра. Саме

¹⁷ С. В. Рождественский, *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках*, т. 1, с. 285.

¹⁸ Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830*, с. 110–111.

тому сучасники порівнювали «казенне училище» в Харкові з кадетським корпусом¹⁹.

«Казенне училище», створення якого цілком вписувалося в державну політику секуляризації церкви й інтеграції периферійної еліти, дало поштовх для розвитку нової, світської системи освіти в Харкові. Воно, зокрема, сприяло встановленню зв'язків з Московським університетом, а також упровадженню державних початкових і середніх навчальних закладів нового типу. З 1789 року казенне училище приєднали до нового середнього навчального закладу – головного народного училища, проте ще певний час воно зберігало власну навчальну програму. Успішна діяльність «казенного училища» в Харкові значною мірою підготувала місцеве дворянство до проекту заснування військового училища, яке зініціював у 1801 році новий російський уряд.

Новий історичний контекст

Одним із перших кроків імператора Александра I після приходу до влади стало відновлення на початку квітня 1801 року Жалуваної дворянської грамоти, святости й непорушності дворянських привілеїв, а також городского стану й Жалуваної грамоти містам, що їх небачно скасував його батько – Павел I²⁰. Дещо згодом цар підтримав ініціативу Сенату, відновивши губернські дворянські збори та колективні прохання до уряду, що їх був заборонив Павел I²¹. Цілком очевидно, що молодий імператор, оточений відомими та невідомими йому дворянами-заколотниками, вбивцями його батька, мусив піти назустріч становим потребам дворянства й намагався відновити діалог з громадськістю, який фактично перервав його попередник. Недвозначні сигнали щодо цього, які посилав центр, належно сприйняли на місцях, поживавивши приспану дворянську ініціативу. Українське дворянство

¹⁹ Д. И. Багалей, Д. П. Миллер, *История города Харькова за 250 лет его существования. Т. 1 (XVII–XVIII вв.)*. Репринт. изд. (Харьков, 1993), с. 421.

²⁰ М. М. Сафонов, *Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв.* (Ленинград, 1988), с. 74.

²¹ Там же, с. 76.

знову, як у часи виборів до Комісії для складання проєкту нового Уложення 1767 року, почало голосно заявляти про свої традиційні права та вольності.

У серпні 1801 року малоросійське дворянство повторно клопоталося про заснування університету в Чернігові, виявивши бажання пожертвувати на цю справу частину власних прибутків. Перегодом серед претендентів на статус університетського міста з'явилися Лубни та Новгород-Сіверський. Так було дано старт новій кампанії боротьби за університет для колишнього Гетьманату, що мала справді громадський характер, бо її ініціювало «знизу» саме малоросійське дворянство, яке пам'ятало про свої колишні права та вольності так само добре, як і про нездійснений царський указ щодо заснування університету в Чернігові. Регіональні та станові інтереси малоросійської еліти знову, як у часи гетьмана Розумовського та екатерининської Комісії, виявилися тісно пов'язаними з ідеєю університету. Важко було б напевно передбачити їхню подальшу долю, якби цього разу в «розмову Малоросії з Великоросією» не втрутилася третя сторона – Слобідська Україна.

З приходом до влади Александра I на Слобожанщині, як і в інших провінціях імперії, помітно зросла суспільна активність. Місцеве дворянство, дізнавшись про відновлення в повному обсязі Жалуваної грамоти 1785 року, швидко скликало 31 травня 1801 р. надзвичайні збори для висловлення глибокої вдячності новому імператору. Слідом за тим це зробили міщани, відсвяткувавши відновлення Жалуваної грамоти містам. За прикладом минулих років, дворянство, а за ним і міщанство обрали своїх депутатів, котрі мали особисто принести монархові поздоровлення з обранням на престол і представляти губернію на коронації. Делегатами від дворян стали губернський маршалок Василь Донець-Захаржевський, сумський поміщик Федір Кукіль-Яснопольський і богодухівський поміщик Василь Каразін, котрий, мешкаючи в Петербурзі, почав набирати сили при дворі. Про нього йтиметься докладніше трохи далі.

Кроком уряду назустріч становим інтересам провінційного дворянства став проєкт заснування в Харкові військового училища, оприлюднений у середині серпня 1801 року. Уряд закликав складати добровільні пожертви на цю справу, спеціально зазначивши, щоб це робилося без збільшення податків на крі-

паків. Оскільки побажання центральної влади на місцях у Російській імперії завжди сприймали як чергову вказівку до дії, слобідсько-українське дворянство взяло на себе зобов'язання зібрати на урядовий проєкт 100 тисяч рублів упродовж трьох років, хоча частина поміщиків висловили протест проти суми пожертвувань, вважаючи її завищеною²². Одночасно слобідське дворянство вирішило скористатися з нагоди й клопотатися перед урядом про відновлення місцевих прав і привілеїв, наявних у царських жалуваних грамотах XVII – початку XVIII ст., але скасованих у перебігу імперської інтеграції краю за правління Катерини II. Побажання слобожан уряд почасти задовольнив. 29 грудня 1801 р. вони дістали завдяки підтримці Каразіна монаршу грамоту на потвердження своїх колишніх «прав та привілеїв, у різні часи йому наданих і досі без скасування чинних». Хоча подібне формулювання залишало простір для різночитань, це вже був значний крок на шляху нормалізації взаємин дворянства з престолом.

Отже, 1801 року ці взаємини знову, як і раніше, стали визначатися шляхом безпосереднього діалогу та взаємних компромісів і поступок. Проте слобідська верхівка, на відміну від малоросійської, і гадки не мала при цьому про регіональний університет. Вона лише виявила згоду підтримати урядовий проєкт заснування військового училища в Харкові, ґрунт для якого було підготовано раніше, у другій половині XVIII ст. Так би, мабуть, і сталося, якби в новий діалог слобідських дворян з імперським урядом не втрутився Каразін.

Василь Назарович Каразін

Важко знайти в історії України початку XIX ст. суперечливішу й водночас яскравішу особистість, аніж Василь Назарович Каразін (1773–1842)²³. Відомий громадський діяч, просвітник, публіцист і реформатор, він, здавалося, уві-

²² Д. И. Багалея, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1 (Харьков, 1893), с. 44–49.

²³ Див.: В. Н. Каразин (1773–1842): *Биобиблиография* (Харьков, 1953). Науковій біографії Каразіна, що відповідала б сучасним вимогам, ще не створено. З наявних найкращими залишаються книжки Миколи Тихого й Антона Слюсарського.

брав усі прикмети покоління буремної епохи Французької революції, наполеонівських походів та стрімкого науково-технічного поступу, які зумовили в російському суспільстві, кажучи словами російського міністра освіти Сергея Уварова, «бродіння в головах, невдоволення дійсністю й прагнення до постійних змін».

Батько Каразіна, Назар Олександрович, нащадок емігрантів з Балкан, імовірно, болгарського походження, дослужився до чину полковника російської армії завдяки особистій відчайдушній хоробрості²⁴. Бойовий офіцер, що не замислюючись важив власним життям, він певний час був таємним емісаром російського уряду на Балканах, виконуючи розвідувальні функції та підбурюючи населення до повстання напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр. В армії про нього ходили легенди. Кілька разів він дивом уникнув смерті, щоб потім, повернувшись додому зі славою й нагородами, прийняти її, подібно до «віщого» Олега, «від коня свого» під час звичайної прогулянки в березні 1783 року. Від батька Василь Каразін успадкував пристрасний темперамент, ризикову вдачу, а також постійне зацікавлення балканськими народами, передусім греками, сербами, болгарами. В різні роки свого життя він називав кожен із них своїм рідним.

Біографію Каразіна оповито таємницями та легендами – він і сам немало посприяв цьому. Більшість того, що ми знаємо про його юність і карколомну кар'єру при царському дворі, відомо зі свідчень самого Каразіна на різних етапах його сповненого перипетій життя й позначено мінливою громадсько-політичною кон'юнктурою. Чимало дослідників, які звертали-ся до біографії Каразіна, потрапляли під вплив суб'єктивних, полемічних оцінок самого просвітника чи його ідейних опонентів. Звідси численні суперечності, перебільшення, двозначності й загадки, якими наповнено літературу про нього²⁵.

Каразін народився в батьківському маєтку Кручику Богодухівського повіту на Харківщині 30 січня 1773 р. (за ста-

²⁴ Д. И. Багалея, «Назарий Александрович Каразин и его колокол», *Киевская старина*, кн. 11 (1892), с. 163–175.

²⁵ Див., зокрема: В. В. Кравченко, «Харківський університет, В. Н. Каразін і Д. І. Багалій».

рим стилем). Освіту він здобув удома й у приватних німецьких пансіонах Християна Фільдинга у Кременчуці та Йогана Шульца в Харкові. Впливові покровителі – чи то з матеріної рідні Ковалевських, чи то з військових поплічників батька – допомогли йому вже в десять років номінально розпочати звичну для дворянина військову кар'єру – спершу в кірасирському полку малоросійського генерал-губернатора графа Петра Румянцева, а потім і в лейб-гвардійському Семьоновському полку для дворянської еліти в Петербурзі. Втім, військова служба не приваблювала Каразіна. Він лише числився у гвардії, навіть не дбаючи, щоб вряди-годи з'являтися на службу. Його тягло до книжок, науки та освіти. Все це він знайшов у столичному Гірничому корпусі, вчащаючи на лекції тамтешніх викладачів і дивуючи їх своєю непогамовною жагою найрізноманітніших знань.

Жвавий, вразливий, начитаний юнак швидко перейнявся ідеями французького Просвітництва й духом демократичної вольності, що з революційного Парижа сягали найвіддаленіших закутків тогочасної Європи, не оминаючи й Російської імперії. Володіючи новими європейськими мовами, зокрема французькою, Каразін міг читати твори європейських просвітників в оригіналі. Деякі факти вказують на його знайомство зі славнозвісним трактатом російського вільнодумця й просвітника Александра Радіщева «Подорож із Петербурга до Москви», надрукованим у 1790 році²⁶. Очевидно, не без впливу цього твору, повного радикальних ідей і різких висловлювань на адресу влади, Каразін подорожував російськими губерніями, заки заходився експериментувати з реформами у власному маєтку.

Можна припустити, що помітний вплив на Каразіна мали й етико-політичні ідеї та сентиментальні твори Жана-Жака Русо. Особливо це стосується вчення про пріоритет природного почуття в житті та вчинках людини, виховання, рівність станів суспільства тощо. У своєму житті Каразін керувався

---

²⁶ Д. С. Бабкин, А. Н. Радищев: *литературно-общественная деятельность* (М.–Ленинград, 1966), с. 112–113, 258–261. Пор.: И. Я. Лосиевский, *Русская лира с Украины. Русские писатели Украины первой четверти XIX века* (Харьков, 1993), с. 18, 48–49.

не так холодним розумом філософа, як нестримними почуттями вихованця сентиментальної літератури. Можливо, саме цим пояснюється його раптове одруження з 14-річною дівчиною простого походження – вчинок, який поставив його поза тогочасним світським товариством.

Червоною ниткою через усе життя Каразіна проходила постійна прив'язаність до малої батьківщини – Слобожанщини, де минула більша частина його неспокійного життя. Це почуття тісно перепліталось з імперським російським патріотизмом, нав'язаним прикладом батька, близькістю до трону, тривалим життям у столицях. Другий своїй дружині, онуці відомого російського історика-патріота Івана Голікова, Каразін завдячував зв'язки з московським культурним середовищем. У нього був власний будинок у Москві та маєток під Москвою.

Світогляд і стиль життя Каразіна, сформовані під впливом просвітницької філософії та сентиментальної літератури, можна вважати типовими для людей епохи, ознаменованої бурхливими перемінами в житті народів і країн Європи. Люди ці вирізнялися неспокійним, тривожним станом душі, пристрасстю до громадської діяльності, грандіозних реформ і величних проєктів. Пристрасний темперамент спонукав Каразіна будь-якої миті кидати все та їхати світ за очі. Енциклопедичні зацікавлення, природна допитливість штовхали до занять математикою, фізикою, хімією, метеорологією, медициною, історією, сільським господарством, педагогікою, юриспруденцією, державним управлінням.

У вільний від громадської діяльності час Каразін, живучи у власному маєтку, жадібно поглинав новинки наукової літератури й тут-таки намагався застосувати прочитане на практиці²⁷. Відомі, зокрема, його експерименти з електрикою, виробництвом консервів, селітроварінням, вирощуванням різних сортів сільськогосподарських культур, хімічні та фізичні досліді. Практичне значення мала організація постійних метеорологічних спостережень, селянського самоврядування тощо. З подібного людського й інтелектуального ма-

---

²⁷ А. Г. Слюсарский, В. Н. Каразин, *его научная и общественная деятельность* (Харьков, 1955).

теріялу у XVIII ст. народжувалися вічні мандрівці в просторі й часі, шляхетні мрійники про долю людства, винахідники філософського каменя, вічного двигуна й еліксиру молодості, борці за свободу нікому не відомих народів, революціонери та полум'яні публіцисти. Каразіна доля повела дещо іншим шляхом.

Коли імператор Павел I почав наводити лад в армії й адміністрації та виганяти з державної служби всіх тих дворянських «недорослів», котрі там числилися номінально, ім'я Каразіна також викреслили зі списків лейб-гвардійців. Можливо, саме після цього він вирішив податися за кордон, але його прохання про закордонний паспорт відхилили. Російський імператор намагався відгородитися від охопленої полум'ям революції Європи новим китайським муром. І тоді Каразін зважився на відчайдушний вчинок, що виглядав справжньою авантюрою. Заставивши родовий маєток, він вирішив разом із 16-річною вагітною дружиною нелегально перетнути кордон. Йому не пощастило. Російська прикордонна сторожа затримала Каразіна, заарештувала зі зброєю в руках після короткої сутички й кинула до в'язниці, звідки він у відчай звернувся до суворого імператора з благанням про помилування²⁸.

Відтак біографія Каразіна знову вкривається мороком таємничості. Ми не знаємо докладно, за яких обставин він раптово перетворився з небезпечного державного злочинця на чиновника, обдарованого особистою увагою та ласкою Павла I. Колишній гвардієць і невдалий порушник державного кордону, небезпечний вільнодумець знову оселився у столиці, здобувши підвищення в чині та відверту синекуру для роботи над історією фінансів і медицини в Російській імперії. Це була не перша й не остання метаморфоза в житті Каразіна. Попереду на нього чекало ще дивовижніше перевтілення.

Після вбивства Павла I та воцаріння в 1801 році Александра I, який мав репутацію ліберала, Каразін зважився на вчинок, не менш відчайдушний, аніж нелегальна втеча за кордон.

²⁸ О. М. Бодянский, «Попытка В. Н. Каразина бежать за границу», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, кн. 3 (1866), с. 31–37.

Він пише енергійного, пристрасного анонімного листа до нового імператора, де надзвичайно відверто викладає власне розуміння ситуації у країні, сподівання на реформаторську місію нового монарха в її житті та висловлює побажання законодавчо обмежити самодержавство й кріпацтво. За яких обставин цей лист потрапив на очі імператорові – питання, що не дістало переконливого пояснення. Можна лише припустити, що це не було випадковістю й автор мав певну підтримку при дворі.

Думки та настрої, висловлені в листі Каразіна, виявилися почасти співзвучними просвітницько-ліберальним захопленням і мріям молодого імператора. Александр I на початку свого несподіваного царювання гостро потребував людей, яким міг би довіряти і які поділяли б його реформаторські переконання. Він прагнув оточити себе однодумцями, здатними мислити по-сучасному, і для цього викликав з-за кордону своїх друзів юности й учителів, повертав із заслання дисидентів, розшукував молодих інтелектуалів. Серед них були ліберально мислячі вельможі на зразок Павла Строганова, Адама Чарторийського, Николая Новосильцева; славнозвісний швейцарський республіканець, державний діяч Фредерик Сезар де Лягарп; відомий російський вільнодумець і письменник Александр Радішев, майбутнє світило російської освіченої бюрократії Михайл Сперанський²⁹. До цього кола ввійшов і Каразін.

Цьому посприяли не лише дещо розмиті демократичні переконання, палкі освідчення в безмежній особистій відданості, а й природна щирість Каразіна. Александр I, як і кожен самодержець, гостро відчував дефіцит незалежних джерел інформації про стан справ і перебіг подій в імперії. У зв'язку з цим можна пригадати, що він усе своє подальше життя провів у дорозі, намагаючись краще вивчити реальну ситуацію на місцях у своїй величезній імперії. Потрібні йому відомості могли забезпечити лише люди, не пов'язані службовими, клановими, родинними чи клієнтурними зв'язками з придво-

²⁹ С. В. Мироненко, *Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в.* (М., 1989); М. М. Сафонов, *Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв.*

рними угрупованнями. Каразін уповні відповідав цим вимогам. Його особиста репутація вільнодумця, його провінційність і неможливість, афектована відвертість думок і почуттів, а також, напевне, яскравий послужний список батька, чия вірність російському престолові була незаперечною, промовляли на його користь.

Під час своєї першої зустрічі з Каразіним Александр І ясно дав зрозуміти, на що чекає від нього: на відвертість і правду. Це було саме те, чого завжди бракувало при дворі й чого по-людському потребував юний монарх. Каразін, за деякими відомостями, висловив бажання служити цареві на полі освіти й пізніше став секретарем комітету для опрацювання нового статуту вищих навчальних закладів та Академії наук. Проте його функції виходили далеко за межі повноважень скромного службовця. Фактично Каразін посів при дворі становище особистого повіреного імператора, його неофіційного дорадника та чиновника для окремих доручень. Йому довіряли делікатні службові розслідування щодо корупції високопосадовців, підготування неофіційних рекомендацій, участь в опрацюванні таємних проєктів реформ державного управління.

У зв'язку з цим він дістав привілей безпосереднього доступу до царя та можливість неофіційно листуватися з ним. У квітні 1801 року Каразіна підвищили в чині: перескочивши через шабель, він одразу став колезьким радником і отримав діамантовий перстень на знак монаршої ласки. Та над найвищі державні посади, нагороди та звання важили особиста довіра й дружба імператора. Александр І, завжди підозріливий, непевний у своєму оточенні, виявляв попервах рідкісну відвертість в особистих, власноруч писаних листах до Каразіна, вимагаючи від нього лише дотримання таємниці та повної взаємної довіри.

Сам Каразін дивився на себе не лише як на «око та вухо государеве». Він претендував на роль неформального представника дворянської спільноти біля трону, речника її думок і настроїв, особистого дорадника й наставника імператора, ідеолога його майбутніх реформ. До того ж у ролі виборного депутата від Слобожанщини він мусив офіційно представляти інтереси місцевого дворянства перед урядом. Для тогочасної

громадської думки в Росії в цьому не було нічого незвичайного. Традиції фаворитства, котрі дозволяли нікому не відомому щасливцеві вмиль підніматися до вершин суспільства, поєднані з одвічним російським ідеалом правдолюбця, здатного «истину царям с улыбкой говорить», та просвітницькою мрією про мудрого й чесного філософа – радника просвіченого монарха, втілені в літературному образі маркіза Пози з драми Шилера, – все це дає змогу пояснити деякі передумови кар'єри Каразіна при царському дворі.

Пізніше Каразін звирявся Александрові I, що ним керували «нешасна певність, що я можу й мушу служити Вам *не загальними шляхами*» та «що я Вам і вітчизні моїй можу бути корисним *понад звання своє*»³⁰ (курсив мій). Як бачимо, наголошено неформальний характер узаємин з імператором, котрі ґрунтувалися б не так на засадах звичайної політичної чи бюрократичної лояльності, як на особистих почуттях і дружніх узаєминах, приклади яких пропагувала тогочасна сентиментальна література. Виняткове своїми можливостями, але нічим не регламентоване становище Каразіна з властивим йому палким темпераментом, бурхливістю почуттів і невгамовним ентузіазмом раз у раз провокувало його виявляти на службі ту схильність до ризику, відчайдушне балансування на межі дозволеного чи загальноприйнятого, які вирізняли його батька на полі бою. Звідси постійні обвинувачення в перевищенні повноважень, порушенні формальностей та встановленого порядку й конфлікти з чиновниками – пізніше це відіграло свою роль у відставці Каразіна.

Та попервах акції нового фаворита стояли дуже високо й зросли ще більше, коли Каразін на доручення Александра I неофіційними шляхами зібрав компроматний матеріал на одіозного калужького губернатора Лопухіна, відомого своїми кримінальними злочинами та зловживанням владою. Ці матеріали допомогли державній комісії на чолі з Гаврилою Державіним притягти Лопухіна до відповідальності, незважаючи на його численних друзів та покровителів високого рангу. Високопосадовці, що майже всі брали хабарі та зловживали владою, почали побоюватися Каразіна.

³⁰ В. Н. Каразин, *Сочинения, письма и бумаги* (Харьков, 1910), с. 679.

Усе це до певної міри пояснює політичний і культурний феномен Каразіна при російському дворі, ступінь його впливу на поточні справи, близькість мало кому відомого колезького асесора до князів і графів, міністрів і таємних радників. Історик може помітити у становищі Каразіна чимало спільного з кар'єрою іншого провінціала, Сперанського, з яким він був у добрих особистих стосунках. Та коли методичний і врівноважений Сперанський зумів досягти вершин бюрократичної ієрархії, нетерплячий, запальний і сентиментальний Каразін невдовзі приніс свою блискучу, але ефемерну кар'єру в жертву Харківському університетові.

Боротьба за університет

Історик Казанського університету Николай Загоскін мав рацію, коли стверджував: «Перші університети засновували в Росії не через назрілу потребу в них суспільства, не через культурне зростання в суспільстві думки й громадського самоусвідомлення, але в інтересах держави та з її безпосередньої ініціативи»³¹. Не середовище підготувало появу університетів у Російській імперії – навпаки, створені волею уряду, вони згодом почали формувати власне інтелектуальне середовище³². На цьому тлі багато істориків змальовують Харківський університет таким собі щасливим винятком, позаяк головним ініціатором його заснування прийнято вважати слобідське дворянство.

Так, український історик Дмитро Багалій свого часу доклав чимало зусиль, щоб довести, що громадський рух на Харківщині початку XIX ст., спрямований на відкриття університету, було пов'язано з усім попереднім історико-культурним розвитком краю. Серед основних передумов, котрі підготували ґрунт для виникнення університету в Харкові, він називав, зокрема, мережу духовних і світських навчальних закладів на чолі з Харківським колегіумом, діяльність літературно-

³¹ Н. П. Загоскин, *История Императорского Казанского университета за первые сто лет (1804–1904 гг.)*, т. 1 (Казань, 1902), с. XV.

³² *Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия* (Москва, 1997), с. 15.

просвітницького гуртка Олександра Паліцина на Сумщині, моральну проповідь серед місцевої людности українського філософа Григорія Сковороди, а також економічний фактор, зокрема харківські ярмарки з їхніми мільйонними оборотами, що сприяли піднесенню міста³³. В цьому Багалій ішов за своїми попередниками, істориками краю Григорієм Данилевським і Амфіяном Лебедевим. Пізніше концепцію органічного, прогресивного розвитку місцевого культурного життя модифікували на свій розсуд і всіляко пропагували, з одного боку, радянські, а з другого – патріотично налаштовані українські автори ХХ ст.

Багаліів сучасник, польський дослідник Людвік Яновський, навпаки, аргументовано доводив, що ідея відкрити університет у Харкові не може вважатися безпосереднім результатом місцевого культурного життя, котре на той час перебувало у стані глибокої сплячки³⁴. Поява університету, на думку науковця, не мала органічного зв'язку з історичним розвитком Слобожанщини й була радше стрибком, а не виявом соціальної еволюції. У цьому Яновський мав не лише попередника – харківського історика-слов'янофіла Николая Лавровського, а й послідовників з-поміж сучасних українських дослідників (Володимира Дятлова й Олександра Коваленка)³⁵.

Водночас науковці, котрі з діаметрально протилежних позицій оцінювали так звані об'єктивні передумови заснування Харківського університету, погоджувалися, що, по-перше, Харків не міг розраховувати на роль університетського міста, поступаючись багатьом іншим губернським містам України та Росії рівнем свого матеріального та культурного розвитку³⁶, а по-друге, головна заслуга у справі організації універ-

³³ Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1.

³⁴ Там же, с. 38–44.

³⁵ В. О. Дятлов, О. Б. Коваленко, «Несподівана першість, або До питання про передісторію заснування Харківського університету», *Древности-1995* (Харьков, 1995), с. 88–90. Ця стаття є однією з перших спроб переглянути канонічний для української історіографічної традиції погляд на «об'єктивні передумови» появи Харківського університету.

³⁶ Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул, *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования*

ситету належала особисто Каразіну. Один із перших дослідників історії Харківського університету, вже згаданий професор Лавровський зауважив, що вибір Харкова на роль університетського міста нікому, крім Каразіна, не міг спасти тоді на думку³⁷.

Проблема так званих об'єктивних передумов чи їхньої відсутності в початковій історії Харківського університету нині, здається, вже не має тієї актуальності, якої надавали їй наприкінці XIX – на початку XX ст. по-позитивістському налаштовані російські ліберали, радянські ідеологи чи українські патріоти. Набагато більше для сучасного дослідника важать мотивації головних учасників цієї події. На жаль, визначити ці мотивації можна далеко не завжди. Чимало обставин і перипетій ранньої історії університету залишаються невідомими – адже боротьба за його відкриття спершу точилася без участі широкого загалу, кулуарно, у вузькому колі людей, чий особисті інтереси й мотиви тісно перепліталися із загальнодержавними.

Не викликає сумніву, проте, що думка заснувати університет у Харкові виникла не в місцевій спільноті, а в Петербурзі, в урядових колах, які опікувалися освітньою реформою в Російській імперії. Той факт, що автором ідеї став саме слобожанин Каразін, секретар комітету для розгляду статутів Московського університету й Академії наук, не суперечить, на нашу думку, цьому твердженню. Перша відома нам документальна згадка про задум університету в Харкові міститься у приватному листі Каразіна до харківського священика й освітянина Василя Фотієва від 2 травня 1802 р., де, зокрема, йшлося: «Сподобившись невдовзі по поверненні своєму до Петербурга розмови доброго Государя, наважився я сказати йому ідею про запровадження в Харкові університету, що був би влаштований краще за Московський та гідний зватися освітнім осередком південної Росії. Ідею мою прийнято прихильно, і я заходився був накреслювати план для

(1805–1905) (Харьков, 1906), с. 1; L. Janowski, *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820)* (Kraków, 1911), s. 45–46.

³⁷ Н. А. Лавровський, «Воспоминание о Василии Назаровиче Каразине (1773–1873)», *Журнал Министерства народного просвещения*, № 2 (1873), с. 301.

нього»³⁸. І далі: «Ця думка полонила всю мою душу, і я чекаю лише згоди дворянського товариства, щоб діяти»³⁹.

Коли саме в Каразіна могла зародитися подібна думка, сказати важко, тим паче, що сам він про це писав досить таки туманно⁴⁰. У мене немає доказів, що вона існувала вже 1801 року, як пише один із біографів Каразіна, російський історик Яков Абрамов⁴¹. Проте можна погодитися з Багалієм, що вона так чи інакше була пов'язана з діяльністю Каразіна у згаданому комітеті, отже, виникла не раніше 1802 року⁴². Зрозуміло, що патріотичні почування Каразіна, його щире бажання прислужитися рідному краю відіграли тут важливу роль. Проте Каразін мусив мати важливіші аргументи на користь такого непоказного міста, як Харків, щоб заручитися підтримкою урядових кіл.

Один із головних, якщо не головний, аргумент лежить на поверхні. Це – унікальне геополітичне становище Слобожанщини в Російській імперії, про яке вже йшлося. Харків, який у другій половині XVIII ст. став адміністративним центром краю, посів ключове місце в регіоні значною мірою завдяки своєму розташуванню на шляхах, які пов'язували центральну Росію з Новоросією та Кавказом. Про це згадував сам Каразін, порівнюючи шанси на відкриття університету в Києві, Чернігові та Полтаві: «Маловажливий Харків [...] не міг похвалитися нічим, окрім центрального його становища в південних губерніях»⁴³. Варто нагадати, що військовому губернаторові Слобідсько-Української губернії, утвореної 1765 року, було підпорядковано населення не лише Слобожанщини, а й Білгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської й Астраханської губерній і навіть Війська Донського⁴⁴.

³⁸ Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 53.

³⁹ Там же, с. 54.

⁴⁰ В. Н. Каразин, *Сочинения, письма и бумаги*, с. 539.

⁴¹ Я. В. Абрамов, *В. Н. Каразин, его жизнь и общественная деятельность: Биографический очерк* (СПб., 1891), с. 35.

⁴² Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 54.

⁴³ В. Н. Каразин, *Сочинения, письма и бумаги*, с. 539 (див. також с. 622).

⁴⁴ О. І. Гуржій, *Українська козацька держава* (К., 1996), с. 102.

Коли на початку XIX ст. нове покоління російських реформаторів визначатиме кордони Харківської шкільної округи, воно – свідомо чи ні – керуватиметься геополітичними пріоритетами своїх попередників. Адже на той час південний напрямок усе ще перебував на вістрі зовнішньої політики Росії. Просування імперії на Кавказ, приєднання Грузії в 1801 році передбачали чергову зміну конфігурації імперських володінь і відкривали нові можливості для зростання стратегічної ролі Харкова. Каразін, утаємничений у різні політичні плани та проєкти російського уряду, звісно, не міг оминати увагою цього факту й керувався у своїх розрахунках тим геополітичним образом, що обіймав російські центрально-чорноземні губернії, лівобережні українські землі, Північне Надчорномор'я, Крим і Кавказ і врешті дістав назву Південної Росії. Порівняно з 1765 роком ми бачимо в цьому утворенні два нові важливі складники – Новоросію та Малоросію.

Природним осердям Південної Росії Каразін уважав свою батьківщину – Слобожанщину з її адміністративним центром Харковом. Що в цьому випадку засновник Харківського університету не лише керувався своїм патріотизмом, а й враховував інтереси імперії, свідчить, зокрема, його лист до малоросійського генерал-губернатора Александра Куракіна. Зважаючи в ньому шанси різних міст – Полтави, Києва, Харкова та Чернігова – на відкриття університету, Каразін наголошував, що Київ залишався у сфері впливу польської шляхти, а Полтава зберігала «якесь донині непереможне відчуження від великоросійських жителів» і перебувала на великій відстані від Орла, Курська та Воронежа⁴⁵. Натомість Харківщина, на думку адресанта, не мала цих вад. Отже, «Південна Росія» у розумінні Каразіна виступала в ролі нового імперського адміністративного та культурного простору й немовби розчиняла в собі старі історико-культурні регіони, що перебували колись на особливих правах, – Слобожанщину-Україну та Гетьманат, наближуючи їх у культурному відношенні до Росії.

---

⁴⁵ И. Ф. Павловский, «Письмо В. Н. Каразина к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованию на Харьковский университет», *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*, вып. 11 (1914), с. 179–185.

Крім того, значення південного напрямку розширення Російської імперії збільшувала постійна загроза війни з Туреччиною, особливо внаслідок розгортання сербського та грецького визвольних рухів на початку XIX ст. Російський уряд плекав далекоюсяжні плани посилення свого політичного впливу на Балканах. Каразін, не чужий балканських справ через родинні сантименти, твердив, що за його задумом у Харківському університеті змогли б навчатися студенти з Греції. Трохи згодом, у 1804 році, він енергійно розроблятиме «грецький проект», що передбачав утворення на Балканах православного царства під егідою Росії. Пропонуючи себе на роль таємного імперського емісара при сербських повстанцях, він напевне згадував свого батька. Отож університетський проект Каразіна зберігав ідейну тяглість щодо зовнішньополітичних планів екатерининського уряду стосовно Греції та Балкан і водночас враховував нові, кавказькі перспективи російської експансії. Харків виглядав у цьому контексті важливим стратегічним пунктом і під цим оглядом не мав рівних серед українських міст.

Іншу мотивацію Каразіна було пов'язано з опрацюванням нового університетського статуту, котрий був би «кращим, ніж московський». Це – відлуння полеміки навколо загальної реформи освіти й пошуків зразкової моделі університету для Росії, що точилася в урядових колах. Члени відповідного комітету, серед яких були ключові фігури майбутнього Міністерства народної освіти (Каразін, Северин Потоцький, академік Николай Фус та інші), вивчали різні пропозиції, одні з яких взорувалися на досвід європейських університетів, інші наголошували російські культурні та національні вартощі й застерігали від бездумного мавпування західних зразків⁴⁶.

Більшість освітян, зокрема близькі до імператора голова згаданого комітету Михаїл Муравйов (згодом – товариш міністра народної освіти), польський магнат Адам Чарторийський, наставник Александра I Лягарп, були прихильниками гетингенської університетської системи, котра на той

⁴⁶ James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835* (Washington, 1988), p. 19.

час здобула найбільшу популярність у Центральній та Східній Європі⁴⁷. Система ця відрізнялася від інших (зокрема, британської) тіснішим зв'язком університетів з державою, що мала їх за ефективний інструмент у боротьбі з церквою, аристократією, традиційним законодавством і регіональним партикуляризмом. Під контролем абсолютизму університетська автономія відігравала важливу роль у поширенні просвітницьких ідей і подоланні традиційних уявлень про корпоративну замкненість станів суспільства⁴⁸.

Натомість інші впливові фігури в Російській імперії поділяли просвітницький скепсис щодо університетів, хоча й з різних причин. Так, перший міністр народної освіти Петро Завадовський не приховував свого невдоволення освітніми проектами, які мусив здійснювати. Свого часу лише особисте втручання імператора пришвидшило справу з відкриттям університету в Дерпті, яку Завадовський всіляко гальмував, демонструючи натомість свою підтримку проєкту Кременецького ліцею, що його задумав та втілив у життя Тадеуш Чацький. Однодумець і співробітник міністра, полтавець Іван Мартинов, пізніше заступить Каразіна на посаді секретаря Головного правління училищ.

Переконалим критиком університетської системи освіти в Росії виступав і впливовий ідеолог освічених російських консерваторів Николай Карамзін. Міністр внутрішніх справ Віктор Кочубей теж не був у захваті від неї; він казав: «Не університети потрібні нам, як нема кому в них навчатися, а особливо університети на німецький штиб, а училища перші та другі [...]. Система ліцеїв є найкраща, яку для Росії прийняти можна»⁴⁹. Це було сказано вже по завершенні наполеонівських війн, але Кочубей, судячи з його двозначної ролі в заснуванні Харківського університету, не був прихильником університетів і раніше. Варто нагадати, що ліцеї, що їх протиставляли німецьким університетам не лише в теорії, а й на практиці, осо-

⁴⁷ John Gascoigne, *Science, Politics and Universities in Europe, 1600–1800* (Brookfield, 1998), p. 9.

⁴⁸ James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, p. 7–8.

⁴⁹ С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902* (СПб., 1902), с. 76.

бливо в другій половині царювання Александра I, мали суто становий, дворянський та елітарний характер.

Напевне, не є випадковим той факт, що згадані щойно вихідці з Малоросії, опинившись на головних ролях у процесі реформи освіти в Російській імперії на початку XIX ст., зайняли негативну або стриману позицію щодо проектів організації університетів за німецькими зразками. У цьому сенсі вони принципово відрізнялися від авторів та прихильників проекту Батуринаського університету 1760 року. Малоросійське дворянство нового покоління, борючись за визнання свого статусу в Російській імперії, потребувало відокремлення від інших станів суспільства, а не зближення з ними. Натомість реформи Александра I та його прогресивних однодумців було спрямовано проти дворянської станової винятковості. Можливо, саме це, а не лише партикулярно-регіоналістські уподобання, до певної міри пояснює, чому малоросійському дворянству на початку XIX ст. не пощастило зреалізувати свої університетські проекти.

Каразін, який завжди був оригіналом і вважав, що в Росії все має бути інакше, ніж деінде, спробував розробити власну концепцію майбутнього російського університету. Спершу вона не містила нічого нового, як свідчить його лист до Фотієва з початку травня 1802 року⁵⁰. Проте згодом, опрацьовуючи проект статуту Харківського університету у травні–серпні того ж року, Каразін чіткіше сформулював погляд на загальну структуру навчального закладу, його суспільні, навчальні та наукові завдання. У пояснювальній записці автор проекту зазначав, що для університетів Росії годі запозичувати готові західні зразки з Заходу, які пережили себе. Тому Каразін проектував щось принципово відмінне – кілька вищих професійних станових училищ, зібраних водно й названих університетом лише за традицією⁵¹.

Цей науково-навчальний конгломерат мусив поділитися на дев'ять відділів. З них перші два – загальних знань і «при-

⁵⁰ Г. П. Данилевский, *Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования* (Харьков, 1866), с. 136.

⁵¹ Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 61.

емних мистецтв» – були чимсь на зразок підготовувального циклу для дворянських дітей, в якому вони впродовж трьох років здобували б загальні знання, а також навчалися музики, танців, фехтування, їзди верхи «для розваги та користи». Відтак студенти переходили до одного з професійних відділів: богословського, цивільних знань (для підготування державних службовців), військових знань, лікарських знань, цивільних мистецтв (архітектура, інженерна справа, транспорт). Нарешті, по шістьох роках можна було, за планом Каразіна, відкривати ще два відділення: учености й красних мистецтв, де вивчали б гуманітарні та природничі науки і які поєднували б, кажучи сучасною мовою, функції педагогічного університету й докторантури. Крім того, до складу освітнього комплексу мали б увійти училище сільського господарства та школа ремесел і рукоділля, призначені для вихідців з нижчих станів суспільства.

Палка уява Каразіна намалювала щось на зразок колонії філософів та вчених, «сонячне містечко» з садами, басейнами та фонтанами, храмами різних християнських конфесій, житлом для студентів і професорів, манежем, гімнастичними залами та галереями. Каразін мріяв про вчену спільноту, члени якої збиралися б «іноді для бесід про точні науки, другим разом для бесід про моральні та політичні науки, іншим разом про літературу та мистецтво; інколи також для вправлення у давніх мовах і взагалі для розмов про старожитності, нарешті, для бесід про красні мистецтва, сільське господарство тощо [...]». Це були б справжні вільні ліцеї чи академії без примусу, без імені, без шкільної суворости»⁵². Проєкт Каразіна свідчить, що автор справді задумав щось принципово нове, поєднавши різні концепції вищої школи, що їх дебатували в суспільстві. Навіть у його термінології поняття «університет» сусідить із «ліцеєм», «училищем» й «академією».

Дмитро Багалій, оцінюючи цей документ, влучно зауважив, що в ньому виявився весь Каразін з його оригінальним розумом і широкими, але непрактичними планами⁵³. Водночас дослідник дещо недооцінив суспільно-політичних аспек-

⁵² Там же, с. 63.

⁵³ Там же, с. 64.

тів проєкту, що відповідав передусім корпоративним інтересам місцевого дворянства, бо передбачав збереження станового принципу в навчальному процесі, спеціальні прерогативи для студентів-дворян, наявність військової муштри, професійно зорієнтовану програму. Керувати роботою всіх вищих і нижчих шкіл мав виборний директор з місцевих дворян за допомоги комітету, обраного з університетських професорів. Інші стани суспільства, відтак, не мали жодного впливу на університетські справи. Каразін не міг не знати, що на початку 1802 року Александр I особисто викреслив з проєкту статуту Дерптського університету все, що дворянство запропонувало на свою користь і що могло обмежити академічні свободи університетської корпорації. Свою позицію в цьому питанні цар потвердив під час відвідин Дерптського університету в травні того ж року.

Проєкт Каразіна, крім того, надавав університетові суто громадського характеру. Навчальний заклад мав існувати на пожертви дворянства, без залучення державних коштів. Тим самим уряд було позбавлено найдієвішого засобу впливу на університетські справи, що, ясна річ, суперечило його просвітницько-централізаторській політиці. Фактично Каразін виступив із запереченням моделі німецького університету з його базовими принципами академічних свобод, автономії та зв'язку з державними установами, на яку орієнтувалося найвпливовіше угруповання при дворі. Проте Каразін свідомо йшов на ризик, бо не мав тоді іншого вибору. Він мусив будь-що схилити слобідських дворян до безпрецедентного для них рішення – оголосити збирання добровільних пожертв на університет і зректися попереднього наміру відкрити в Харкові військове училище. Це мусило стати вирішальним аргументом, здатним переконати уряд погодитися на відкриття університету в Харкові.

Місцевій громаді, треба визнати, майже до останнього моменту було невтямки про наперед визначену для неї долю. Дворянство губернії, чекаючи на відкриття в Харкові кадетського корпусу, одночасно готувалося до своїх загальних зборів, щоб урочисто подякувати імператору за відновлення місцевих привілеїв. Губернський маршалок, плануючи цю акцію, в листі від 20 червня 1802 р. радив додатково пожертвувати

гроші або для відкриття в Харкові лікарні на 40 місць, або на стипендії для 20 дворянських дітей, або, зрештою, на допомогу бідності⁵⁴. Проте жодної згадки про університет у цьому документі ще немає.

Згідно з правилами, для проведення губернських дворянських зборів потрібен був дозвіл імператора. Але той, щоб не перетворювати добровільне пожертвування на примусове, дозволу не дав. Про це місцевого губернатора повідомив генерал-прокурор Александр Беклешов листом від 10 липня 1802 р.⁵⁵ Перебіг подій цього разу знову порушив Каразін. Він особисто переконав царя відмовитися від свого попереднього рішення. Як – можна лише здогадуватися на підставі нового листа протилежного змісту, що ним спантеличений генерал-прокурор за якихось чотири дні сповіщав харківського губернатора про скасування не лише свого, а й царевого припису.

Саме в цьому документі чи не вперше з'являється офіційна згадка про майбутній університет у Харкові: «Позаяк запевняють тут, що бажання дворянства прибути до м. Харкова має головною метою, щоб при тій нагоді добровільно скласти суму на будівництво гаданого університету, то Його Імператорська Величність наказати зволив, щоб у здійсненні такого похвального з боку дворянства завбачення не чинити йому жодних перешкод»⁵⁶.

Навряд чи можна пристати на думку деяких сучасних дослідників, буцімто Каразін уже навесні 1802 року «дістав дозвіл імператора на відкриття університету»⁵⁷. Александр I не міг дати такого дозволу бодай тому, що тоді ще не було ні розгорнутої концепції, ні обґрунтованих засад, ані думки Комітету для розгляду статуту Московського університету й Академії наук. Що імператор попередньо схвалив проект університету, відомо лише зі слів Каразіна, чий свідчення далеко не завжди конкретні, а інколи й суперечливі. Більшість їх нале-

⁵⁴ Там же, с. 55–57.

⁵⁵ Там же, с. 57.

⁵⁶ Там же, с. 57.

⁵⁷ Ф. А. Петров, *Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования*, кн. 1 (М., 1998), с. 438; James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, p. 20.

жать до часу, коли Каразін, потрапивши в неласку, намагався поновити своє становище при дворі.

Так, в одному з листів до Кочубея, датованому 4 грудня 1802 р., Каразін наполягав, що його проєкт заснувати університет у Харкові підтримав імператор⁵⁸. Натомість у пояснювальній записці, адресованій особисто цареві, яка мала остаточно з'ясувати суть справи з відкриттям Харківського університету та відновити втрачену довіру до Каразіна в очах імператора, він ані словом не згадує про якісь попередні домовленості, хоча це допомогло б йому виправдатися в очах царя⁵⁹. Промовляючи перед слобідським дворянством у Харкові 31 серпня 1802 р., Каразін висловився з цього приводу обтічно: «*Виконавці його людинолюбних і мудрих повелінь запевнили мене, що приємно було йому призначити Україну осередком освіти*» (курсив мій)⁶⁰. У цих словах, як бачимо, взагалі немає поклику на безпосередню розмову з Александром І.

Ці та деякі інші суперечності у свідченнях Каразіна стають зрозумілими, якщо припустити, що жодної попередньої згоди на відкриття університету в Харкові імператор не давав. У липні 1802 року, коли Каразін переконав його, що місцеве дворянство повністю підтримує ідею Харківського університету й готове довести це щедрими добровільними жертвами, той лише дозволив проведення губернських дворянських зборів у Харкові, але не дав на це свого іменного повеління. Історик Харківського університету Дмитро Багалій мусив визнати, що Каразін «з властивим йому захопленням [...] довів до відома Государя про бажання харківського дворянства скласти жертву на університет іще задовго до офіційного рішення дворянського з'їзду»⁶¹, хоча не мав формального права це робити без попередньої згоди дворянської корпорації⁶².

На нашу думку, цей момент виявився вирішальним у передісторії університету, як і в подальшій кар'єрі Каразіна.

⁵⁸ В. Н. Каразин, *Сочинения, письма и бумаги*, с. 622.

⁵⁹ Там же, с. 538–542.

⁶⁰ Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 58–73.

⁶¹ Там же, с. 68.

⁶² Там же, с. 71.

Саме він забезпечив невдовзі Каразіну перемогу на дворянських зборах у Харкові, потвердивши в очах місцевої громади його особистий вплив на імператора. Саме він пізніше міг стати причиною раптового й незрозумілого для сучасників та деяких істориків охолодження Александра I до свого конфідента, котрий порушив їхню неписану угоду про цілковиту щирість у взаєминах.

Лист генерал-прокурора до харківського губернатора, безперечно, допоміг Каразіну переконати слобідських дворян, що імператор позитивно ставиться до ідеї відкриття університету в Харкові та схвалює добровільні пожертви на цю справу. Лояльним підданцям російського монарха не треба було нагадувати, що межа між бажанням самодержця та його розпорядженням завжди була прозорою. Можна у зв'язку з цим звернути увагу на директивний тон листа харківського губернського маршалка до міського голови Єгора Урюпіна із закликом до городян брати участь у пожертвах: «Згідно з Усевисочайшим Його Імператорської Величності повелінням дворянство тутешньої губернії має з'їхатися для складання суми на університет»⁶³. Зауважимо, що цей лист було відправлено 26 серпня – за кілька днів до зборів. Дворянство, отже, не встигало обговорити нову для нього ідею з університетом на своїх повітових зборах, як того вимагали правила. Тому було вирішено провести дискусію вже в Харкові, за два дні до зборів, котрі мусили ухвалити остаточне рішення з цього приводу.

Каразін діяв у цій ситуації через найактивнішу й найвпливовішу в місцевій громаді групу дворян. Виступаючи в подвійній ролі неофіційного речника імператора й повноважного депутата дворянства Слобожанщини, він мусив шукати компромісу. Каразін досягнув свого, коли окремі дворянські представники дали згоду на його проект статуту майбутнього університету, запропонувавши зібрати для цього 1 млн. рублів з усієї губернії. На зборах повітового дворянства, що відбувалися в Харкові, лунали реалістичніші пропозиції. Так, валківське дворянство вважало цілком достатньою сумою 100 тис. рублів, орієнтуючись, мабуть, на прецедент із проектом відкриття військового училища.

⁶³ Там же, с. 58.

Можна припустити, що Каразін дав дворянству якісь обіцянки особистого чи громадського характеру. Підтримка дворянської верхівки та згаданий лист генерал-прокурора до харківського губернатора про офіційний дозвіл губернських дворянських зборів стали тактичним успіхом Каразіна, що прокладав йому шлях до остаточної перемоги. Шанси на неї зростали ще більше через ретельно продуманий і регламентований церемоніал дворянських зборів 30 серпня 1802 р., покликаний ще раз нагадати присутнім, що головною причиною й осердям цього дійства є все-таки не університет, а грамота на права дворянства, яку ласкаво надав монарх. Її публічно носили на малиновій подушці, кропили святою водою, виставляли на найпомітніших місцях у церкві й адміністративних будівлях. Майбутні пожертви на університет виглядали на цьому тлі лише віддякою громади за чергову монаршу ласку. Нам достеменно невідомо, чи враховували організатори зборів, що на 30 серпня випадало тезоіменитство Александра I, чи це був сприятливий збіг обставин. Нагадаємо лише, що згодом цей день стане святковим для імператорського Харківського університету.

Попри всі попередні заходи серед дворянства Ізюмського та Вовчанського повітів виникла опозиція до університетського проекту, котрий у його очах «спустили згори», без попередніх консультацій, лише з ініціативи уряду. Точніше, ця опозиція стала продовженням попередньої, коли незаможні поміщики протестували проти завищеної, на їхню думку, суми добровільних пожертвувань (100 тис. рублів) на військове училище, яке уряд проєктував у Харкові. Намічена частиною дворян нова сума внесків на 1 млн. рублів для університету на цьому тлі виглядала взагалі нереальною. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що опозиція (яку відповідно до попередніх інструкцій уряду підтримав губернатор) з формального погляду діяла правомірно, посилаючись на заборону пожертв, які не мали добровільного характеру. Крім того, опоненти звертали увагу на численні процедурні порушення в підготуванні та проведенні дворянських зборів. Зокрема, було вказано, що імператор не давав іменного повеління на їх проведення, відтак їхні рішення нібито не мали обов'язкового характеру.

Каразін, зі свого боку, зробив усе можливе, щоб домогтися позитивної ухвали дворянських зборів 31 серпня 1802 р. Свою промову, сповнену палких і щирих почувань, патетичної риторики в дусі часу та натхненних пророкувань величнього майбутнього Харкова та Слобожанщини, він завершив відвертими словами: «Від вас залежить тепер, високошановне зібрання, виправдати мене чи віддати на глум і відчай. Тут стою перед вами як ваш друг чи як злочинець»⁶⁴. Дворянство в цій ситуації не бажало і навряд чи наважилося б мати царського фаворита за ворога, ризикуючи тим самим провалити справу з відновленням своїх станових привілеїв. Проте воно висловило Каразіню як своєму депутатові при царському дворі додаткові прохання щодо пільг і зменшило цифру добровільних пожертвувань на університет до 400 тис. рублів, зарахувавши сюди заборговані державою в незапам'ятні роки суми та свої попередні пожертви на кадетський корпус. Цю позицію учасники зборів ствердили в окремому документі, схваленому 1 вересня 1802 р., котрий мав слугувати інструкцією для Каразіна в його подальших діях. Жодної царської грамоти на заснування Харківського університету, всупереч деяким сучасним авторам⁶⁵, того дня підписано не було.

У свідомості слобідського дворянства університетський проєкт Каразіна виявився, отже, тісно пов'язаним із їхніми власними становими побажаннями – тими, що їх уряд задовольнив, і тими, на які вони розраховували. Цей настрій був таким поширеним, що навіть губернський маршалок, нащадок козацького полковницького роду Василь Донець-Захаржевський, закликаючи сусіднє малоросійське дворянство долучатися до пожертв на університет, виставив на перший план нові ласки уряду до України: «Дворянство Слобідсько-Української губернії мало щастя одержати Вищайше пожалувану Його Імператорською Величністю потверджувальну прав та привілеїв цього краю грамоту»⁶⁶.

⁶⁴ Там же, с. 70.

⁶⁵ Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов, *Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах* (К., 2001), с. 203.

⁶⁶ И. Ф. Павловский, «Письмо В. Н. Каразина к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованию на Харь-

Мешканці Харкова пішли за дворянством, підтримавши ідею заснування університету. Купецтво виставило перед урядом власні вимоги, серед яких найважливішою було скасування військових постойв у місті. Щоправда, інші стани, зокрема міщанство та цехові ремісники, ухилилися від грошових пожертв. Коли через два роки харківські «казенні обивателі» (колишні козаки) й собі заявили про добровільну пожертву університетові земельної ділянки, то сподівалися тим самим домогтися відновлення власних станових пільг, пов'язаних із виробництвом горілки, скасуванням деяких податків, відкупної системи тощо⁶⁷.

Тож, як слушно зазначав Людвік Яновський⁶⁸, ідея Харківського університету від початку виявилася тісно пов'язаною з суто становими, корпоративними інтересами місцевої людності, чого так не бажав російський уряд. Повторювалася в мініатюрі та з певними відмінами ситуація часів виборів депутатів до комісії для складання проекту нового Уложення 1767 р.: пробуджена «згори» громадська ініціатива на місцях виходила за рамки, передбачені владою. Це суперечило базовим принципам державної політики централізації та уніфікації регіонів імперії. Саме тому харківський губернатор Андрей Артаков бурхливо зреагував на вимоги харківського купецтва скасувати військові постої – на це не зважувався навіть імператор. Окрім того, вимоги місцевих станів щодо відновлення їхніх традиційних привілеїв зачіпали інтереси нової імперської бюрократії на місцях, котра вже встигла призвичаїтися до свого монопольного становища та пов'язаних із цим можливостей.

Дбаючи про власні станові інтереси, слобідське дворянство в історії з заснуванням Харківського університету поведилося так само, як і дворянство інших провінцій Російської імперії. Це potwierджують університетські проекти, що їх розробляло тоді німецьке прибалтійське та польсько-литовське

ковський університет», *Труды Полтавской учёной архивной комиссии*, вып. 11 (1914), с. 185.

⁶⁷ Д. И. Багалея, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 85.

⁶⁸ L. Janowski, *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820)*, s. 31.

дворянство, поєднуючи станові, корпоративні вимоги з регіональними. Каразін, як відомо, розраховував на підтримку свого проекту з боку сусідніх губерній, об'єднаних у його уяві спільним «південноросійським» розташуванням. Проте відгукнулися лише дві з них – Катеринославська та Херсонська.

Дворяни Катеринославщини, для яких ідея університету була не чужою з часів князя Григорія Потьомкіна, а «південноросійська» регіональна ідентифікація не суперечила історичним традиціям, у січні 1803 року ухвалили пожертвувати на Харківський університет близько 108 тис. рублів упродовж 10 років і прохали взамін лише відкрити в Катеринославі гімназію та надати майбутнім студентам Харківського університету з Катеринославщини рівних прав зі слобожанськими. 1806 року дворяни іншої південної губернії – Херсонської – вирішили скласти на Харківський університет понад 40 тис. рублів. Щоправда, дуже скоро вони розкаялися в цьому й побажали передати ці гроші на повітові училища власної губернії⁶⁹. Мотиви їхніх дій в обох випадках залишилися нез'ясованими. Натомість Каразін наразився на енергійний опір своїм планам у сусідній Малоросії – в Полтавській та Чернігівській губерніях, дворянство яких далі виношувало власні проекти заснування університету на території колишнього Гетьманату. Розчарований Каразін після цього навіть заявив, що віднині дбатиме лише про інтереси власної батьківщини – Слобожанщини, а не Малоросії, котра, мовляв, сміється з його зусиль⁷⁰.

Отже, Каразіну не пощастило розбудити у провінційній людині чуття нової регіональної спільноти навколо Слобожанщини та Харкова. Але це було лише питання часу. В другій половині XIX – на початку XX ст. розбудова залізниць, індустріялізація та видобуток корисних копалин створять нові умови для розвитку південноросійської регіональної ідентичності, шлях до якої торувала освітня реформа Александра I. Не випадково дворяни молодих в історичному плані регіонів виявили більшу прихильність до ідеї Каразіна, ніж

⁶⁹ Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 88.

⁷⁰ В. Н. Каразин, *Сочинения, письма и бумаги*, с. 38.

соціяльна верхівка територій, які перебували «на особливих історичних правах».

У вересні 1802 року справу з відкриттям університету в Харкові вже обговорювали в державних інстанціях. 8 вересня, як відомо, було видано указ про заснування нових органів управління Російською імперією – міністерств. Серед них уперше в історії країни було виокремлено міністерство народної освіти, у проектуванні якого брав участь Каразін. Міністерству передавали, серед іншого, обидві російські академії, всі університети, інші навчальні заклади (крім тих, що перебували у відомстві імператриці Марії Фьодоровни), друкарні (крім відомчих), часописи, бібліотеки, музеї, наукові заклади й навіть органи цензури. Вперше в історії Росії освіту й науку було проголошено пріоритетним завданням державної політики, від якого мали відштовхуватися всі інші реформи та перетворення. Освіта ставала державною справою, в якій громада могла відігравати лише допоміжну, другорядну роль.

Александр I, як і кожен політик, намагався лавірувати між різними осередками суспільного впливу. Саме тому він призначив першим міністром народної освіти представника старшого покоління екатерининських вельмож Завадовського, колишнього голову училищної комісії часів Єкатерини II, що мав символізувати тяглість освітньої політики уряду. Нейтралізувати консервативні вподобання нового/старого міністра мала створена того ж дня нова училищна комісія, на чолі якої став близький до імператора Михаїл Муравйов у ранзі заступника Завадовського. Членами її було призначено, поряд із відомими фахівцями-освітянами, молодих реформаторів, зокрема Чарторийського, Потоцького, а також Каразіна в ролі секретаря. З усіх титулованих членів комісії він мав найнижчий чин, але залишався довіреною особою імператора. Протистояння міністра та комісії в деяких питаннях згодом відіграло фатальну роль у кар'єрі Каразіна, який не церемонився висловлювати свою думку про скромні результати діяльності Завадовського. Злопам'ятний вельможа «віддячив» опонентові, щойно становище того при дворі похитнулося⁷¹.

⁷¹ James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, p. 17.

Уже на першому засіданні комісії, що відбулося 13 вересня 1802 р., академікам Николаю Озерецковському та Фусові доручили намітити міста, де буде відкрито університети. За тиждень кожен із них подав свій перелік: Москва, Дерпт, Казань, Харків, Воронеж, Устюг Великий (Озерецковський) і Москва, Дерпт, Вільно, Казань, Харків (Фус). На жаль, нам невідомі мотивації обох академіків. Привертає увагу той факт, що лише Москва, Дерпт і Харків не викликали сумнівів в обох. Доля решти претендентів на роль університетських центрів, зокрема й Вільна, де вже функціонувала вища школа, залишалася під питанням. Важко пояснити й те, що жоден із членів комісії, котрі розробляли освітню політику російського уряду з часів Єкатерини II, навіть не згадали ані Києва, ні Чернігова, ні Катеринослава, де свого часу офіційно планували заснувати університети. Завважмо, що закордонні експерти, і серед них такі авторитетні, як Лягарп і уславлений реформатор освіти в Австрійській і Російській імперіях Янкович де Мірієво, наполягали, щоб до списку університетських міст, окрім Москви й Дерпта, додали Київ, Вільно та Петербург (у проекті Лягарпа фігурувала ще й Казань)⁷².

Обговорення університетських проектів у подальших засіданнях комісії, певно, було бурхливим. Інакше важко пояснити, чому жоден із них так і не взяли за основу. Комісія визнала за можливе рекомендувати відкриття лише одного університету – в Києві або Казані, себто тих містах, де вже діяли навчальні заклади, які вважалися підготовувальними щаблями до вищої освіти (Київська академія й Казанська університетська гімназія). В усіх інших містах пропонували для початку відкрити гімназії й тим підготувати місцеві громади до організації університетів. Можемо лише здогадуватися, які позаляштунокві дебати та інтриги розгорнулися після цього «нагорі» впродовж жовтня 1802 – січня 1803 року. Знаємо про них фрагментарно – тією мірою, якою за окремими містами вимальовувалися постаті тих, хто любіював їхні інтереси.

Так, обидва польські магнати – Адам Чарторийський і Северин Потоцький – спільно обстоювали ідею університету у Вільні. Наскільки сильним виявився їхній вплив, мож-

⁷² Ibid., p. 14.

на судити з того, що Завадовський уже 4 жовтня 1802 р. доручив їм розробити проект Віленського університету, скориставшись для цього матеріалами колишньої польської Освітньої комісії⁷³. Тим самим долю Вільна було вирішено, і надалі її вже не дебатували. Позиції Харкова захищав спочатку, здається, сам-один Каразін. Проте за ним стояли такі впливові чинники, як особиста прихильність імператора та безпрецедентне на той час рішення слобідсько-українського дворянства й харківського купецтва про пожертву на користь університету. Можливо, обидві ці обставини вплинули на рішення академіків Фуса та Озерецковського ввести Харків до своїх проєктів. Проте восени 1802 року, коли університетське питання ще перебувало на стадії проєктів і дискусій, каразінський план опинився під загрозою: його автор втратив царську підтримку.

Причини цього висвітлюють у науковій літературі по-різному. Деякі біографи Каразіна пояснюють його опалу інтригами придворних, занепокоєних його впливом на імператора, а також вдачею засновника Харківського університету – його гарячковістю, рвйністю, нестриманістю, зайвою відвертістю тощо. Інші вказують на мінливість характеру та дволикість політики Александра І. Джеймс Флін, здається, першим спробував вийти за межі суб'єктивних мотивацій, зауваживши, що каразінський проєкт Харківського університету принципово розходився з політикою міністерства у сфері вищої освіти – обставина, котра могла негативно вплинути на кар'єру просвітника.

На мою думку, до всіх названих вище імовірних причин опали слід додати ще одну. Довіра царя до Каразіна похитнулася ще в липні, коли готували губернські дворянські збори в Харкові⁷⁴. Повідомивши імператора про громадське пожертвування, якого ще не було, Каразін підважив основи їхніх узаємин – правдивість і відвертість. Александр І міг сприйняти це як особисту образу. Коли в жовтні 1802 року Каразін при-

⁷³ С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902*, с. 50.

⁷⁴ Д. И. Багaley, *Отыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1, с. 91.

їхав до Петербурга, двері царського кабінету перед ним зачинилися.

Обставини підготування та проведення серпневих дворянських зборів у Харкові, скарги опозиції на порушення законності купкою найбагатших і найвпливовіших дворян, аналогічні скарги губернатора Артакова на самого Каразіна та міське самоврядування поставили під сумнів і легітимність другої підпори каразінського проєкту – «неочікуваний і донині у своєму роді одинокий порив патріотизму» у вигляді добровільної грошової пожертви дворянства на університет⁷⁵.

Александр I у спеціальному рескрипті від 30 вересня 1802 р. подякував слобідському дворянству за цей патріотичний вчинок доволі стримано, жодним словом не згадавши про станові побажання слобожан і підкресливши, що приймає гроші лише за умови, що вони не приведуть до нового податку на кріпаків. Уряд визнав за необхідне навіть почати службове розслідування щодо харківських дворянських зборів, яке вів міністр внутрішніх справ Кочубей. Каразін мусив докласти надзусиль, щоб домогтися сприятливого для себе вердикту в цій справі. Проте задум Харківського університету не загинув з опалою Каразіна: його врятували дві обставини.

Передусім проєкт дістав підтримку впливової при дворі «польської» партії на чолі з князем Чарторийським. Мотиви, якими керувався польський вельможа, підтримуючи Харків у піку Києву, не є таємницею для істориків. На думку американського дослідника Джеймса Фліна, Чарторийський побоювався, що відкриття університету в Києві перешкодить його намірам заснувати аналогічний навчальний заклад у Вільні⁷⁶. Цей погляд визнав слушним український історик Іван Лисяк-Рудницький, який писав: «[...] князь Чарторийський мав рацію, коли, як польський патріот, намагався не допустити до заснування університету в Києві; йому залежало на тому, щоб три правобережні губернії – Волинську, Подільську й Київську – включити до Віленської учбо-

⁷⁵ Там же, с. 91.

⁷⁶ James T. Flynn, «V. N. Karazin, the Gentry and Kharkov University», *Slavic Review*, vol. 28 (1969), p. 212.

вої округи й таким чином закріпити польську культурну гегемонію на цій території. І цього йому пощастило досягти з активною допомогою українця Каразіна»⁷⁷. Цю позицію поділяють українські дослідники Олександр Коваленко та Володимир Дятлов, російський історик Фьодор Петров.

Побоювання Чарторийського виглядали обґрунтованими. Російські освітні заклади з кінця XVIII ст. відігравали особливу роль у справі з'єднання («сплочення») західних і прибалтійських губерній з імперією. Недарма перші народні училища відкрили 1789 року в Полоцькій і Могильовській губерніях і Києві⁷⁸. У грудні 1801 року училищна комісія подала імператорові доповідну записку, в якій пропонувала реформувати польські навчальні заклади в західних губерніях за зразком російських народних училищ «для приведення приєднаної Польщі до тісного союзу з Росією»⁷⁹.

Проте із заснуванням Міністерства народної освіти на чолі освітньої справи у правобережних українських, литовських і білоруських губерніях стали люди, що діяли на користь польської, а не російської культури. Напевне, Александр І не бажав зайвий раз дражнити польську шляхту в обставинах стрімкого зростання французької потуги та прийдешніх воєн із Наполеоном. Лише згодом уряд спробує виправити ситуацію й передасть у 1818 році навчальні заклади Київської губернії з Віленської до Харківської шкільної округи. Але навіть у середині 1820-х років в урядових колах вважали нормальним явищем перебування Київщини у сфері польської культури й освіти.

Привертає увагу й той факт, що після засідання училищної комісії 4 жовтня 1802 р., яке вирішило долю Віленського університету, Янкович де Мірієво також відмовився від підтримки Києва й погодився з думкою про відкриття університету в Харкові⁸⁰. Варто нагадати, що Каразіна на той час у столиці не було, тож про його особистий вплив тут не йдеть-

⁷⁷ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1 (К., 1994), с. 212.

⁷⁸ С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902*, с. 23.

⁷⁹ Там же, с. 24.

⁸⁰ James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, р. 20.

ся. Другою обставиною, що схилила шальки терезів на користь Харкова, стало безпрецедентне рішення харківського дворянства та міщанства про добровільну пожертву на користь університету, що вже встигло набрати розголосу. Урядові було вигідніше повернути його на свою користь і подати як вияв підтримки своєї політики з боку провінційного дворянства й активної участі громади в урядових реформах. Каразін розрахував правильно. Фактично справа Харківського університету вирішилася позитивно вже наприкінці 1802 року, коли Каразін і майбутній куратор Харківської шкільної округи Потоцький почали набирати перших університетських професорів. А формальне рішення про вибір університетських міст і шкільних округ у Російській імперії ухвалювала вже не училищна комісія, а Головне правління училищ, яке постало на її основі в січні 1803 року.

Тож Каразін зумів досягти, здавалося б, неймовірного – за якихось кілька місяців переконати уряд і місцеву громаду в потребі відкрити університет у Харкові й узяти на себе відповідні офіційні зобов'язання. Він зробив це ціною своєї кар'єри, принесеної в жертву шляхетній ідеї. Фьодор Петров⁸¹ вважає, що «альтернативна постанова питання про місце заснування університету – Київ чи Харків – була штучною» й що Харківський університет своєю діяльністю створив передумови для виникнення Київського університету як центру російської освіти в південно-західних губерніях імперії⁸². Дозволимо собі з цим не погодитися. Має рацію Іван Лисяк-Рудницький, на думку якого «український національний інтерес вимагав би дати перевагу Києву», що напевне прискорило б українське національне Відродження, об'єднало право- та лівобережну частини України й підважило польські впливи на Правобережжі⁸³. Проте могло трапитися й протилежне – колонізація Київського університету.

Чому ж усе-таки переміг Харків, який поступався Києву за всіма параметрами? Адже Київ не просто залишався

⁸¹ Ф. А. Петров, *Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования*, кн. 1, с. 299.

⁸² Там же, кн. 2, ч. 2 (М., 1999), с. 192.

⁸³ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 212.

символом давньоруської державности, історичної традиції, «православним Єрусалимом». Він переважав Харків своїми ярмарками, серед яких перше місце займали знамениті Контракти. Його географічне розташування, кліматичні умови, міський благоустрій були не до порівняння з харківськими. За ним стояла ушлявлена академія, що дала Російській імперії видатних державних і політичних діячів, чиновників, науковців, літераторів (серед них і міністра народної освіти Завадовського). Чому не здобули підтримки «нагорі» ані Полтава, ні Чернігів, дарма що вихідці з Малоросії обіймали чи не найвищі посади в імперській ієрархії і, здавалося, могли б легко вирішити питання на користь своєї батьківщини?

Радше за все, для них, кажучи словами найяснішого князя Кочубея, проблеми колишнього Гетьманату виглядали мікроскопічними в масштабах імперії. Інших, як це було із Завадовським, закоханим у могилянсько-єзуїтську схоластику, старі традиції польської культури приваблювали, мабуть, більше, ніж модерні європейські. Недарма міністр своєю особистою присутністю освятив відкриття в 1805 році ушлявленого в історії польської культури Кременецького лицю на Волині. Проте, крім об'єктивних, не меншу роль відіграли тут суб'єктивні причини. Ні Київ, ні Полтава, ні Чернігів не знайшли свого Каразіна.

Тож історія заснування Харківського університету виглядає позбавленою романтичних атрибутів у вигляді патріотичного пориву свідомого українського громадянства та його представника – Василя Каразіна, чия полум'яна промова об'єднала різні верстви суспільства навколо ідей освіти й науки. За харківським університетським проектом стояли цілком конкретні мотиви російського уряду, слобідських станів, польського дворянства тощо. У кінцевому підсумку переміг імперський урядовий проєкт. Нову, централізовану систему російської освіти й науки, що передбачала мовну та культурну уніфікацію окраїн імперії, об'єктивно було скеровано проти місцевої освітньої та культурної традиції. Харківський університет як центр величезної шкільної округи був покликаний узгіднити культурні кордони Російської імперії на півдні з адміністративно-політичними.

З другого боку, на початку XIX ст. російська імперська культура та її мова (в широкому розумінні) ще не здобули чітких національних параметрів. Вони перебували у стані формування, ідейного й естетичного бродіння, поєднуючи в собі компоненти власне російської історико-культурної традиції та православно-слов'янської (зокрема української) спадщини з новітніми інтелектуальними здобутками Заходу. Тогочасна російська національна ідентичність легко сполучалася із загальнослов'янською та місцевою українською. На початковому етапі свого існування, за відсутності російського національного стандарту, різношерстості та нечисленності своєї професури, латинсько-німецько-французько-російської чотиримовності, незрілості української мови та відсутності національної свідомості Харківський університет не міг стати ні засобом інтенсивного російщення у регіоні, ні осередком нової української культури. Його місія полягала в поширенні здобутків просвітницької культури та її соціалізації в південних провінціях імперії. Університетське середовище стало фундаментом для створення нових, світських культурних і наукових інституцій, які, своєю чергою, формували простір модерної культури, підносячись над регіональною відокремленістю та встановлюючи зв'язки між провінційними культурними осередками. Проте цей сюжет уже виходить за межі нашої статті.

Історик для України

Видатний історик і громадський діяч, Дмитро Іванович Багалій посідає почесне місце в українському національному пантеоні, поряд із такими корифеями національної історіографії, як Володимир Антонович і Михайло Грушевський. Автор близько 500 наукових досліджень, навчальних і популярних праць, Багалій відомий передусім як неперевершений знавець історії Слобожанщини, авторитетний дослідник минувшини Лівобережжя, Південної України, Чернігово-Сіверщини, фахівець у галузі архівної справи, історіографії та джерелознавства, археології.

У громадсько-культурному житті України Дмитро Багалій здобув широке визнання, очолюючи провідні культурно-освітні установи Харкова, будучи ректором Харківського університету, харківським міським головою, одним із засновників Української Академії наук, організатором наукової, архівної, освітньої справи в Радянській Україні 1920-х років. Просвітник і організатор, обережний прагматик і поміркований ідеаліст, він визначав себе як того, хто стоїть «на сторожі української культури».

Саме такий підзаголовок має Багалієва «Автобіографія» – його спогади про власне життя, опубліковані в 1927 році. Безпосереднім приводом для її написання стало підготування урочистого святкування 70-річного ювілею вченого, організованого з ініціативи керівництва Української Академії наук. Робота над текстом тривала, ймовірно, наприкінці 1926 й на початку 1927 року.

Життя й науково-громадська діяльність Багалія давали багатий і цікавий матеріал для спогадів, охоплюючи епоху глобальних історичних змін, які вплинули на долю багатьох країн і народів. Не дивно, що 1920-ті роки породили величезну мемуарну літературу, автори якої намагалися зафіксувати образ минушини, яка зникла на їхніх очах, осмислити події свого часу, усвідомити власне місце в них. З-поміж тогочасних українських істориків писали мемуари, зокрема, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Василь Біднов. Їхнє покоління вже мало попередників в особі Аполлона Скальковського та Миколи Маркевича, Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша, Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова. Не всі їхні спогади було надруковано за життя авторів, проте назагал українська мемуаристика насправді не була такою вбогою, як про це писав Багалій у передмові до «Автобіографії».

Сам Багалій неодноразово складав і друкував свої автобіографії: у 1891 році для «Критико-біографічного словника російських письменників» Семьона Венгерова, в 1905 році у зв'язку з 25-річним ювілеєм науково-педагогічної діяльності (1908 року цей життєпис увійшов до ювілейного видання, присвяченого історично-філологічному факультетові Харківського університету) і, нарешті, в 1919 році після призначення історика до щойно створеної Української Академії наук. Всі зазначені публікації мали довідковий характер, і лише «Автобіографія» 1927 року дістала авторське означення «мемуарів».

Мені, на жаль, невідомо, чи вів Багалій особистий щоденник, подібно до таких своїх сучасників, як Вернадський, Грушевський, Єфремов, Винниченко, інших відомих істориків, громадських діячів, письменників. Проте до свого завдання мемуариста Багалій підійшов як професійний історик.

В основі спогадів – не лише особисті враження, а й велика кількість документальних, насамперед архівних джерел. Від цього «Автобіографія» набула вигляду наукової розвідки, насиченої розлогими виписками й цитатами у звичному для позитивістської методології стилі. Сучасний історик із вдячністю сприйме можливість скористатися інформа-

цією з джерел, частина яких втрачена або не завжди доступна. Звичайний читач, можливо, буде розчарований науковою зваженістю, дипломатичною стриманістю мемуариста, завуальованістю того суб'єктивного елемента, що завжди надає терпкого смаку неповторності таким творам.

Підготовчі матеріали до «Автобіографії», які зберігаються в особистому архіві науковця, мало чим різняться від публікації. Нічого дивного в цьому немає. Спогади Багалія було розраховано передусім на сучасника. Їх написала людина, що перебувала в епіцентрі тодішнього наукового та громадського життя України. Автор знав, що його твір невдовзі буде надруковано й уважно прочитано. Тому «Автобіографія», за всієї своєї зовнішньої безсторонності, відсутності яскравих моментів, є глибоко полемічною.

Багалій працював над спогадами в умовах гострого протистояння, що виникло між ним і Грушевським після повернення останнього з еміграції до Радянської України 1924 року. Відзначення Багалієвого 70-річчя влада організовувала як альтернативу ювілеєві Грушевського в 1926 році. Усе це, ясна річ, не могло не позначитися на «Автобіографії». В її тексті вимальовуються три основні групи проблем, на яких постійно наголошував автор. Це передусім з'ясування його власного місця та ролі в українському національно-культурному житті; далі – визначення його взаємин із російською культурою та громадськістю, і, нарешті, ставлення мемуариста до комуністичного режиму.

Автор прагнув уникнути відкритої полеміки, загострення особистих стосунків, тому в його творі доволі відчутною є «фігура умовчання». Попри те, «Автобіографія» – одна з найзначніших пам'яток української мемуаристики першої третини ХХ ст. Без неї годі обійтися дослідникові української та російської історичної думки, громадсько-політичного руху, історії вищої, особливо університетської освіти, культурного життя не лише Наддніпрянщини, а й Російської імперії загалом.

Відомо, що на початку 1930-х років, в умовах наростання ідеологічного тиску з боку правлячого режиму, розгортання масових репресій, істеричних пошуків нових ворогів Багалій мусив удатися до перегляду й переоцінки своїх спогадів. Про це дають уявлення матеріали його особистого архіву, почасти

надруковані в 1932 році, вже після смерти науковця¹. Сьогодні вони залишають сумне враження й не додають істотно нового до вже відомих фактів.

Ця стаття – спроба заповнити окремі лакуни «Автобіографії» Багалія сюжетами та фактами, які з тих чи тих причин відсутні в її тексті. Інтелектуальної біографії Багалія досі не написано. Можливо, певні спостереження, висловлені в цій статті, становитимуть інтерес для тих, хто візьме на себе таке завдання. Новітню бібліографію життя та творчості Багалія й деякі нові факти його біографії подано у статті харківської дослідниці Олени Богдашиної, опублікованій з нагоди 150-річчя історика². У своїй статті я змінив небагато порівняно зі вступним текстом, який відкривав перший том «Вибраних праць» Багалія³. Для читачевої зручності її матеріал структуровано за трьома періодами: 1) доба імперії; 2) після імперії; 3) перед імперією.

Доба імперії

Про дитинство Багалія нам відомо головню те, про що він сам написав в «Автобіографії». Майбутній науковець народився 7 листопада 1857 р. (за новим стилем) у родині київського ремісника-лимаря. Про батьків Багалій пише зовсім скупо, не згадуючи навіть їхніх імен, років життя й уподобань. Він рано осиротів і виховувався в багатодітній сім'ї своєї тітки з матиного боку. Змалку хлопчик уперто «ліпив» себе сам, невпинно сходячи вгору крутими та звивистими стежками наукової та громадсько-політичної кар'єри. Освіту в Російській імперії цінували, вона була ефективним засобом соціальної мобільності: вчене звання надавало людині особисте дворянство.

Прибуток від здавання в оренду невеличкого дерев'яного флігеля (материнська спадщина) допоміг Багалієві здобути

¹ «З посмертних праць акад. Д. І. Багалія (самокритичний огляд наукової продукції)», *Архів Радянської України*, № 4/5 (1932), с. 338–375.

² О. М. Богдашина, «Слобідський літописець історії України Багалій», *Український історичний журнал*, № 1 (2008), с. 88–112.

³ В. Кравченко, «Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії”», Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 1 (Х., 1999), с. 9–56.

початкову освіту, а виняткове працелюбство та здібності дали змогу пройти через усі щаблі середньої школи та блискуче закінчити із золотою медаллю Другу київську гімназію в 1876 році. Про це докладно йдеться в «Автобіографії».

Багаліїв світогляд формувався в атмосфері, напоєній духом реформ і боротьби з самодержавною, дворянсько-бюрократичною реакцією. Шляхи та напрями модернізації архаїчної імперії, яка вперто чіплялася за старовину, визначали демократія, націоналізм і лібералізм. Перед поколінням, до якого належав Багалій, стояла непроста проблема духового вибору між соціалізмом і націоналізмом. Юнак захоплювався ідеями російських різночинців революційно-демократичного спрямування: Чернишевського, Добролюбова, Писарева. Водночас уже у старших класах гімназії майбутній історик зацікавився українським національним рухом під впливом своїх шкільних учителів, відомих членів української Старої громади, – істориків Олександра Русова та Ничипора Тумасова.

Напевне, саме вони визначили Багалієве звернення до історії України та українського народництва. Коли юнак вступив на історично-філологічний факультет Київського університету, то потрапив під опіку професорів з тієї ж таки Старої громади – юриста Олександра Кістяківського й історика Володимира Антоновича. Підтримку своїх духових батьків Багалій зміг відчувати уже незабаром, коли його на хвилі студентських протестів виключили з університету на пів року за демонстрацію проти непопулярного викладача латинської мови. Не хто інший, як Кістяківський допоміг необережному юнакові тимчасово перейти на початку 1877 року до Харківського університету⁴. Другий семестр свого першого академічного року Багалій закінчував уже в Харкові, не підозрюючи, мабуть, що саме тут згодом знайде собі другу батьківщину.

Невеликий урок, що його Багалій одержав на студентській лаві, пішов йому на користь. Після повернення до Києва юнак, не вагаючись, із головою поринув в академічне життя. Роки навчання в Київському університеті докладно описано у спогадах історика. При цьому він, на противагу Михайлові

⁴ О. Ф. Кістяківський, *Щоденник (1874–1885)*, т. 1 (К., 1994), с. 294.

Грушевському, прагнув підкреслити, що фаховий рівень викладацької та наукової праці київських професорів-істориків був доволі високим. Одночасно Багалій став активним учасником українських студентських нелегальних гуртків та Старої громади. «Моя українізація, – зазначав він, – не була примусовою, мала стихійний характер і закінчилася за студентських років до 1880 року. Відтоді з мене назавжди вже зробивсь цілком свідомий українець»⁵.

Очевидно, на цьому ґрунті відбулося зближення Багалія з Володимиром Антоновичем – лідером українського національного руху в Російській імперії, найавторитетнішим істориком України, професором, згодом деканом історично-філологічного факультету Університету св. Володимира. Багалій невдовзі став одним із улюблених учнів Антоновича, поповнивши собою коло вихованців його наукової школи. Михайло Драгоманов, іронізуючи, називав Багалія «луною, народженою згаслим сонцем Антоновича»⁶. Не полемізуючи з цією характеристикою, зазначу, що вона підтверджує духову близькість учня й учителя.

Вплив Антоновича на Багалія був таким глибоким і всеохопним, що доцільно було б говорити про духову й ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української національної інтелігенції. Антоновичева послідовна підтримка відіграла винятково важливу роль на початковому етапі наукової та громадської діяльності Багалія. За рекомендацією Антоновича Багалій став членом київської Старої громади, дійсним членом Історичного товариства Нестора Літописця. Будучи державним (учительським) стипендіятом, він одразу після закінчення навчання в 1880 році замість їхати працювати до школи залишився при університеті для підготування до професорського звання (тогочасна аспірантура).

Студентська наукова робота Багалія, написана під керівництвом Антоновича й присвячена історії Чернігово-Сіверської землі з найдавніших часів до середини XIV ст., здобула вченому-початківцю університетську Пироговську пре-

⁵ Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 1, с. 70.

⁶ *Матеріали для культурної і громадської історії Західної України* (К., 1928), с. 190.

мію і лягла в основу його магістерської дисертації, успішний захист якої відбувся вже в 1882 році. Саме тоді стрімка наукова кар'єра Багалія наразилася на перше випробування. Виклик їй було кинуте з близького історикові академічного середовища.

Іван Линниченко, інший Антоновичів учень, виступив зі скандальною рецензією на Багалієву працю в офіційному «Журнале Министерства народного просвещения»⁷. Він обвинуватив свого опонента в науковій недобросовісності, плагіаті й навіть піддав сумніву його наукову кваліфікацію загалом. Багалій згодом публічно спростував деякі зауваження свого критика, проте в глибині душі, безперечно, розумів численні вади поспіхом підготованої до друку монографії. Недарма в чорновому варіанті «Автобіографії» одверто писав, що книжка його була «дуже слабенькою» і згодом він докторською дисертацією прагнув спокутувати гріхи магістерської⁸ (в опублікованому тексті цих слів немає). Відтоді педантична скрупульозність у роботі з джерелами, докладність у посиланнях на історичну літературу стали альфою й омегою праці Багалія-історика.

Дискусія щодо монографії та наукової кваліфікації Багалія мала не лише науковий вимір: за нею вимальовувалася конкуренція за посаду штатного доцента катедри російської історії Харківського університету, яка відкривалася саме тоді, після 17-річної вакансії. У боротьбу за це місце готувалися вступити: вихованець Петербурзького університету, ліберальний російський історик Василій Семевський; випускник Харківського університету, ставленик місцевої консервативної професури Пьотр Буцинський і, нарешті, згаданий вище Іван Линниченко. За Линничком не було впливових покровителів, тому, ймовірно, Багалій мав підстави розцінювати публічну критику з боку свого суперника як засіб у боротьбі за харківську доцентуру. Чи мав виступ Линниченка ще й національний підтекст, беручи до уваги, що значно піз-

⁷ Докладніше див.: О. П. Толочко, «Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський)», *Український археографічний щорічник. Нова серія*, вип. 2 (К., 1993), с. 92–103.

⁸ ІР НБУВ, від. І, од. зб. 45347, арк. 47 зв.

ніше, в 1917 році, він опублікував відкритий лист, спрямований проти іншого українського історика, Михайла Грушевського⁹, сказати важко.

Вибори на катедру російської історії Харківського університету відверто й доволі повно описано в спогадах Багалія. Сприятливий для нього результат визначила активна підтримка його кандидатури з боку місцевих професорів-українців на чолі з Олександром Потебнею. Для харківських і київських громадівців обрання Багалія доцентом Харківського університету було незаперечним успіхом, ціною якого став компроміс із групою консерваторів: ті домоглися обрання на посаду доцента тієї ж катедри свого кандидата, Буцинського, що згодом стане одним із керівників чорносотенного руху в Харкові.

До столиці Слобожанщини Багалій переїхав разом із молодію дружиною, україночку Марією Олександрович. Подружжя тепло прийняла місцева українська інтелігенція, представлена іменами Алчевських, Потебні, Якова Щоголева, Миколи Пильчикова та деяких інших. Серед Багалієвих друзів опинилися й молоді українознавці – Микола Сумцов і Дмитро Яворницький. Це була верхівка місцевої української громади, її найосвіченіша, найзаможніша та найсолідніша частина. Обставини її діяльності в Харкові дещо відрізнялися від київських.

В етнічному плані Харків наприкінці XIX ст. залишався найбільш українським містом порівняно з іншими мегаполісами на території України: українці становили тут майже 26%, тоді як у Києві – трохи більше 22%, у Львові – близько 18%, а в Одесі – менше 6%¹⁰. Проте в Харкові, переважно російсько-українському місті, де решта етносів мали порівняно незначне представництво, набагато гострішою виглядала центральна проблема всієї української історії: взаємини з російською культурою, з одного боку, та процесом модернізації – з другого. Етнокультурна модель, за якою розви-

⁹ І. Линниченко, *Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому* (Пг.; Одесса, 1917).

¹⁰ Patricia Herlihy, «Ukrainian Cities in the Nineteenth Century», *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981), p. 144.

вався український національний рух, висувала на перший план мовну ідентифікацію як еквівалент національної. Натомість у Харкові мовою культури та прогресу стала російська, а українська виглядала ознакою соціальної маргінальності.

Українська національна ідентифікація Багалія невдовзі зазнала поважного випробування, про що в його спогадах написано доволі широко. Російський уряд після фатальної загибелі реформатора на престолі, Александра II став на шлях націоналістичної реакції, розпочавши новий похід проти інакодумців. Багалія разом із деякими його університетськими друзями звинуватили в «українофільстві» й, унаслідок політичного доносу когось із колег, вивели зі штату викладачів. Усі його надруковані роботи мусили, слідом за автором, пройти перевірку на благонадійність. Що гірше – тематика докторської дисертації Багалія, присвяченої Слобідській Україні, також викликала підозру. Доброзичливці радили йому змінити тему дослідження (свого часу вона так приваблювала Миколу Костомарова) і зайнятися історією Росії. Проте Багалій виявився твердим горішком. Він філігранно використав двозначність національної ідентифікації в Російській імперії та багатозначність відповідної термінології й у своєму захисті інтерпретував поняття «українськості» винятково в регіональному, а не в національному значенні слова.

У листі до свого впливового доброзичливця, академіка, директора Імператорської Публічної бібліотеки Афанасія Бичкова Багалій називав Слобожанщину Сіверською та Дніпровською Україною, переконуючи адресата: «Я пишу історію Білгородської межі Московської держави та Слобідської України; можливо, це стане з часом одним із вагомих аргументів проти моєї роботи. Але ж ця Україна в наш час становить один із найважливіших центрів російської торгівлі, промисловости, просвіти, адже ж такий тимчасовий стан українці переживали, можна сказати, всі області нашої великої вітчизни, і вивчати їхню історію означає, поза сумнівом, вивчати історію Росії»¹¹. Невідомо, чи добре розумів Бичков сенс цієї

¹¹ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 45487, арк. 3.

казуїстики, проте його підтримка Багалія пояснювалася в цьому випадку не політичними, а передусім корпоративними мотивами професорської солідарності.

Працюючи в екстремальних обставинах, Багалій устиг закінчити свою докторську дисертацію вчасно, до завершення дворічного випробувального терміну його перебування на позаштатній посаді приват-доцента. Історик не ризикнув захищати свою роботу в Харкові й подав її до Московського університету. Позитивна рецензія професора Василя Ключевського стала основою для надання 30-річному харківському науковцю докторського ступеня. Він здобув чергову нелегку перемогу, утвердивши своє службове та матеріальне становище після одержання професорського звання. Але урок не минувся безслідно. Багалій переконався в силі самодержавної бюрократії та власній незахищеності від адміністративної сваволі. Відтоді виняткова обережність, поміркованість, підкреслена аполітичність стали визначати стиль його соціальної поведінки.

У громадсько-політичному житті Багалій здобув репутацію поміркованого ліберала-прагматика. Він вірив, що будь-яка культурна діяльність можлива й потрібна за будь-яких обставин і рано чи пізно принесе користь суспільству. Володіючи нелегким мистецтвом можливого, Багалій вмів знаходити вихід із безнадійних, здавалося б, ситуацій, терпляче розплутувати вузли взаємних суперечностей, досягати компромісу там, де для інших він виглядав нереальним і непотрібним. Безперечно, мав рацію особисто знайомий з Багалієм український історик Олександр Оглоблин, коли вважав названі вище прикмети громадської діяльності Багалія органічно притаманними йому рисами характеру¹². В роки стабільного суспільно-політичного розвитку вони приваблювали до нього різних за походженням, суспільно-політичною та національною орієнтацією людей. Багалій залишався своїм як для просвічених консерваторів, так і для поміркованих демократів, російських федералістів та українських культурників. Натомість у часи загострення політичного життя історик

¹² Олександр Оглоблин, «Пам'яті Дмитра Багалія», *Український історик*, № 1/4 (1988), с. 103.

незрідка ставав мішенню для критики з боку представників різних таборів, які ворогували між собою.

Енергійна науково-педагогічна та громадська діяльність наприкінці XIX ст. й на початку XX ст. зробила ім'я вченого знаним і популярним далеко за межами Харкова. В науці він здобув авторитет завдяки численним роботам з історії Слобідської України, Харкова та Харківського університету, творчості Григорія Сковороди, підручникам із історії Росії та російської історіографії. Наукові публікації принесли Багалію професійне визнання, почесне членство в багатьох наукових товариствах Росії, академічні відзнаки та премії. Історик був членом підготовчого комітету для проведення XIV Міжнародного конгресу істориків, що мав відбутися 1918 року в Петрограді.

Як науковець Багалій стояв на рівні академічних вимог у розумінні предмета, завдань і методів історичної науки. Від Антоновича він перейняв регіональний підхід до вивчення українського історичного процесу, інтерес до археології, історичної географії, джерелознавства. Суворий документаліст, він поєднував скепсис свого вчителя щодо теоретичних, історіософських концепцій з вірою у творчі можливості об'єктивного пізнання минулого. Водночас, на відміну від Антоновича, Багалій завжди виявляв більшу схильність до соціально-економічної та історико-юридичної проблематики, статистики й соціології.

Народництво Багалія-історика виглядало вільним як від романтичної ідеалізації селянства та козацтва, так і від безкомпромісної критики козацької еліти, властивих для покоління 50–60-х років XIX ст. та його епігонів. Він не мав нічого спільного й з революційним нігілізмом у ставленні до держави, оскільки завжди відзначав її конструктивну діяльність у тих випадках, коли влада діяла в порозумінні з громадою. Багалій передусім цікавився містом, громадянським суспільством, просвітою та різними формами демократичного самоврядування. Ідеї суспільного, класового миру завжди були йому ближчі, ніж дух соціального антагонізму.

Багалій став одним із перших, зовсім нечисленних тоді ще дослідників, які вивчали новітню історію України. У часи, коли для багатьох авторів українська історія закінчувалася з

ліквідацією Гетьманщини, він намагався обґрунтувати наявність історичної тягlosti українського історичного процесу, звертаючись до часів кінця XVIII ст. й початку XIX ст. Вивчаючи соціально-економічну та культурну історію Слобожанщини, Багалій закладав підвалини для концепції українського національного Відродження, в якій помітна роль відводилася Харкову та харківським інтелектуалам першої половини XIX ст.

Інша річ, що на основі позитивістської фактографії, за відсутності теоретичних узагальнень, компаративного підходу до минулого було важко поєднати регіональні та національні парадигми історії України. Прикметно, що Багалій, не раз заявляючи про намір написати синтетичну працю на цю тему, не пішов далі окремих спеціальних досліджень і нарисів. На початку XX ст., в обставинах чергової методологічної трансформації гуманітарних дисциплін, виникнення нових уявлень про характер історичного дослідження, Багалій зберігав вірність традиціям позитивістської історіографії.

Особливості Багалієвого світогляду й обставини життя зумовлювали його помірковану позицію в національному питанні. У розумінні нації історик поділяв думки Потебні, чужі будь-якої національної винятковості. У ставленні до російської культури Багалій, схоже, перебував не аж так далеко від Михайла Драгоманова. Родина Багаліїв, як і більшість української інтелігенції Наддніпрянщини, була переважно російськомовною. Російською мовою написано всі праці Багалія до 1917 року. Українську ідентичність науковця надійно камуфлювала тоді малоросійська, що не суперечила загальноросійській, а його праці з української тематики легко вкладалися в річище історичного краєзнавства чи то обласництва.

Громадська діяльність Багалія, подібно до наукової, в національно-культурному стосунку мала компромісний характер. З одного боку, вона була складником українського національного руху в його культурницьких формах. З другого – вкладалася в загальне річище російського лібералізму. Історик зумів вдихнути нове життя в діяльність «харківських народолюбців», ставши одним із керівників Історично-філологічного товариства, Товариства грамотности, Громад-

ської бібліотеки, гласним міської думи. Він виявив свої найкращі властивості в ролі організатора краєзнавчого руху, музейної, архівної та видавничої справи на Слобожанщині. З його ініціативи в Харкові відбувся 1902 року XII Всеросійський археологічний з'їзд, на якому було широко репрезентовано українські теми та експонати.

Можна з певністю твердити, що українська тематика рано чи пізно проявлялася в діяльності кожної з громадських установ або організацій, де випадало працювати Багалієві. Прикладів цього у спогадах історика не бракує. На особливу увагу заслуговує той факт, що Багалій двічі (в 1901 та 1905 рр.) публічно виступав проти цензурних обмежень української мови. Обраний 1906 року на посаду ректора Харківського університету, він доклав зусиль, аби започаткувати (хай на короткий час) там викладання українознавчих дисциплін, зокрема українською мовою. З Багалієвим іменем пов'язано також рішення вченої ради університету про надання почесних докторських дипломів знаним і визнаним у науковому світі українознавцям: Івану Франкові, Михайлові Грушевському, Олександрі Єфименко. Російські націоналісти звинувачували в цьому безпосередньо Багалія та Сумцова.

Багалій підтримував тісні взаємини з представниками харківської української громади – Олександром Потєбнею, художником Сергієм Васильківським, поетом Яковом Щоголевим. Дружні стосунки пов'язували його з родинами Алчевських, Єфименків, Сумцових, Кропивницьких, Русових. На жаль, відповідні епізоди життя історика висвітлено в «Автобіографії» лише епізодично. Автор, приміром, не згадує про свою дружбу з Алчевськими, про особисту участь у переведенні з Київського університету до Харківського молодих діячів національного руху Дмитра Антоновича та Михайла Русова, про знайомство з Гнатом Хоткевичем й О. Олесем, про те, що за свого ректорства не раз рятував від переслідувань українських студентів. Напевне, за нових політичних обставин Багалій вирішив не наголошувати на колишніх зв'язках із діячами, що мали виразну політичну орієнтацію.

Багалієві зусилля, спрямовані на розвиток українського національного руху в Харкові, не могли залишитися непоміченими. Приміром, Франко виокремлював поміж найбільших

центрів української культури Харків із його університетом, де «в числі професорів знайшлися українці родом і симпатіями Потебня, Сумцов, Багалій»¹³. Натомість російський націоналіст, чорносотенець Сергей Щоголев роздратовано писав: «Проф. Багалій, який отримав харківську катедру 1883 року, посіяв у цьому місті нові зерна українофільства та спільно з великоросом проф. Сумцовим паше вміло майже 30 років цю занедбану з 60-х років ниву»¹⁴.

Водночас кунктаторська тактика «малих справ», подібна до «органічної праці» польської інтелігенції, Багалієве дистанціювання від політики викликали нарікання з боку частини української інтелігенції. В анонімній статті, вміщеній 1910 року в газеті «Рада» до ювілею Багалія, науковцеві закидали, що він «ніколи не виявляв своїх українських прихильностей, не писав українською мовою, не підтримував українських закладів і взагалі стояв осторонь од української національної роботи»¹⁵. Під цим оглядом Багалієві протиставляли його колегу, професора Миколу Сумцова, який невдовзі також відзначав ювілей.

Публічна критика на адресу Багалія з боку Гната Хоткевича, Симона Петлюри, членів студентської української громади свідчила про наростання непорозумінь між представниками двох генерацій і двох головних течій українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст.: культурницької, генетично спорідненої з програмою київської Старої громади на чолі з Антоновичем, і політичної, що йшла від Драгоманова.

Багалій довший час не наважувався перейти межу, що відділяла культурництво від політики. Вперше він зробив це щойно під час революції 1905 року в Російській імперії. Симпатії історика, як і більшості представників демократичної інтелігенції Російської держави, були на боці Конституційно-демократичної партії народної свободи (кадетів). За її списками його обрали членом колегії виборців до Першої Держав-

¹³ І. Франко, *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року* (Л., 1910), с. 263.

¹⁴ С. Н. Щёголев, *Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма* (Київ, 1912), с. 73, 439.

¹⁵ *Рада*, 6 жовтня, 10 жовтня (1910).

ної думи, а згодом і до Державної Ради – разом із такими відомими науковцями, як Володимир Вернадський, Александр Лаппо-Данилевський, Алексєй Шахматов. Організаційні й дипломатичні здібності Багалія швидко зробили його одним із лідерів так званої «академічної групи» верхньої палати російського парламенту. Після того як уряд розігнав Думу, Багалій спільно з іншими обранцями від університетів і Академії наук демонстративно вийшов зі складу Державної Ради. Таке рішення далось йому непросто. Багалієві нерішучість і вагання в цій справі привели до охолодження його стосунків з Вернадським – першого, але не останнього такого епізоду в історії складних взаємин двох науковців¹⁶.

Політичні переконання Багалія, принаймні до 1917 року, можна кваліфікувати як федералістські. Його вимоги, здається, не йшли далі перебудови Російської імперії на засадах демократизації та децентралізації, культурно-національної автономії для всіх народів, зокрема й українського. Багалієві зусилля було спрямовано передусім на піднесення місця та ролі регіонів у суспільному процесі країни, розвиток місцевого самоврядування, утвердження в країні осередків громадянського суспільства.

У громадській роботі, як і в приватному житті, Багалієві були властиві тактовність, делікатність, терпимість до чужої думки. З усіма він прагнув знайти спільну мову й понад усе боявся когось образити. «Невиможно чарівною постаттю» запам'ятався Багалій художникові Іллі Рєпіну, який писав його портрет у 1912 році. Багалієва світлина знайшла постійне місце на письмовому столі уславленого митця. На ній за невеличким бюро невимушено сидить одягнений в охайний костюм-трійку з краваткою чоловік із коротко підстриженою «професорською» борідкою, який, мабуть, не випадково обрав собі літературний псевдонім «Чепурний». Глибокий прагматик і тонкий політик, Багалій будь-що прагнув зберегти обличчя, забезпечити вигляд пристойності навіть за несприятливих обставин.

В особливій пригоді Багалієві стало чи то мазепинське, чи то валенродівське вміння виглядати своїм навіть для чу-

¹⁶ *Страницы автобиографии В. И. Вернадского* (М., 1981), с. 214.

жих, здатність здійснювати власну політику, не афішуючи своєї присутності, – мистецтво, яким досконало володів його вчитель Антонович. Звісно, інколи важко буває провести межу там, де обережність переростає в нерішучість, законослухняність – в опортунізм, а громадські інтереси поєднуються з особистими. Проте головний вектор Багалієвої діяльності завжди було скеровано в бік демократії, захисту свободи окремої людини й обезправлених соціальних груп, розвитку освіти, науки та культури.

Місце, яке посів Багалій у науково-культурному житті України й Росії, яскраво висвітлило урочисте вшанування 25-річного (в 1905 році) й особливо 30-річного ювілею науково-педагогічної праці історика. 1910 року Харківське історично-філологічне товариство влаштувало спеціальне засідання, присвячене ювілярові, та видало на його честь збірник під промовистою назвою «Просвіта». Численні привітання на адресу історика надійшли з різних міст Російської імперії, а також зі Львова, Софії, Відня, Парижа. Під ними можна бачити підписи визначних науковців зі світовим іменем: Михайла Грушевського, Василя Ключевського, Максима Ковалевського, Люї Леже, Алексея Шахматова, Ватрослава Ягича.

Газети невдовзі заговорили про ймовірне призначення Багалія чи то директором славнозвісного архіву Міністерства юстиції, чи то куратором Віленської шкільної округи. Проте перед науковцем відкрилися інші перспективи для громадсько-політичної кар'єри. 1911 року він удруге ввійшов до складу Державної Ради, заступивши на цій посаді Вернадського після відставки того з посади професора Московського університету. Одним із поплічників харківського історика в «академічній групі» цього разу став Сергей Ольденбург. Майстра компромісу, Багалія постійно обирали до складу різноманітних погоджувальних комісій, створюваних обома палатами російського парламенту.

Знайомство Багалія з впливовими сановниками та вельможами, особисте представлення своїх робіт імператорові Николаєві II дали поживу для поголосу про можливість призначення науковця викладачем історії до спадкоємця престолу. Навряд чи ця чутка була слушною – в останній рік пере-

бування Багалія у Державній Раді його висували кандидатом від прогресистського блоку на посаду харківського міського голови. У напруженій політичній боротьбі він зумів в останній момент обійти свого головного конкурента – Івана Бича-Лубенського – і у грудні 1914 року стати мером одного з найбільших економічних і культурних центрів України. На жаль, друковані спогади вченого не здіймають завіси таємничості над секретами політичної «кухні» Державної Ради та міської думи.

У жовтні 1916 року Багалієві виповнилося 58 років. Він міг підбити деякі підсумки свого життя, хоча, мабуть, не мав на це ні часу, ні охоти. Для бідного сироти, який пробивав собі шлях у житті напруженою повсякденною працею, він досяг блискучих успіхів. Дійсний статський радник, потомствений дворянин, кавалер орденів святих Станіслава, Володимира й Анни з генеральським титулом «превосходительства», заслужений професор і ректор університету, член Державної Ради та міський голова був одночасно видатним істориком, блискучим лектором, визнаним громадським діячем із демократичною репутацією.

Особливості наукової та громадської діяльності Багалія в Російській імперії стануть зрозумілішими, якщо порівняти його з іншим учнем Антоновича, творцем української національної історіографії та державности, Михайлом Грушевським¹⁷. Обидва вони вийшли з однієї наукової школи. Обидва свого часу виїхали з Києва в різні боки України з почуттям певної громадської місії. Обидва тісно сполучали наукову роботу з громадською. Вони були знайомі між собою та не раз зустрічалися, як-от у Львові під час закордонної подорожі Багалія 1908 року й у Києві, коли учні та шанувальники Антоновича зорганізували редакційний комітет для видання його наукової спадщини.

Проте між Багалієм і Грушевським завжди існувала певна дистанція. Контакти харківського історика з НТШ не

¹⁷ В. Заруба, «Михайло Грушевський та Дмитро Багалій», *Березіль*, № 9 (1991), с. 150–153; А. Процик, «Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій», *Український історик*, № 3/4–1 (1991–1992), с. 178–185.

йшли далі грошових внесків та обміну науковими публікаціями. Багалій не користав із можливості друкувати свої праці в українськомовних закордонних виданнях, якщо не брати до уваги переклад його статті про магдебурзьке право на Лівобережжі, опублікований 1904 року у Львові. Без участі Багалія розпочинало свою діяльність і Українське наукове товариство, яке Грушевський створив у Києві.

Розбіжність між Багалієм і Грушевським була не тільки віковою. Багалій був старшим на дев'ять років (символічно, що він народився ще в кріпацькій Росії, натомість Грушевський – уже в пореформеній країні). Відмінність у характерах, безперечно, також була, проте вона поступалася орієнтації кожного з істориків на різні суспільні цінності. Якщо Грушевському належить загально визнаний титул будівничого української модерної нації, то Багалій вдовольнявся скромнішими характеристиками. Якщо Грушевський стоїть ближче до соціально-культурного типу російського (східноєвропейського) інтелігента, то Багалій, безперечно, ближчий до західного інтелектуала-фахівця¹⁸.

Багалій ніколи не був ані Кобзарем, ані Пророком – цими культовими архетипами українського інтелігента¹⁹, який мусив постійно страждати, не йти на компроміси, пробуджувати в людях високі почуття, публічно викривати неправду, наражатися на глум непосвячених, зажити посмертної канонізації тощо. Багалій будував передусім не націю, а громадянське суспільство. Національне в його світогляді завжди тісно переплетене з соціальним. Він був передусім медіатором, солідаристом, професіоналом, зорієнтованим на цінності протестантської трудової етики. Недарма історик із гордістю підкреслював, що ціле своє життя працював по-німецькому, а не по-слов'янському.

¹⁸ Див. докладно: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом: Історичні есеї* (К., 2004), с. 247–265; Він-таки, *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)* (К., 2006); Serhii Plokhly, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005); Małgorzata Abassy, *Inteligencja a kultura: O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej* (Kraków, 2008).

¹⁹ Олександр Гриценко, «Своя мудрість». *Національні міфології та громадянська релігія в Україні* (К., 1998), с. 38–59.

Жив Багалій доволі скромно, але не бідував. Принаймні в цьому аспекті харизматик Грушевський і прагматик Багалій були людьми одного рівня. Багалій на професорське жалування та літературні гонорари міг збудувати в Харкові добротний двоповерховий будинок із присадибною ділянкою, придбати дачну садибу під Харковом і ділянку землі на чорноморському узбережжі й уважатися добре матеріально забезпеченою людиною. Хто знав, що до величезного перевороту в житті народів Російської імперії залишалися лічені місяці?

Після імперії

Період української революції та громадянської війни 1917–1920 рр. у Багалієвих мемуарах висвітлено досить-таки побіжно. Проте його можна відтворити за іншими джерелами. Харківський міський голова радо зустрів повідомлення про лютневу демократичну революцію в Петрограді, вважаючи її кроком до оновлення архаїчного державного ладу країни²⁰. Він виступив із проєктом демократизації Харківської міської думи шляхом залучення до її роботи представників рад робітничих і солдатських депутатів та громадських організацій²¹, проведення нових виборів до муніципалітету на партійній основі.

Лютнева революція стала початком Багалієвого відмежування від російського суспільно-політичного руху. Науковець несподівано для багатьох розійшовся з конституційними демократами й вирішив балотуватися до міської думи за списками Українського демократичного блоку, створеного здебільшого з представників української інтелігенції соціал-федералістської орієнтації²². Блок цей виявився настільки слабким, що зумів провести до міського самоврядування лише двох представників, поступившись на виборах решті політичних партій та об'єднань. Багалій попервах навіть не потрапив до думи, бо у виборчому списку посідав п'яте місце.

²⁰ *Известия Харьковской городской думы*, № 1/3 (1917), с. 59, 68.

²¹ Там же, с. 68–69, 83–85.

²² В. А. Доленко, «Революція і моя участь в ній», *Пам'яті В. А. Доленка* (Мюнхен, 1975), с. 14–15.

І тільки відмова від своїх повноважень тих осіб, чиї прізвища були першими, дала історикові змогу разом із письменником Гнатом Хоткевичем стати гласним оновленої міської думи²³.

Мабуть, уже тоді історик зрозумів, що поквапився, вирішивши взяти діяльну участь у політичному житті. «Розумний дід, із гарною, ледь схиленою з чемности набік головою, – згадував про нього харківський більшовик Ерте, – без жалю передавав кермо влади в інші руки й, певне, думав, що воно й на краще в такий метушливий час, який усе перевертає шкереберть»²⁴. Утім, на допомогу політикові в таких випадках завжди приходив досвідчений громадський діяч-культурник. Тим паче, що перед українською культурою відкривалися тоді широкі, небачені раніше перспективи.

Під Багалієвим головуванням міська дума прийняла декілька ухвал, спрямованих на розвиток української освіти. Створена з цієї метою українська підкомісія при шкільній комісії заходила впроваджувати навчання українською мовою в початкових школах міста, влаштовувати курси українознавства для вчителів, постачати школи українськими підручниками²⁵. Аналогічне рішення ухвалило Харківське губернське земство. Курси для викладачів міських початкових училищ відкрилися в липні того ж року лекцією професора Багалія на тему: «Харків яко українське місто» – першою в його житті, виголошеною рідною мовою. Текст цього виступу ліг в основу розділу, який увійшов до першої українськомовної науково-популярної монографії вченого з історії Слобідської України – синтези всіх його розвідок на цю тему. Книжка побачила світ уже наступного, 1918-го, року. Одночасно Багалій став на чолі місцевої «Просвіти» і заходився організувати безплатні курси українознавства та видавати книжкову серію «Культурно-історична бібліотека». За його редак-

²³ *Южный край*, 14 июля, 23 июля (1917).

²⁴ Д. И. Эрде, «Харьковский “Пролетарий”», *Харьков в 1917 году: Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции* (Харьков, 1957), с. 154.

²⁵ Н. А. Сорочан, «Харківське товариство “Просвіта” і відродження української школи за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)», *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. Збірник наукових праць: Історичні науки*, вип. 1 (1998), с. 113.

ції було підготовано до друку і видано навчальні та науково-популярні праці Миколи Сумцова, Олександри Єфименко, Гната Хоткевича і деяких інших відомих авторів.

Харківська «Просвіта» зініціювала створення першої української гімназії у зросійщеному місті – її відкрили 9 вересня 1917 р. Багалій особисто звертався до Української Центральної Ради й губернського земства з проханням надати допомогу першій на Слобожанщині українській середній школі, проте безуспішно.

Натомість у листопаді 1917 року Багалій прийняв від Центральної Ради призначення на посаду губернського комісара народної освіти. У цій новій для себе ролі він приділив першочергову увагу українізації шкіл у повітах Харківської губернії²⁶. Спільно із Сумцовим Багалій виступив з українськими національними вимогами і перед ученою радою Харківського університету, але не знайшов розуміння серед колег²⁷. Лише перегодом, уже після жовтневого перевороту в Петрограді, університетська вчена рада разом із Харківською міською думою висловилися на підтримку Центральної Ради. Але години як російської, так і української демократії на той час були вже полічені.

10 грудня 1917 р. владу в Харкові захопили більшовики²⁸. Місто перетворилося на головний опорний пункт їхніх збройних сил перед наступом на Київ. Нова влада розпочала хазяйнування із закриття опозиційних газет, розгону міської думи, націоналізації житла та грошових конфіскацій. Лівіші від лівих, харківські комуністи не збиралися заgravати з українськими колами, проголосивши на початку 1918 року утворення радянської Донецько-Криворізької Республіки у складі Росії зі столицею в Харкові. Колишньому міському голові, колишньому кадетові й тогочасному українському соціал-федералісту Багалієві годі було чекати добра від нового режиму.

Декрети Ради Народних Комісарів позбавили Багалія не лише усіх орденів, чинів і звань, але й державної пенсії, а лі-

²⁶ Там само, с. 113–114.

²⁷ Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія (К., 1929), с. 113 (2-ї пагінації).

²⁸ Ю. М. Гамрецький, «До питання про час встановлення влади Рад у Харкові», *Боротьба за владу Рад на Україні* (К., 1977), с. 99–119.

вацькі експерименти в економіці – грошових заощаджень. Навесні 1918 року він, рятуючись від голоду, мусив розкопати землю навколо будинку, щоби посадити картоплю. Проте весна поклала край цій першій, за словами самого Багалія, «більшовицькій завірюсі» на Україні. 8-го (за іншими відомостями – 9-го) квітня 1918 р. Харків захопили німецькі війська. По тому, як радянський уряд покинув місто, прихопивши з собою два вагони із золотом і валютою, харківський військовий комендант на прощання не без галантності передав ключі від міста представникам міського самоврядування. Невдовзі місцеві газети повиходили з широкими білими смугами – першими слідами військової цензури. Так харків'яни дізналися про гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.

У нашому розпорядженні немає документальних свідчень, як сприйняв звістку про цю подію Багалій. В «Автобіографії» він прагнув будь-що відмежуватися від гетьманського режиму. Народницько-соціалістські симпатії, певне, спонукали його нашорошено сприймати повернення деяких формальних атрибутів старого ладу. Водночас український державницький курс Павла Скоропадського, сподівання на відновлення законності й порядку не могли не імпонувати, принаймні тоді. До того ж у російсько-українському кадетському оточенні гетьмана Багалій мав чимало добрих знайомих, починаючи з історика Миколи Василенка, який формував перший гетьманський уряд і поєднував у ньому посади міністра закордонних справ й освіти. Не дивно, що в Києві згадали про Багалія, коли перед гетьманом постала гостра потреба поєднати у своїй політиці ідеї українського патріотизму з повсякденним життям. У липні 1918 року історики запропонували взяти на себе обов'язки прем'єр-міністра та сформувати уряд, який задовольняв би широкі кола української громадськості. Проте досвідчений політик відмовився, посилаючись на свій вік і бажання присвятити себе науковій праці. Він не вірив у стабільність нового режиму і на всі пропозиції та аванси відповідав скупим «ось побачимо»²⁹.

²⁹ І. Нагаєвський, *Історія Української держави двадцятого століття* (К., 1993), с. 151. Див. також матеріяли особистого архіву родини Багаліїв, знайомство з якими уможливила люб'язність Євгенії Марківни Багалій.

Водночас Багалій погодився взяти на себе роль офіційного експерта у справі встановлення державного кордону під час українсько-російських перемовин улітку 1918 року. На підставі добре відомих йому історичних та етнографічних джерел науковець доводив належність заселених етнічними українцями повітів Курської та Воронежської губерній до українського історичного та політичного простору³⁰.

Головною подією в Багалієвому житті часів громадянської війни стала участь у створенні та діяльності Української Академії наук. Він був одним із перших, до кого звернувся в цій справі організатор і голова підготовчого комітету для заснування Академії Володимир Вернадський. Обидва добре пам'ятали про спільну роботу в Державній Раді й належність до партії кадетів, знали про наукові заслуги й організаторські здібності один одного. Попри особисту упередженість, Вернадський цінував ділові якості й тверезий розум Багалія, вважаючи його, поряд із Грушевським, одним із найвидатніших представників тогочасної української історичної науки.

Прибувши до Києва 4 липня 1918 р., Багалій одразу зустрівся з Вернадським і мав з ним розмову про ситуацію в Україні та власні наукові плани. «Багалій, як завжди, хитрує, – занотував Вернадський у щоденнику, – але чоловік він розумний і тямущий, знаючи його, з ним добре можна буде працювати, але бути напоготові»³¹. Вернадський не помилився у своїх розрахунках і передбаченнях стосовно Багалія. Вже з перших засідань Академічної комісії харківський історик почав активно працювати в ній, виступаючи з численними проєктами, думками, зауваженнями щодо статуту й умов роботи Академії. Водночас він мав власне бачення академічного проєкту й гнув свою лінію в перебігу його реалізації.

У центрі Багалієвої уваги перебувало створення Історично-філологічного відділу УАН, який зовсім не випадково назвали Першим: національна Академія наук від початку свого існування мала гуманітарний характер. Багалій відіграв чіль-

³⁰ О. Юрченко, Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті (Мюнхен, 1971), с. 173; Я. В. Верменич, *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні* (К., 2003), с. 321–322.

³¹ В. І. Вернадський, *Дневник, 1917–1921*, т. 1 (Київ, 1994), с. 116.

ну роль у діяльності відповідної підкомісії, до якої входили також його колеги Агатангел Кримський, Євген Тимченко та Григорій Павлуцький. Вони розробили проекти структури, штатів, бюджету та головних завдань і напрямів роботи відділу. У написаній з цього приводу пояснювальній записці Багалій окреслив також пріоритетну науково-дослідну проблематику відділу, зарахувавши до неї, зокрема, українську історіографію та джерелознавство, історичну географію й етнографію, археологію, історію церкви, біографістику, сходознавство та візантиністику³². Думки, які він тоді висловив, здається, не втратили актуальності і нині.

Багалієву роль у роботі Академічної комісії увиразнює те, що історик спільно з Вернадським і Вадимом Модзалевським заопікувався створенням головних, підсумкових документів: проектів статуту УАН і закону про її заснування³³. Водночас Багалій енергійно працював у Комісії у справах вищої школи та наукових закладів, розробляв проєкт майбутньої Національної бібліотеки України.

Участь у роботі комісій, створених під егідою гетьманського уряду, так чи так означала для Багалія співпрацю з режимом, проти якого активно виступали більшість українських політичних партій національно-демократичного спрямування. Пікантності ситуації надавало й те, що в опозиційних колах існував інший, альтернативний проєкт утворення академії шляхом реорганізації Українського наукового товариства на чолі з Грушевським, котрий рішуче відкинув за прошення гетьмана стати на чолі майбутньої Академії наук і відмовився співпрацювати з комісією під орудою Вернадського. Позицію Грушевського поділяли й деякі інші авторитетні члени УНТ. Політичні міркування в цьому випадку переважили решту.

Вірний собі, Багалій і тут намагався намацати золоту середину між проросійським кадетським федералізмом Вернадського та державницькою безкомпромісністю Грушевського. Як і раніше, він віддавав перевагу культурництву перед по-

³² *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали* (К., 1993), с. 116–124.

³³ Там само, с. 43, 66.

літикою, вважаючи, що історія надала унікальний шанс для реалізації пекучих потреб українського національного відродження, і було би великою помилкою не скористати з цього. У численних комісіях і підкомісіях, які працювали над виробленням організаційних та ідейних основ української науки й освіти, під малопомітним зовні, але від того не менш ефективним керівництвом Багалія постав осередок українського впливу, що послідовно наближав проєкт УАН до актуальних національних потреб більшою мірою, ніж це уявляли Вернадський із Василенком³⁴. Багалієвим одностумцем і союзником виступав Кримський.

Коли Вернадський переконався в існуванні прихованої опозиції, він дав волю почуттям на сторінках щоденника, пригадавши Багалієві всі вигадані й справжні факти, що виставляли того в чорному світлі як безпринципного пристосуванця, людини «собі на думці»³⁵. Така оцінка пояснювалася не лише моральними переконаннями Вернадського, поза-як її супроводжували гострі звинувачення на адресу «божевільної», «шовіністичної» ідеології українських кіл загалом і виправдання тієї ненависти, яку вона викликала в росіян³⁶. Проте розбіжності між російським українофільством Вернадського й українським культурництвом Багалія тоді мали здебільшого тактичний, а не стратегічний характер і не призвели до розриву між науковцями. Багалій, Вернадський, Кримський та їхні колеги і співробітники були захоплені перспективами, що відкривалися перед українською наукою, і цей гарячий ентузіазм розтоплював холодок особистих непорозумінь. Недарма Багалій вважав романтичні часи роботи над академічним проєктом найщасливішими у своїй громадській діяльності³⁷, а його сподвижники через багато років згадували про них із почуттям ностальгії.

Комісія для утворення УАН завершила свою роботу 17 вересня 1918 р. Обговоренню її проєкту в Кабінеті міністрів перешкодила чергова урядова криза. Загострення внутрішньо-

³⁴ В. І. Вернадський, *Дневник, 1917–1921*, т. 1, с. 120–122.

³⁵ Там же, с. 119.

³⁶ Там же.

³⁷ Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 1, с. 209.

політичної ситуації у країні знову поставило на порядок денний питання про уряд, здатний об'єднати навколо себе різні політичні та громадські угруповання. І у зв'язку з цим знову заговорили про Багалія.

Іван Нагаєвський вважає, посилаючись на німецького консула в Києві, що Скоропадський віддавав перевагу Багалієві перед рештою кандидатів на прем'єрство і навіть звертався до консула з проханням вплинути на харківського професора. Дипломат, своєю чергою, розмовляв у цій справі з лідером Українського національно-державного союзу Володимиром Винниченком, і той начебто обіцяв «умовити Багалія з любові до Батьківщини»³⁸.

Євген Чикаленко свідчить, що прізвище Багалія цього разу фігурувало у списках запропонованих гетьманові Національним союзом кандидатів на посаду не прем'єр-міністра, а міністра освіти, поряд з іменем Петра Дорошенка³⁹. Під час обговорення кандидатур Скоропадський завважив, що «Багалій не хоче брати портфель, а Дорошенко теж відмовляється старістю та немічністю», відтак порадив делегації Національного союзу «умовити його, щоб він не відмовлявся, бо гетьман його давно знає як дуже розумну й діловиту людину і певного українця»⁴⁰. Про кого, власне, йшлося, зрозуміти важко, проте відомо, що на всі пропозиції стати членом уряду Багалій відповів категоричною відмовою.

Окрім видавничої та наукової роботи в Харкові й участі в організації Української Академії наук в Києві, Багалій їздив до Полтави, допомагаючи місцевій громаді створювати вищий навчальний заклад. Ядром вишу мав стати історично-філологічний факультет, де Багалій встиг розпочати новий лекційний курс і навіть погодився очолити катедру історії України⁴¹. За деякими звітками, вчений тоді ж дав попере-

³⁸ І. Нагаєвський, *Історія Української держави двадцятого століття*, с. 158.

³⁹ Євген Чикаленко, *Щоденник*, т. 2 (К., 2004), с. 123.

⁴⁰ Там само, с. 135.

⁴¹ В. І. Онопрієнко, «Осередки національного відродження. Українські університети в 1917–1919 рр.», *Вісник Академії наук України*, № 2 (1992), с. 85; *Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія*, с. 120 (2-ї п'яніції).

дню згоду взяти участь в організації катедри українознавства Історично-археологічного інституту в Ростові-на-Дону⁴².

Повідомлення про своє призначення дійсним членом Української Академії наук, яке гетьман Скоропадський підписав 14 листопада 1918 р., Багалій не зміг отримати вчасно. З кінця жовтня 1918 року Харківська губернія перебувала на воєнному становищі, а в ніч із 17 на 18 листопада владу в Харкові захопив від імені Директорії полковник Болбочан. Залізничне сполучення з Києвом було перервано, про що Багалій повідомив Вернадського та Кримського у листі від 21 листопада того ж року⁴³. Тому вибори керівного складу УАН відбулися за його відсутності.

Це не завадило Багалієві після приїзду до Києва бути обраним 8 грудня 1918 р. головою Першого (Історично-філологічного) відділу УАН⁴⁴ і стати з формального і з фактичного боку другою, після голови-президента, фігурою в Академії наук. Входження до керівного тріумвірату також Кримського, обраного на посаду неодмінного секретаря, ще більше зміцнило той компроміс між різними угрупованнями в академічному середовищі, без якого була б неможливою творча, конструктивна робота.

Багалій, поєднавши в своїх руках функції не лише голови, а й секретаря Відділу⁴⁵, очолив роботу щодо розвитку академічного українознавства. Він зорганізував низку спеціальних комісій, будучи попервах головою кожної з них. Серед них слід назвати Комісію для складання історично-географічного словника України, Постійну археографічну комісію, Гебраїстичну історично-археографічну комісію, Комісію для складання біографічного словника діячів України⁴⁶. З Багалієвої ініціативи було розпочато збирання матеріалів з історії громадських течій у суспільно-політичному житті України; згодом з цього виросла комісія на чолі з Сер-

⁴² *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років* (Х., 2004), с. 284.

⁴³ ІР НБУВ, від. І, од. зб. 22625.

⁴⁴ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали* (К., 1993), с. 186–187.

⁴⁵ Там само, с. 226.

⁴⁶ *Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія*, с. 48, 54.

гієм Єфремовим⁴⁷. Одночасно Багалій став першим головою академічної бібліотеки й доклав чимало зусиль для її поповнення книгозбірнями Володимира Антоновича, Олександра Потебні, Володимира Іконникова. Він вирішив поступитися для цієї справи й власною бібліотекою, що складалася з кількох тисяч книжок і рукописів⁴⁸, однак вивезти її з Харкова не вийшло. Звідти до Києва вже долинали тривожні новини про активізацію, поряд із партизанським рухом, озброєних банд кримінальних злочинців; їхніми жертвами у ніч із 17 на 18 грудня 1918 р. стали Олександра Єфименко та її донька Тетяна. Багалій відгукнувся на цю трагічну подію некрологом, сповненим гіркою суму. Водночас із півночі наступала більшовицька армія. Вона увійшла до кинутого напризволяще міста на початку січня 1919 року. Тим часом у Києві встановилася влада Директорії.

Близькі до Директорії діячі Українського наукового товариства спробували скористатися ситуацією, щоби домогтися реорганізації «проросійсько-гетьманської» УАН. Але справу пощастило залагодити. Делегація академіків у складі Вернадського, Багалія, Кримського й Павла Тутківського відвідала голову Директорії Винниченка й домовилася з ним про внесення до статуту УАН деяких незначних змін⁴⁹. Троє керівників Академії наук дали згоду ввійти до Комісії у справі вищих шкіл при Міністерстві освіти Директорії⁵⁰, а Багалій, окрім того, очолив науково-консультативну Раду при новому міністрі освіти Іванові Огієнку⁵¹.

Водночас із цим тривало комплектування УАН новими дійсними членами та працівниками; їхній ряд поповнили Микола Сумцов, Микола Біляшівський, Сергій Єфремов, Олександр Грушевський, деякі інші відомі українські науковці та громадські діячі. Обрання на посаду директора По-

⁴⁷ Там само, с. 37.

⁴⁸ Т. Ф. Григор'єва, «Патріарх історичної науки (Д. І. Багалій)», *Репроване краєзнавство (20–30-і роки)* (К., 1991), с. 19.

⁴⁹ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 429–430.

⁵⁰ Там само, с. 431.

⁵¹ Н. Д. Полонська-Василенко, *Українська Академія наук: Нарис історії* (К., 1993), с. 18–19.

стійної комісії для видання історично-географічного словника Української землі брата Михайла Грушевського – Олександра, що відбулося 20 березня 1919 р. після того, як його кандидатуру презентував особисто Багалій⁵², можна розцінювати як налаштованість голови Першого академічного відділу на співпрацю з Українським науковим товариством. Проте, поки українські вчені ділили посади, уряд Директорії евакуювався з Києва, звільняючи місце новій владі, цього разу знову радянській.

Спільні збори УАН 25 січня 1919 р. ухвалили залишитися в столиці, керуючися прагненням «вести без перерви свою аполітичну культурно-просвітницьку працю, необхідну для народу»⁵³. Така позиція в той час, безперечно, полегшувала академічному керівництву діалог із черговим політичним режимом, що утвердився в українській столиці на початку лютого 1919 року. Проте рамки цього діалогу визначали переможці.

Перший контакт керівників УАН із більшовицьким урядом виглядав обнадійливим, хоча й став причиною для чергового непорозуміння між Вернадським, з одного боку, та Кримським і Багалієм – із другого. Президента УАН шокувала безпринципна, з його погляду, поведінка колег, які готові були в ім'я науки та національного відродження на поступки перед владою⁵⁴. І то Багалій, як уважав Вернадський, посідав, на відміну від Кримського, зваженішу позицію. Він не приховував страху перед більшовиками, чекаючи від них «розплати» й бажаючи лише перебути чергове лихоліття⁵⁵. Зрозуміти Багалія було не так уже й важко. Напевне, до нього вже встигли дійти звістки про звірства харківської ЧК на чолі з комісаром

⁵² *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 196, 431–435.

⁵³ Там само, с. 431.

⁵⁴ В. І. Вернадський, *Дневник, 1917–1921*, т. 1, с. 128. Цікаво, що видавці щоденника Вернадського та збірника документів і матеріалів з історії УАН у 1918–1923 рр. по-різному відчитали запис про Кримського та Багалія. У другому випадку вийшло, що Багалій «боїться більшовизму Кримського та пізнішої розплати» (*Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 192).

⁵⁵ В. І. Вернадський, *Дневник, 1917–1921*, т. 1, с. 128.

Саенком, про ліквідацію більшовиками дорогих серцю академіка громадських інституцій – Історично-філологічного товариства й Товариства грамотности, про розвал Харківського університету та репресії щодо професури, про обкладення непомірною контрибуцією його власного будинку.

Проте й за таких обставин Багалій не уникав контактів з радянським урядом, обстоюючи інтереси УАН. Приміром, із його ініціативи спільні збори академіків 17 травня 1919 р. вирішили звернутися до радянського керівництва з проханням скасувати попередню цензуру академічних видань⁵⁶. Можливо, Багалій був причетним до ухвалення Радою Народних Комісарів 4 липня 1919 р. постанови «Про охорону майна і жител членів Академії наук»⁵⁷.

Думки науковця в той час линули до Харкова. Він уживав заходів, аби полегшити становище родини, обтяженої великими грошовими поборами⁵⁸, і прагнув повернутися додому. Але над слобожанською столицею вже нависала потужна хвиля російської імперської контрреволюції. 25 червня 1919 р. до Харкова ввійшли частини Добровольчої армії. Невдовзі з міста почали надходити звістки про розгнудану поведінку білогвардійців, яку супроводжував погром українських культурно-освітніх установ. Багалієві довелося залишитися в Києві й, на прохання Вернадського, перебрати на себе обов'язки голови-президента УАН⁵⁹.

Тим часом життя в Києві теж стало небезпечним. Посилення цензури, трудові та військові мобілізації, арешти й розстріли деморалізували й без того змучених жителів. Багалій у той час далі розв'язував проблеми поточної діяльності Академії наук, редагував її видання, рецензував наукові праці. Історик увійшов і до новоствореної комісії для видання творів Антоновича, Драгоманова, Шевченка та Франка. Влітку 1919 року він здійснив археографічну подорож Київщи-

⁵⁶ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 441.

⁵⁷ *Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів*, т. 1 (К., 1959), с. 55.

⁵⁸ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 442.

⁵⁹ Там само, с. 441; Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 1, с. 210.

ною та Полтавщиною⁶⁰, водночас готуючись обійняти посаду професора Київського державного університету⁶¹. Цікаво, що його прізвище наявне у списку викладачів цього навчального закладу поряд з іменами Кримського, Федора Міщенко, Василя Данилевича та Михайла Грушевського⁶², хоча той, як відомо, перебував тоді за кордоном.

30 серпня 1919 р. війська білих захопили Київ. Українська Академія наук опинилася перед найсерйознішою загрозою з часу свого виникнення. Багалій jako керівник УАН не міг сподіватися на прихильність денікінського уряду. 7 вересня 1919 р. спільні збори Академії задовольнили його прохання про від'їзду до Харкова терміном на один місяць «для роботи в архівах»⁶³. За такими формулюваннями в роки громадянської війни незрідка приховувалися справжні, політичні мотиви в'їзду тих чи тих академіків із Києва через чергову зміну влади.

Вернадський, зустрівши Багалія у Харкові за декілька тижнів, був вражений його хворобливим і пригніченим виглядом. Той швидко постарів, важко переживаючи крах своїх «українських надій»⁶⁴. Розчарування у творчих можливостях українських урядів було, як можна припустити, дуже сильним. Крім того, хвиля антиукраїнських настроїв, що охопили харків'ян, відчуження на цьому ґрунті від університетських колег і громадської діяльності були для Багалія до певної міри неочікуваними. Не додавали оптимізму й перемовини щодо майбутнього Української Академії наук, які Вернадський провадив з денікінським урядом.

Російські великодержавники пов'язували факт існування УАН передусім з іменем Багалія⁶⁵. Швидко з'ясувалося, що в реформованій «київській» а чи «південноруській» Академії наук не буде місця ні для Багалія, ані для його товари-

⁶⁰ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 446.

⁶¹ Там само, с. 444.

⁶² Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 465, од. зб. 453, арк. 2.

⁶³ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 449.

⁶⁴ В. І. Вернадський, *Дневник, 1917–1921*, т. 1, с. 139.

⁶⁵ Там же, с. 148.

ша, Кримського⁶⁶. Напевне, про це здогадувався й сам Багалій. Але він не замкнувся в собі й, не гаючи часу, відновив зв'язки з харківськими кооперативами у справі видавництва науково-популярних книжок. Можна припустити, що, не маючи певности стосовно майбутнього УАН, він саме тоді дійшов думки про потребу утворити в Харкові філію Українського наукового товариства.

Перед імперією

Багалій не вірив у можливість реставрації Російської імперії в її колишньому вигляді. Перспектива повернення більшовиків з їхнім червоним терором лякала його багато більше. Коли розпочався контрнаступ Червоної армії й харківська професура в паніці кинулася штурмувати поїзди на Ростов і Симферополь, у сім'ї Багаліїв також обговорювали думку про евакуацію. Врешті, після певних вагань⁶⁷, історик відмовився від цього наміру – до Ростова подалися лише його донька із зятем⁶⁸. А вже 12 грудня до Харкова увійшли радянські війська. Ще за три дні сюди переїхали ЦК КП(б)У та Рада Народних Комісарів. Місто перетворилося на головний штаб верховного головнокомандування у боротьбі з військами Денікіна, Врангеля, Пілсудського та Петлюри. І знову – націоналізація майна, трудові повинності, ЧК, розруха, голод і нескінченні реорганізації в усіх сферах суспільного життя. Обвал курсу рубля призвів до небаченого стрибка цін на харчі. Життя, свобода, гідність людини втрачали вартість порівняно з ложкою олії, сухарем або таблеткою сахарину.

Багалій мусив знову пристосовуватися до обставин. Тоді він іще не міг передбачити, що, повернувшись до Харкова, стане ближчим до нової влади, опиниться в самому осерді «пролетарської» столиці, яка протистоятиме старому, «буржуазному» та «націоналістичному» Києву. Символічно, але навіть реперепланування міста, затіяне більшовиками на початку 20-х

---

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же, с. 183.

⁶⁸ В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко, *Микола Прокопович Василенко* (К., 1991), с. 163.

років задля перенесення адміністративного центру подалі від колишнього, «дворянсько-купецького», наблизить будинок Багалія до резиденцій робітничо-селянських вождів.

Участі науковця в науковому, культурному, громадсько-політичному житті Радянської України в «Автобіографії» приділено чимало місця. Проте, ясна річ, у спогадах, написаних 1927 року, надто відчутним є «ефект присутности» з властивою для нього кон'юктурою, а також певні прогалини у фактах. Переживши зміну кількох політичних режимів, позбувшись багатьох ілюзій, Багалій міг переконатися, що лише культурно-просвітницька робота є тим універсальним засобом, який дає йому змогу триматися на поверхні громадського життя, не компрометуючи себе політичним співробітництвом із владою.

Зі свого боку, більшовики не могли мати до Багалія поважних претензій. Олександр Оглоблин цілком слушно писав: «Чи потрібна була Багалієві советська влада? Безперечно, ні. Але Багалій був потрібен советській владі, особливо в 1920-х роках. Потрібний був, насамперед, як визначне українське наукове й громадське ім'я, до того ще не пов'язане безпосередньо з українською політикою, як дореволюційною, так і часів національно-державного відродження. Потрібний був, далі, як видатний вчений і організатор наукового та академічного життя»⁶⁹.

Співпрацювати з радянською владою академік Багалій розпочав, ставши на чолі архівної секції Губернського комітету охорони пам'яток історії та мистецтва (ГУБКОПМИС'у), створеного ще на початку 1919 року. Щоправда, в «Короткому нарисі історії архівної справи на Україні» Багалієві співробітники й учні Віктор Барвінський та Ольга Водолажченко стверджують, що його призначили на цю посаду в січні 1919 року⁷⁰, але цю інформацію не підтверджують інші джерела.

Від лютого 1920 року Багалія було залучено до реорганізації архівної справи на Україні; згодом він став заступником голови Головного архівного управління при Народному комі-

⁶⁹ Олександр Оглоблин, «Пам'яті Дмитра Багалія», с. 103.

⁷⁰ О. Водолажченко, В. Барвінський, «Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархів за 1924 рік», *Архівна справа*, кн. 1 (1925), с. 46.

саріяті освіти (Головарху). Історик зберіг за собою цю посаду й після реорганізації Головарху в Центральне архівне управління УСРР при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті, певний час виконував обов'язки завідувача цієї установи. Наукова кваліфікація Багалія стала новій владі у пригоді і під час поділу архівних цінностей між Україною та Польщею на початку 20-х років, коли він очолив Підготовчу комісію для виявлення та повернення культурних цінностей Польщі та виступав у ролі експерта на перемовинах між делегаціями обох країн у Москві.

Одночасно з роботою в архівних установах науковець брав участь у відбудові музейної справи. Разом із академіком Сумцовим він зберіг колишній етнографічний музей при Харківському історично-філологічному товаристві, перетворений у 1920 році на музей Слобідської України⁷¹. Крім того, з Багалієвої ініціативи було порушено питання про створення Книжкової палати при Головному архівному управлінні УСРР.

У травні 1920 року Багалія мобілізували до комісії консультантів при Народному комісаріяті освіти, де він разом з іншим визначним науковцем – хіміком Олександром Палладіним – працював над проектом реформи високої школи. Становище у цій царині культурного життя країни було особливо складним внаслідок виїзду багатьох російських професорів і відвертої упередженості нового режиму щодо університетів. Харківський університет потрапив під удар лівих реформаторів уже в травні 1920 року, коли було закрито історично-філологічний і юридичний факультети, що їх оголосили носіями «консервативних традицій вищої школи», «осередками ворожої буржуазно-кадетської професури». В липні 1920 року найстаріший на Наддніпрянщині університет взагалі припинив існування.

Роль, яку відіграв Багалій у «радянзації» високої освіти на Україні у 20-ті роки, не варто перебільшувати, як це робили представники старої російської професури – сучасники вченого. З Багалієм чи без нього, більшовики однаково зліквідували би старі університети в той чи той спосіб, як це

⁷¹ В. Дашкевич, «Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927)», *Червоний шлях*, № 12 (1927), с. 179.

було зроблено з «Просвітами», кооперативами, іншими громадськими установами, забезпеченими від безпосереднього адміністративного впливу. Інша річ, що Багалій не мав особливих підстав захищати зросійщені навчальні заклади, ворожі до українського національного руху. Об'єктивно позиції більшовиків і діячів українського Відродження стосовно університетів багато в чому збігалися, хоча й з різних причин.

Більшовицьку реформу високої школи супроводжувало розділення викладання та науки. Отже, не було нічого дивного в тому, що Багалій став консультантом нової влади й у науковій сфері. Він спочатку виконував обов'язки заступника голови Наукового комітету Головпрофосвіти Народного комісаріату освіти України – установи, яка невдовзі перетворилася на так звану Головнауку (Укрнауку) – державний орган, що керував усіма науковими установами на Україні, зокрема й Академією наук⁷². Згодом, після призначення на посаду заступника Головнауки Матвія Яворського – лідера українських істориків-марксистів, Багалійудовольнився посадою члена Президії цієї установи⁷³.

Калейдоскопічні зміни в суспільно-політичному житті України наприкінці 1919 року й на початку 1920-х років призвели до того, що Багалій на певний час втратив будь-який зв'язок із Українською Академією наук. Лише на початку 1920 року він, за власними словами, дізнався, що та далі діє⁷⁴. У листі до спільних зборів УАН від 7 лютого 1920 р. Багалій висловив намір повернутися до Києва за першої нагоди, але водночас прохав подовжити йому термін перебування у Харкові, залишаючи за академічним керівництвом право обрати замість нього на посаду голови Першого відділу когось іншого⁷⁵. Заступником Багалія у відділі став академік Кримський, секретарські обов'язки перебрав на себе академік Єфремов.

Війна з Польщею, захоплення Києва у травні 1920 року польськими й українськими військами мусили переконати

⁷² Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія, с. 17 (1-ї пагінації); *Наука на Україні*, № 2 (1922), с. 165.

⁷³ *Червоний шлях*, № 11/12 (1924), с. 262.

⁷⁴ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 238.

⁷⁵ Там само, с. 238–239.

Багалія у слушності його рішення не покидати Харкова. Під його керівництвом у новій українській столиці почали виникати осередки академічного українознавства. Приміром, у серпні 1920 року історик дістав від Української Академії наук згоду на організацію редакційного комітету для видання творів Потебні. До нього ввійшли академіки Сумцов, Кримський, Багалієві харківські колеги – Айзеншток, Ветухів, Білецький⁷⁶. Упродовж неповних двох років їм вдалося підготувати до друку кілька томів Повного зібрання творів славетного мовознавця, але завершити цю роботу не пощастило.

Із поверненням Багалія до Харкова відчутно послаблювалася академічна науково-дослідна робота в галузі історії України. Проте для керівництва УАН перебування Багалія в радянській столиці мало позитивні наслідки. Близькість його до урядових структур давала змогу належним чином представляти та захищати інтереси академічної спільноти. Науковець використовував своє високе становище, щоби вчасно інформувати керівників Академії наук про наміри уряду, мірою можливого впливати на ухвалення відповідних рішень, вживати заходів для поліпшення матеріального становища УАН⁷⁷. Не випадково у повідомленні про діяльність Академії наук у 1920 році йшлося про те, що Багалій «перебуває в Харкові й несе там академічну службу безпосередньо при центральному правительстві»⁷⁸. Легітимність цього оригінального статусу підтверджувала виплата Багалієві постійної заробітної платні як штатному академікові⁷⁹. Тому він мав усі підстави офіційно йменувати себе «представником Академії в Харкові»⁸⁰. Але ця служба була нелегкою.

Академія наук, створена за гетьмана Скоропадського з представників старої, «буржуазної», професури, муля-

⁷⁶ Там само, с. 262; О. М. Богдашина, *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)* (Х., 1994), с. 85–86.

⁷⁷ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 273, 326, 347, 458, 466.

⁷⁸ Там само, с. 255.

⁷⁹ Там само, с. 466.

⁸⁰ Там само, с. 273.

ла очі молодим реформаторам, захопленим розчищенням фундаменту для «нового світу». Сигналом для походу проти ВУАН стало створення урядової комісії для перегляду її статуту на початку 1921 року⁸¹. Кримський і Багалій намагалися спільними зусиллями вплинути на роботу цієї комісії та пом'якшити удар⁸². Зі свого боку, Багалій переконував Кримського взяти на себе обов'язки президента ВУАН тимчасово або постійно, якщо не повернеться Грушевський⁸³.

Тим часом більшовики ще самі, мабуть, докладно не знали, як їм бути з Академією, та виношували неясні плани щодо перетворення її на якусь «всеукраїнську організацію» шляхом злиття з Українським науковим товариством і місцевими науковими установами. Згодом такі наміри почали набувати виразніших обрисів. Постав проект децентралізації науки і створення на місцях підпорядкованих державним структурам науково-дослідчих кафедр, що мали би «розчинити» в собі Академію наук⁸⁴. Щоправда, створення регіональних осередків академічного типу було викликано й об'єктивними потребами наукового життя. На початку 1922 року в Україні виникло понад 100 установ такого ґатунку, які очолили відомі й авторитетні науковці: в Києві – Микола Василенко, в Катеринославі – Дмитро Яворницький, у Ніжині – Георгій Максимович, у Кам'янці-Подільському – Павло Клепатський, у Харкові – Владислав Бузескул і Багалій.

Науково-дослідчу кафедру історії української культури в Харкові було створено під Багалієвим проводом у жовтні 1921 року⁸⁵. Не до кінця зрозуміло, чи мала ця подія безпосередній зв'язок із планами утворити в Харкові філію ВУАН, що їх розробляли в Наркомосі в першій половині 20-х років⁸⁶, і яким було ставлення до них самого Багалія та керівників

⁸¹ Там само, с. 266–269.

⁸² Там само, с. 268–269, 273.

⁸³ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 22630.

⁸⁴ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 14, 347.

⁸⁵ Н. В. Комаренко, *Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.)* (К., 1973), с. 128.

⁸⁶ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 322, 356.

Всеукраїнської Академії наук. Проте не випадає сумніватися, що Багалій не бажав протиставляти себе ВУАН. Одним із аргументів на користь такого висновку може бути його виступ у пресі на початку 1922 року зі статтею про основні завдання та потреби ВУАН і закликом надавати їй матеріальну й організаційну підтримку⁸⁷.

Що стосується Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури, то там навколо Багалія згуртувався високопрофесійний колектив, який репрезентували вчені старшого покоління (Микола Сумцов, Віктор Барвінський, Олександр Федоровський) і молодші науковці (Микола Горбань, Ольга Водолажченко, Андрій Ковалівський, Антін Козаченко й інші). Штатними працівниками катедри стали згодом Матвій Яворський, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Михайло Слабченко, Віктор Романовський і деякі інші відомі дослідники. У такому вигляді катедра перетворилася на один із найавторитетніших і найпотужніших науково-дослідних закладів українознавчого профілю, немовби відроджуючи та розвиваючи найкращі традиції Харківського історично-філологічного товариства. Прикметно, що за деякий час радянське керівництво відмовилося від протиставлення науково-дослідчих кафедр Всеукраїнській Академії наук і почало розглядати їх як частини однієї системи.

Боротьбу за збереження науково-культурного потенціалу України на початку 1920-х років ускладнювала економічна розруха. За цих обставин радянський уряд застосовував практику надання персональних продуктивних пайків найвизначнішим представникам науки та культури, звільнення їх від примусових повинностей і реквізицій. Ім'я Багалія поряд із прізвищами Кримського та деяких іще відомих науковців з'являється у відповідних декретах Раднаркому України починаючи з 1920 року⁸⁸. Але такі заходи не могли вберегти від загибелі нечисленний прошарок наукової і творчої інтелігенції.

⁸⁷ Дм. Багалій, «Всеукраїнська Академія наук у Києві і її наукова праця», *Наука на Україні*, № 1 (1922), с. 30.

⁸⁸ Я. П. Ряппо, «Система народного образования на Украине», *Научный работник*, № 7/8 (1926), с. 53–69.

У жовтні 1921 року РНК УСРР затвердила положення про Всеукраїнський комітет допомоги вченим (інша назва – Всеукраїнський комітет сприяння ученим, або ВУКСУ), створений на візирець російської Центральної комісії поліпшення побуту вчених. До його складу ввійшли, поряд із відповідальними партійними й державними працівниками (Дмитром Мануїльським, Григорієм Гриньком, Володимиром Затонським, Семном Семковським), відомі науковці та письменники, зокрема Кримський, Яворницький, Хоткевич, В. Блакитний (Еллан). Керівним органом комітету стало бюро у складі Гринька, Семковського та Багалія⁸⁹.

1922 рік може вважатися переломовим етапом у громадській діяльності Багалія. Принаймні саме тоді він починає виступати публічно з політичними заявами на підтримку радянської влади, визнаючи, зокрема, «закономірний» характер Жовтневої революції 1917 року, «диктатуру пролетаріату» вкупі з перспективами безкласового комуністичного майбутнього, солідаризуючись із заявами проти втручання країн Західної Європи у внутрішні справи радянських республік. Історик, очевидно, зробив свій вибір і, як показало майбутнє, прийняв правила гри інтелектуала з владою, встановлені новим режимом. Очевидно, це зрозуміли й можновладці.

Зростання кредиту довіри до Багалія продемонструвало його обрання на початку 1925 року головою Українського Центрального бюро секції наукових працівників – першої всеукраїнської професійної спілки науковців, створеної за зразком аналогічної організації в Росії. Українська профспілка об'єднала переважну більшість науковців республіки – понад 3 тисячі людей. Підконтрольність державним структурам не завадила її керівництву досягти значних успіхів у поліпшенні умов життя й творчості вчених, організації наукової, зокрема краєзнавчої, роботи на місцях, розгортанні культурно-просвітницької діяльності. Такий напрям роботи Секції приваблював чимало кого зі старої інтелігенції. В Росії серед активістів цього об'єднання Багалій міг зустріти до-

⁸⁹ *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали*, с. 283–284.

брих знайомців, колег із Харківського університету (професорів Михайла Клочкова, Николая Гредескула) і Державної Ради (академіка Ольденбурга).

Особисто Багалій намагався по змозі пом'якшувати наслідки лівацьких реформ у галузі науки й освіти. Йому пощастило домогтися запровадження штатно-тарифної оплати праці науковців і викладачів, що до певної міри захищала їх від адміністративної сваволі, а також поширення на них системи пенсійного забезпечення, відновити присудження вченого ступеня доктора наук і відстояти право надання наукових кваліфікацій за державними, а не профспілковими організаціями⁹⁰. Все це вселяло надії на повернення до нормального розвитку наукового життя, примирення державної політики зі здоровим глуздом. Багалій міг це відчутти на власному прикладі після покращання матеріального становища родини й повернення власного будинку, націоналізованого в часи «воєнного комунізму».

За все це, однак, доводилося розплачуватися не лише чесною, самовідданою працею в ім'я народу. Профспілкове об'єднання науковців, як це й передбачало радянське керівництво, стало ефективним засобом політизації, «радянської» академічного середовища. І ось ми бачимо академіка Багалія неодмінним учасником окружних і всеукраїнських з'їздів Рад, де він виступає з політичними заявами та промовами, деклараціями на підтримку внутрішньої та зовнішньої політики Комуністичної партії.

«Господи Боже мій, що він говорить і що він пише, як він одверто спалює те, чому так палко й одверто нещодавно вклонявся!» – вигукував Вернадський у листі до Кримського на початку 1927 року⁹¹. Нові реалії радянської дійсності не могли не шокувати колишнього президента УАН, особливо піс-

⁹⁰ Г. В. Касьянов, *Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля* (К., 1992), с. 86–92; Л. В. Иванова, *Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927 гг.)* (М., 1980), с. 233; Ф. И. Петров, «Всесоюзная конференция Главнаук», *Научный работник*, № 2 (1926), с. 13.

⁹¹ Цит. за виданням: К. М. Сытник, Е. И. Апанович, С. М. Стойко, В. И. Вернадский. *Жизнь и деятельность на Украине*, 2-е изд. (Киев, 1988), с. 308.

ля трирічного перебування за кордоном. У листі до свого давнього приятеля, академіка Василенка, він писав: «Нині діяльність Дмитра Івановича цинізмом перевершила всі межі. Я навіть не розумію, нащо він це робить» – і доходив висновку, що той просто «заплутався у тому складному становищі, в якому, можливо, – на його місці – заплутався б і кожен із нас»⁹². Вернадський, як і багато хто зі старої російської професури, не міг пробачити Багалієві «участь у руйнуванні високої школи та вищої освіти на Україні» й пояснював його дії винятково корисливими міркуваннями.

Погодитися з таким висновком без істотних застережень неможливо. Адже в українській інтелігенції була важлива причина для тіснішого, ніж у Росії, співробітництва з радянською владою. Комуністична партія, проголосивши курс на українізацію, здавалося б, усвідомлювала важливість національного питання і демонструвала готовість до відкритого діалогу з діячами українського національного руху. Надання широкої державної підтримки українській мові, величезні перспективи для культурно-просвітницької роботи – все це не могло залишити байдужими людей, вихованих у душі народницьких, федералістських ідеалів і водночас давало надії на утвердження української культури, ба навіть державності (бодай у формі широкої автономії, але ж у складі радянської федерації, а не Російської імперії!). Заради цього Багалій був готовий не лише вчитися на старості років української мови за новим правописом на обов'язкових для службовців курсах Народного комісаріату освіти, а й піти на значні поступки. Він був не самотнім, хто сприйняв «нову політику» радянської влади за чисту монету.

1924 року Багалія залучили до підготування проекту постанови українського радянського уряду «Про зовнішні кордони УСРР». Знову, як і влітку 1918 року, історик доводив, що політичний кордон України з Росією має відповідати межах етнічного розселення двох народів⁹³. На прохання

⁹² Цит. за публікацією: О. С. Рубльов, «Лідер “істориків-марксистів” України (М. І. Яворський)», *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*, с. 303 (переклад з російської відредаговано. – Ред.).

⁹³ Дм. Ів. Багалій, «Історично-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР з РРФСР», *Наукові записки Харків-*

уряду свою думку з цього приводу подав і академік Грушевський, який саме тоді повернувся до Радянської України⁹⁴.

Багалій дотримувався послідовної лінії й у справі розмежування та поділу історико-культурних цінностей між Україною та Росією. На доручення Президії ВУЦВК він представляв, починаючи з жовтня 1925 року, інтереси республіки в Комісії для розподілу архівних матеріалів між УСРР та РСФРР. Знавець своєї справи, історик уклав докладний реєстр українських архівних фондів на території Російської Федерації⁹⁵ і сприяв поверненню на Україну великих документальних комплексів й окремих пам'яток, наприклад виданого 1994 року щоденника Олександра Кістяківського. Прикметно, що Багалій не завагався втягнутися в гарячу дискусію з лідером російських істориків-марксистів Михайлом Покровським стосовно розуміння поняття «українських історичних цінностей», що їх російський науковець був схильний обмежувати лише новішими часами⁹⁶.

Яко керівник Укрцентрархіву Багалій рішуче висловлювався проти створення його всесоюзної надбудови у вигляді єдиного централізованого архівного управління СРСР і пропонував наділити центральну установу лише посередницькими, координаційними функціями⁹⁷. Його доповідь у цій справі на засіданні Малої Ради Народного комісаріату освіти 28 березня 1924 р. було підтримано рішенням українського радянського уряду про неприпустимість підпорядкування архівної системи УСРР Центральному архівному управлінню СРСР⁹⁸.

Послідовно захищаючи українські національні інтереси в суперечливих умовах радянської дійсності, Багалій радо ві-

---

ської науково-дослідчої катедри історії української культури, т. 9, вип. 2 (1930), с. 121–123.

⁹⁴ О. С. Рубльов, «Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні: (Спроба реконструкції)», *Український історичний журнал*, № 5 (1996), с. 62.

⁹⁵ Д. Багалій; В. Барвінський, «Українські архівні фонди в межах РФСРР», *Архівна справа*, кн. 1 (1925), с. 43–44.

⁹⁶ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 45320.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, од. зб. 461.

тав поступове відродження українського культурного життя. «Низенький, жвавий дідок» із гострими очима, яким він запам'ятовувався своїй аспірантці Надії Суровцовій, Багалій був постійним учасником комітетів і комісій, створюваних для відзначення ювілеїв видатних діячів культури: Сковороди, Франка, Коцюбинського, Шевченка. Як і раніше, він намагався бути в курсі всіх новин культурного життя, особливо художньої літератури. З цього погляду цікавою виглядає згадка Суровцової про літературні читання в її крихітній кімнатці, де звучав переклад нового роману сучасного англійського письменника і де були присутні, крім Багалія, Микола Хвильовий, Лесь Курбас, Микола Куліш⁹⁹. Особисте знайомство пов'язувало історика і з письменником Валеріаном Поліщуком, який цікавився творчістю Сковороди.

Вірний своєму принципів поєднувати громадську роботу з науковою, Багалій водночас із заявами на підтримку радянської влади оголосив про перехід на позиції марксистської методології в науці. 1922 року він виступив із оглядом новітньої історії України XIX–XX ст., доведеним до початку 1920-х років. Роботу було опубліковано як додатковий, дев'ятий розділ до українського видання праці Олександри Єфименко «Історія українського народу»¹⁰⁰. Головним спонукальним мотивом до написання такої праці стало бажання зрозуміти причини, що визначили сучасний стан подій на Україні. «Усяка, а значить і українська історія мусить пояснювати сучасний момент, – писав Багалій у передмові до книжки Єфименко. – І цей зв'язок минулого з сучасним життям має особливу вагу в наші часи, коли ми переживаємо велику соціальну революцію і перед нами встає питання про корні цієї революції в нашому минулому»¹⁰¹. Але навряд чи історик, вихований у вірі в непорушність принципу наукової об'єктивності, міг передбачити наслідки своєї публікації. Звичний до політичних компромісів у громадському житті, він меншою мірою виявився готовим прийняти принцип «партиїної літератури».

⁹⁹ «Зі спогадів Н. В. Суровцової», *Слово і час*, № 5 (1990), с. 63.

¹⁰⁰ О. Єфименко, *Історія українського народу* (Харків, 1922), с. 140–207.

¹⁰¹ Там само, с. 8.

Звертаючись до недавніх подій революції та громадянської війни як дослідник, Багалій іще не розумів, що зазіхнув на монополію партійних ідеологів. Рукопис його нарису потрапив на рецензію до мало кому відомого тоді Матвія Яворського, офіційного ставленика на роль провідного історика-марксиста України. Той заборонив публікувати завершальну частину Багалієвої роботи, де йшлося про події 1918–1922 рр., інкримінуючи авторові «недоречний об'єктивізм»¹⁰². Напевне, таке словосполучення звучало би дивно в дореволюційні часи. Занепокоєння Яворського викликали також згадки про місце України в бюджеті Російської держави, що могли, на його думку, стати приводом для антирадянської пропаганди, а також ідеї Драгоманова, популярність яких лякала офіційного експерта.

Брутальне втручання нової політичної цензури в творчу лабораторію дослідника виявилось для Багалія повною несподіванкою. Він висловив письмовий протест, спростувавши «квазінаукову кваліфікацію» своєї роботи і закинувши опонентів, що той «зійшов з дороги науковости»¹⁰³. Цей аргумент Багалій, мабуть, уважав за найдошкульніший у тій прихованій від стороннього ока полеміці. Можна уявити, як веселилися партійні чиновники, читаючи ці слова. Втім, історик погоджувався визнати свої помилки й зняти розкритиковану частину нарису з друку. Насамкінець він не втримався від ущипливого натяку на справжні, мовляв, мотиви дій Яворського, який готував до друку власний нарис історії революції на Україні.

Невдовзі полеміка між двома істориками вийшла на сторінки радянської преси. Сергій Плохій звернув увагу, що Багалій виявився одним із небагатьох українських науковців, котрі наважувалися тоді публічно полемізувати з марксистами¹⁰⁴. Багалій виступив із рецензіями на короткий «Нарис україно-руської історії» Яворського та першу частину його «Нарису історії України», опубліковані в 1923 році¹⁰⁵. Приві-

¹⁰² ІР НБУВ, від. І, од. зб. 45356.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Serhii Plokhy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005), p. 371.

¹⁰⁵ *Книга*, № 2 (1923), с. 48–50; *Червоний шлях*, № 9 (1923), с. 145–161.

тавши спробу першого осмислення українського історичного процесу з позицій історичного матеріалізму, Багалій водночас закидав Яворському догматизм, схематичність, брак наукової кваліфікації та нігілізм в оцінці української історіографічної спадщини.

Будь-який з цих аргументів, висловлених публічно авторитетним науковцем, колись міг означати кінець кар'єри для дослідника-початківця, хоча рецензент у найкращих традиціях академічної критики жодним словом не зачепив особи автора. Тим більше обурення мусив відчувати Багалій після того, як Яворський відповів йому публікацією, назва якої промовистіша за її зміст: «Дещо про “критичну критику”, про “об’єктивну” історію та ще й про бабусину спідницю»¹⁰⁶. Вульгарна формою, вона, однак, була цілком логічною змістом. Із погляду комуніста, Багалієві намагання оголосити себе марксистом і водночас залишитися на принципах наукової об’єктивності справді виглядали методологічною нісенітницею. Читаючи статтю Яворського, Багалій мав зрозуміти, що в науці, як і в житті, настали нові часи. Але історик не склав зброї і відповів своєму опонентові новою публікацією, в якій доводив потребу поважного ставлення до української історіографії минулої епохи і диференційованого підходу до її окремих представників¹⁰⁷.

Гостра полеміка не завадила Багалієві шукати контактів із Яворським, який швидко виростав на «українського Покровського». Яворського було запрошено виступити з доповіддю про застосування теорії історичного матеріалізму в історіографії на спеціальному засіданні Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури, яке тривало два дні й супроводжувалося гарячою дискусією. Згодом головний історик-марксист України став штатним працівником катедри за сумісництвом. Невдовзі й Багалієві колеги з Історично-філологічного відділу ВУАН «зрозуміли добре, що треба вибрати Яворського на члена-кореспондента по кафедрі історії революції»: на початку 1925 року академік Кримський звернувся до Багалія з проханням скласти коротку оцінку

¹⁰⁶ *Червоний шлях*, № 3 (1924), с. 167–182.

¹⁰⁷ Там само, № 6 (1924), с. 149–160.

наукового доробку Яворського й офіційно представити його кандидатуру на виборах¹⁰⁸.

Пізніше Багалій сприяв своєму недавньому опонентові спершу у здобутті наукового ступеня доктора наук без захисту дисертації, а потім і звання дійсного члена ВУАН. Але взаємини між ними залишалися складними. Відгомін полеміки з Яворським легко прочитується у вступі до Багалієвого «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928). Своєю чергою, Яворський, вітаючи намагання старого академіка опанувати нову методологію, відмовив йому в марксистській кваліфікації та посів двозначну позицію на виборах Багалія до Академії наук СРСР.

У мене немає сумніву, що Багаліїв дрейф у напрямі марксизму було викликано не лише кон'юнктурними міркуваннями. Стара, фахово добротна позитивістська наука на той час відчувала дедалі більший тиск із боку представників нового покоління дослідників в усіх країнах Європи. Марксизм, трохи згодом молода школа «Анналів», неоромантичний націоналізм були активними учасниками «боїв за історіографію» нового типу. Зведення марксистської методології в ранг офіційної в СРСР на той час іще не позбавляло її творчого потенціалу. Багалієве рішення долучитися до марксизму було продиктовано, поряд із іншими причинами, намаганням іти в ногу з часом і відповідало його ранішим зацікавленням соціологією. Проте воно відразу поставило академіка у складне становище, викликавши нападки з боку колег. Але, ступивши на цей шлях, історик уже не звертав із нього.

У його творчому доробку з'являються численні праці, присвячені історії визвольного та революційного руху на Україні, життю і творчості Сковороди й Шевченка, українській історіографії та історії України; він приділяє підкреслену увагу соціально-економічній проблематиці, взаєминам класів і станів суспільства, засвоює нову періодизацію історичного процесу й поняттєво-категоріяльний апарат тогочасної радянської історіографії. Всі ці й деякі інші прикмети нового в доробку Багалія та його співробітників дослід-

¹⁰⁸ О. С. Рубльов, «Лідер “істориків-марксистів” України (М. І. Яворський)», с. 297.

ники вважають ознаками певної школи чи напряму української історіографії 1920-х років, що його звать «соціально-економічним», «революційним», «новим»¹⁰⁹ і розташовують посередині між школами Яворського та Грушевського.

Звернення до марксизму не потягнуло за собою радикальних змін у системі Багалієвих історичних поглядів. Марксизм залишався для нього абстрактною теорією, соціологічною схемою, яка потребувала перевірки або наповнення конкретним фактичним матеріалом. Спроби історика поєднати теорію з фактами здебільшого не мали успіху. Він почувався впевнено лише тоді, коли, сумлінно переказавши основні постулати популярних праць, що їх було визнано за марксистські, переходив до скрупульозного аналізу історичних джерел, огляду спеціальної літератури та систематизації добутих у такий спосіб відомостей. Що більше Багалієві праці ставали «марксистськими», то більше вони втрачали на оригінальності. Особливо це стосується творів, написаних на межі 1920–1930-х років і опублікованих лише нещодавно¹¹⁰.

Ставлення Багалія до тогочасної марксистської історіографії можна ліпше зрозуміти у зв'язку з його висловлюваннями про наукові роботи голови радянських істориків-марксистів Покровського. Численні компліменти на адресу «основоположника марксіського освітлення російського історичного процесу» поєднувалися при цьому з надією на встановлення повноцінного діалогу та порозуміння між російськими й українськими істориками «на єдиній марксистській основі»¹¹¹. Багалій закликав Покровського висловити своє ставлення до історії України як самостійної наукової дисципліни, до схеми українського історичного процесу, яку розробив Грушевський, і підкреслював, що всі українські історики – як марксистисти, так і немарксистисти – стоять на ґрунті визнання окремішності і цілісності української історії починаючи десь із VIII–IX ст. Отже, визнавши марксизм за нову реальність в історіографії,

¹⁰⁹ О. М. Богдашина, *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)*, с. 101–110.

¹¹⁰ Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 1, 2, 4, 5 (Х., 1999–2007).

¹¹¹ Архів музею історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, ф. 4, оп. 3, од. зб. 2.

Багалій попервах намагався трактувати його творчо, не поступаючись академічними принципами та визнанням самостійності українського історичного процесу. Це була та межа, яку він не міг перейти, не чинячи, за власними словами, наукового самогубства.

Визнання марксизму як основи подальшої наукової праці викликало у Багалія потребу з'ясувати своє ставлення до історіографічного доробку Грушевського. Він зробив це у статті з нагоди 60-річного ювілею автора «Історії України-Руси», а також монографічних працях джерелознавчого та історіографічного характеру, написаних незадовго до смерті¹¹². З усього, опублікованого на цю тему в Радянській Україні, розвідки Багалія стали найдетальнішим і найповнішим аналізом внеску, що його зробив до української історіографії Грушевський¹¹³. На думку Сергія Плохія, ці праці не мали упередженості, властивої іншим радянським історикам, котрі зверталися до постаті автора «Історії України-Руси».

Багалій відвів Грушевському центральне місце в українській історіографії, яке раніше належало Антоновичу. Він солідаризувався з концепцією українського історичного процесу, яку розробив та обґрунтував автор «Історії України-Руси», і погоджувався, що українська історія повинна бути відокремленою від російської і мати самостійний характер. Проте в інтерпретації деяких проблем історії України Багалій розійшовся з Грушевським. Він, зокрема, не визнавав Київську Русь винятково українською державою, вважаючи, що право на неї мають і росіяни, хоча, можливо, дещо меншою мірою, ніж українці. Для нього виявилася неприйнятною концепція національного Відродження, згідно з якою імперська доба другої половини XVIII – початку XX ст. в житті українського народу розцінювалася як час національного занепаду. Багалій не бачив у цьому періоді історичного розриву з попередньою добою, висуваючи на перший план не національні,

¹¹² Д. І. Багалій, «Акад. Грушевський і його місце в українській історіографії: (Іст.-критич. нарис)», *Червоний шлях*, № 1 (1927), с. 160–217; Він-таки, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, т. 1 (К., 1928); Він-таки, *Вибрані праці*, т. 2 (Х., 2001).

¹¹³ Serhii Plokhyy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, p. 375.

а соціально-економічні аспекти суспільного життя. Він закидав Грушевському ідеалізацію козаччини й недооцінку ролі класової, революційної боротьби, матеріальних чинників ув історичному процесі. На жаль, мені не відомо, як сприйняв цю критику Михайло Грушевський.

Одночасно Багалій відмежовувався від новітньої державницької школи в українській історіографії, що постала в процесі розвалу Російської імперії та виникнення української національної державности. Він виступив проти перебільшених, на його думку, оцінок робіт В'ячеслава Липинського на тій підставі, що, мовляв, соціально-економічні гасла мали для українського народу набагато більше значення, ніж державницькі, самостійницькі¹¹⁴. Скептичним було ставлення Багалія й до львівської наукової школи, яка, на його думку, дотримувалася застарілих самостійницьких, націоналістичних підходів до вивчення української минувшини¹¹⁵.

Отже, позитивістсько-народницька основа історичних поглядів Багалія виявилася ближчою до марксизму, ніж до державницької концепції в українській історичній науці. Втім, високий професіоналізм його наукової школи за відсутності в неї власної історіософської основи уможлилював пристосування її вихованців до будь-якої з двох названих вище теорій історичного процесу: як марксистської, так і державницької. Недарма в другій половині ХХ ст. колишніх співробітників Багалія можна було бачити як серед провідних радянських істориків (Кость Гуслистый, Степан Королівський, Антін Козаченко), так і на чолі української наукової еміграції (Оглоблин, Полонська-Василенко).

Активна громадська та наукова діяльність Багалія в Харкові в першій половині 1920-х років перекреслювала сподівання на його повернення до Києва. Працюючи у столиці Радянської України, історик справді міг стати ВУАН у більшій пригоді. Відносно стабільний перебіг академічного життя за тогочасних обставин суспільно-політичного розвитку країни

¹¹⁴ Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 2 (Х., 2001), с. 249, 250, 338, 474, 554–555.

¹¹⁵ Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, т. 1, с. 44.

до певної міри задовольняв як уряд, так і керівництво ВУАН. Натомість Грушевський розцінював ситуацію в Академії наук як катастрофічну, різко критикуючи академічних очільників за мляву політику й уважаючи ВУАН «цілком мертвим тілом»¹¹⁶. Зрозуміло, що його повернення до України навесні 1924 року одразу сколихнуло наукову громадськість і зрештою призвело до гострого протистояння двох угруповань: одного на чолі з Грушевським і другого, серед якого вирізнялися Кримський, Єфремов і Багалій.

Причини конфлікту коренилися не лише в особистих амбіціях науковців. Його зумовлювала передусім розбіжність у програмах національно-культурного та політичного розвитку України, що виникли, відповідно, на західноукраїнських землях і Наддніпрянщині та, своєю чергою, відбивали відмінності історичного й культурного життя обох регіонів. До цього додавалися обставини постанови Української Академії наук, зокрема далекі від ідилії взаємини між комісіями, що працювали тоді під керівництвом Вернадського, та Українським науковим товариством.

Грушевський після свого переїзду до Києва посів виняткове становище в Академії наук, перебравши під свою оруду всі установи та видання історичного профілю. Він уже на початку квітня 1924 року відновив особисті контакти з Багалієм, звернувшись до нього по допомогу в організаційних справах¹¹⁷. На початку листопада того ж року Багалій одержав листа від Кримського, що в ньому, поряд із ностальгічними згадками про спільну роботу в УАН, містилися гострі звинувачення на адресу Грушевського та скарги на його інтриги проти інших науковців¹¹⁸.

Нова розстановка сил в Академії наук та навколо неї визначилася досить швидко. Два найбільші українські історики опинилися, як і колись, по різні боки нашвидкуруч споруджених барикад. Величезний науковий потенціал Грушевського, авра першого президента України, вольова натура з власти-

¹¹⁶ О. С. Рубльов, «Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні», с. 51.

¹¹⁷ В. Заруба, «Михайло Грушевський та Дмитро Багалій», с. 150–152.

¹¹⁸ Архів музею історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, ф. 8, оп. 2, од. зб. 31.

вим їй авторитарним стилем керування вимагали безумовного схиляння та беззастережної відданості. Натомість Багалій хоч і поступався Грушевському науковим доробком, але приваблював людей тактовністю, доброзичливістю, особливо цінною, коли йшлося про молодих і перспективних науковців. Ті, хто не знаходив спільної мови з Грушевським, переходили до Багалія, примножуючи авторитет його наукової школи.

Особисті зв'язки Грушевського з представниками українського радянського уряду, підтримка, надана йому на найвищому рівні, врівноважувалися високим становищем Багалія в системі Народного комісаріату освіти, профспілковому русі, нарешті, більшою довірою партійної верхівки до нього. «Бойові дії» між академічними угрупованнями мали характер позиційної війни, звичайної, треба сказати, для будь-якої установи, де на невеличкому просторі сконцентровано чималу кількість людей інтелектуальної праці.

Багалій, який до повернення Грушевського перебував на становищі позаштатного академіка, тепер вирішив зміцнити свої позиції у ВУАН. Уже в 1925 році він став одним зі штатних працівників на кафедрі давньої історії українського народу¹¹⁹. На той час він не керував у Києві жодною академічною установою або комісією. Спроба утворити київську філію Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури на чолі з Оглоблиним наприкінці 1926 року зазнала краху через протидію Грушевського¹²⁰, який домігся навіть передачі під своє керівництво всіх Оглоблинових аспірантів. Більше поталанило Багалієві з Одесою, де того ж 1926 року виникла філія його кафедри на чолі зі Слабченком. Варто підкреслити, що саме Багалій допоміг своєму одеському колезі, знаному науковцеві, здобути 1928 року ступінь доктора наук, а наступного року стати дійсним членом ВУАН¹²¹. Підтримку академіка відчув і відомий пізніше дослідник Микола Петровський, який 1926 року очолив історичну секцію Ніжинської

¹¹⁹ *Записки Історично-філологічного відділу УАН*, кн. IV, с. 296; *Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 рік* (К., 1927), с. 21, 101.

¹²⁰ І. В. Верба, «Олександр Оглоблин: нарис життя і діяльності», *Сівєрщина в долі істориків та в історичних дослідженнях*, (К., 1996), с. 18–19.

¹²¹ В. Заруба, «Михайло Грушевський та Дмитро Багалій», с. 145.

науково-дослідчої катедри культури й мови, а згодом переїхав до Харкова під безпосереднє керівництво Багалія¹²².

Ще одним кроком у напрямку посилення наукового потенціалу столичного українознавства стало утворення в Харкові Інституту Тараса Шевченка. Цікаво, що навесні 1925 року керівництво ВУАН зверталось до уряду в аналогічній справі, але дістало відмову¹²³. Наприкінці того ж року згоду було одержано, але місцем розташування нової установи визначено Харків, а функції директора покладено на Багалія.

Протистояння Багалія та Грушевського – двох патріархів української історичної науки – яскраво відбилосся в урочистих святкуваннях ювілею кожного з них: у 1926 році – 60-річчя Грушевського, а в 1927 році – 70-річчя Багалія. Знову, як і раніше у випадку із Сумцовим, Багалій потрапив у ситуацію «двох ювілеїв», коли його вшанування протиставляли відзначенню аналогічної події в житті іншого заслуженого українського діяча.

Харківський історик погодився ввійти до ювілейного комітету для відзначення річниці Грушевського й виступив 10 жовтня 1926 р. на спільних зборах Харківського наукового товариства та Науково-дослідчої катедри історії української культури з великою промовою, присвяченою ювілярові¹²⁴. Текст її згодом надрукував як окрему статтю журнал «Червоний шлях», про що вже було згадано. У цій промові Багалій здійснив ґрунтовний огляд усєї наукової діяльності Грушевського, а також визначив його місце в українській історіографії.

Багалій визнав творчий доробок свого молодшого сучасника найвищим досягненням української немарксистської історичної науки, а його «Історію України-Руси» – першою узагальнювальною науковою працею з історії українського народу. Водночас автор ухилився від оцінки громадсько-полі-

¹²² О. М. Богдашина, *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)*, с. 48.

¹²³ В. Шмельов, «Лицар духу», *Київська старовина*, № 1 (1992), с. 43.

¹²⁴ *Життя й Революція*, № 9 (1926), с. 112; Р. Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)* (К., 1993), с. 58; ІР НБУВ, від. I, од. зб. 45064.

тичної діяльності ювіляра та зробив прозорий натяк на можливість еволюції поглядів науковця в радянській республіці. Цим і обмежилася участь Багалія у святкуванні ювілею Грушевського, яке перетворилося на громадську маніфестацію української національної культури.

На противагу цій події керівництво ВУАН, партійні та радянські лідери України з великим розмахом відзначили Багалієве 70-річчя в 1927 році. Звертаючись із цього приводу до Вернадського, неодмінний секретар ВУАН Кримський писав: «Багалій дорогий нам як людина науки, пов'язаної з усім нашим життєвим ладом, органічно поєднаний з ґрунтом нашої російської України, а не австрійської околиці. Ми, тобто абсолютно переважна більшість академіків, вирішили перетворити його ювілей на прапор тієї колишньої Академії наук, яка розвивалася перші шість років у душі Ваших заповітів»¹²⁵.

Зі свого боку, Багалій був дорогий не лише наддніпрянській українській інтелігенції, а й комуністичній партії – і як лояльна людина й авторитетний науковець, і як противага Грушевському. Тому святкування Багалієвого ювілею не було справою самої лише Академії наук і не мало суто наукового, родинного характеру, про що писала Наталія Полонська-Василенко¹²⁶. В організації свята взяли участь, окрім Президії ВУАН на чолі з Володимиром Липським, також Укрнаука, представлена Семковським, Наркомос під егідою Скрипника, Українське центральне бюро секції наукових працівників, окружні та міські виконкоми Києва і Харкова. Підготуванням урочистостей опікувалися відразу два організаційні комітети в обох українських столицях. Відповідно, й святкування відбувалося у два етапи: 10 грудня – в Києві, 27 грудня – в Харкові.

Не обійшлося й без курйозів. Адже 25-річчя науково-педагогічної діяльності Багалія відзначали в 1905 році, 30-річчя, відповідно, 1910 року, а 40-річчя, хоча скромно та майже

¹²⁵ Цит. за публікацією: В. Г. Сарбей, «Перший неодмінний секретар Української Академії наук: (До 100-річчя з дня народження А. Ю. Кримського)», *Вісник АН УРСР*, № 1 (1971), с. 95 (переклад цитати зредоговано. – *Ред.*).

¹²⁶ Н. Д. Полонська-Василенко, *Українська Академія наук*, с. 48.

непомітно, – 1920-го. За логікою, 50-річний ювілей науково-педагогічної діяльності Багалія припадав на 1930 рік, а не на 1927-й. Проте, як це буває, знайшли інші критерії, пригадали нові факти, тож відзначали разом і 70-річчя з дня народження історика, і 50-річчя його наукової діяльності, і 40-річчя діяльності професорської.

Рівень ювілейних заходів на честь Багалія виявився досить високим. На адресу ювіляра надійшли вітання від усесоюзної та всіх республіканських професійних спілок науковців, Наркомосу РСФРР за підписом Покровського, Академії наук СРСР, підписане її неодмінним секретарем Ольденбургом, а також від десятків навчальних, архівних і музейних закладів з усіх кінців Союзу РСР. На ювілей відгукнулися наукові та навчальні установи з Великої Британії, Австрії, Угорщини, Німеччини, Франції, Швеції, Польщі та інших країн. Відомі науковці, представники різних дисциплін надіслали для ювілейного збірника, присвяченого Багалієві, таку кількість статей, що вони зайняли 6 томів загальним обсягом понад три тисячі сторінок¹²⁷. Відповідною була й інформаційна підтримка ювілею: повідомлення про нього вмістили всі центральні всесоюзні та республіканські газети, чимало популярних і наукових журналів.

Сучасники розуміли громадсько-політичний контекст урочистого святкування 70-річчя з дня народження академіка Багалія. Для комуністичних теоретиків, партійних і державних керівників Багалій був наочним прикладом правильності офіційного курсу у сфері культури, запорукою майбутнього тріумфу партійної ідеології, цінним «попутником» у перебігу радянського соціалістичного будівництва. Символічним виглядав і той факт, що ювілей Багалія збігся з десятою річницею Жовтневої революції. Кадри кінохроніки, що увічнили ювіляра та членів ювілейного комітету, демонстрували у пропагандистській стрічці під назвою «Святкування 10-річчя Жовтневої Революції» в усіх кінотеатрах Радянського Союзу. Вірна тактиці співробітництва з «буржуазними спецами», влада обсипала Багалія, на відміну від Грушевського, черговими пільгами.

¹²⁷ Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія, с. 6.

Декретом Ради Народних Комісарів УСРР від 27 грудня 1927 р. було ухвалено: 1) видати державним коштом зібрання творів академіка Багалія; 2) присвоїти його ім'я Харківській науково-дослідчій кафедрі історії української культури; 3) забезпечити кафедру та подаровану їй Багалієм наукову бібліотеку необхідними коштами; 4) надати Багалієві персональну пенсію розміром 200 крб. на місяць¹²⁸. Окрім того, Укрнаука встановила щорічну наукову премію імені Багалія в 1000 крб. за найкращі дослідження з історії Слобожанщини, Лівобережжя та Півдня України. Щоправда, більшість цих обіцянок лишилися на папері: новий віраж партійної політики зробив їх неактуальними.

Підкреслено офіційний характер ювілею Багалія не міг повністю заперечити його національно-культурного значення. Видатна подія в житті науковця перетворилася, як було наголошено в одному з ювілейних видань, «у велике українське національне свято, в демонстрацію сил української культури»¹²⁹. Це засвідчила не лише присутність на торжествах видатних представників української радянської наукової та творчої інтелігенції, а й те, що на ювілей відгукнулися науковці та громадські діячі з-поза меж УСРР. Варто згадати у зв'язку з цим імена Дмитра Дорошенка, Степана Томашівського, Івана Огієнка або навіть Дмитра Донцова. У листопаді 1927 року Українське історично-філологічне товариство у Празі присвятило Багалієві урочисте засідання, на якому було заслухано доповіді Василя Біднова («Наукова діяльність Д. І. Багалія») й Дмитра Антоновича («Педагогічна і громадська діяльність академіка Д. І. Багалія»). Надіслані з-за кордону наукові статті й вітання ювілярові було опубліковано у присвячених йому наукових збірниках. Окрім того, спеціальні статті, в яких наголошено заслуги ювіляра перед національною культурою, вмістили деякі закордонні періодичні видання.

Багалій, виступаючи на урочистостях на свою честь, був, як завжди, стриманим. Реверанси на адресу Радянської влади й уряду він поєднав із заявою про потребу підтримувати

¹²⁸ Там само, с. 86.

¹²⁹ Там само, с. 5.

наукові контакти з українською еміграцією. Але головну ідею свого виступу він формулював так: «Наші перспективи не в минулому, хоч як гарно та романтично змальованому, а в ясному майбутньому. Поворот до минулого – це руїна і смерть. Така основна загальна перспектива»¹³⁰. Під цими словами могла б підписатися чимала частина української та російської інтелігенції, що відчула надію на нормалізацію стосунків із владою після шести років війни та розрухи.

Зрозуміло, ювілей Багалія викликав не лише славослів'я на його адресу. Журнал «Літературно-науковий вісник» умістив на своїх шпальтах статтю молодого науковця Симона Наріжного «До ювілею академіка Д. І. Багалія», автор якої кваліфікував заяви та виступи ювіляра як прояв «психології одвічного українського рабства», «славослов'я на адресу гнобителів свого народу»¹³¹. Академік Грушевський особисто не брав участі в святі, хоча формальне вітання колезі надіслав¹³². Його зачитав на ювілейних зборах представник історичної секції ВУАН Володимир Щербина.

Відмовився від участі в організації ювілею Багалія й Вернадський. Він уважав історика відповідальним за розвал університетської освіти в Україні і в особистому листі на адресу свого колишнього сподвижника ущипливо пов'язав його наукові та громадські заслуги з Харківським університетом, зліквідованим за сім років до того¹³³. Не буде перебільшенням твердити, що думку Вернадського про Багалія поділяли багато хто з російської інтелігенції. Особливо яскраво це проявилось під час виборів до всесоюзної Академії наук уже в наступному, 1928, році.

«Оновлення» АН СРСР за рахунок нових дійсних членів стало черговим епізодом у тотальній радянській науковій і культурній установі країни, збільшенні партійного контролю над ними. Водночас цей процес супроводжувала часткова дерусифікація: кандидатів до всесоюзної Академії мусили направити всі союзні республіки. Українське партійне

¹³⁰ Там само, с. 69.

¹³¹ *Літературно-науковий вісник*, кн. VII/VIII (1930), с. 706.

¹³² В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг, М. С. Грушевський: *Коротка хроніка життя та діяльності* (К., 1996), с. 125.

¹³³ Д. І. Багалій, *Вибрані праці*, т. 1, с. 331.

керівництво ввело до списку кандидатів від УСРР Грушевського, Багалія та Кримського. Після того як кандидатура останнього відпала з політичних міркувань, Відділ агітації та пропаганди ЦК РКП(б) рекомендував своєму загонові на Україні підтримати на виборах до всесоюзної Академії Грушевського та Багалія¹³⁴.

Багалій спирався на підтримку численних українських наукових товариств, профспілкових організацій і до всього ще й сам брав участь у республіканській комісії, що розглядала кандидатів. Але – цікава деталь: головний український історик-марксист Яворський став, уживаючи сучасної термінології, довіреною особою не Багалія, а Грушевського, хоча до того часу уникав особистих контактів із автором «Історії України-Руси». Репрезентувати Багалія перед громадськістю довелося його співробітниці Наталі Мірзі-Авак'янц. Щоправда, його позиції на цій попередній стадії виборів зміцнив публічний підтримчий виступ Михаїла Покровського, який сам балотувався в академіки¹³⁵. Та головні баталії розгорнулися, як і завжди, в кулуарах.

Ситуацію навколо виборів до всесоюзної Академії наук допомагають ліпше зрозуміти листи до Багалія його давнього приятеля та поплічника у викладацькій і громадській роботі в Харківському університеті академіка Владислава Бузескула, який був членом академічних кваліфікаційних комісій. 12 жовтня 1928 р. Бузескул повідомляв, що не раз, починаючи з осені 1927 року, порушував питання про кандидатуру Багалія у приватних розмовах із колегами з Академії, але в жодному випадку не знайшов підтримки. «Вчора на приватному засіданні, коли обговорювали питання про кандидатури з української історії та коли більшість висловилися за одне місце, на користь Грушевського, – писав Бузескул, – я, не відкидаючи наукових чеснот останнього, докладно відповів на засувору оцінку Ваших праць, вказавши на їхнє значення, нагадавши про присудження свого часу їм нагород Академією наук і наполягаючи

¹³⁴ В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг, М. С. Грушевський: *Коротка хроніка життя та діяльності*, с. 128.

¹³⁵ В. Д. Есаков, *Советская наука в годы первой пятилетки. Основные направления государственного руководства наукой* (М., 1971), с. 179.

на Вашій кандидатурі, незалежно від Грушевського. Я лишився сам: двох українських істориків не бажають, бо кандидатів з історичних наук більше, ніж вакансій, а перевагу віддають Грушевському. В сьогоднішньому (формальному) засіданні комісії його кандидатуру визнали “беззаперечною”, а Вас [...] зарахували до “гідних кандидатів”, про яких остаточну (в комісії) думку відкладено до наступного засідання...»¹³⁶.

Бузескул не приховував від Багалія, що тому буде важко розраховувати на успіх. Ці передбачення підтвердилися через декілька днів. На новому засіданні російські академіки пригадали Багалієві «навіть далеке минуле», а офіційні представники України Яворський і Юрій Озерський взагалі не прийшли на обговорення¹³⁷. Обрання Грушевського та провал Багалія не влаштували українське партійне керівництво¹³⁸, проте вдягти щось за тих обставин воно вже не змогло.

Інакше складалася ситуація навколо Всеукраїнської Академії наук. Черговий похід проти ВУАН під червоним прапором готували давно й розпочали вже під час кампанії виборів до всесоюзної Академії. Він став лише прологом похмурої епохи нового середньовіччя з її жорстокими внутрішніми та зовнішніми війнами, масовим полюванням на відьом, публічними стратами, розпалюванням фанатичного психозу в суспільстві. Багалієві судилося відіграти в цьому процесі роль знаряддя в руках «слуг народу». Останні чотири роки життя історика нагадували стрімке сповзання до прірви: він втрачав одного за одним колег, співробітників, учнів, зрікався власних поглядів і принципів.

У квітні 1929 року Українське центральне бюро Секції наукових працівників під Багалієвим головуванням заслухало інформацію про постанову Раднаркому УСРР щодо виборів нових дійсних членів ВУАН і, «гаряче вітаючи» це рішення, закликала свої організації на місцях мобілізувати всі сили для виконання «найважливішого для розвитку української науки завдання»¹³⁹.

¹³⁶ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 45580.

¹³⁷ Там само, од. зб. 45581.

¹³⁸ Р. Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)*, с. 86–87.

¹³⁹ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 46435, арк. 106.

«В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський, Шліхтер, не кажучи вже про Яворського, – все, як бачимо, великі вчені!» – меланхолійно нотував у щоденнику Сергій Єфремов¹⁴⁰. Багалій особисто приїздив до Києва вмовляти колег погодитися на чергову поступку владі перед загрозою репресій, але цього разу його не зрозуміли ні Кримський, ані Єфремов, котрий уже зробив свій вибір, записавши у щоденнику: «[...] мабуть-таки краще загинути, ніж здобувати ласки шляхами Багалієвими»¹⁴¹.

Багалій, зі свого боку, розраховував на черговий компроміс між академічною спільнотою та владою. Через усі його публічні виступи, інтерв'ю та публікації, присвячені виборам до ВУАН, проходить думка про «природне, нормальне співробітництво старої генерації, що ґрунтовно опанувала своєю наукою і йде назустріч пекучим потребам часу, інтересам робітничо-селянських мас, – з новою генерацією, що володіє міцним знаряддям сучасної науки – марксівською методою». Багалій підтримував ідею советизації Академії наук і закликав не забувати й «тих, що вступили на шлях марксівської методології» й «прагнуть працювати в цьому напрямку, але досі стояли самотньо»¹⁴².

Здавалося, його тактика й цього разу зазнає успіху. Багалій, який увійшов одразу до трьох кваліфікаційних комісій для виборів академіків з історії, мови й літератури та економіки, домігся обрання дійсними членами ВУАН в історичній секції Слабченка та Яворницького, які врівноважували офіційних кандидатів Яворського й Усевалада Ігнатовського. Самого Багалія обрали головою Історично-філологічного відділу, а його заступником призначили Яворського. Отже, через неповних одинадцять років Багалій знову повернувся до керівництва академічним українознавством, але за яких обставин!

Програма дій нового голови Відділу передбачала подолання «вузького академізму», вихід за межі «так званої апо-

¹⁴⁰ Сергій Єфремов, *Щоденники, 1923–1929* (К., 1997), с. 753.

¹⁴¹ Там само, с. 739.

¹⁴² *Вісті ВУЦВК*, 28 квітня (1929); *Пролетарська правда*, 12 травня (1929).

літичної науки» та «засвоєння ідеології українських працюючих мас»¹⁴³. У складі Історично-філологічного відділу незабаром було створено нову комісію «по вивченню соціально-економічної історії України в зв'язку з історією революційної боротьби в другій половині XVIII–XIX ст.»¹⁴⁴. Її працівниками стали члени Харківської катедри історії української культури: Оглоблин, Полонська-Василенко, Слабченко, а також Яворський і ще деякі науковці. Цим було покладено початок ліквідації історичних установ, які створив Грушевський: їх поділили між Багалієм і Слабченком.

Реорганізація академічної науки відбувалася під зловісний акомпанемент масових арештів у справі так званої «Спілки визволення України», жертвами яких стали, поряд із іншими, працівники ВУАН на чолі з академіком Єфремовим. Стривожене цим керівництво Академії наук поспішило відмежуватися від своїх колег. Багалій разом із академіками Юрієм Корчаком-Чепурківським, Семеном Семковським, Олександром Соколовським, Олександром Палладіним долучився до публічного засудження звинувачених у «контрреволюційній» діяльності вчених. Він зробив відповідні заяви на засіданнях ВУЦВК УСРР, Українського центрального бюро секції наукових працівників, сесії ВУАН. Виступи Багалія, Корчака-Чепурківського та Соколовського радянське керівництво використало, щоби надати видимість легітимності судовому процесові у справі СВУ, розкручуючи далі маховик репресій.

20 січня 1930 р. було заарештовано Багалієвого протеже та близького співробітника академіка Слабченка. Ще більшою несподіванкою для багатьох стала опала «українського Покровського», заступника Багалія в Історично-філологічному відділі Яворського. Кільце навколо Багалія поступово, але неухильно звужувалося. У радянській пресі вже розпочиналася кампанія критики, спрямована персонально проти нього. Молода генерація істориків-марксистів – Федір Ястребов, Сергій Кокошко, Трохим Скубицький – пробувала свої сили на представникові старого покоління, закидаючи

¹⁴³ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 45165.

¹⁴⁴ *Вісник ВУАН*, № 5/6 (1929), с. 44.

йому «псевдомарксизм», брак «пролетарської войовничости» і, зрештою, ворожість до радянської влади.

Про організаційні висновки, що їх могли зробити за таких обставин, Багалій добре знав. Він узявся за перо, аби дати належну відповідь критикам, не розуміючи, що від нього чекають тепер уже не дискусій, не декларацій на підтримку Радянської влади, як було раніше, а безумовної капітуляції, самозречення та каяття. В очах нового, радянського покоління «народної інтелігенції» він виглядав анахронізмом, мало чим відрізняючись від Грушевського і решти представників «буржуазної» науки...

Уже 1930 року установи, що ними керував Багалій, почала заливати брудна хвиля критики та самокритики, нескінченних перевірок, чисток і кадрових перетасувань. Історик втратив становище голови розформованого Історично-філологічного відділу; його відсунули на посаду другого заступника Шліхтера – голови нового, соціально-економічного, відділу ВУАН¹⁴⁵. Чергова реорганізація історичної мережі в Академії наук на початку 1931 року відбувалася вже без участі Багалія.

Хмари збиралися й над улюбленим дітищем ученого – катедрою історії української культури, перетвореною 1930 року на науково-дослідний інститут. Спроба усунути Багалія від керування цією установою в 1930 році виявилася передчасною. Академіку вдалося відстояти свої позиції ціною істотних поступок, зокрема звільнення найкращих працівників: Романовського, Оглоблина, Анатолія Єршова, Миколи Петровського¹⁴⁶. Решта колективу було здеморалізовано. Багалієві довелося вислуховувати гостру критику на свою адресу від найближчих колег і вихованців. Напевне, здогадувався він і про доноси, інспіровані борцями за ідеологічну чистоту. Що міг він цьому протиставити? Волю й сили старого науковця підважила ще більше важка особиста втрата: 1931 року пішла з життя його дружина й найближчий друг Марія Василівна.

Багалій готувався до прилюдного каяття на черговій нараді українських істориків у Харкові в лютому 1932 року. Від

¹⁴⁵ *Вісті ВУАН*, № 6 (1930), с. 4.

¹⁴⁶ ІР НБУВ, від. I, од. зб. 45278, арк. 120–129.

цього його врятувала смерть, що настала 9 лютого 1932 р. від запалення легенів. Не можна не погодитися з Оглоблиним, що за тих справді божевільних обставин ця смерть була символічно своєчасною. «Роль Багалія, – писав його колишній співробітник, – була скінчена. Він зробив усе, що міг, більш того – те, що тільки він – з його вдачею і тактом – міг зробити. У 1932 році було вже зовсім ясно, що ніхто, навіть Багалій, не спроможний врятувати українську історичну науку від більшовицького погрому»¹⁴⁷.

Внаслідок напруженої ідейної боротьби навколо імені Багалія створені ним інституції було зліквідовано, більшість їхніх працівників – морально зламано, а згодом репресовано. Проте учні та колеги Багалія намагалися відстояти його спадщину від остаточного розгрому та знищення. Зробити це можна було, лише відмежувавши Багалія від немарксистської традиції та підкреслюючи його лояльність щодо радянської влади. Саме така тенденція визначила характер публікацій, що їх написали та надрукували в 1930-ті роки Оглоблин, Барвінський, Віктор Дроздовський. Такий підхід до оцінки історичних поглядів науковця, після «кавалерійських» наскоків молодих погромників від науки, утвердився в радянській історіографії.

Ім'я Багалія спокійно згадували у своїх працях радянські історики Уладзімір Пічета, Николай Рубінштейн, деякі інші автори 1940-х років. Це не врятувало його творчу спадщину радянського періоду від заборон. Частина її потрапила до горезвісних «спецхранів». Решта виявилася непотрібною, «застарілою» або «неканонічною». Сам Багалій для радянських істориків став фігурою якщо й не ворожою, то принаймні підозрілою, щодо якої ліпше було перестрахуватися. Напевне, через це в 1950-ті роки в узагальнювальній праці з історії Харківського університету ім'я його колишнього ректора з'явилося в «буржуазно-націоналістичному» ореолі, «припечатане», про всяк випадок, ще й «монархічним» ярликом. Дещо згодом така оцінка навіть перекочувала до «Нарисів історії історичної науки в СРСР», що надали їй програмного характеру.

¹⁴⁷ Олександр Оглоблин, «Пам'яті Дмитра Багалія», с. 103.

Проте «хрущовська відлига» й тимчасова лібералізація політики в українському питанні уможливили відзначення 1957 року 100-річчя з дня народження Багалія скромною, але змістовною публікацією в щойно заснованому «Українському історичному журналі». Автор статті, Іван Бойко, колишній харків'янин, не зміг, ясна річ, обійтися без традиційної згадки про буржуазний націоналізм, тінь якого, на його думку, лягала на Багалія. Проте фактично Бойкова стаття, перша і на кілька десятиріч єдина спеціальна узагальнювальна праця про Багалія, започаткувала реабілітацію науковця в СРСР.

100-річний ювілей Багалія відзначили й за океаном. Українська Вільна Академія наук у США вшанувала його спеціальним засіданням, на якому виступив із доповіддю визначний вчений, колишній Багаліїв співробітник – Олександр Оглоблин. Його промова, густо забарвлена особистими спогадами й надрукована щойно в 1988 році, до сьогодні залишається найцікавішою публікацією про Багалія в науковій літературі. Оглоблин переконливо висловив думку, з якою не можна не погодитися й нині: «Сучасне українське покоління ще не знає й не може як слід оцінити Багалія. Але ті, що прийдуть після нас, дай Боже, щоб вони були кращі, розумніші, щасливіші, ті, які побачать в історичному світлі й перспективі і зрозуміють не тільки саму постать Багалія, але й тих і те, що він по собі залишив, – ті відміряють повною і справедливою мірою діло, яке зробив Дмитро Іванович Багалій»¹⁴⁸.

Попри радянську цензуру, ідеологічні розбіжності й упередження, два автори обабіч «залізної завіси» висловили спільну думку про непересічні заслуги Багалія перед українською культурою та високу наукову вартість його творчої спадщини. Як видно, ім'я історика й після його смерті не розділяло, а об'єднувало українську спільноту.

У Радянському Союзі, особливо після Всесоюзної наради істориків у Москві в 1964 році, було санкціоновано повернення Багалієвих праць до науково-культурного вжитку. Цей процес розтягнувся більше ніж на чверть століття. У ньому взяли участь Віталій Сарбей, Іван Рибалка, Іван Гуржій. Про-

¹⁴⁸ Там само, с. 104.

те перевидання творчої спадщини Багалія стало можливим лише незадовго до падіння радянської системи. На жаль, ні Харківський університет, ані Академія наук УРСР не виявили в цій справі особливої зацікавленості.

Від початку 1990-х років у перебігу регенерації історичної науки в Україні публікації про Багалія почали не лише збагачуватися новими матеріалами, а й супроводжуватися спробами переосмислити його наукову спадщину. Водночас годі не помітити, що нині Багалія частіше згадують, аніж серйозно вивчають. Відчутне зростання кількості авторів, що звертаються до спадщини Багалія, розширення діапазону присвячених йому розвідок мають головний результат: праці історика інколи читають. З'явився навіть своєрідний жанр історичних публікацій «за творами Багалія»: автор переказує чужі матеріали та висновки, але не приховує цього. Зрозуміло, це набагато краще, ніж плагіят, проте надто вже відбігає від нерадянських академічних стандартів.

Інтелектуальної біографії Багалія досі не створено. «Енігматична», за висловом Анни Процик, особистість історика не вкладається до поширених у пострадянській українській історіографії жанрів віктимізації та канонізації. Для них Багалій виглядає фігурою, надто схильною до компромісів. Побачити нові можливості для наукової інтерпретації цієї постаті, а на її прикладі – характеру взаємин між владою та суспільством, способів адаптування інтелектуала в несприятливому для нього соціокультурному середовищі, особливостей советизації гуманістики та наукової творчості в Україні, поєднання національної та регіональної парадигм українського історичного процесу – мабуть, немає кому...

Переяславський комплекс в українській історіографії

«А когда бы ты, Гетманушка,
изволил с нами соединиться,
то бы все сумнительства на сторону...»

«История русов, или Малой России»

Переяславська угода 1654 року є одним із найвпливовіших і найбагатозначніших символів модерної української історії; він охоплює широкий спектр наукових, соціально-політичних і культурних проблем українсько-російських відносин. Інтерпретації цієї події супроводжують розвиток української історичної думки дотепер¹, відіграючи важливу роль у національ-

¹ John Basarab, *Perejaslav 1654: A Historiographical Study* (Edmonton, CIUS, 1982); Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992); Idem, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York, 1993); В. Цибульський, *Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.)* (Рівне, 1993); В. М. Матях, «Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії», *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріали науково-теоретичного семінару* (К., 1995), с. 53–59; В. О. Василенко, *Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії середини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 1995); Zenon Kohut, «In Search of Early Modern Ukrainian Statehood: Post-Soviet Studies of the Cossack Hetmanate», *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 24 (1999), p. 101–112; К. В. Анісімов, *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького в англо-американській історіографії: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 2000); В. І. Маслак, *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд.*

ній самоідентифікації суспільства. Рефлексії навколо Переяславської угоди, особливо за умов національної амбівалентності в Україні та Росії, давно вже важать набагато більше, ніж вона сама. Під цим оглядом «переяславська проблема» чимось нагадує «варязьку»: присвячена їй численна література більше говорить про самих істориків, ніж про об'єкт їхнього вивчення.

Наша мета – коротко розглянути основні тенденції та напрями розвитку української історіографії Переяславської угоди від середини XVII ст. до сьогодні. Основну увагу буде приділено принциповим, концептуально важливим підходам до осмислення цієї події, що охоплює період десь від жовтня 1653 року до березня 1654 року – тобто всі перипетії політичних перемовин, взаємні домовленості сторін і документи, де було сформульовано їхні зобов'язання².

Труднощі в окресленні поняття Переяславської угоди та його використанні істориками та правознавцями обертаються для історіографів науковими дивідендами. Адже після втрати оригінальних документів угода ця існує винятково у просторі суперечливих інтерпретацій, зумовлених як різними політичними інтересами сторін і зацікавлених спостерігачів, так і можливостями історичної науки. Відокремити «Переяславську угоду» від «Переяславської легенди» майже неможливо.

Тісно пов'язана з національною ідентичністю й суспільно-політичною кон'юнктурою, історіографія проблеми розвивалася в постійному діялозі й полеміці передусім тих, кого зачіпала найбільше, – українських і російських авторів. Тому зрозуміти й належно оцінити еволюцію поглядів українських істориків на проблему можна лише в ширшому контексті українсько-російських стосунків.

Офіційна інтерпретація Переяславської угоди, спільна для обох сторін, базувалася на релігійних і політичних кате-

іст. наук (К., 2001); Serhii Plokyh, «The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical debates in the Post-Soviet Era», *Europe-Asia Studies*, vol. 53 (2001), p. 489–505.

² Правомірність застосування терміна «Переяславська умова» чи «договор» до цих подій доводив Михайло Грушевський; див.: Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1 (К., 1996), с. 758.

горіях: наголошувано православну єдність, порушення релігійних прав православних у Речі Посполитій, а також «природну» роль російського царя як протектора православних³. А проте сторони по-різному уявляли характер і перспективи українсько-російського альянсу⁴. «Слабшою ланкою» в українсько-російському діялозі від початку була українська сторона. Можливо, саме тому вона більше турбувалася про те, щоб створити власну версію стосунків із Москвою, або, краще сказати, одразу кілька версій, що відображали «розтятий світ» українського суспільства⁵, взорованого на станові, корпоративні зразки Речі Посполитої.

У кожного стану, з огляду на відмінні соціальні та політичні інтереси, був «свій» Переяслав: козацький, шляхетський, церковний, міщанський і навіть селянський. Гетьманський уряд, як показав Михайло Грушевський, став посередником між різними станами та російським урядом. До того ж він був обмежений територіяльно: Слобідська Україна, заселена переважно українцями, не належала до складу Гетьманату й виступала його політичним опонентом. Відповідно, для слобідських козацьких істориків переяславська тема не мала такого актуального політичного звучання, як для гетьманських.

³ Serhii Plokhy, *Tsars and Cossacks: A Study in Iconography* (Cambridge, MA, 2002).

⁴ Докладніше див.: Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 728–869. З новіших публікацій на цю тему див.: Hans-Joachim Torke, «The Anloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century», *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992), p. 39–66; Zenon Kohut, «Belarus, Russia and Ukraine from the Sixteenth to the Eighteenth Century: An Agenda for the Study of Politics», *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 17 (1992), p. 13–14; Л. Заборовский, «Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования», *Россия–Украина: история взаимоотношений* (М., 1997), с. 39–49; Serhii Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (Cambridge, 2006), p. 203–249; В. М. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665* (К., 2001).

⁵ Наталя Яковенко, «Розтятий світ: Україна-Русь у переддень Хмельниччини», *Сучасність*, № 10 (1994), с. 59–70.

У російському політикумі первісно виникли, за спостереженням Степана Величенка, два основні підходи до інтерпретації приєднання України. Прихильники одного з них, пов'язані з оточенням патріарха Никона, доводили спадкові права царя на українські землі, вважаючи тамтешніх жителів споконвічними підданцями російських монархів. Інші, навпаки, розглядали Україну як завойовану територію, позбавлену відтак будь-яких прав⁶. «Літопис про численні заколоти» (1658) простодушню, за висловом Наталі Яковенко, сповіщав, що цар «з Божою поміччю пополонив Литву, Білу Русь і Малу Русь»⁷.

Певний час обидві тенденції, котрі, відповідно, формували уявлення про українців як «своїх» або «чужих», змагалися між собою. Щоправда, в обох випадках у Москві, а пізніше в Петербурзі документи 1654 року тлумачили як надання нових прав і свобод, а не потвердження колишніх. Тож цар дав – цар мав право й забрати. Проте назагал тогочасна російська історіографія мало цікавилася Україною⁸.

Козацькі чільники проголосили власну, політичну версію подій 1654 року, щойно розірвавши в 1659 році з Московією – в маніфесті, що його розіслав до європейських столиць уряд гетьмана Івана Виговського. В документі йшлося, що Україна прийняла свого часу російську протекцію лише задля збереження та примноження свободи, купленої кров'ю, але Москва порушила укладені угоди, щоб уярмити вільний народ, і тим самим розв'язала йому руки⁹. Інтерпретація подій тут, як бачимо, ґрунтується на традиціях політичної культури Речі Посполитої: легітимність козацької держави виводиться з «прав, здобутих шаблею», а не з релігійної спільности чи царських пожалувань.

⁶ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 87.

⁷ Наталія Яковенко, *Напис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття* (К., 1997), с. 201.

⁸ Л. Н. Пушкарёв, «История в общественном сознании России XVII века», *Вопросы истории*, № 9 (1997), с. 36–47; А. П. Богданов, *От летописания к исследованию: русские историки последней четверти XVII века* (М., 1995).

⁹ Див.: О. М. Апанович, *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі* (К., 1993), с. 84.

Через пів століття цей погляд було повторено в «Конституції» та «Виводі прав України», що їх склав, відповідно, в 1710 й 1712 рр. перший український гетьман на еміграції Пилип Орлик¹⁰, духовий і політичний спадкоємець Івана Мазеппи. Обидва документи трактують українсько-російські взаємини 1654 року як «союзну угоду, укладену між царем Алексеем Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України, з другого» задля збереження прав і вольностей українських станів та суверенітету Української держави, названої «незалежним князівством», проте російська сторона свавільно та безпідставно порушила цю домовленість¹¹.

Поразка політичних угруповань антиросійської орієнтації не дала розвинутися цьому напрямові української політичної думки, який умовно можна назвати самостійницьким, а в термінах пізнішого часу – державницько-національним. Що ж до історіографії, то в другій половині XVII ст. на Україні не було створено жодного цілісного тексту, що містив би розгорнутий опис або спробу осмислення Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та одного з її результатів – Переяславської угоди¹².

Український уряд спершу приховував від громади зміст своїх домовленостей з Росією та не документував перемовин. Пізніше громадянська війна, що поглинула Україну після смерті Богдана Хмельницького, не дала популярності головному творцеві українсько-російського союзу, архітекто-

¹⁰ Про світогляд і творчість Пилипа Орлика див.: О. П. Трофимук, *Творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (1642–1714): Автореф. дис. ... канд. філол. наук* (К., 1996); О. В. Кресін, *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук* (К., 2001).

¹¹ Цит. за виданням: О. М. Апанович, *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*, с. 273.

¹² Ю. А. Мицик, 1) «Перший український історико-політичний трактат», *Український історичний журнал*, № 5 (1991), с. 129–138; 2) «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців», *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)* (Л.–Люблін, 1996), с. 31–44.

ві Переяславської угоди в широких верствах суспільства¹³. Глибоке розчарування та песимізм, породжені страхітливою Руїною (а не лише «лінощі», які закидало своїм попередникам наступне покоління українських істориків на початку XVIII ст.), не надихали «війнолюбних» істориків і їхніх читачів, які жадали героїчних перемог.

Одним із наслідків Руїни стали політичний розкол України, поступове звуження обривів соціальної та культурної еліти на підросійському Лівобережжі, засвоєння нею елементів російської політичної культури. Обставини суспільно-політичного життя Лівобережної України другої половини XVII ст., головним із яких ставало перебування у складі Росії, підштовхували українську еліту до творення нової, про-російської парадигми українського історичного процесу, що мала б заступити інші.

Першою відгукнулася на цю потребу освіченіша та краще підготована до подібних завдань верства – київське православне духовенство¹⁴. Воно глибше за інших розуміло євангельську притчу про те, що господар винограднику нагороджує кожного працівника однаково незалежно від того, коли той став до роботи, в цьому випадку – прийшов до «свого» Переяслава. Саме в церковному середовищі у другій половині XVII ст. виникла пам'ятка, яка містила нову, допасовану до нових реалій концепцію історії «Русі» («Росії») – земель колишньої Давньоруської держави. Йдеться про славнозвісний київський «Синопис» 1674 року, котрий виробив канонізовану в Росії майже на ціле століття загальну схему історії *Rex Slavica Orthodoxa*¹⁵.

¹³ Ю. А. Мицик, 1) «Перший український історико-політичний трактат»; 2) «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців».

¹⁴ М. П. Корпанюк, *Розвиток українського крайового (монастирсько-церковного) літописання XVI–XVIII ст.: тематика, проблематика, стилі: Автореф. дис. ... доктора філол. наук* (К., 1997).

¹⁵ І. О. Тарнопольська, *Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 1998); Дж. Джіраудо, «“Русское” настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля», *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, т. 1 (К., 1992), с. 92–103; І. В. Жиленко, *Синопис Київський* (К., 2002).

На подив наступних поколінь українських істориків, у цьому творі не було жодної згадки про Визвольну війну, Богдана Хмельницького та Переяславську угоду 1654 року. В оцінках і поясненнях цього історіографічного парадокса¹⁶ серед академічної спільноти, мабуть, ніколи не буде консенсусу. Простіше, на нашу думку, погодитися, що освічені автори київського «Синопису» створювали оновлену версію ранньомодерної православної нації – «слов'яноруського народу», який інколи ще звать «східнослов'янським» або «загальноруським». Це й була та «велика російська нація», до якої належали всі регіональні й етнічні «відгалуження» на обширі, де читали церковні книги «слов'янською» мовою та хрестилися справа наліво. Переяславська угода 1654 року в цьому контексті не цікавила церковних істориків так само, як не цікавила свого часу Люблінська унія 1569 року – обидві події нічого не додавали до накиданої широкими мазками релігійної картини православного світу.

В іншому важливому творі української церковної історичної думки, «Хроніці з літописців стародавніх» Теодосія Софоновича, маємо вже першу у православній церковній історіографії згадку про події Визвольної війни та Богдана Хмельницького. З нашого погляду, позиції авторів «Синопису» та «Хроніки» не суперечать одна одній. Софонович, налаштований доволі прохолодно до козацького гетьмана¹⁷,

---

¹⁶ Степан Величенко вважає, що «Синопис», за всієї плутаности й суперечливости, все-таки є витвором української історичної думки і не може правити за приклад «національної капітуляції», бо початкова мета його автора полягала в обґрунтуванні ідеї української автономії (Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 147–148). Діаметрально протилежної думки в цьому питанні дотримується Ігор Шевченко; див.: Ihor Ševčenko, *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century* (Edmonton, 1996), p. 191–192. Зенон Когут схиляється до думки про суто інструментальний характер «Синопису», зумовлений нагальною потребою залучити Росію до українських справ; див.: Зенон Когут, «Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті – 1860-ті роки)», *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 5 (X., 2002), с. 10–11.

¹⁷ Докладніше див. передмову Юрія Мицика та Володимира Кравченка до видання: Феодосій Софонович, *Хроніка з літописців стародавніх* (К.,

наголошує факт присяги українського козацтва та міщанства на вічне підданство російському цареві¹⁸.

Подібним настроєм перейнято так званий літопис Самовидця – анонімний історичний твір, написаний, імовірно, у другій половині XVII – на початку XVIII ст.¹⁹. Більшість дослідників вважають його автором служителя православної церкви, колишнього козацького урядовця шляхетського походження Романа Ракушку-Романовського²⁰. Хоча Самоvideць приділив подіям козацької війни далеко більше уваги, ніж Софонович, у нього небагато спільного з пізнішими панегіристами козацької героїки та воїнської слави²¹. Історик засуджував Богдана Хмельницького за союз із Кримом і «пиху», котра завадила йому піти на угоду з польським королем, але водночас підкреслював, що присягу на вічне підданство російському монархові гетьман, козацтво та поспільство склали з великою охотою.

Після юридичного підпорядкування українського духовенства російському патріархатові й занепаду української козацької держави внаслідок поразки повстання Івана Мазепи головним репрезентантом української історичної думки XVIII ст. стала козацька історіографія²². Наталя Яковен-

1992), с. 33. Пор.: Ю. А. Мицик, «Кройніка о землі Польской» Ф. Софоновича про возз'єднання України з Росією», *Український історичний журнал*, № 6 (1979), с. 119–121.

¹⁸ Феодосій Софонович, *Хроніка з літописців стародавніх*, с. 231.

¹⁹ М. Петровський, *Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Дослідди над літописом Самовидця* (Х., 1930); М. С. Грушевский, «Самовидец Руины и его позднейшие отражения», *Труды Института славяноведения АН СССР*, т. 1 (1932), с. 157–192; John Basarab, *Perejaslav 1654*, р. 62–65.

²⁰ М. Петровський, *Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Дослідди над літописом Самовидця* (Х., 1930); М. С. Грушевский, «Самовидец Руины и его позднейшие отражения», *Труды Института славяноведения АН СССР*, т. 1 (1932), с. 157–192; John Basarab, *Perejaslav 1654*, р. 62–65.

²¹ John Basarab, *Perejaslav 1654*, р. 64. Про подібність поглядів Софоновича та Ракушки-Романовського пишуть також Юрій Мицик і Володимир Кравченко (див.: Феодосій Софонович, *Хроніка з літописців стародавніх*, с. 33).

²² Узагальнювальні праці: М. Грушевский, «Об украинской историографии XVIII в.: Несколько соображений», с. 215–223; Я. І. Дзи-

ко не без підстав іменує її «публіцистикою, вбраною в шати історієписання»²³. Найвизначніші її твори – літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка, анонімний «Короткий опис Малої Росії» – постали у зв'язку з боротьбою за збереження прав і свобод козащини під владою російського монарха.

Українські дослідники інколи наголошують на тому, що пізніша козацька історіографія стала, до певної міри, відповіддю на ігнорування козацької тематики церковними авторами. Мені важко погодитися з такою думкою. Жоден із козацьких істориків не виступав проти релігійної концепції «русько-слов'янського» народу, а лише прагнув чіткіше окреслити місце світської «козацької нації» та її держави у новому культурному контексті, що його витворив «Синопис»²⁴. Малоросію-Русь поряд із Великоросією-Руссю зображувано

ра, «Українські літописи XVI–XVIII ст. у радянській історіографії», *Історичні джерела та їх використання*, вип. 3 (К., 1968), с. 177–189; Ю. А. Мыцык, *Украинские летописи XVII века: Учебное пособие* (Днепропетровск, 1978); Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык, «Украинские летописи», *Вопросы истории*, № 10 (1985), с. 81–94; Е. Апанович, *Рукописная светская книга на Украине в XVIII в.* (Киев, 1983); О. Апанович, «Козацькі літописці», *Неопалима кутина*, № 5–6 (1995), с. 171–186; М. П. Корпанюк, *Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище* (К., 1997); С. З. Заремба, «Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст.», *Український історичний журнал*, № 10 (1978), с. 43–52. Про літописи в контексті національної ідентичності див.: Frank E. Sysyn, «Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690», р. 393–423; idem, «The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity», *Harvard Ukrainian Studies*, vol. XIV (1990), р. 593–607; idem, «The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology», *Social Research*, no. 4 (1991), р. 845–864; Валерій Шевчук, «Малі українські літописи, хроніки та діаріуші», *Київська старовина*, № 6 (1993), с. 17–20.

²³ Наталя Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* (К., 2005), с. 438.

²⁴ Про поняття малоросійської ідентичності див.: Zenon Kohut, «The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding», *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 10 (1986), р. 559; Serhii Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations*, р. 299–302, 326–353.

рівноправною частиною «русько-слов'янського» політично-релігійного простору з покликанням на новий титул російського царя («Всієї Великої та Малої Росії»), а інколи й на російський герб у вигляді двоголового орла.

Сергій Плохій вважає, що козацька історіографія стала реакцією на ліквідацію Гетьманату Петром I у 1722 році: «Через двадцять років після Полтавської битви (1709) переяславський міт став історичним підґрунтям для козацьких спроб відновити “права й привілеї”, гарантовані “статтями Богдана Хмельницького”. Цей міт допоміг козацькій еліті відновити не лише деякі зі своїх прав та привілеїв, а й власне інститут гетьманства, скасований Петром I після смерти наступника Мазепи гетьмана Івана Скоропадського (1722)»²⁵. Проте назагал культ Богдана Хмельницького, який почала створювати козацька історіографія після Полтавської битви 1709 року, можливо, не розвинувся б так швидко, якби йому не протистояла фігура Івана Мазепи, затаврованого Російською православною церквою. Недарма мотиви релігійної спільності українців та росіян набули в козацькій історіографії такої ж ваги, як і мотиви взаємної політичної угоди.

Найвпливовішим витвором козацької малоросійської історіографії можна вважати так званий літопис Григорія Грабянки, що постав після Полтавської битви 1709 року²⁶. Його автор, розповідаючи, «чому Хмельницький пішов у підданство до росіян», наголошував релігійну спільність двох народів, підкреслюючи, що до контактів з царем гетьмана спонукали потреба мати союзника у війні, зрадливість і підступність татар, а також тиск «сіроми», невдоволеної його соціальною політикою. Москву, зі свого боку, влаштувала

²⁵ С. Плохій, «Гадяч 1658: Творення міту», *Гадяцька унія 1658 року* (К., 2008), с. 282.

²⁶ С. Наріжний, *«Действия презельной брани»* (Прага, 1938); Ю. М. Луценко, 1) «Літопис Грабянки в працях дожовтневих дослідників», *Радянське літературознавство*, № 8 (1988), с. 64–72; 2) «Літопис Грабянки як твір барокової історіографічної прози», *Радянське літературознавство*, № 9 (1989), с. 46–52. Див. також вступ Юрія Луценка до видання: *Hryhorij Hrabianka's "The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj"* (Cambridge, Mass., 1990), р. XLV–LXXV; Serhii Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations*, р. 344–353.

перспектива приєднання до власних володінь «козаків зі своїми землями та князівствами»²⁷.

Грабянка вважав, що перейти під цареву оруду гетьман остаточно вирішив разом зі старшиною після битви під Жванцем 1653 року. Літописець підкреслював, що цей крок підтримали не лише козацьке військо, а й усі інші стани суспільства, склавши присягу на вірність російському монархові. За словами історика, весь «малоросійський народ по обох берегах Дніпра» зробив це з великою охотою та радістю, сподіваючись на спокійне й тихе життя під орудою православного володаря²⁸. Зрозуміти ці твердження можна лише у відповідному історичному контексті, коли Гетьманат опинився перед загрозою повного знищення від руки аж ніяк не тихого й не спокійного царя²⁹.

У Грабянчиному зображенні перехід України під владу російського монарха відбувся на певних умовах, зафіксованих у жалуваній грамоті на вольності війську, привілеї на права та повинності кожній людині «на вічні часи»³⁰. Грабянка навів лист, із яким гетьман звернувся до царя, прохаючи потвердити права та вольності козацького війська, і царську жалувану грамоту з 14 пунктів (очевидно, в редакції 1659 року), але не згадав про окремі привілеї шляхті.

Інший тогочасний козацький історик Самійло Величко у своєму фундаментальному творі також приділив спеціальну увагу Переяславській угоді³¹. Подібно до свого попередника,

²⁷ *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* (К., 1992), с. 72.

²⁸ Там само, с. 92.

²⁹ Сергій Плохій вважає, що ця картина минулого виникла внаслідок не так поразки Івана Мазепи, як ліквідації гетьманської посади Петром I у 1722 році; див.: Serhii Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations*, р. 344.

³⁰ *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки*, с. 96.

³¹ Про достовірність цього твору див.: Н. О. Герасименко, «Історичні події 1648–1657 рр. в Україні у висвітленні С. В. Величка», *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень* (К., 1995), с. 5–59. Про літературний аспект літопису: В. О. Соболев, *Літопис Самійла Величка як явище українського літературного барокко: Автореф. дис. ... доктор філол. наук* (К., 1996); Б. Небесьо, «Скільки прози може бути в козацькому літописі? (Фіктивні світи “Сказання о войне козацкой...” Самійла Величка)», *Слово і час*, № 9 (1993), с. 22–30; В. Шевчук, «Про давню українську прозу, зокрема про літописи. (Кілька міркувань

він підкреслював легітимність і правомірність переходу козацької держави під російську протекцію³². Проте, на відміну від Грабянки, Величко більше наголошував правовий, договірний бік питання. Крім того, автор став першим і чи не єдиним з українських істориків, який вивів повноправним учасником перемовин запорозьке козацтво.

Запорозька Січ, яка у Величковому літопису відіграє роль основного гаранта й охоронця козацьких прав і свобод, нібито підтримала Богданове рішення про «монарший союз і протекцію», але звертала гетьманову увагу, щоб у писаних пактах не було «чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам та вольностям»³³, і багатозначно натякала на потребу «чинити мудро, але заглядати наперед»³⁴. Навіть після ознайомлення з царськими жалуваними грамотами запорожці, волею автора, просять надіслати їм письмовий текст угоди. Так Величко першим з українських істориків порушив проблему автентичності документів Переяславської угоди. Його тезу про активну участь Запорозької Січі в укладанні українсько-російського союзу засвоїв у другій половині XIX ст. Дмитро Яворницький.

Величко вважав, що умови «союзу» було підготовано та проголошено ще в Переяславі та скріплено присягами сторін. Російський посол Бутурлін нібито «проголосив під клятвою таке монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних її прав і вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами та скарбами»³⁵.

з приводу статті Б. Небесю «Скільки прози може бути в козацькому літописі?», *Слово і час*, № 10 (1993), с. 57–65. Див. також: Frank E. Sysyn, «'The Nation of Cain': Poles in Samiilo Velychko's Chronicle», *Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut* (Edmonton–Toronto, 2005), р. 443–455; Serhii Plokyh, *The Origins of the Slavic Nations*, р. 344–353.

³² Самійло Величко, *Літопис*, т. 1 (К., 1991), с. 128

³³ Там само, с. 134.

³⁴ Там само, с. 136.

³⁵ Там само, с. 137.

Величкове твердження про скріплені клятвою гарантії, що їх російська сторона надала українцям у Переяславі, справило великий вплив на подальшу українську історіографію. Його поділяв, зокрема, в середині XIX ст. Микола Костомаров³⁶.

Сучасний канадський історик Степан Величенко зауважує, що обидва повищі козацькі автори не згадують про патримоніальні права російської сторони на українські володіння³⁷. Проте, судячи з їхніх текстів, вони й не заперечували подібних претензій, тим паче, що козацький провід, коли вірити російським джерелам, які навів Грушевський, готовий був їх визнати ще під час Переяславської ради³⁸. За політичних обставин, у яких розвивалися українсько-російські взаємини у XVIII ст., тему Переяславської угоди й етнічної спорідненості українців і росіян козацькі історики використовували для обґрунтування автономного статусу Гетьманату в імперії³⁹.

Подібна концепція малоросійського козацького автономізму, що не суперечив імперському православному патріотизмові, лягла в основу багатьох редакцій анонімного «Короткого опису Малої Росії»⁴⁰, популярного віршованого діалогу «Розмова Великої Росії з Малоросією», що його склав 1762 року Семен Дівович «на честь, славу й захист усієї Малоросії»⁴¹, та

³⁶ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1 (К., 1996), с. 752–753.

³⁷ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 215.

³⁸ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1 (К., 1996), с. 736.

³⁹ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 215–216.

⁴⁰ Див., наприклад: М. Горбань, «Записка о Малой России» О. Шафонського», *Науковий збірник історичної секції ВУАН*, № 26 (1926), с. 143–144.

⁴¹ «Хмельницький, созвав войско своё и ободря, / Российскому государю себя известил, / Ему со всею Украинаю поддал и покорил / И пред российским боярином Бутурлином / В Переяславе тогда ж присягнул вечно в том. / Алексей Михайлович, самодержец славный, / Добровольной поддачи видя мой знак явный, / Монаршую грамоту вольностям доставил, / Все прежние статьи утвердил и восставил». В іншому місці: «Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь. / [...] Не тебе, Государю твоему поддалась, / [...] Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, / Но государь твой и мой общий повелитель» (*Українська література XVIII ст.* (К., 1983), с. 394). Крім того, Малоросія дорікає Великої Росії, що та не допомагала їй у війнах із татарами та поляками.

«Короткого опису про козацький малоросійський народ» Петра Симоновського (1765)⁴² – першого, на Величенкову думку, козацького історика, який дав детальну характеристику українсько-російських стосунків з автономістських позицій⁴³.

У другій половині XVIII ст., в обставинах російської централізаційної політики козацька історіографія розщеплюється. Поряд з автономістською течією виникає інтеграціоналістська, представники якої описували українсько-російські відносини з позицій підкресленої лояльності щодо російського престолу, виправдовуючи поступове обмеження козацької автономії російським урядом. До їхнього кола Величенко зараховує, зокрема, Василя Рубана, Олександра Безбородька, Михайла Антоновського⁴⁴. Характерно, що саме в цьому колі визріла ідея публікації популярної пам'ятки української світської історичної думки XVIII ст. – «Короткого опису Малої Росії», що побачив світ за редакції Безбородька в 1777 році.

Поряд із козацькими концепціями українського історичного процесу серед української еліти другої половини XVIII ст. почали розвиватися інші, альтернативні. Деякі погляди на війну під проводом Богдана Хмельницького, висловлені раніше в «Літописі Самовидця», виявилися суголосними настроям української шляхти, провідним ідеологом якої став Григорій Полетика – громадський діяч і прихильник системи шляхетської демократії за взірцем Речі Посполитої, який відстоював права та вольності українського нобілітету в зреформованій Російській імперії⁴⁵. Працюючи в Комісії для складання проекту нового Уложения, він скомпонував історико-юридичний трактат, в якому спробував дослідити правові підстави перебування України у складі Росії з 1654 року⁴⁶.

⁴² П. Симоновский, *Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах* [...] (М., 1847).

⁴³ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 153.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 155.

⁴⁵ Докладніше див.: Т. Ф. Литвинова, *Суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX віків: Григорій і Василь Полетики. Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 1992).

⁴⁶ Див. докладніше: Григорій Полетика, «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикою Польскою и на каких договорах подалася Российским государям, и патриотиче-

На думку історика, Богдан Хмельницький, маючи широкий вибір протекторів, схилився на бік Росії, керуючись релігійними міркуваннями. Полетика доводив, що договірні статті, які козацьке військо уклало з російським урядом, передбачали збереження за кожним станом тих прав і вольностей, які їм свого часу надали колишні монархи. Проте козацькі гетьмани, починаючи з Богдана Хмельницького, прагнули узурпувати владу, порушували права шляхти й міщанства і тим започаткували всі подальші негаразди України. Таким чином саме українські гетьмани в зображенні Полетики виступали основними порушниками переяславських домовленостей 1654 року.

Ще суворішим у ставленні до історичної спадщини Гетьманату виявився представник української козацької еліти, чиновник на російській службі Афанасій Шафонський. У «Топографічному опису Чернігівського намісництва» (1786) він зобразив війну під проводом Богдана Хмельницького в темних барвах, які до того використовували польські шляхетські історики. Для Шафонського Хмельниччина була повстанням свавільної черні, що складалася з малокультурного козацтва та селянства⁴⁷. Захопивши владу, голота узурпувала права дворянства, міщанства й монастирів, охрестивши «малоросійською вольністю» такий стан справ у суспільному житті, коли кожен «те робив, що хотів»⁴⁸. У 1654 році Хмельницький, до якого автор «Опису» ставиться без найменшого пієтету, лише повернув російським монархам у вічне підданство ті землі та населення, що й так належали їм за законом. Шафонський навіть не згадав про договірний характер українсько-російських відносин і домовленості між обома сторонами в Переяславі та Москві. Його позиція, що являла альтернативу козацької історіографії, вирізнялася навіть

ское рассуждение, каким образом можно бы оную так учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав её и вольностей», ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 160 м/115.

⁴⁷ Афанасий Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено* (Киев, 1851), с. 59–60.

⁴⁸ Там же, с. 65–66.

на тлі офіційної російської історіографії, що загалом прохолодно ставилася до козацької державності та її очільників.

Російська дворянська історіографія Переяславської угоди в середині й другій половині XVIII ст. була позбавлена урочистості й схильності до панегіриків, притаманних козацьким авторам. Російські історики демонстрували кращу обізнаність із джерелами й тогочасними методами їх інтерпретації. Документальна база, яку вони створили для висвітлення подій української історії та українсько-російських узамин середини XVII ст., видається набагато ширшою, ніж та, якою диспонували їхні українські сучасники. Росіяни, йдучи за політикою уряду, засвоюючи нові, просвітницькі уявлення про державність і націю, спрямовували свої зусилля на заперечення ідеї української етнічної окремішності і станового козацького автономізму. У працях Георга Фридриха Міллера, Івана Болтіна й деяких інших істориків обґрунтовано думку, що російські монархи мали споконвічне право на Україну, та позаяк Богдан Хмельницький добровільно перейшов у вічне підданство російському цареві, той лишив новим підданцям їхні привілеї⁴⁹. Автор однієї з навчальних книг російської історії, Іван Нехачин, додавав, що російська сторона хоча й мала незаперечні права на Україну, але погодилася прийняти її в підданство лише під тиском обставин⁵⁰.

На відміну від українських козацьких істориків, що створили справжній культ Богдана Хмельницького, російські автори спершу не мали особливого пієтету щодо особи гетьмана. Міллер підкреслював, що на початку війни Хмельницький не збирався ставати російським підданцем і певний час вичікував, кого обрати своїм протектором – Туреччину чи Росію⁵¹. Станіслав Зарульський взагалі не визнавав за українським гетьманом права на самостійну зовнішню політику – мовляв, той був не «володарем», рівним іншим монар-

⁴⁹ Г. Ф. Миллер, 1) «Краткая выписка о малороссийском народе», *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, № 5 (1847), с. 70; 2) «О начале и происхождении козаков», *Сочинения и переводы*, апрель (1760), с. 302.

⁵⁰ И. Нехачин, *Новое ядро российской истории*, ч. 2 (М., 1795), с. 315.

⁵¹ Г. Ф. Миллер, *Исторические сочинения о Малороссии* (М., 1846), с. 11.

хам, а лише «партикулярною людиною», підданцем свого по-вельителя⁵².

З часом, проте, позиція російської сторони у ставленні до Богдана Хмельницького та української історії загалом стала збалансованішою. Це було пов'язано передусім з успішною інтеграцією України до Російської імперії та зближенням позицій української та російської соціальних еліт. Обґрунтування споконвічного права російських монархів на володіння Україною у російських авторів кінця XVIII – початку XIX ст. уже поєднувалося із засвоєнням окремих елементів української козацької історіографії.

Так, російський генерал і український поміщик Олександр Рігельман, автор компілятивної рукописної праці «Літописна оповідь про Малу Росію [...]» (1787), засуджуючи «коловратства» козаків, позитивно оцінював їхні подвиги в боротьбі з татарами й поляками та підносив Богдана Хмельницького. Там, де його попередник Міллер бачив лише безпринципне вагання між Москвою та Стамбулом, Рігельман, навпаки, спостеріг хитрий дипломатичний маневр в інтересах Росії.

Вписати українську тему до нового російського історичного нарративу на початку XIX ст. судилося іншому російському авторові, Дмитрієві Бантишу-Каменському, послідовнику офіційного імперського історіографа Николая Карамзіна⁵³. Бантиш створив першу в Російській імперії капітальну дослідницьку працю з історії України, що вийшла кількома виданнями впродовж 1822–1904 рр. і довго вважалася найуспішнішою синтезою російського імперського патріотизму з його малоросійським відповідником.

Бантиш-Каменський розумів події 1654 року в Переяславі як повернення законної спадщини російських монархів, приєднання «добровільно улеглого одновірного народу»

⁵² *Чтения в обществе истории и древностей российских*, № 8 (1848), с. 16.

⁵³ Див. про нього: В. В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)* (Х., 1996), с. 226 та ін.; О. В. Ясь, «“Свій” серед “чужих”, “чужий” серед “своїх”». «История Малой России» Д. Бантиш-Каменского у світлі українсько-російського культурного перехрестя», *Український історичний журнал*, № 2 (2009), с. 160–194.

й безперечний дипломатичний успіх російського уряду, який домігся свого без кровопролиття й «найменших на те царських витрат»⁵⁴. Водночас історик дав блискучу характеристику Богданові Хмельницькому як «великій людині, вірному підданцеві государя, такому ж хороброму полководцеві, як і вправному політикові»⁵⁵. Відтоді український гетьман увійшов до кола найвидатніших російських історичних діячів.

Своїми науковими якостями Бантишева праця перевершувала все, що написали на відповідну тему раніше як російські, так і українські автори, передусім завдяки широкому використанню архівних джерел, вперше запроваджених до наукового обігу. Історик прагнув об'єктивності й не уникав контроверсійних подробиць українсько-російських перемовин і їхніх наслідків, першим повідомивши про інцидент у переяславській церкві під час складання присяги українською стороною, опозицію київської митрополії рішенням Переяславської ради, дипломатичні заходи Хмельницького, які, на думку автора, суперечили переяславським домовленостям⁵⁶.

«Історія Малої Росії» назагал відповідала політичній орієнтації тієї частини української еліти, яка давно й безумовно зробила свій вибір, перейшовши на позиції імперського лоялізму. Проте Бантишів підкреслений об'єктивізм у поєднанні з централістською концепцією не могли задовольнити патріотичних почувань нащадків малоросійського козацтва: що далі відходила в минуле козацька доба, то більше вона видавалася сповненою героїки та подвигів, воєнної слави та звитяги. Своєю чергою, Гетьманат, попри просвітницьку критику з боку істориків другої половини XVIII ст., почав у першій половині XIX ст. ретроспективно набувати рис «справжньої» державности.

Найяскравішим зразком нової української історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. стала анонімна «Історія русів» – апологія українців, писана в полемічній формі у традиціях козацької історичної літератури⁵⁷. З усіх тогочасних

⁵⁴ Д. Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства* (Киев, 1993), с. 208.

⁵⁵ Там же, с. 220.

⁵⁶ Там же, с. 214–215.

⁵⁷ В. В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи націо-*

українських істориків автор «Історії русів» чи не найліпше орієнтувався у міжнародних справах. Він постійно звертався до концепцій політичної рівноваги держав, нейтралітету, протекторату, міжнародного права, національних державних інтересів, описуючи українську минувшину з найдавніших часів і прагнучи явити свою батьківщину повноправною учасницею життя Європи. Можна стверджувати, що ніхто з українських істориків XVIII ст. не зумів досягнути особливості геополітичного становища й досвід міжнародних узаємин козацької України з сусідніми державами на такому рівні, як автор «Історії русів».

Історик був свідомий, що в тогочасній геополітичній ситуації Україна не могла дотримуватися нейтралітету і мусила постійно вирішувати життєво важливу проблему зовнішньополітичного вибору – точніше, протекції. З усіх варіантів, над якими міркував невідомий автор, найоптимальнішим йому видавався російський протекторат за умови збереження «споконвічних» прав і свобод української козацької держави та її станів. Відповідно, проблема українсько-російських стосунків та їхнього втілення – Переяславської угоди – стала однією з центральних в «Історії русів»⁵⁸.

В осмисленні цієї проблеми автор далекий від категоричності. Він зважає різноманітні «за» і «проти», вкладає до уст своїх персонажів суперечливі рекомендації, описує альтернативні версії розвитку подій, поки не доходить висновку, що російський вибір для України XVII ст. був найменшим злом⁵⁹. Цей погляд на короткий час відродиться в українській історі-

---

нального Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) (Х., 1996); Наталя Шліхта, «Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики “Історії русів”», *Молода нація*, № 1 (2000); Serhii Plokhly, «Ukraine or Little Russia? Revisiting an early Nineteenth-Century Debate», *Canadian Slavonic Papers*, nos. 3–4 (2006), p. 335–353.

⁵⁸ На жаль, мені залишилася неприступною спеціальна стаття на цю тему: Панас Феденко, «История Руссов” та Переяславський договір», *Український збірник*, кн. 9 (Мюнхен, 1957), с. 108–150. У своїх висновках я базуюся на власних попередніх студіях; див.: В. В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*.

⁵⁹ *История русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского* (М., 1846), с. 135.

ографії 1930-х років і дотриває до кінця ХХ ст. Додаткової переконливості йому мали надати гострі антипольські інвективи, які акумулювали все негативне, що говорили на адресу Польщі козацькі літописці.

Опис передумов, перебігу та результатів Переяславської ради в «Історії русів» сповнений патріотичної тенденційності, суперечливості й драматизму. Ініціатором українсько-російського союзу тут виведено російську сторону, яка запобігає перед Богданом Хмельницьким у пошуках військової та політичної підтримки. Українська громада у своїх почуваннях щодо Росії, як запевняє автор, не була одностайною. Старше покоління виступило за російський протекторат, мотивуючи своє рішення передусім релігійними міркуваннями. Молодь, навпаки, жорстко критикувала російські порядки та висловлювалася за союз із Туреччиною⁶⁰.

У своєму опису й осмисленні українсько-російських узамин до й після Переяславської угоди автор «Історії» звернувся до тих аспектів, які українська історіографія засвоїла та розвинула щойно у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Один із них пов'язано з культурною відмінністю між українцями та росіянами, яку автор простежив на побутовому та соціальному рівнях, а другий – з ідеєю пріоритету національних інтересів у сфері міжнародних відносин.

Зважаючи мотиви релігійної спільності українців та росіян і національні інтереси кожної зі сторін, автор «Історії» вагається, якому з них віддати перевагу. Проте коли Богдан Хмельницький ухвалює політичне рішення, виходячи з релігійних міркувань, він, на думку автора, поступається політичним прагматизмом на догоду традиції. Привертає увагу, що анонімний автор першим поставив під сумнів постулат релігійної спільності двох народів, вказавши на розбіжності у їхніх релігійних практиках.

Потракування Переяславської угоди в «Історії русів» вражає історіософською новизною. Автор першим наважився оголосити угоду 1654 року договором рівноправних держав, поєднанням «рівних з рівними і вільних з вільними», потвердженим присягою спершу російської, а потім і україн-

⁶⁰ Там же, с. 118–119.

ської сторін і зафіксованим у статтях, укладених і підписаних, звісно ж, не в заштатному Переяславі, а в гетьманській столиці, славному місті Чигирині⁶¹ й пізніше лише зратифікованих царем.

Цікавою в цьому зв'язку видається проблема археографічної інтерпретації документів угоди, яку в українській історіографії раніше порушив лише Величко. Автор «Історії русів» дає зрозуміти, що йому відомий справжній текст договору та царських грамот, оригінали яких зберігалися нібито понад сто років в архіві «Малоросійського трибуналу», але потім, у часи Єкатерини II, внаслідок кількох змін українського уряду й підступних дій «антипатріотів народних», опинилися в іншому, таємному сховищі⁶².

Це пояснює, чому самим статтям (чи пак побіжному переказу переяславської/чигиринської угоди) в «Історії» відведено якихось пів сторінки⁶³. Мітологема «Великого льоху» із замкненою в ньому «сокровенною правдою» української історії відтоді надійно ввійде до національної свідомости українців, постійно провокуючи конфлікт між «силою правди» і «силою факту».

Безперечно, якийсь текст так званих статей Богдана Хмельницького був відомий авторові «Історії русів», бо його списки зберігалися чи не в кожній освіченій козацькій родині. Проте інтерпретація цього документа у творі вийшла за межі історіографічної традиції. Невідомий історик визнав кардинальною помилкою гетьманського уряду введення до статей окремого пункту, що забезпечував права української шляхти. Та, на його думку, скористалася з цього, щоб узурпувати владу в країні та принизити козацтво – справжню, «природну» українську еліту⁶⁴.

В «Історії русів» цю мітичну шляхту сумнівного походження зображено справжнім злим демоном української історії, відповідальним за всі негаразди у країні після смерті Хмельницького. Автор «Історії», не без затаєної іронії при-

⁶¹ Там же, с. 119–120.

⁶² Там же, с. 122.

⁶³ Там же, с. 120.

⁶⁴ Там же, с. 120–121.

крившися іменем шляхетського ідеолога Григорія Полетики, здається, полемізує саме з ним.

Загалом Переяславська угода в «Історії русів» виглядає такою, якою могла чи мала б бути, але цей образ безнадійно розходився з відомими історичними фактами. Його витворила уява автора відповідно до патріотичних почувань тієї частини українського суспільства, яка зберігала певний сентимент до козацької старовини в обставинах дедалі потужнішого впливу модерної просвітницької культури⁶⁵.

Характерно, що в такому вигляді Переяславська угода втілила в авторовому розумінні ідеальну модель українсько-російських стосунків. Усі інші, альтернативні проєкти, зокрема Гадяцьку унію, у творі відкинута й засуджена. Автор, дарма що вихований на світських ідеалах, не зумів остаточно перебороти традиційне для малоросійської ранньомодерної ідентичності уявлення про «незлитний і нероздільний» Рах Orthodoxy на чолі з єдиним монархом. У своєму творі він писав не лише про «дві Росії», а й навіть про «з'єднану націю» та «з'єднану Росію»⁶⁶, хоча в ієрархії двох компонентів – малоросійського та великоросійського – віддавав перевагу своїй батьківщині. Та це не завадило «Історії русів» справити винятковий вплив на українську національну історичну думку всього XIX ст.

Близький своїм патріотичним спрямуванням до «Історії русів» сучасник автора цього твору – історик Олекса Мартос. На жаль, про нього немає згадки в загальних працях з історіографії Переяславської угоди. І це не дивно – адже від Мартосової п'ятитомної «Історії України та козаків», написаної в 1818–1822 рр., збереглося лише кілька опублікованих фрагментів, в одному з яких ідеться про угоду 1654 року⁶⁷.

На думку історика, Богдан Хмельницький звернувся по допомогу до Москви під тиском складних обставин, у яких

⁶⁵ Інший погляд на підставові риси світогляду автора висловлено у статті Наталі Шліхти «Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики “Історії русів”».

⁶⁶ *История русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского*, с. 121–122.

⁶⁷ «Отрывок из Истории Малороссии, соч. А. Мартосом», *Сын Отечества*, № 12 (1823), с. 214–223.

опинилася Україна, а також керуючись релігійними мотивами. Хоча український історик і згадував при цьому про «священне з'єднання дітей однієї матері»⁶⁸, але наголошував переважно правові та політичні аспекти події. Цікаво, що Мартос одним із перших серед українських авторів у цьому зв'язку звернув увагу на цілком реальний чинник, що спонукав гетьмана до союзу з Росією, – масове заселення українцями Слобожанщини.

Підкреслюючи договірний характер Переяславської угоди, історик зазначав, що вона супроводжувалася одночасно присягою української сторони на вірність і «ручательством» російського посла від імені царя зберегти за новими підданцями всі їхні права, свободу та майно. Отже, у творі Мартоса присутній мотив взаємних юридичних зобов'язань сторін, хоча його формулювання більше нагадує Величкове, ніж те, що міститься в «Історії русів». Мартос не обґрунтовував патримоніальних прав царів на Україну, а, як і деякі його козацькі попередники, доводив, що жалуваною грамотою 27 березня 1654 р. цар лише потвердив усі права та привілеї, що їх раніше надали «малоросійському народові» польські королі⁶⁹.

Мартос зазначив, що перехід під владу російського монарха був вільним, свідомим і оптимальним політичним вибором, що його Хмельницький зробив як володар незалежної держави. Це рішення дістало широку підтримку війська, хоча дехто з козаків і сумнівався у правильності такого кроку. Історик при цьому наголошував позитивні наслідки Переяславської угоди не лише для України, а й для Росії, кажучи, що з усіх міжнародних угод, які та уклала, ця стала чи не найважливішою⁷⁰.

Мартосова синтеза української минувшини постала майже одночасно з Бантишевою «Історією Малої Росії», проте відрізнялася від неї тим, що оцінювала події з українського погляду. Крім того, за своїми ідейними настановами Мартос належав радше до критиків офіційного імперського нарративу з-поміж демократично налаштованої просвітницької інтелігенції, близької до декабристського руху.

⁶⁸ Там же, № 13 (1823), с. 244.

⁶⁹ Там же, с. 222.

⁷⁰ Там же, с. 243–244.

Логічним продовженням і до певної міри найвищим злетом української історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. можна вважати п'ятитомну «Історію Малоросії» Миколи Маркевича, видану в 1842–1843 рр.⁷¹. Вона стала першим після «Короткого опису Малої Росії» 1777 року виданням, що давало загальну картину українського історичного процесу з українського погляду, який відповідав становим уявленням лояльного щодо імперії дворянства. У цьому творі доволі суперечливо поєдналася ідеалізація козацької історії та її інтерпретація в державницькому дусі з переконаністю в «кінці», остаточному завершенні політичної історії Малоросії.

У своєму зображенні Переяславської угоди Маркевич спробував поєднати фактичну канву, запозичену в Бантиша-Каменського, з інтерпретацією події в «Історії русів». Як правило, історик орієнтувався на останній твір, хоча й не завжди йшов за ним буквально. Маркевич розвинув тези автора «Історії русів» щодо безальтернативності російського протекторату й неможливості існування незалежної української держави. Він пішов навіть далі за свого анонімного попередника, виправдовуючи ліквідацію царським урядом козацької автономії та всіляко вихваляючи переваги російської імперської системи. Проте він повторив принципово важливу думку автора «Історії русів» про взаємну присягу сторін у Переяславі.

Поряд із соціально-політичними мотивами історик апелював до національних, високо оцінюючи Богдана Хмельницького за поєднання «одноплемінних» народів та застосовуючи, подібно до автора «Історії русів», визначення на зразок «двох Росій» і «з'єднаної Росії». Проте, залишаючись у межах «загальноросійської» православної ідентичності, Маркевич, як і автор «Історії русів», не лише обстоював соціально-політичну рівноправність малоросійського компонента з великоросійським, а й визнавав за ним пріоритет у змаганні «двох Росій» за історичну першість.

---

⁷¹ Докладно про історичні погляди Маркевича див.: В. В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*.

Маркевичеву «Історію Малоросії» до певної міри можна вважати українським відповідником Бантишевої праці. Близька їй історіософією, вона більше відповідала патріотичним настроям і національним почуттям українців, свідченням чого став її вплив, зокрема, на історичні погляди Тараса Шевченка. Хоча Маркевичева «Історія» відчутно поступалася науковим рівнем праці Бантиша-Каменського, обидві вони виглядали застарілими на той час, коли російська історична думка 1830–1840-х років активно переосмислювала базові категорії держави та нації під впливом західної культури. Нові ідейні віяння зумовлювали критичне ставлення істориків не лише до офіційного імперського нарративу Карамзіна⁷² та його послідовників, а й до доктрини «русько-слов'янської» нації київського «Синопису».

* * *

Питання «Що робити з Україною?» набуло для росіян нового, національного виміру за доби романтизму і мало неабияку вагу для реформування їхньої національної ідентичності. Я вже зазначав, що в середині XVII ст. для Москви існувало два можливі варіанти розв'язання українського питання: інтеграційний, інспірований православною церквою, та, умовно кажучи, «колоніальний», вироблений «реальними» політиками, які ставилися до Гетьманату як до завойованої країни. За аналогією, російська національна доктрина в XIX ст. могла інтегрувати Україну до оновленого національного нарративу або відкинути її як щось чуже. Обидві ці тенденції відбилися в історичних творах тієї доби.

У цьому контексті можна розглядати критику «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського з боку російського письменника й історика-романтика Николая Полевого в 1830 році⁷³. Полевой першим із російських авторів зробив крок до розмежування українського та російського історичних про-

⁷² Дискусії в російському суспільстві навколо «Історії держави Російської» докладно висвітлено у книжці: В. П. Козлов, «*История государства Российского*» Н. М. Карамзина в оценках современников (М., 1989).

⁷³ *Московский телеграф*, № 18 (1830), с. 229.

цесів з нового, національного погляду⁷⁴. На відміну від своїх українських і російських попередників, він заперечував право малоросіян-українців зватися «русскими», залишаючи цей привілей лише етнічним росіянам. Водночас Полевой наголосив прадавню національну й культурну самобутність українців і висловив захоплення можливостями, які українська тема відкривала перед кожним істориком і письменником.

В опублікованих історичних працях Полевого нема й сліду теорії «збирання руських земель» щодо України. Головну причину, що привела українських козаків до Переяславської угоди, він добачав у короткозорій політиці польського короля Зигмунта, який намагався підпорядкувати православне населення римській курії⁷⁵.

З другого боку, уряд Алексея Михайловича, на думку історика, лише скористався зі слабкості польської сторони, «відняв Київ, захопив Малоросію»⁷⁶. В зображенні автора українські землі, що перейшли під владу Росії в середині XVII ст., – це «області, відторгнуті перемогами царя Алексея від Польщі»⁷⁷. Тож Полевой стояв ближче до концепції завоювання України Росією, котра, нагадаємо, свого часу поступилася впливом концепції релігійної спільності українців та росіян.

Заперечення з боку російського історика принципової для «малоросійських» і «загальноросійських» авторів ідеї дуалістичної «незлитності й нероздільності» двох Росій у межах «русько-слов'янської» православної ідентичності не сприйняли тоді ні в українських, ані в російських колах. Полевого критикували, приміром, російський історик-карамзініст Степан Руссов та «малоросійський» українець Микола Маркевич.

Позиція Полевого звучала дисонансом на тлі «україноманії», що охопила російське освічене суспільство часів романтизму. Російські інтелектуали звернулися до локальної української тематики як до матеріалу для конструювання модерної національної ідентичності, що відповідала б ро-

⁷⁴ Докладніше див. статтю «Николай Полевой і “звичайна схема «руської» історії”» в цьому виданні.

⁷⁵ *Московский телеграф*, № 18 (1830), с. 240–241.

⁷⁶ Там же, № 17, с. 84

⁷⁷ Н. П. Полевой, *Обозрение русской истории до единодержавия Петра Великого* (СПб., 1846), с. 65.

мантичним критеріям, тобто відрізнялася від інших решти власною самобутністю, яку не зіпсувала модерність, і вклалася в концепцію панславізму з його ідейним протистоянням Заходові. У результаті українську тематику, поряд із білоруською, було інтегровано до офіційного історичного нарративу, що його створив Николай Устрялов у душі доктрини графа Сергея Уварова⁷⁸.

Хоча національний компонент у цій доктрині підпорядковувався релігійному та державному, інтерпретація Переяславської угоди починала набувати в російській історіографії додаткового, етнокультурного виміру. Це означало заострення суперечок про співвідношення «великоросійського» та «малоросійського» компонентів у «русько-слов'янському» національному дискурсі, як свідчить відома дискусія «мешканців півдня й півночі про їхній росизм» (Юрій Венелін).

Російський історик, палкий адепт доктрини «самодержавства, православ'я, народности», панславіст Михаїл Погодін, визнаючи етнокультурну спільність українців і росіян, намагався, подібно до Маркевича, встановити певну ієрархію «двох Росій», але, певна річ, на користь Росії. Докладне уявлення про це дають його творчі взаємини з українським народознавцем Михайлом Максимовичем. До певного часу перетягування ковдри «руськості» російськими й українськими інтелектуалами не було беззастережним: слабшій стороні, хай там як, дозволяли тією ковдрою вкритися. Проте дуже швидко ситуація почала змінюватися на користь росіян.

Українські історики-романтики зазгал не виходили за межі концепції «русько-слов'янської» спільности, проте наголошували на важливості «своєї» Русі. Традиціоналістом на цій ниві видається Михайло Максимович⁷⁹, який високо оцінював Переяславську угоду, подаючи її як об'єднання двох частин Русі, гілок східного слов'янства⁸⁰. Він уважав, що при-

⁷⁸ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 134.

⁷⁹ З останніх публікацій про нього див.: Н. І. Бойко, *М. Максимович: «Не покину, – поки згину, – мою Україну...»: Історіографічний нарис життя і творчості М. О. Максимовича* (Сміла, 2001); Н. І. Бойко, *Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Чернівці, 2002).

⁸⁰ John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 98–103.

єднання України до Росії від початку було головною метою Богдана Хмельницького, і всіляко вихваляв за це гетьмана та його сподвижників⁸¹. Цю думку засвоїть радянська історіографія середини й другої половини ХХ ст. Водночас Максимович надавав важливого значення тим статтям угоди, котрі забезпечували українську автономію в складі Росії⁸².

Микола Костомаров⁸³, розглядаючи події в Україні XVII ст. в контексті національно-релігійної боротьби Русі з Польщею і прийдешнього слов'янського єднання, в концептуальному плані йшов переважно за козацькими істориками-автономістами XVIII ст., передусім Самійлом Величком. Шевченків побратим описував Переяславську раду як урочисті велелюдні збори, де було публічно оголошено й прийнято умови, на яких Україна єдналася з Росією, і промовляв російський посол. Історик, усупереч Бантишеві-Каменському, повторив Величкове твердження про присягу російських послів від царєвого імені⁸⁴. З його погляду, «березневі статті», що їх затвердив російський уряд, майже не відрізнялися від оголошених у Переяславі.

У розумінні національного виміру події Костомаров залишався в межах ідеї «двох Росій» і «двох руських народностей», котра хоча й виглядала архаїчною для свого часу, проте давала можливість зберегти тяглість української історіографії в обставинах адміністративно-політичних переслідувань українського культурно-національного руху російським урядом. Саме цей аспект світогляду й творчости Костомарова разом із демітологізацією російських історичних

⁸¹ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 189.

⁸² John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 101–102.

⁸³ М. Грушевський, «Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (17.04.1885 р.)», *Літературно-науковий вістник*, кн. 5 (1910), с. 209–225; Т. М. Ргумак, *Mykola Kostomarov. A Biography* (Toronto–Buffalo–London, 1996); Ю. А. Пінчук, 1) *Микола Іванович Костомаров. 1817–1885* (К., 1992); 2) «М. І. Костомаров і його історіографічна концепція», *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень* (К., 1995), с. 94–107; А. В. Сініцина, *Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (Л., 2001).

⁸⁴ Н. И. Костомаров, *Богдан Хмельницький* (М., 1994), с. 636, 638; Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 752.

символів, яку започаткував історик, зробили його об'єктом запеклих нападок російських націоналістів і централістів.

Наполегливе відстоювання українськими істориками концепції «загальноросійської» етнорелігійної спільності за «незлитності й нероздільності» її окремих компонентів зовні нагадує ту послідовність, з якою їхні попередники, козацькі історики XVIII ст., трималися переяславського концепту «двох Росій», боронячи автономію Гетьманату. В обох випадках це була лінія захисної поведінки, спрямована на збереження елементів місцевої окремішності в широких рамках «загальноросійського» історико-культурного процесу. Проте вона залишала як українську, так російську національні ідентичності в невизначеному, амбівалентному стані.

Національний вимір інтерпретації Переяславської угоди тісно переплітався з соціально-політичними підходами до її розуміння. Модерна російська історична думка засвоювала Гегелів постулат про історичні та неісторичні народи, підносячи роль держави в історичному процесі й наголошуючи потребу майбутньої культурно-національної уніфікації народів Російської імперії під впливом дедалі більшої централізації та модернізації суспільного життя. З цих позицій вона почала відмовляти українцям у будь-якому праві на власну історію.

Популярний російський літературний критик Віссаріон Белінський⁸⁵ у розгорнутій рецензії на Маркевичеву «Історію Малоросії», опублікованій 1843 року, висловив думку, що українці ніколи не були нацією, не мали власної державности, а відтак уся їхня так звана історія є лише бічною притокою російського історичного процесу, епізодом доби царювання Алексея Михайловича⁸⁶. Белінський піддав Маркевичеву працю нищівній критиці передусім через те, що історик зображував Гетьманат повноцінною державою, з власними національними інтересами, власною зовнішньою та внутрішньою політикою.

Характерно, що російський критик не наважився при цьому скинути з історичного п'єдесталу Богдана Хмельницько-

⁸⁵ Про ставлення Белінського до українського національного питання див.: Andrea Rutherford, «Vissarion Belinskii and the Ukrainian national question», *Russian Review*, vol. 54 (1995), p. 500–515.

⁸⁶ John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 89–91.

го, канонізованого як українськими, так і російськими авторами, і залишив за ним звання великого історичного діяча на тій підставі, що гетьман, мовляв, стояв незмірно вище за своє оточення. Розуміючи неможливість самостійного державного існування України, нездатної, на думку критика, засвоїти здобутки цивілізації та ідею прогресу, Хмельницький привів її до Росії й тим відкрив перед своєю батьківщиною двері до високої культури та великого спільного майбутнього.

Цікаво, що Маркевич, якого так жорстко критикував Белінський, фактично дійшов того ж висновку, що й його опонент, описуючи історію своєї батьківщини після Полтавської битви 1709 року. Отже, між українським істориком і російським критиком не було принципових розбіжностей щодо «кінця» історії України у складі Російської імперії. Їхні розбіжності стосувалися попередньої української історії: «агресивне асиміляторство»⁸⁷ Белінського, позбавляючи Україну минувшини, наближалось до модерної доктрини російського націоналізму, натомість Маркевичеве малоросійство залишалося в межах ранньомодерної «русько-слов'янської» доктрини, яка ще зберігала офіційний статус.

Близьким до Белінського у ставленні до українського питання можна вважати його сучасника, впливового російського історика державницького напрямку Сергея Соловйова, котрий присвятив «українському епізоду» частину десятого тому своєї монументальної «Історії Росії з найдавніших часів». Рівнем використання нових архівних матеріалів, критичного ставлення до писемних джерел його праця набагато перевершувала всі попередні, разом із синтезами Бантиша-Камєнського та Маркевича. Проте в осмисленні української минувшини з національного погляду російський історик не пішов далі за своїх попередників.

Соловйов розглядав українців лише як «русских», а їхнє приєднання до Росії вважав наперед визначеним, історично зумовленим потребою «збирання руських земель». Щодо цього його концепція значно поступалася тій, яку висловив раніше Полевой. Водночас Соловйов доволі критично поста-

⁸⁷ Alexei Miller, *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (Budapest – New York, 2003), p. 57.

вився до Богдана Хмельницького, вказавши на непослідовність його зовнішньої політики та стану, «козацьку обмеженість» світогляду.

Українські історики, сучасники Соловйова, також звернулися до соціальних аспектів минувшини. Проте основний акцент у їхніх працях було зроблено не на державі, а на суспільстві. Більшість цих істориків мали демократичну орієнтацію, підкреслювали відмінність в інтересах, способі життя й потребах соціальної верхівки та решти українського суспільства, передусім селянства, і виступали в ролі адвокатів останнього. Звідси бере початок так звана народницька течія української історіографії, яка запанує у другій половині ХІХ ст. й матиме гострокритичне соціальне спрямування, зокрема щодо Гетьманату, козацько-старшинської історіографії та її героїв, а також дворянської імперії. Поряд із «козацьким» і «шляхетським» Переяславом, дедалі голосніше заявляв про себе Переяслав «селянський».

Найбільшим новатором у розумінні Переяславської угоди виступив Тарас Шевченко, в чий творчості здобули друге життя гострі інвективи на адресу Богдана Хмельницького, що сягали другої половини ХVІІ ст.⁸⁸. У посланні «І мертвим, і живим...» поет різко засудив гетьмана за угоду з Росією й дав безпрецедентно категоричну негативну оцінку Гетьманатові та його чільникам, протиставивши їм героїв українського фольклору⁸⁹. Водночас Шевченко виступив з емоційною критикою імперської Росії, створивши яскравий образ стражденного закріпаченого люду, що чекає на своє визволення.

Микола Костомаров, аналізуючи Переяславську угоду в суспільно-політичній атмосфері скасування кріпацтва, «доповнив» її пунктами про збереження територіальної цілісності українських земель і забезпечення прав усіх станів, у тому числі селян⁹⁰, чого насправді не було. В опису перебігу ради та її наслідків Костомаров наважився критикувати ро-

⁸⁸ В. І. Яременко, «Історіософські аспекти відображення діяльності Богдана Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка», *Український історичний журнал*, № 4 (1995), с. 100–113.

⁸⁹ Див.: Григорій Грабович, *Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета* (К., 1991), с. 121–125.

⁹⁰ Н. І. Костомаров, *Богдан Хмельницький*, с. 636.

сійський уряд за неспроможність зрозуміти волелюбні поривання нових підданців, докладно зупинився на соціальних і політичних розбіжностях між козацькою старшиною та голотою у ставленні до Росії й не оминув увагою опозицію переяславським домовленостям в українському суспільстві. Осуд соціальної політики козацького уряду стосовно «голоти» й уявлення про відмінні політичні орієнтації української соціальної еліти й «народних мас» згодом міцно засвоять не лише українські, а й російські історики.

Одну з найоригінальніших інтерпретацій Переяславської угоди дав Пантелеймон Куліш у працях другої половини XIX ст., написаних під впливом новітніх студій російських і польських істориків. У Кулішовому доробку концептуально важливою є видана 1889 року тритомова праця «Відпадиння Малоросії від Польщі». Як відомо, Куліш пішов далі за всіх своїх попередників і сучасників у негуванні історичної ролі українського козацтва, яке вважав деструктивною силою, ворожою історичному поступові та здобуткам цивілізації, нічим не ліпшою за кримських татар.

Угоду 1654 року Куліш зобразив як останню, відчайдушну спробу збанкрутілого козацтва на чолі з його кровожерним ватажком утриматися при владі. Покозачений шляхтич Богдан Хмельницький був, як і його оточення, ворогом Росії, але до союзу з нею його змусили обставини – несприятлива політична та військова кон'юнктура, а також тиск голоти.

Справжнім поборником угоди виступало, на Кулішеву думку, православне духовенство, крім, ясна річ, його ополяченої найвищої ієрархії. Православні священики з початку XVII ст. готували свою паству до цієї події, якої вимагали здорові, сказати б, сили – абсолютна більшість українського суспільства, втомленого та розореного безпутним козацьким правлінням⁹¹.

Російську сторону богобоязкий автор ретельно виписав у елеїчних тонах. Так, засідання Земського собору 1653 року, на якому Росія ухвалила втрутитися в козацько-польську війну, у його змалюванні нагадує радше церковну службу, до того ж

⁹¹ П. А. Кулиш, *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*, т. 3 (М., 1889), с. 401.

історик від повноти чуттів не забув додати, що учасники події чули над собою «хор радісних янголів»⁹². Війна з Польщею стала для росіян, на Кулішеву думку, справою всенародною. Польща мусила загинути внаслідок принципової несумісності в її складі двох різних церков і народів, приречених на вічну боротьбу між собою. Куліш гостро засуджував польську шляхту, ворожу, як він гадав, слов'янському населенню самої Польщі, котре вона начебто довела до занепаду.

Відтак Переяславську угоду Куліш зображував під телеологічним кутом зору як історично зумовлений епохальний акт, результат всенародного волевияву, крок до возз'єднання Русі, ще й разом зі спорідненим польським народом⁹³. Здається, саме Кулішеві належить пріоритет у широкій популяризації терміна «возз'єднання» там, де раніше вживали слова «приєднання» або «з'єднання».

Зрозуміло, що ця інтерпретація не залишала місця для таких прозаїчних проблем, як правові умови чи статті, на яких Україна «возз'єднувалася» з Росією. Справді, Куліш категорично заперечив твердження своїх попередників, передусім Самійла Величка та Миколи Костомарова, про присягу російських послів, а водночас і факт угоди: «Ні умов, ані так званої Переяславської угоди з царськими вповноваженими не було і, за духом московського самодержавства, бути не могло»⁹⁴. Твердження про зобов'язання російської сторони щодо України автор оголосив нісенітницями, що їх посіяли козацькі «крамольники» часів Івана Виговського й Івана Мазепи, а поширили козацькі історики та їхні новочасні епіго-ни⁹⁵. Цей Кулішів патос належно поцінував російський історик Геннадій Карпов⁹⁶.

Художньо-публіцистичний пеан Куліша на користь єдиної православної Русі хоча й здобув йому певне визнання в російських консервативних колах, проте не міг задовольнити

⁹² Там же, с. 399.

⁹³ Саме так розумів «возз'єднання Русі» сам Куліш; див.: П. А. Кулиш, *История воссоединения Руси*, т. 2 (СПб., 1874), с. VII.

⁹⁴ П. А. Кулиш, *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*, т. 3, с. 404.

⁹⁵ Там же, с. 409.

⁹⁶ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 754.

сучасників. З наукового погляду його праця виглядала безнадійно застарілою й надто тенденційною. Вона, зокрема, суперечила очевидній для всіх істині, що приєднання України до Росії відбулося таки на певних умовах, які навіть увійшли до «Повного зібрання законів» Російської імперії.

Крім того, основні ідеї Куліша не відповідали конкретним суспільно-політичним завданням як його уявних союзників, так і опонентів. Він одночасно розривав з традиціями мітологізації «золотого віку» козащини та народницькою ідеалізацією «трудящих мас», розвінчував укорінені в громадській свідомості символи лише щоб протиставити їм інші, взоровані на архаїчну імперсько-православну традицію николаївських часів, якої зреклася на той час навіть російська історіографія. Одним із прикладів цього стала дискусія, що виникла в академічному середовищі Росії другої половини XIX ст. навколо постаті Богдана Хмельницького.

Ім'я козацького гетьмана, який потрапив до офіційного пантеону видатних російських діячів з легкої руки Бантиша-Каменського, на певний час опинилося у фокусі гострої ідейної боротьби, котру історики-народники вели як зі своїми попередниками (в соціальному плані), так і з російськими та польськими сучасниками (у плані національному). Амбівалентність і «багатовекторність» гетьманової постаті викликала, як завжди, суперечливі оцінки, що відразу набували політичного характеру. Проте загалом народницька, демократична історіографія в Росії другої половини XIX ст. радше розвінчувала, ніж звеличувала Хмельницького. Натомість офіційна, націоналістична російська історіографія підносила Хмельницького на п'єдестал.

Знайомство з новими архівними матеріалами привело Костомарова до висновку, що Богдан Хмельницький не був ані вірним підданцем російського царя, ані щирим прихильником українсько-російського союзу, позаяк уже після Переяславської угоди гетьман визнав над собою владу турецького султана⁹⁷. Таким чином науковець поставив Хмельницького в один ряд із тими його наступниками, які вже мали в очах російського уряду стійку репутацію зрадників.

⁹⁷ John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 105.

Опонент Костомарова російський історик державницького напрямку Геннадій Карпов, діяльний борець з українським «сепаратизмом», поквапився взяти Хмельницького під захист і проголосив, що нападки українських істориків мають на меті скомпрометувати творця Переяславської угоди перед урядом і громадськістю й перешкодити встановленню монумента на його честь у Києві⁹⁸. Тож Карпов навіть затримав публікацію згаданої вище праці Куліша, щоб позбавити своїх ідейних супротивників додаткових аргументів⁹⁹.

Натомість інший російський історик, у майбутньому активіст чорносотенного руху Пьотр Буцинський (один із наступників Карпова на кафедрі російської історії Харківського університету), спробував механічно поєднати в оцінці Хмельницького соціальні та національні суперечності. Слідом за Костомаровим він оцінив Богдана Хмельницького як антиросійського діяча, вихованого на польській політичній культурі, який порушив умови Переяславської угоди незабаром після її укладення й започаткував ряд гетьманів – зрадників Росії.

Одночасно Буцинський піддав Хмельницького гострій критиці з позицій народницької історіографії, звинувативши його у проведенні егоїстичної, кріпосницької політики. На думку історика, українці нічого не виграли від переяславських домовленостей, бо польських дідичів замінили свої, доморощені пани. А гетьманова смерть стала для народу, розореного війною, справжньою полегшею¹⁰⁰.

Російський уряд поставив крапку в цій «не зовсім академічній дискусії», санкціонувавши 1888 року встановити пам'ятник гетьманові на Софійському майдані в центрі Києва для остороги справжнім і гаданим українським «сепаратистам» і демонстрації єдності православної Русі, її торжества над «католиками та юдеями». Таким чином російський уряд завершував тривалий процес канонізації Богдана Хмель-

⁹⁸ Ibid., р. 105–106; Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 782–783. Характерно, що Грушевський, на відміну від Карпова, побачив у цій заяві Костомарова лише «непоміркований вияв російської лояльності» (там само, с. 782).

⁹⁹ Там само, с. 782.

¹⁰⁰ Там само.

ницького, який розпочала за півтора століття перед тим малоросійська козацька історіографія. У цьому офіційна політика помітно розходила з академічною історіографією, в якій Хмельницький залишався глибоко суперечливою постаттю.

* * *

У той час, коли в імперському суспільстві ще зберігали вагу домодерні уявлення про минувшину, історична наука поступово здобувала академічну репутацію, відгороджуючись від профанів рядами спеціальних історичних дисциплін, серед яких особливу роль відігравала археографія. Водночас під впливом соціальних наук змінювалася тематика історичних студій, на перший план виходила історико-правова та соціально-економічна проблематика. Саме джерелознавчі й історико-правові дослідження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. значною мірою сприяли перетворенню Переяславської угоди на об'єкт наукового аналізу.

У другій половині ХІХ ст. Костомаров та Карпов зініціювали дискусію стосовно достовірності й об'єктивності джерел, на підставі яких висвітлювано перебіг українсько-російських перемовин 1654 року та їхні результати. Її вислідом стали нові архівні публікації¹⁰¹. Паралельно в науковій літературі виникло питання: що, власне, вважати основним джерелом тексту Переяславської угоди – петицію Богдана Хмельницького до царського уряду від січня 1654 року, статті в 23 пунктах, запропоновані українською стороною, статті в 11 пунктах, затверджені після перемовин у Москві в березні 1654 року, їхню пізнішу версію 1659 року з 14 пунктів чи жалувані грамоти царя Військові Запорозькому, шляхті й міщанам?

Карпов доводив, що підсумковим документом, який визначав статус України в Російській державі, були статті з 14 пунктів, що нібито заступали всі попередні редакції, але український козацький уряд приховав їх від громади. Цей погляд сприйняли Буцинський і Володимир Антонович, а в 1920-ті роки – Володимир Щербина¹⁰².

¹⁰¹ Там само, с. 812–813.

¹⁰² Там само, с. 813.

Інший історик, Пьотр Шафранов, у статті, надрукованій 1889 року в журналі «Киевская старина», визнав натомість цей варіант «березневих статей» фальсифікатом, який російська влада сфабрикувала 1659 року, а автентичними оголосив статті з 11 пунктів, які закріплювали за Україною ширшу автономію в складі Росії й оригінал яких не зберігся¹⁰³. Його аргументацію сприйняли більшість українських і російських науковців¹⁰⁴, хоча дискусії з цього приводу не вщухали й пізніше.

У безпосередньому зв'язку з археографічними дебатами розгорталось обговорення юридичної сутності угоди 1654 року серед істориків права, насамперед російських. У працях Василя Сергеевича, Михаїла Дьяконова, Николая Коркунова, Ігоря Розенфельда й інших дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. було доведено договірно-правовий характер цієї події. Цю думку сприйняли й деякі інші російські історики, зокрема Венедикт Мякотін. Олексій Попов підтримав погляд Дьяконова про «реальну унію» між Україною та Росією, встановлену 1654 року¹⁰⁵. Проте чітке визначення українсько-російських стосунків у юридичних термінах виявилось складною справою, не з'ясованою остаточно донині.

Володимир Антонович¹⁰⁶ порушив питання, чому Богдан Хмельницький не створив незалежної держави, маючи для цього, на думку історика, всі необхідні умови¹⁰⁷. Відповідаючи на це питання, науковець поєднав окремі елементи романтичних уявлень про нації як носіїв певної ідеї та на-

¹⁰³ John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 30–31.

¹⁰⁴ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. ІХ, кн. 1, с. 813.

¹⁰⁵ Ол. Попов, «Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (З нагоди 260-х роковин Переяславської ради)», *Літературно-науковий вістник*, кн. 1 (1914), с. 58–73.

¹⁰⁶ *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, у 3 т. (К., 1997); В. Ульяновський, В. Короткий, *Володимир Антонович: образ на тлі епохи* (К., 1997); *Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 р.: Доповіді та повідомлення* (К., 1999); О. І. Кіян, *Володимир Антонович як історик й основоположник Київської історичної школи в українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... доктора історичних наук* (К., 2008).

¹⁰⁷ В. Б. Антонович, *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори* (К., 1995), с. 190–193.

родницької критики на адресу української еліти. Він дійшов висновку, що українська народна маса не мала так званого державницького інстинкту й належного запасу культури для побудови власної державности, тож охоче визнавала над собою владу інших держав, задовольняючись місцевою автономією, й під час визвольної війни схилилася до союзу з царем.

Антонович суперечливо відгукувався про Богдана Хмельницького. Він цінував його воєнні й організаційні таланти, відзначав сильний характер, проте закидав йому численні помилки та брак чіткості в зовнішній політиці. З другого боку, історик уважав Хмельницького справжнім представником свого народу¹⁰⁸, що скидалося, з урахуванням контексту, на доволі сумнівний комплімент, враховуючи низький, на думку Антоновича, рівень політичної культури українців.

Переяславську угоду вчений розглядав як невдалу спробу козацького гетьмана утворити федеративний зв'язок з Росією. З українського боку справу було поведено, на думку Антоновича, вкрай недбало, а з російського, навпаки, – ретельно та продумано. Текст пропозицій, що його українці накидали нашвидкуруч, містили чимало двозначностей, прогалин і нечітких формулювань – з цього вправно скористалися досвідчені в «канцелярському крутістві» російські дипломати, щоб спершу обмежити, а тоді зліквідувати українську автономію¹⁰⁹. Згодом цю думку сприйме Антоновичів учень Михайло Грушевський.

Михайло Драгоманов, який спеціально цікавився українсько-російськими взаєминами¹¹⁰, присвятив цій темі окремий нарис під промовистою назвою «Пропащий час. Українці під

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 113.

¹¹⁰ З нових досліджень наукової спадщини Михайла Драгоманова див.: О. А. Крук, *Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 1996); А. М. Круглашов, *Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова*, 2-ге вид. (Чернівці, 2001); Л. В. Козуб, *М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ століття в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2002). Див. також: Михайло Драгоманов: *Документи і матеріали. 1841–1994* (Л., 2001).

Московським царством (1654–1876)», де схарактеризував, серед іншого, й Переяславську угоду 1654 року. Науковець висловив традиційну для народницької історіографії думку про стану обмеженість «березневих статей», що їх козаки, за його словами, писали, дбаючи лише про власні станові інтереси й не думаючи про хліборобів. Проте Драгоманов, на відміну від Антоновича, переніс акцент з уявних егалітаристських, бездержавних або федералістських ідеалів українського народу на елементи конституційно-демократичного ладу в соціальному та політичному житті українців.

На думку історика, в тексті угоди були й прогресивні тези, набагато ближчі до правової системи європейських держав, аніж до безправ'я самодержавної та малокультурної Росії. Недарма він порівнював так звані статті Богдана Хмельницького з Великою хартією Англії. Драгоманов уважав, що для України було б ліпше, якби вона, відокремившись від Польщі, стала самостійною державою замість переходити під владу Росії.

Щодо російської історіографії, то її представники, подібно до більшості українських істориків, далі перебували в річищі офіційної концепції «русько-слов'янської» православної нації, потрактовуючи події української історії як відгалуження «загальноросійського» історичного процесу. Проте й тут дедалі помітнішими ставали підходи, продиктовані потребами секуляризації минувшини, зокрема аналізу конкретних її політичних, соціальних та економічних аспектів, інтересів різних верств суспільства. Неунікненним результатом такого підходу ставала десакралізація Переяславської угоди, розуміння її суперечливого характеру.

Інтелектуальні новації в розумінні українсько-російських стосунків середини XVII ст. помітні, зокрема, у працях одного з найвпливовіших російських істориків кінця XIX ст. Василя Ключевського¹¹¹. Науковець, описуючи події Хмельниччини,

¹¹¹ Robert F. Byrnes, *V. O. Kliuchevskii: Historian of Russia* (Bloomington, 1995); Idem, «Kliuchevskii's View of the Flow of Russian History», *Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multi-national State* (Armonk, N. Y. – London, 1999), p. 239–261; А. Н. Шаханов, «С. М. Соловьёв и В. О. Ключевский», *Вопросы истории*, № 3 (2000), с. 146–155.

дотримував традиційну концепцію «возз'єднання», проте наголошував, що між козацьким урядом Хмельницького та Москвою усталилися двозначні стосунки, позаяк мотиви та наміри обох сторін були різні. Ключевський зображував політику Росії стосовно української козацької держави як цілком прагматичну, спрямовану на «збирання руських земель». Москва, гадав Ключевський, довго й холоднокровно вичікувала, стежачи «з непорушною цікавістю» за взаємним знищенням ворожих сторін. Водночас автор уважав безпосереднє втручання Росії в українсько-польський конфлікт помилкою, викликаною тим, що уряд геть не розумів стану справ в Україні.

Ключевський доводив, що стосунки обох сторін – української та російської – визначали взаємна недовіра і, сказати б, неадекватність: «Не розуміючи одна одну та не довіряючи одна одній, обидві сторони у взаємних стосунках говорили не те, що думали, і робили те, чого не бажали»¹¹².

Богдан Хмельницький у зображенні автора виглядав «відважною козацькою шаблею, спритним дипломатом», але цілком посереднім політиком, обмеженим вузькими рамками козацького світогляду, котрий не розумів ваги соціальних суперечностей і не був готовий до несподіваної для себе ролі державного лідера¹¹³.

Хай які були мотивації самого Ключевського, його оцінка російсько-українських відносин не мала густого нашарування офіційної ідеології та «русько-слов'янського» православного націоналізму, властивого підходові деяких його попередників до української історії. Недарма деякі його висновки про характер і наслідки московської політики в Україні XVII ст. підтримали українські науковці, зокрема Михайло Грушевський.

Інша російська дослідниця, Олександра Єфименко, яка репрезентувала народницький напрям, також уважала, що в Переяславі 1654 року відбулася велика подія з'єднання двох руських народностей, споріднених етнічно, історично та релігійно¹¹⁴. На її думку, це була не рівноправна угода сторін, а

¹¹² В. О. Ключевский, *Сочинения: В 9 т.*, т. III (М., 1988), с. 111.

¹¹³ Там же, с. 109–110, 112.

¹¹⁴ А. Я. Ефименко, *История украинского народа* (К., 1990), с. 249.

приєднання, якому Москва зусиллями своїх дипломатів надала характеру царської ласки.

Єфименко визнавала, що як український, так і російський уряди керувалися суто меркантильними, політичними розрахунками. Для Богдана Хмельницького це була вимушена й тимчасова політична комбінація, яка не задовольняла ні українську еліту, ні його самого. Російський уряд, своєю чергою, тримався власної, «еґоїстичної» лінії поведінки, не уникаючи, проте, стратегічних помилок.

Завершенням ідейної еволюції народницької української історіографії, її творчим синтезом і водночас містком до нових, національно-державницьких течій і концепцій стала наукова діяльність Михайла Грушевського наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст., яку вважають вершиною всієї історіографії історії України¹¹⁵. З творчістю Грушевського пов'язують виникнення власне української історичної науки, яка вперше на високому академічному рівні створила національну проєкцію українського історичного процесу, окремо від польського та російського¹¹⁶.

Переяславській угоді Грушевський приділяв постійну увагу¹¹⁷ – від перших узагальнювальних і спеціальних праць,

¹¹⁵ Докладніше див.: Л. Винар, 1) *Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток* (К.–Л.–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1998); 2) *Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації* (К., 1995); В. В. Гоцуляк, *Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби* (Черкаси, 1996); *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.* (Л., 1999); В. В. Масненко, *Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років* (К.–Чернігів, 2000); Serhii Plochy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005).

¹¹⁶ Zenon E. Kohut, «The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia», p. 453.

¹¹⁷ John Basarab, *Perejaslav 1654*, p. 129–133; О. Копиленко, М. Копиленко, «Переяславський акт 1654 р. в оцінках першого Президента України», *Право України*, № 3/4 (1994), с. 49–52; Л. Мельник, «Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М. С. Грушевського», *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* (Острог–Нью-Йорк, 1999), с. 369–376.

написаних на початку ХХ ст., до останніх томів фундаментальної «Історії України-Руси», створених наприкінці життя¹¹⁸. Зрозуміло, що з часом його погляди на цю подію зазнавали еволюції під впливом як нових наукових праць, так і суспільно-політичної кон'юнктури. Проте в основі його оцінки українсько-російських узаємин середини XVII ст. і Переяславської угоди залишалися доволі стабільними.

Грушевський першим з українських істориків детально, крок за кроком описав основні події, що склали комплекс так званої Переяславської угоди 1654 року. Документальна основа його висновків набагато ширша, ніж у всіх його попередників. Він збагатив опис Переяславської ради новими фактами, що давали уявлення про міжнародний контекст події, її відлуння в широких верствах тогочасного суспільства, а також політику та мотивацію російської сторони. Водночас Грушевський розвинув критику російських джерел, котру започаткував свого часу Костомаров, піддавши сумніву їхню об'єктивність і достовірність¹¹⁹.

У зображенні Грушевського Переяславська угода постає в контексті реальної міжнародної політики, двосторонніх відносин двох держав, де кожна сторона дбала про власні, цілком конкретні інтереси. Проте автор, будучи не лише дослідником, а й активним учасником історичного процесу, не завжди втримувався (та й не міг утриматися) на позиції стороннього спостерігача, вільного від оцінкових характеристик. Академічний історик-позитивіст у його творах постійно, але зі змінним успіхом змагається з політиком і діячем національного руху.

Аналізуючи мотиви та цілі сторін угоди, Грушевський уважав, що їх обох змусили до неї конкретні обставини. Богдан Хмельницький стояв тоді перед дилемою – капітуляція

---

¹¹⁸ М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа* (Київ, 1990), с. 187–194 (перше видання – 1904); Михайло Грушевський, 1) «250 літ», *Твори: У 50 т. Серія «Суспільно-політичні твори»*, т. 1 (Л., 2002), с. 236–240; 2) *Ілюстрована історія України* (Л., 1911), с. 136; 3) *Переяславська умова України з Московією 1654 року: Статті й тексти* (К., 1917; передрук: він-таки, *Хто такі українці і чого вони хочуть* (К., 1991), с. 53–94); 4) *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 728–869.

¹¹⁹ Там само, с. 764 й ін.

або московський протекторат¹²⁰, тоді як Москва була занепокоєна ймовірною загрозою українсько-кримського союзу. Відтак гетьманові йшлося про чергову політичну комбінацію в боротьбі з Польщею; він не надавав цій комбінації вирішального значення й не передбачав її наслідків¹²¹. Натомість для Росії це була нагода зміцнити свої позиції та вплив у регіоні, скориставшись зі взаємного виснаження України та Польщі внаслідок тривалої війни.

Характеризуючи російсько-українські стосунки середини XVII ст., Грушевський, подібно до Драгоманова, клав основний наголос на глибокій цивілізаційній прірві між українським суспільством, вихованим у традиціях конституційних прав і свобод Речі Посполитої, та російським, із його самодержавним ладом. Тому на Переяславську угоду історик дивився крізь призму конфлікту державних інтересів, зокрема зовнішньополітичних, а також відмінних політичних культур двох народів. На думку дослідника, козацька старшина та російський уряд підходили до перемовин із різних, якщо не протилежних позицій¹²².

Від своїх численних попередників Грушевський успадкував не лише полемічно загострену антипольську налаштованість, не бачачи можливостей для українсько-польського порозуміння в тогочасній Речі Посполитій. Історик повторив різкі, емоційно забарвлені характеристики російської державної системи й засудив політику російського уряду стосовно України, не звільнившись остаточно від певної демонізації Росії, властивої багатьом українським інтелектуалам.

Водночас Грушевський узагальнив критику своїх попередників, насамперед Антоновича та Куліша, на адресу української сторони. На думку історика, з українського боку справу союзу з Росією було проведено недбало, непродумано, поквалливо, а під час перемовин зроблено заяви та вчинки, що мали для України фатальні наслідки. Тексти документів, зокібна «березневі статті», було складено похапцем, вони

¹²⁰ Там само, с. 610.

¹²¹ Там само, с. 777; М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа*, с. 188.

¹²² Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 869.

не містили продуманої політичної програми. Мовби відповідаючи Драгоманову та його послідовникам, Грушевський писав: «Взагалі весь сей еляборат – сі славні “статті Богдана Хмельницького”, що більше як на сто літ стали начебто конституційною хартією України – зложені крайне хаотично, не систематично, мають виразний характер не продуманих до кінця політичних гадок»¹²³.

Грушевський піддав різкій критиці козацький уряд, який не зумів виробити чітку політичну формулу союзу з Росією, ба навіть репрезентувати українське суспільство. На думку вченого, козацька верхівка відставала від потреб життя, прискороного революційним переворотом, і не виявляла належної державної свідомості¹²⁴.

Водночас історик визнавав, що попри антагонізм між соціальною елітою та рештою суспільства Україна фактично була самостійною державою, яка перебувала на завершальній стадії розбудови. Він не заперечував (полемізуючи, очевидно, з тогочасною державницькою школою істориків), що серед українців були люди, свідомі національних інтересів, проте вважав, що під час українсько-російських переговорів вони або проводили непослідовну політику, або не мали належної підтримки в суспільстві¹²⁵.

В оцінці Богдана Хмельницького Грушевський пройшов тривалу ідейно-політичну еволюцію¹²⁶. Слідом за народниками науковець спершу поглибив негативну оцінку історичної ролі гетьмана, відмовляючи йому в політичній і державній мудрості. Пізніше, з розвитком національного руху, Грушевський переглянув свою позицію, надавши Хмельницькому статус національного героя. Згодом, полемізуючи

¹²³ Там само, с. 812. Таку ж думку історик висловлював і раніше, в 1917 році; див.: Михайло Грушевський, *Люстрована історія України* (К., 1917), с. 136.

¹²⁴ Він-таки, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 766, 777, 791.

¹²⁵ Там само, с. 790.

¹²⁶ Serhii Plokhy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, р. 300–315. Див. також: Франк Сисин, «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії», *Михайло Грушевський і українська історична наука*, с. 20; зауваження Ярослава Дашкевича: там само, с. 73.

з Вячеславом Липинським в обставинах радянської України, історик повернувся до критики гетьмана. Переяславська угода стала, на думку Грушевського, глибокою помилкою Богдана Хмельницького, який недооцінив як власну слабкість, так і характер російської політичної та державної системи, що мала небагато спільного з добре знайомою козацьким вождям польською практикою. Гетьман дозволив собі під час переговорів необережні обіцянки та недомовленості, що дали Росії підставу мертвою хваткою вчепитися в Україну й уже не відпускати від себе¹²⁷.

Грушевський, безперечно, вже не міг наполягати, подібно до Костомарова, що в Переяславі відбулася взаємна присяга сторін, але й не бажав визнати, що присяга була односторонньою. На його думку, російські послы дали якісь усні запевнення українській стороні, тож угода була все-таки двосторонньою, а пізніші офіційні документи її лише сконкретизували¹²⁸.

Воднораз Грушевський був певен, що «березневі статті», схвалені в Москві, розходилися з переяславськими домовленостями. Українська сторона наполягала на первісних усних умовах, а російська – на пізніших письмових. Як наслідок, український козацький уряд лишився незадоволеним московськими «березневими статтями» й ігнорував ті з них, які не збігалися з його баченням. Розрив України з Росією після того, як з'ясувалася відмінність їхніх інтересів, був неунікненним, і Богдан Хмельницький ішов на нього, орієнтуючись на Швецію, проте не встиг довести справу до кінця. Рішення 1654 року українська сторона незабаром денонсувала в маніфесті Івана Виговського до європейських держав.

Усе це пояснює, чому Грушевський не надавав особливого значення питанню про юридичний статус українсько-російських відносин після Переяслава, вважаючи дискусії на цю тему «спорами про слова»¹²⁹. Головне для нього полягало в тому, що Україна і після досягнутих домовленостей залишалася державою, хоча й без гарантій з російського боку. Науковець схилився до думки про її васальний статус щодо Ро-

¹²⁷ М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа*, с. 194.

¹²⁸ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 758.

¹²⁹ Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*, с. 75.

сії, бо саме з цією формою протекторату був краще обізнаний Хмельницький на прикладі балканських країн¹³⁰.

Загальна картина Переяславської угоди, яку змалював Грушевський, перевершувала багатством деталей і панорамністю все, що було написано на цю тему раніше. Проте авторова концепція не вповні відповідала потребам тогочасного національного руху, що вже виходив на політичний, державницький рівень. Грушевський не звільнився остаточно від народницької критики козацької верхівки, хоча й перестав оцінювати її суто негативно, як це робив, зокрема, Олександр Лазаревський, один із чільних українських істориків народницької школи. Переоцінка цінностей в напрямі реабілітації української еліти випала на долю нового покоління науковців, чия творчість на початку ХХ ст. сформувала так званий національно-державницький напрям української історичної думки.

Як слушно зазначав Степан Величенко, державницька концепція української історії стала не так наслідком еволюції української науки, як результатом впливу на неї нової політичної ідеології, пов'язаної з перспективою утворення незалежної, самостійної української держави¹³¹. Проблематика Хмельниччини та Переяславської угоди посіла важливе місце в українській історіографії початку ХХ ст.¹³² і стала ще актуальнішою з початком Першої світової війни та розвалом імперій Романових і Габсбургів.

* * *

Світова війна загострила національні та геополітичні проблеми європейських народів, зокрема й тих, які тривалий час вважали бездержавними. Українське національне питання набуло особливої політичної гостроти у зв'язку з намаганням ворожих сторін використати його у власних інтересах та спробами Росії анексувати Галичину на завершення програми

¹³⁰ Там само, с. 78.

¹³¹ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 219.

¹³² Ярослав Федорук, «Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.)», *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)* (Л.–Люблін, 1996), с. 208–212.

«збирання руських земель». Піднесення українського національного самоусвідомлення серед тих, хто раніше не замислювався над власною ідентичністю, ще більше заактуалізувало проблему українсько-російських стосунків, розв'язану, здавалося, раз і назавжди в давно минулі часи.

Національно-державницьку схему на початку ХХ ст. активно розробляли західноукраїнські історики. Один із перших оглядів українського історичного процесу з національно-державницької точки зору дав галичанин Лонгин Цегельський у книжці «Русь-Україна та Московщина-Росія», що побачила світ трьома виданнями впродовж 1901–1917 рр.¹³³ Її витримано в полемічно загостреному тоні. Патос праці Цегельського скеровано на обґрунтування двох взаємопов'язаних тез: про етнічну, історичну та культурну відмінність українців і росіян і про те, що «вся історія українського народу – це або історія української держави, або історія змагань до відбудування цієї держави»¹³⁴.

На думку автора, в Переяславі 1654 року відбулося не приєднання України до Росії, а союз між двома самостійними державами, до якого Україну змусили обставини, але який не суперечив її державному статусові. Проте спілка з Москвою для України обернулася більшим лихом, ніж свого часу унія з Польщею¹³⁵. Тому вже через два роки після Переяславської угоди Хмельницький мусив відмежовуватися від Росії та шукати шведської допомоги.

Національно-державницька схема на початку ХХ ст. лягла в основу популярного нарису історії України, який написав Вячеслав Будзиновський¹³⁶, праць Степана Томашівського¹³⁷ та Мирона Кордуби¹³⁸. Останній, приміром, заперечив

¹³³ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 175.

¹³⁴ Л. Цегельський, *Русь-Україна та Московщина-Росія: Історично-політична розвідка*, 3-тє вид. (Полтава, 1917), с. 178.

¹³⁵ Там само, с. 78.

¹³⁶ Ярослав Федорук, «Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.)», с. 209.

¹³⁷ Н. В. Халак, *Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (К., 1999).

¹³⁸ О. Прицак, «Мирон Кордуба і його життя», *Дзвін*, № 7 (1990), с. 144–146.

тези Антоновича про бездержавність українців, його критику Богдана Хмельницького та загальну оцінку Переяславської угоди. Кордуба зазначив, що не «канцелярське крутіство», а реальне співвідношення сил є вирішальним чинником у міжнародних відносинах і що за тих конкретних історичних обставин, у яких опинилася Україна, жодна угода, навіть ретельно підготована, не могла б їй зарадити¹³⁹.

Крах Російської імперії порушував цілком конкретні правові проблеми щодо її спадщини та спадкоємців. Як писав Грушевський: «Останні події – революція й визволення України, упадок Романових і старого правління – руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії – з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Москвою за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історико-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні круги спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище»¹⁴⁰.

Доба української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. значною мірою стимулювала подальший розвиток державницького напрямку української історичної думки в його різноманітних варіаціях. Можливо, «переяславська» тема й справді не відбилася широко в тогочасних документах політичних сил України, як зауважив Іван Лисяк-Рудницький¹⁴¹, але загал відчував до неї неабияку цікавість. У цьому можна впевнитися, аналізуючи бібліографію історичних видань, що побачили світ в Україні впродовж 1917–

---

¹³⁹ Л. В. Мельник, «Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ ст.)», *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ: Доповіді та матеріали* (К., 1994), с. 28.

¹⁴⁰ Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*, с. 53.

¹⁴¹ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1 (К., 1994), с. 77. Автор не цілком має рацію, твердячи, що ліві засновники УНР не потребували переяславського міту, бо той був тісно пов'язаний з традиційним монархізмом. «Переяславські» ремінісценції присутні у Володимира Винниченка, який у «Відродженні нації» зазначав, що московські самодержці брутально зламали переяславський трактат, керуючись економічними мотивами; див.: В. Винниченко, *Відродження нації*, част. I (К.–Відень, 1920), с. 58.

1920 рр.¹⁴². Історія козацької держави, Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, українсько-російські стосунки та, зокрема, Переяславська рада займають у ній помітне місце. Не випадково саме на основі цієї тематики було побудовано найвпливовішу для свого часу державницьку концепцію Вячеслава Липинського¹⁴³.

Угоду 1654 року історик висвітлював у контексті історії Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та українсько-російських стосунків середини XVII ст.¹⁴⁴. Оригінальність поглядів Липинського на це питання зумовило головне нове бачення подій з перенесенням основного акценту з національно-етнічної парадигми української минувшини на державницько-національну.

Липинський, не зв'язаний умовностями академічного середовища, остаточно розривав ідейні зв'язки з народницько-егалітаристськими концепціями своїх попередників та сучасників. Мовби повертаючись до елітарної, аристократично-

---

¹⁴² Іван Калинович, «Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.», *Записки НТШ*, т. СХХХІV–СХХХV (Л., 1924), с. 185–240.

¹⁴³ Лев Р. Білас, «Вячеслав Липинський як історик кризової доби», Вячеслав Липинський, *Твори. Історична секція*, т. 3 (Філадельфія, 1991), с. XXIII–LXX; Я. Дашкевич, «Хам чи Яфет: Липинський і українська революція», *Україна. Наука і культура*, вип. 29 (К., 1996), с. 34–39; *Перші та другі читання пам'яті Вячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблема влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського. Луцьк–Затуриці, 21–23 квітня 1994 та 27–28 квітня 1995 рр.* (Луцьк–Л., 1996); С. Д. Бондарук, *Роль еліти як суб'єкта соціального поступу в історіософії Вячеслава Липинського: Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (К., 1997); В. В. Масненко, *Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років* (К.–Черкаси, 2000); К. Галушко, *Консерватор на тлі доби. Вячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих»* (К., 2001).

¹⁴⁴ Наталя Яковенко, «Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми Вячеслава Липинського)», *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*, с. 21–30; О. Проценко, В. Чепинога, «Умова і легенда (Переяславська угода 1654 р. в історіографічній спадщині В. Липинського)», *Пам'ять століть*, № 5 (1997), с. 84–92; К. Галушко, «Вячеслав Липинський як дослідователь українсько-російських взаємостосунків», *Росія–Україна: історія взаємостосунків* (М., 1997), с. 229–235.

монархічної інтерпретації українсько-російських відносин часів Виговського та Мазепи, він переосмислював їх під безпосереднім впливом подій українського суспільно-політичного життя 1918 року з позицій ідеолога нової гетьманської державности, який сповідував думку про провідну роль соціальної еліти у громадському житті.

Липинський відродив культ Богдана Хмельницького як геніяльного політика та державного діяча, але не в козацькому, а в аристократично-державницькому потрактуванні. Історик уважав, що гетьман від початку планував створити незалежну самостійну українську державу, маючи далекосяжну політичну програму та реалізуючи її за допомоги освіченої української шляхти.

З погляду державного будівництва Липинський поділив добу Хмельниччини на два етапи – автономії та узалежнення, вододілом між якими вважав Переяславську угоду¹⁴⁵. На його думку, Хмельницький попервах мусив боротися не лише із зовнішнім ворогом – Польщею, а й з внутрішнім – неосвіченою та руйнівною стихією степової козаччини, а також автономістськими традиціями шляхти, вихованої в Речі Посполитій. Лише відчувши, що його влада достатньо зміцніла, гетьман зважився на союз із Росією¹⁴⁶.

Отже, Липинський одним із перших українських істориків заперечив поширену в історіографії думку, що Богдана Хмельницького змусили до російського протекторату негаразди у війні та зовнішній політиці, а також тиск голоти. В інтерпретації науковця це був вияв сили, а не слабкості, гетьманів політичний успіх, а не поразка.

Що для Богдана Хмельницького угода 1654 року була тактичним союзом, спрямованим насамперед на забезпечення військової допомоги під виглядом протекторату¹⁴⁷, писали й деякі інші дослідники. Проте, на відміну від них, Липинський побачив у цьому союзі глибший контекст, ніж сукупність військових і політичних обставин. Для гетьмана це була найоптимальніша форма розриву з Польщею та легітимізації

¹⁴⁵ Вячеслав Липинський, *Твори. Історична секція*, т. 3, с. 210.

¹⁴⁶ Там само, с. 28, 30.

¹⁴⁷ Там само, с. 25–26.

козацької влади у формі, прийнятній для міжнародної спільноти¹⁴⁸.

На противагу своїм попередникам Липинський уважав, що основні пункти угоди сформульовано цілком ясно¹⁴⁹. Слідом за російським правознавцем Сергеевічем він потрактував її, на думку Грушевського, як персональну унію, котра втратила чинність з падінням династії Романових¹⁵⁰. Такий підхід мусив виглядати особливо переконливо в очах дворянства, котре в нових політичних реаліях української революції все ще керувалося колишніми становими поняттями та категоріями.

Подібно до своїх попередників, Липинський підкреслював, що Україна та Росія розглядали Переяславську угоду з діаметрально протилежних точок зору і конфлікт між ними був неунікненним¹⁵¹. Простежуючи наростання напруги у двосторонніх узаєминах, зокрема в перебігу боротьби за «третю Русь» – Білу, історик гостро критикував політику Росії щодо України.

Липинський уперше в українській історіографії спробував перевести проблему угоди 1654 року з науково-позитивістської площини («як воно було насправді») в історіографічну, запровадивши поняття «переяславської легенди» – комплексу історичних мітів, що остаточно склалися після «полтавського погрому»¹⁵². Відтак він спрямував вістря критики проти концепції возз'єднання Русі, котру успішно використовувала Росія у власній політиці. Щоправда, Липинський був непослідовним, коли проголошував потребу відокремити переяславську угоду від переяславської легенди, бо уважав, що поставив крапку в цьому питанні.

Проте годі заперечувати, що в історіографії Переяславської угоди Липинський здійснив своєрідний інтелектуальний переворот. Уперше в українській національній історіографії він переосмислив цю подію таким чином, що з тріом-

¹⁴⁸ Там само, с. 28.

¹⁴⁹ Там само, с. 26.

¹⁵⁰ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1, с. 867.

¹⁵¹ Вячеслав Липинський, *Твори. Історична секція*, т. 3, с. 26, 30.

¹⁵² Там само, с. 24–25; Сергій Плохій, «Гадяч 1658: Творення міту», *Гадяцька унія 1658 року*, с. 281.

фу православ'я, самодержавства та «загальноросійської» народності, з поразки українських народних мас і капітуляції самостійницьких змагань соціальної еліти вона перетворилася на видатний здобуток програми побудови сконсолідованого суспільства та незалежної української держави, її проміжний етап.

Липинський зумів наповнити політичну державницько-національну концепцію історіографічним змістом настільки, що вона стала переконливою для професійних істориків, принаймні молодшої генерації. Під вплив його ідей потрапив один із найавторитетніших українських істориків, Дмитро Дорошенко¹⁵³, який посприяв їх подальшій популяризації та утвердженню за межами Радянської України. Державницька концепція українського історичного процесу стала основою наукової творчості західноукраїнських учених, з-поміж яких особливо вирізняється Іван Крип'якевич. У зв'язку з розвитком державницької школи української історіографії оформилося в окремий науковий напрям вивчення юридичної природи українсько-російських відносин після 1654 року: до цієї проблеми зверталися Ростислав Лашенко, Лев Окиншевич, Андрій Яковлів, Микола Петровський, Василь Гарасимчук та інші науковці¹⁵⁴.

¹⁵³ Ярослав Федорук, «Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.)», с. 210.

¹⁵⁴ Р. Лашенко, *Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським* (Прага, 1923; рец. Лева Окиншевича: *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*, вип. 2 (К., 1926), с. 296–298); В. І. Щербина, «До питання про статті Богдана Хмельницького», *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*, т. 1 (К., 1928), с. 195–204; А. Яковлів, «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654», *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія* (К., 1928), с. 580–615 (рец. Окиншевича: *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*, вип. 6 (К., 1929), с. 519–521); М. Н. Петровський, «Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького», *Записки Ніжинського ІНО та Ніжинської науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті*, кн. IX (1929), с. 74–76; В. Герасимчук, «До питання про “Статті” Б. Хмельницького», *Записки НТШ*, т. С (Л., 1930), с. 213–235.

* * *

Поряд із державницько-національною концепцією Переяславської угоди в українській історіографії початку ХХ ст. виникла ще одна спроба новаторської інтерпретації цієї події, пов'язана з іншою впливовою течією суспільно-політичного життя – марксизмом – і так само зумовлена політичними причинами, передусім встановленням влади комуністів на основній території колишньої Російської імперії разом із наддніпрянськими землями України.

Нову, модерну марксистську історіографію насаджували й поширювали шляхом адміністративно-політичного тиску партійних комуністичних і державних структур¹⁵⁵. Проте в 1920-ті роки вона ще не встигла стати тотальною, «єдино правильною» та співіснувала з немарксистськими течіями й академічними школами в історіографії, не розриваючи остаточно із завданнями національного будівництва¹⁵⁶. Марксистська історіографія негативно ставилася до Російської імперії, розглядаючи історію неросійських народів, що перебували в її складі, в категоріях колоніальної залежності.

Провідний український історик-марксист Матвій Яворський¹⁵⁷ присвятив Переяславській угоді спеціальний параграф у своєму «Нарисі історії України»¹⁵⁸, який витримав кілька видань упродовж 1920-х років. Базовими елементами

¹⁵⁵ З новіших публікацій на цю тему див.: В. Ю. Соколов, *История в отсутствие человека (некоторые особенности развития отечественной историографии в 1920–1930-е годы)* (Томск, 1994); *Советская историография* (М., 1996); А. В. Сидоров, *Марксистская историографическая мысль 20-х годов* (М.–Симферополь, 1998).

¹⁵⁶ Загальну характеристику української історіографії в СРСР див.: Stephen Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia* (New York, 1993). Із пізніших публікацій на цю тему див.: С. Г. Водотика, *Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років* (К.–Херсон, 1998).

¹⁵⁷ Г. В. Касьянов, «Академік М. І. Яворський: доля вченого», *Український історичний журнал*, № 8 (1990), с. 100–111; О. С. Рубльов, «Лідер “істориків-марксистів” України (М. І. Яворський)», *Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки* (К., 1991), с. 293–303; А. В. Санцевич, *М. І. Яворський: нарис життя та творчості* (К., 1995); В. І. Роєнко, *М. І. Яворський – історик України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 1998).

¹⁵⁸ М. Яворський, *Нарис історії України*, част. 2 (Х., 1924), с. 99–104.

в інтерпретації науковця стали народницькі постулати, поєднані з марксистськими тезами про класові інтереси та соціальні революції, а також поняттями «реальної політики».

Яворський тлумачив війну під проводом Хмельницького як українську дворянську революцію, спрямовану проти польського феодально-магнатського ладу. Він наголошував, що поняття політичної незалежності України на той час мало не національний, а становий зміст. Козацька верхівка, захопивши владу, прагнула втримати її в боротьбі з Польщею та власним народом. Задля цього вона й звернулася в пошуках союзника до Москви. Для Росії ж Переяславська угода стала містком до окупації України перед загрозою її коаліції зі Швецією.

На думку історика, угода 1654 року була передусім класовим союзом реєстрового козацтва з російським дворянством. Вона мала юридичний характер реальної унії, в результаті якої гетьман ставав підданцем царя¹⁵⁹. Автор гостро скритикував продажну козацьку старшину, котра забезпечувала власні егоїстичні інтереси ціною холопства перед російським урядом і шукала його підтримки задля закріпачення селянства. Проте розбіжність політичних інтересів союзників, брутальна поведінка російського уряду на Україні стали загрожувати інтересам козацької верхівки більше, ніж до того політика польських феодалів.

Яворський сформулював марксистське розуміння особистості Богдана Хмельницького як діяча, який не творить історію, а лише відображує об'єктивні історичні тенденції та класові інтереси. Його історична роль закінчилася з Переяславською радою, бо «ламати вже нічого було», а революційний запал попередніх років заступила рутинна¹⁶⁰.

Назагал у цієї концепції Переяславської ради було чимало спільного з українською народницькою історичною думкою, яка не залишала місця для культу Хмельницького, ворує ставилася до козацької еліти, але водночас гостро застуджувала російський імперіялізм з історичної перспективи подальшого перебування України в складі Росії. Не дур-

¹⁵⁹ Там само, с. 101.

¹⁶⁰ Там само, с. 99–104.

но ж бо Яворський солідаризувався з історичною концепцією Михайла Грушевського.

Російські марксистки також не змогли подолати потужне силове поле націоналізму і далі культивували українську історію як частину «загальноросійського» історичного процесу. Головний російський історик-марксист Михайл Покровський¹⁶¹, піддаючи ревізії академічну російську історіографію імперської доби, побіжно звернувся до української тематики в узагальнювальних працях з історії Росії. У висвітленні Хмельниччини він поєднав елементи російської народницької традиції з окремими тезами свого вчителя Ключевського, переосмисливши їх у дусі економічного матеріалізму, класової боротьби селянства та революції «козацької буржуазії» проти польського феодалізму.

Автор, цілком у дусі російської історіографії XIX ст., розглядав Богдана Хмельницького в одному ряді зі Степаном Разіним і бачив у козаків «Західної Русі» лише окремі відмінності від донського козацтва: вони були культурнішими і мали власну інтелігенцію серед православного духовенства¹⁶².

Покровський чітко розрізняв інтереси повсталого українського селянства та козацької верхівки. Остання, на його думку, вже в 1649 році розірвала союз із голотою та захопила владу в Україні, взоруючись на абсолютистську монархію як соціальний та політичний ідеал. Щодо Росії, то вона лише спритно скористалася з ситуації, щоб узяти Україну під свій контроль.

Гетьман Богдан Хмельницький, на думку історика, до кінця життя вагався у виборі між Росією та Швецією, будучи щодо цього попередником Мазепи. Проте політичні обставини змусили його до союзу з Москвою¹⁶³. Відтак «експансивні українці, погаласувавши та наговоривши значно більше від своїх великоросійських співбратів, закінчили тим же, чим і

¹⁶¹ З останніх публікацій про нього див.: А. Н. Артизов, «М. Н. Покровський: фінал кар'єри – успіх или поражение?», *Отечественная история*, № 1 (1998), с. 77–96.

¹⁶² М. Покровський, *Руська історія в короткому викладі*, част. 1 й 2 (Х.–Берлін, 1922), с. 60.

¹⁶³ Там само.

вони: в 1654 році стали “під високу руку” тієї ж династії, що сиділа на московському престолі вже з 1613 року»¹⁶⁴.

Перефарбовуючи українську історію в «кольори пролетарської революції», науковець, проте, ухилився від відповіді на запитання, з яким звернувся до нього один із чільних представників української радянської історіографії 1920-х років Дмитро Багалій: чи визнає російський історик-марксист окремішність української історії та як ставиться до її схеми, яку запропонував Грушевський?¹⁶⁵ Під цим оглядом інтерпретація угоди 1654 року у книжці Покровського видається не такою радикальною чи новаторською, як його критика російського самодержавства та немарксистських авторів.

Коли в СРСР почалося поступове згортання марксистського експерименту й наростання ізоляціоністських тенденцій у внутрішній політиці, уряд знайшов собі ідейний ґрунт у старих, випробуваних і добре зрозумілих сучасникам національно-державницьких традиціях російської імперської доби. Тим більше, що ці традиції продовжували культивуватися в колах російської еміграції¹⁶⁶, яка, за дивним збігом обставин, саме наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років почала активно звертатися до історії українсько-російських стосунків та Переяславської угоди¹⁶⁷.

¹⁶⁴ М. Н. Покровский, *Избранные произведения*, кн. 1 (М., 1966), с. 454.

¹⁶⁵ Подібні претензії до Михайла Покровського висунув у 1929 році й Михайло Рубач. Див.: Наталія Юсова, *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)* (Вінниця, 2005), с. 488–490.

¹⁶⁶ В. Т. Пашуто, *Русские историки-эмигранты в Европе* (М., 1992); М. Г. Вандалковская, *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»* (М., 1997); В. И. Косик, «Украинский вопрос и проблема “балканизации” России в среде русских эмигрантов в 1930-е гг.», *Славяноведение*, № 4 (1999), с. 64–71.

¹⁶⁷ П. М. Богаевски, *Присъединението на Малоруссия към Московското царство* (София, 1926); В. А. Мякотин, *Переяславский договор* (Прага, 1930); И. И. Лаппо, *Идея единства русского народа в Юго-Западной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству* (Прага, 1929); П. М. Бицилли, *Проблема русско-украинских отношений в свете истории* (Прага, 1930); Д. М. Одинец, *Присоединение Украины к Московскому государству* (Париж, 1936).

Поступову методологічну трансформацію радянської історіографії під впливом великодержавницько-імперських концептів ХІХ ст. у загальному вже з'ясовано¹⁶⁸. Серед характерних рис цього процесу були формування «образу ворога» в особі Польщі, а згодом Німеччини та всього Заходу, культивування панславістських ідей і настроїв, виправдання зовнішньої експансії, гіперболізація російської національно-історичної самобутності в душі релігійно-державницьких постулатів епохи імператора Николая І, звеличення культурних здобутків імперської доби тощо.

Перехід до «нової старої» моделі історичного бачення в СРСР було здійснено впродовж 30–50-х років, відтак її лише коригували та деталізували. Україна в цьому процесі повертала собі образ «Малоросії», що його виробили російські й українські автори першої половини ХІХ ст. Російський націоналізм натомість розчинявся, як і раніше, в імперському. Таким чином модерний націоналізм знову поступався місцем ранньомодерному, «русько-слов'янському».

Унаслідок цього Переяславська угода знову перетворювалася на ключову подію української історії, знаменуючи собою її повернення до «загальноросійського» річища. Не соціальні, не класові, а саме національно-імперські поняття й категорії знову ставали основними в інтерпретації подій 1654 року, яка фактично заперечувала модерну національну українську ідентичність. З цього погляду «воскресіння старорежимного міту під комуністичним правлінням» не було несподіваним, як про це писав Іван Лисяк-Рудницький¹⁶⁹.

Ревізія марксистської концепції історії українсько-російських стосунків у душі імперсько-радянської, «русько-

---

¹⁶⁸ Н. Е. Копосов, «Советская историография, марксизм и тоталитаризм: к анализу ментальных основ историографии», *Одиссей. Человек в истории*. 1992 (М., 1994), с. 51–68; Сергій Єкельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (К., 2008); *Epic Revisionism: Russian History and Literature as Stalinist Propaganda* (Madison, 2006); *Советская историография* (М., 1996); А. М. Дубровський, *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.)* (Брянск, 2005).

¹⁶⁹ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1 (К., 1994), с. 77.

слов'янської» ідентичности тривала близько двох десятиріч. Ідейну еволюцію радянської історіографії проблеми в 30–50-х роках характеризувала послідовна зміна концепцій: від формули «абсолютного зла» у 20-ті роки до «меншого зла» у 30-ті й «абсолютного добра» в 40-ві – на початку 50-х¹⁷⁰. Ці метаморфози втілено в численних загальних і спеціальних працях, які гарячково створювали, редагували та перевидавали слідом за новими віражами державної політики¹⁷¹. Провідну роль у цих процесах у 1930-ті – 1940-ві роки відігравав відомий український історик Микола Петровський¹⁷².

Своє логічне завершення радянська концепція Переяславської угоди здобула у двотомній «Історії Української РСР» 1953 року, що її підготували працівники Інституту історії АН УРСР за редакції Олександра Касименка¹⁷³. Фактично в цьому питанні нова радянська синтеза історії Украї-

¹⁷⁰ John Basarab, *Perejaslav 1654*, р. 170–179. Див. також: В. Г. Сарбей, Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна (К., 1990); М. В. Коваль, «Сталінський тоталітаризм і українська історіографія (30–40-і роки)», *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*, вип. 1 (К., 1997), с. 16–26; *У лежцатах тоталітаризму. Перше двадцятиліття Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів*, у 2 част. (К., 1996).

¹⁷¹ *Історія України*, т. 1 (Х., 1932), с. 93–137; М. Е. Подорожний, *Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг.* (М., 1939); А. З. Барабой, «К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 году», *Историк-марксист*, № 2 (1939), с. 87–111; Д. І. Бойко, «До питання про приєднання України до Росії», *Учені записки Харківського державного університету*, № 15 (1939), с. 27–39; В. И. Пичета, *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии* (М., 1940); *Нариси з історії України*, вип. IV (К., 1940); *Нарис історії України* (Уфа, 1942); *Історія Української РСР*, за ред. О. Касименка, т. 1 (К., 1953).

¹⁷² А. К. Швидько, «Вопросы истории Левобережной Украины XVII–XVIII веков в трудах Н. Н. Петровского», *Актуальные историко-графические проблемы отечественной истории XVII–XIX вв.: Сборник научных трудов* (Днепропетровск, 1982), с. 48–57; К. І. Стецюк, «Український радянський історик М. Н. Петровський: (До 90-річчя з дня народження)», *Український історичний журнал*, № 11 (1984), с. 145–150; С. Коржелецька, «Внесок М. Н. Петровського в історичну науку (узагальнений огляд праць)», *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 8 (К., 1998), с. 94–98.

¹⁷³ *Історія Української РСР*, т. 1 (К., 1953), с. 225–262.

ни, за Величенковими словами, відбивала позицію не української, а російської історіографії¹⁷⁴.

У відповідному розділі, що його написав Іван Бойко, скрізь, де треба й де не треба, вживано термін «возз'єднання України з Росією», використувано сталінську тезу про росіян як «старших братів» українців¹⁷⁵, застосовувано концепцію «збирання руських земель» і православного панславізму, в якій містичний «голос крові» виявився сильнішим за будь-які політичні та класові рамки.

В опису подій Переяславської ради помітний вплив офіційної пропаганди часів Другої світової війни. Зокрема, шлях російського посольства Бутурліна до Переяслава описано в дусі переможної ходи Червоної Армії в 1943–1945 рр.: від самого кордону російських дипломатів «щиро й радісно» вітає український народ¹⁷⁶. У такому самому тріумфальному тоні зображено присягу українського населення російському монархові: вона одностайна та безконфліктна, і лише далі коротко згадано про «магнатсько-шляхетську верхівку», яка опиралася всенародному волевияву. Годі шукати в «Історії» бодай натяк на колоніальну політику царизму у XVIII ст. – її тут інтерпретовано в контексті прогресивного реформування Російської держави.

Бойкове твердження, що «возз'єднання» не означало злиття українського народу з російським і ліквідації української народності¹⁷⁷, виглядало непереконаливим – адже поряд із ним, уперше в офіційному курсі історії України, наведено вислів Белінського про те, що, злившись навіки з однокровним російським народом, українці відкрили собі шлях до цивілізації¹⁷⁸. Решта вислову, що містила заперечення української нації та її історії, залишилася «за кадром», але її можна було легко знайти у відповідному томі повного зібрання творів автора, яке побачило світ у першій половині 1950-х років.

¹⁷⁴ Stephen Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia*, p. 155.

¹⁷⁵ *Історія Української РСР*, т. 1 (К., 1953), с. 258.

¹⁷⁶ Там само, с. 257.

¹⁷⁷ Там само, с. 259.

¹⁷⁸ Там само, с. 261.

Еволюцію радянської історичної думки в розумінні українського питання – точніше, її повернення до імперської спадщини домодерного періоду – якнайкраще ілюструє іконографія канонічних текстів. Так, у виданнях з історії України кінця 1930 – початку 1940-х років Переяславську раду зображує чорно-білий малюнок, у центрі якого несхожий на себе Богдан Хмельницький під бунчуком просто неба тримає булаву перед купкою настовбурчених російських бояр у східних шубах і шапках, а навколо стоять нечисленні представники «народу» з виразом напруженого чекання на обличчях. Під малюнком – скромний підпис: «Рада в Переяславі 8 січня 1654 р.». Натомість в «Історії Української РСР» 1953 року бачимо розкішну кольорову вклейку з репродукцією велетенського полотна Михайла Хмелька «Навіки з Москвою – навіки з російським народом (Переяславська рада 8 січня 1654 р.)». На картині Богдан Хмельницький із російськими боярами й духовенством, стоячи на вкритому килимами помості під балдахіном, оголошують народові добру звістку про його остаточне визволення та світле майбутнє. Декоративна пишнота картини немовби підкреслює тріумф нової радянської еліти, кульмінацію її влади, поєднуючи мотиви релігійно-державницького месіянства з ентузіазмом першотравневої демонстрації на Красній площі. Це й справді був апотеоз телеологічного підходу до української історії, її щасливе завершення в «загальноросійському» просторі.

Своє остаточне втілення нове бачення Переяславської угоди 1654 року здобуло в «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС 1954 року¹⁷⁹. Українську історіографію в СРСР, представники якої разом з російськими радянськими авторами брали участь у створенні цього документа, перевели на рейки самозаперечення. Відтоді публікації про угоду могли містити новий фактичний матеріал, але концептуально були подібними одна на одну, як краплі води¹⁸⁰.

¹⁷⁹ *Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу (К., 1954).*

¹⁸⁰ І. М. Гапусенко, «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській історіографії», *Україн-*

Утім, не всі українські радянські історики перетворилися на співців неоімперського націоналізму¹⁸¹. Неартикульованими критеріями професіоналізму серед них залишалися позитивістські постулати, що передбачали широке знайомство зі спеціальною літературою та джерелами у вивченні тієї або тієї проблеми, а надто віддаленої від сучасності.

Частина дослідників, передусім ті, що вивчали дорадянську добу, маючи доступ до дореволюційної літератури з її ідейним різноголоссям та зберігаючи певні національні sentimenti, знаходили альтернативу офіційному історичному наративові в радянській історіографії 1920-х років. Цікавим потвердженням цього можна вважати відродження за доби короткочасної політичної «відлиги» 1960-х років неомарксистської концепції Переяславської угоди 1920-х років у спеціальній роботі Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», опублікованій на Заході на початку 1970-х років¹⁸².

Автор оголосив «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією» ідейним спадком сталінської епохи, що спотворює українську історію, суперечить марксистсько-ленінському вченню в національному питанні та засвідчує наявність російського великодержавного шовінізму в радянській історіографії. Офіційній схемі української історії Брайчевський протиставив положення, базовані на класових і національних постулатах марксистської історіографії часів українізації, збагативши їх оригінальними спостереженнями та висновками. Це був виклик системі, побудованій на характерному для радянських «шістдесятників» та західних лівих протиставленні Леніна Сталінові.

Брайчевський назвав термін «возз'єднання» абсурдом на тій підставі, що українці та росіяни були різними народами, які належали до різних держав. Автори «Тез...», на його дум-

---

ський історичний журнал, № 12 (1968), с. 130–132; *Историография истории Украинской ССР* (К., 1987), с. 91–98.

¹⁸¹ Віталій Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби* (Острог, 2009), с. 268–275.

¹⁸² Новітню републікацію див.: Михайло Брайчевський, «Приєднання чи возз'єднання?: Триптих», *Переяславська Рада 1654 року: Історіографія та дослідження* (К., 2003), с. 294–418.

ку, відійшли від марксистських критеріїв в оцінці українського історичного процесу, підмінивши класові характеристики русоцентричними.

Зі свого боку, Брайчевський зобразив українське суспільство як буржуазне, з переважно вільним населенням, в якому прогресивні соціально-економічні зміни створили умови для виникнення української нації. Тим самим історик відродив марксистське розуміння причин і характеру визвольної війни в дусі конфлікту буржуазного суспільства з феодальним.

Брайчевський кваліфікував Переяславську угоду як союз правлячих класів обох держав, спрямований проти підвладних їм трудящих мас. На його думку, це була змова козацької старшини з російським царизмом, покликана законсервувати архаїчні феодальні порядки. Унаслідок цього молоді українську буржуазію знищив відсталий російський феодалізм.

Брайчевський заперечив тезу про цивілізаторську місію Росії в Україні, повторивши гострі інвективи своїх попередників на адресу російського уряду та наслідків його колоніальної політики. На думку науковця, Москва від початку національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького зайняла щодо неї ворожу позицію, але не могла допомогти польській шляхті через соціальні заворушення в самій Росії. Автономію Гетьманату російська сторона розглядала як тимчасовий захід, аж поки Андрусівський мир 1667 року не анулював Переяславської угоди.

Оцінку історичної ролі гетьмана також було витримано у традиціях народницько-марксистської історіографії. На думку Брайчевського, Хмельницький очолив буржуазну революцію, але, буди типовим репрезентантом свого класу, не зміг піднятися над власним феодальним світоглядом. Первісно він не збирався розривати відносини з Польщею. Гетьман не розумів і не контролював суспільних сил, на чолі яких опинився, тож було б абсурдом робити з нього народного героя чи вважати, що він від початку прагнув «возз'єднання» України з Росією.

Концепція Брайчевського стала запереченням офіційного радянського неоімперського нарративу та спробою деконструвати міт про возз'єднання з позицій модерної націо-

нальної та марксистської парадигм української історії за допомоги класової методології¹⁸³. Ця концепція виглядала набагато досконалішою, ніж перші незрілі спроби Яворського та особливо Покровського, проте не мала помітного впливу на тогочасну українську історіографію.

За межами СРСР українська діаспора далі культивувала традиції національно-державницької історіографії. Вони дістали друге життя завдяки новій хвилі української еміграції часів Другої світової війни, чи не найбільшим представником якої був Олександр Оглоблин¹⁸⁴. У своїх працях еміграційного періоду про Переяславську угоду¹⁸⁵ науковець повторив традиційні для національно-державницької історіографії оцінки цієї події як військово-політичного союзу, який Україна уклала з тактичною метою, а Росія брутально зламала. Проте, на думку дослідника, «Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою», а «залишилася назавжди найбільшим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенної України»¹⁸⁶.

Більшість публікацій про різні аспекти угоди 1654 року, що побачили світ на Заході по війні, належали представникам української діаспори. Деякі з цих праць були науковими розвідками, що стосувалися, зокрема, традиційних для першої половини ХХ ст. проблем правового та міжнародного характеру угоди¹⁸⁷. Інші містили загальні оцінки події з пер-

¹⁸³ Serhii Plokhу, «The Ghosts of Pereyaslav», p. 496–497.

¹⁸⁴ Ігор Верба, Олександр Оглоблин. *Життя і праця в Україні* (К., 1999); Олександр Мезько-Оглоблин: *Дослідження та матеріали* (Нью-Йорк–Острого–К.–Торонто, 2000).

¹⁸⁵ А. Ohloblyn, *Treaty of Perejaslav 1654* (Toronto–New York, 1954); О. Оглоблин, 1) «Українсько-московська угода 1654 р.», *Хроніка 2000*, № 23–24 (1998), с. 52–89; 2) «Переяславська угода 1654 р.», *Український історик*, № 1–2 (1965), с. 5–13; № 3–4 (1965), с. 11–16.

¹⁸⁶ Цит. за виданням: В. Цибульський, *Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.)* (Рівне, 1993), с. 42–43.

¹⁸⁷ А. Яковлів, 1) *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках* (Варшава, 1934); 2) *Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнична студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954)* (Нью-Йорк, 1954); V. Prokopych, «The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy», *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in*

спективи подальшої долі України і засуджували чи виправдовували крок Богдана Хмельницького¹⁸⁸.

Спільним для цих публікацій було те, що вони так чи інакше заперечували новітню радянську концепцію Переяславської угоди й, отже, відбивали напружену ідеологічну боротьбу, в якій розчинялися або й затушковувалися суперечності й прорахунки української сторони й увага концентрувалася на конфліктних аспектах події¹⁸⁹. Історики-емігранти заперечували епохальний характер і масове схвалення українцями угоди з Росією, наполягали на рівності союзників і підкреслювали трагічні наслідки союзу для України.

Значення більшості цих публікацій полягало в самому факті існування альтернативної інтерпретації подій на тлі панування російських імперських схем у радянській історіографії та серед російської діаспори на Заході. Це була радше битва за західну громадську думку, в якій українці тривалий час відчутно поступалися росіянам своїм впливом, але яка забезпечила тяглість розвитку національно-державницької історичної думки.

Нове покоління українських істориків на Заході, яке ввійшло до науки в 1970–1980-х роках, уже не відчувало зацікавлення історією Переяславської угоди як самостійною дослідницькою проблемою, властивого їм попередникам. Ідейні бої за «правильну» інтерпретацію події заступило вивчення її історіографічного та національного контексту, наслідком чого стала поява 1982 року з передмовою Івана Лисяка-Рудницького першої монографії на цю тему, яку написав Іван Басараб. Цей напрям дослідження угоди розвинеться пізніше в пострадянській Україні.

* * *

Лисякове передбачення, що переяславський міт іще довго зберігатиме своє не лише наукове, а й політичне значення,

---

the United States, vol. 4 (1955), p. 917–980; Панас Феденко, «Тріумф і катастрофа (оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького)», *Український історик*, № 1–4 (1980), с. 134–152.

¹⁸⁸ В. Цибульський, *Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.)*, с. 45–46.

¹⁸⁹ Там само, с. 62–63.

блискуче потвердилося в Україні вже наприкінці ХХ ст., з початком горбачовської «перебудови»¹⁹⁰. Українська радянська історіографія, перебуваючи майже під цілковитим контролем партійних і державних інстанцій, певний час зберігала інерцію на тлі стрімких змін в історичній свідомості суспільства. Поступово, однак, навіть у публікаціях офіційних істориків почали дедалі частіше лунати ревізійні нотки.

Перші, несміливі спроби заперечити офіційний канон базувалися, за слушним зауваженням Сергія Плохія, на класовій методології¹⁹¹. Інакше й бути не могло, адже процес пошуку нової парадигми історії України ініціювало партійне керівництво й відбувався він в академічному середовищі, ретельно профільтованому за попередні десятиріччя. Не дивно, що переоцінка цінностей розпочалася в центрі, серед наближених до партійного істеблішменту авторів і поступово охопила весь тематичний спектр української історії.

Серед важливих для суспільно-політичної свідомости тем епохи контрольованої перебудови опинилася й Переяславська угода. Її значення зумовлювали зміни в політичному статусі України і пов'язана з цим чергова ревізія українсько-російських стосунків. До того ж угода 1654 року як наукова проблема привертала додаткову увагу у зв'язку з активізацією досліджень історії українського козацтва і війни під проводом Богдана Хмельницького, котрі стали базою для «націоналізації» колективної історичної пам'яті¹⁹². «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією» стали для багатьох українських істориків тим Берлінським муrom, який належало зламати, заки переходити до нового будівництва.

---

¹⁹⁰ Stephen Velychenko, «Perestroika and Interpretation of Russian-Ukrainian Relations (1985–1990)», *Journal of Soviet Nationalities*, Summer (1991), p. 35–50; idem, «Restructuring and the Non-Russian Past», *Nationalities Papers*, vol. 22 (1994), p. 325–335; idem, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia*, p. 213–222.

¹⁹¹ Serhii Plokhyy, «The Ghosts of Pereyaslav», p. 497.

¹⁹² Френк Сисин, «Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації», Український історичний журнал, № 4 (1995), с. 67–76; Frank E. Sysyn, «The changing image of the Hetman: On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 46 (1998), S. 531–545.

Демонтаж переяславської легенди в радянській редакції 1954 року охопив короткий, але бурхливий період кінця 80-х – першої половини 90-х років ХХ ст. Важливу роль у цьому відіграла ліквідація ідейної монополії КПРС на прочитання історії та повернення до наукового обігу вилучених раніше праць і концепцій.

Поряд із творами півзабутих представників дорадянської української та російської історіографії та засвоєнням їхньої спадщини¹⁹³, читач дістав змогу познайомитися з працями діячів (переважно старшого покоління) і дисидентів радянських часів, що зберігалися у так званих «спецхранах», і навіть перекладами праць сучасних західних дослідників, з-поміж яких найбільше поширення дістала синтеза Ореста Субтельного¹⁹⁴.

На тлі огрому історіографічних публікацій відносно скромними виявилися здобутки археографів і джерелознавців – попри те, що багатьох сучасників не покидали наївні в своїй основі сподівання видобути нарешті з архівного «Великого льоху» «правдиву» історію України. Навіть спроб розшукати втрачені оригінали так званих переяславсько-московських документів 1654 року, здається, в цей час не

¹⁹³ І. І. Поліщук, *Формування української держави у 1648–1657 рр. (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (К., 1995); М. С. Кармазіна, *Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)* (К., 1998); В. І. Маслак, *Національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. в російській історіографії ХVІІІ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2001).

¹⁹⁴ В. Цибульський, 1) *Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.)*; 2) «Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.)», *Український історичний журнал*, № 4 (1995), с. 77–86; 3) *Визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. у зарубіжній історіографії* (Рівне, 2000); В. Гром, В. Цибульський, 1) «Хмельниччина на сторінках “Українського історика”», *Український історик*, т. 31 (1994), с. 44–49; 2) «Переяславська Рада 1654 року в українській зарубіжній історіографії», *Історія українського середньовіччя. Козацька доба. Збірн. наук. праць*, част. 1 (К., 1995), с. 71–84; К. В. Анісімов, *Національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. під проводом Богдана Хмельницького в англо-американській історіографії: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 2000).

було, як не рахувати курйозного подарунка Бориса Єльцина Леонідові Кравчуку в 1990 році у вигляді «справжнього» тексту березневих статей, який виявився копією давно відомого. Одним із небагатьох винятків можна вважати архівні пошуки Юрія Мицика, котрі дали змогу з'ясувати імена редакторів та справників, які працювали над текстами статей у Москві, а також розширити уявлення про міжнародний резонанс Переяславської ради¹⁹⁵.

Паралельно з історіографічними й археографічними студіями українські історики почали ревізію головних моментів офіційної радянської концепції Переяславської угоди, війни під проводом Богдана Хмельницького та українсько-російських стосунків. Висловлювання фахівців на ці теми відбивали дедалі ширшу амплітуду думок у професійному середовищі.

Наприклад, Станіслав Кульчицький, популяризуючи книжку Ореста Субтельного в 1991 році, заявляв, що виникнення самостійної української держави в часи Хмельницького було неможливим, тож альтернативи приєднанню України до Росії не існувало – тези, як з'ясувалося трохи згодом, непопулярні в українському суспільстві¹⁹⁶. У статті Валерія Смоля й Олексія Гуржія, що з'явилася в офіційному «Українському історичному журналі» 1990 року, йшлося про «об'єднання» України з Росією, але було обережно взято під сумнів всенародне схвалення цієї події та підкреслено її правовий характер¹⁹⁷. Валерій Степанков заперечив тезу про те, що гетьман від перших контактів з російським урядом дбав про приєднання України до Росії, а також висловив незгоду з офіційною періодизацією визвольної війни й потрактуванням Переяславської ради як її кульмінації, зауваживши, що селянська війна в Україні тривала й пі-

¹⁹⁵ Ю. Мицик, 1) «Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р.», *Розбудова держави*, № 2 (1997), с. 39–42; 2) «Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької “Ординарної вівторкової газети”», *Людина і політика*, № 2 (1999), с. 34–35.

¹⁹⁶ Орест Субтельний, *Україна: Історія* (К., 1991), с. 8.

¹⁹⁷ В. А. Смолій, О. І. Гуржій, «Становлення української феодальної державності», *Український історичний журнал*, № 10 (1990), с. 11–12.

сля 1654 року¹⁹⁸. Василь Ульяновський наголосив ідеологічний складник переяславської легенди¹⁹⁹.

Набагато відвертішими у своїх оцінках виявилися автори, не зв'язані обмеженнями академічного офіціозу. Володимир Сергійчук гадав, що «ніякого договору в Переяславі у січні 1654 року між Росією й Україною не було підписано»²⁰⁰. Письменники та журналісти реанімували тезу початку ХХ ст. про те, що Переяславська угода започаткувала колоніальний статус України у складі Росії²⁰¹. Після проголошення Україною незалежності до них долучилися й академічні історики²⁰².

Показово, що в українських громадських і політичних колах унезалеження України викликало прямі асоціації з

¹⁹⁸ В. Степанков, «Богдан Хмельницький і проблеми державності України», там само, № 9 (1991), с. 119 та ін.; Serhii Plokyh, «The Ghosts of Pereyaslav», р. 497.

¹⁹⁹ В. І. Ульяновський, «Переяславська Рада без апологетики, або Переяславська легенда», *Трибуна*, № 3, 5 (1991).

²⁰⁰ В. Сергійчук, «Статті Богдана Хмельницького та їхня доля», *Наука і суспільство*, № 6 (1991), с. 59. Перегодом у публікаціях автора з'явилися мотиви державної самостійності України та взаємних зобов'язань сторін у Переяславі, їхнього взаємного нерозуміння, критики російської зовнішньої політики, порушення Москвою взаємних домовленостей і контактів Богдана Хмельницького зі Швецією після 1654 року, хоча науковець так і не визначився з термінологією, вживаючи в одній публікації слова «возз'єднання», «з'єднання», «підданство». Див.: В. Сергійчук, *Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття* (К., 1991), с. 212–213.

²⁰¹ Юрій Хорунжий, «Добрих царів не буває...», *Літературна Україна*, 18 жовтня (1990); Володимир Полєк, «“Руский”, “Руський”, “Російський”, “Український”. Синоніми? Так! Відповідь О. Солженіцину», *Березіль*, № 9 (1991), с. 161.

²⁰² Докладніше про сучасний стан розвитку української історіографії та її зв'язок із завданнями національного та державного будівництва див.: Orest Subtelny, «The Current State of Ukrainian Historiography», *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 18 (1993), р. 34–54; Zenon Kohut, *History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine* (Saskatchewan, 2001); Taras Kuzio, 1) «Historiography and National Identity Among the Eastern Slavs: Toward a New Framework», *National Identities*, vol. 3 (2001), р. 110–133; 2) «History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space», *Nationalities Papers*, vol. 30 (2002), р. 241–264.

Переяславською радою 1654 року. Влітку 1992 року група активістів на чолі з впливовим тоді Вячеславом Чорноволом навіть інсценувала в Переяславі-Хмельницькому нову козацьку раду, на якій вбрані в середньовічні строї немолоді вже люди голосно зрікалися зобов'язань перед російським монархом, останнього з яких давно не було на світі. У переоцінці історичного значення Переяславської угоди на початку 1990-х років помітну роль відіграли публікації Олени Апанович, представниці старшого покоління українських істориків, для якого ця проблема мала принципове значення і яке в такий спосіб зводило остаточні порахунки з «Тезами про 300-річчя...»²⁰³. Авторка докладно зупинилася на питаннях про передумови Переяславської ради, її перебіг і процедуру, державно-політичний характер і юридичну природу угоди, яку вважала номінальним протекторатом.

За стилістикою, емоційною напругою і концептуальністю праці Апанович можна вважати квінтесенцією національно-державницької історичної думки другої половини ХХ ст. з властивим для неї протиставленням України і Росії та позовом останньої до «суду історії», запереченням епохального значення Переяславської ради, сумнівами в достовірності російських джерел, переконаністю у власній об'єктивності тощо. Водночас науковець, здається, остаточно відмовилася від використання народницьких і марксистських підходів до проблеми. У її публікаціях майже немає й критики дій українського козацького проводу, як не рахувати докору Богданові Хмельницькому за його «фатальну помилку» щодо Росії.

Поряд із руйнуванням старої радянської концепції вивольної війни і Переяславської угоди українські історики поставили завдання створити їхню нову історіографічну па-

²⁰³ О. М. Апанович, *Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність* (Київ, 1994; рец. Марини Дмитрієнко й Олексія Яся: *Українське слово*, № 45 (1994), с. 14). Рефлексії авторки над темою див.: О. Апанович, «На зламі століття зломлено зло: (Роздуми про свою роботу над книжкою “Українсько-російський договір 1654 року. Міфи та реальність”»)», *Українська газета*, № 12 (1994), с. 5. Основні тези, покладені в основу книжки, повторено в іншій публікації дослідниці: *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі* (К., 1993), с. 38–68.

радигму. Важливу роль у цьому процесі відіграли праці, присвячені пошукам нового поняттєвого апарату, періодизації та визначенню характеру визвольної війни²⁰⁴, історії українського козацтва²⁰⁵ та козацької державності²⁰⁶, а також її персоніфікованому втіленню – Богдану Хмельницькому²⁰⁷.

Кампанія навколо Богдана Хмельницького вкотре продемонструвала виняткову амбівалентність образу гетьмана у свідомості суспільства, властиву йому ще за життя. Українська історіографія 1990-х років пішла шляхом глорифікації Хмельницького як будівника нової держави, ідеального політика та полководця, змушуючи замислитися над глибоко вкоріненими патерналістськими комплексами пострадянського суспільства²⁰⁸. Культ гетьмана, офіційно канонізованого за імперських і радянських часів, в українській пострадянській історіографії відроджувала нова біографія Хмельницького²⁰⁹. Проти чергової ідеалізації хитромудрого козацького чільника виступили тоді лише поодинокі автори²¹⁰.

²⁰⁴ В. Смолій, В. Степанков, *У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.* (К., 1992).

²⁰⁵ Олена Апанович, *Розповіді про запорозьких козаків* (К., 1991); вона-таки, *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*; Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко, *Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво* (Дніпропетровськ, 1990).

²⁰⁶ *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали IV Всеукраїнських історичних читань* (К.–Чернігів, 1994).

²⁰⁷ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет* (К., 1993; 2-ге вид., 1995).

²⁰⁸ О. Гриценко, «Герої “з народу” та “для народу”. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький)», *Герої та знаменитості в українській культурі* (К., 1999), с. 13–84.

²⁰⁹ В. А. Смолій, В. С. Степанков. *Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності* (К., 1994). Див. також: вони-таки, *Богдан Хмельницький* (К., 2003).

²¹⁰ С. Горошко, 1) «Лакований образ Богдана», *Політологічні читання*, № 1 (1992), с. 250–269; 2) «У полоні стереотипів», *Трибуна*, № 9 (1992), с. 34–35; Я. Федорук, «Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького», *Україна в минулому*, вип. 5 (Л., 1994), с. 190–210; Наталя Яковенко, «Між правдою та славою: (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького)», *Сучасність*, № 12 (1995), с. 68–76.

Нова концепція історії війни під проводом Хмельниччини, в якій елементи радянської історіографії 1920-х і 1960-х років поєдналися з постулатами державницької школи української історіографії, лягла в основу багатьох публікацій Валерія Смолія та Валерія Степанкова з історії України XVII–XVIII ст. Головну увагу науковці зосереджували на проблемах розбудови козацької державности, тож репрезентований ними напрям історичної думки можна назвати державницько-національним, надто з урахуванням офіційного статусу одного з авторів і очолюваної ним установи.

Смолій і Степанков інтерпретували Хмельниччину як українську національну революцію, що мала на меті створити державність і возз'єднати всі українські землі. Переяславська угода, з погляду авторів, була вимушеним військово-політичним союзом конфедеративного типу, укладеним двома державами з різною метою; він виявився недовговічним, але легітимізував козацьку державність і тому став дипломатичним успіхом української сторони²¹¹.

З незначними відмінностями «державницько-соборницька» концепція Переяславської угоди стала загальноприйнятною в українській історіографії й утвердилася у працях навчального, популярного й дослідницького характеру²¹². Особливо плідно розробляють в останні роки тематику міжнародних відносин²¹³ і українсько-російських стосунків²¹⁴, представлену, зокрема, в публікаціях Віктора Горобця.

²¹¹ Taras Kuzio, «Ukraine's "Pereiaslav Complex"», *RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report*, vol. 4 (2002).

²¹² О. Сергієнко, «Переяславська угода 1654-го року з погляду історичної перспективи», *Розбудова держави*, № 12 (1994), с. 33–37; Д. Рященко, «Переяславсько-московська угода», *Рідна школа*, № 7–8 (1995), с. 14–16.

²¹³ Я. О. Федорук, *Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657*, част. 1 (Л., 1996); В. Горобець, 1) «Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.», *Український історичний журнал*, № 1 (2000), с. 32–44; 2) *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою 1654–1665* (К., 2001).

²¹⁴ О. І. Гуржій, «Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.)», *Український історичний журнал*, № 10–11 (1992), с. 13–23; В. М. Горобець, 1) «Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична прак-

Парадоксальним, на думку Сергія Плохія, виглядає той факт, що ні в Україні, ані в Росії сьогодні не привертає уваги проблема юридичного характеру угоди, що викликала жваві дискусії на початку ХХ ст.²¹⁵ Щоправда, зважаючи на істотні розбіжності й плутанину у визначенні правової основи українсько-російських узаємин середини XVII ст. (конфедерація, васалітет, протекторат, підданство тощо), деякі історики взагалі відмовляють цій проблемі в дослідницькій актуальності, вважаючи її схоластичною.

Поряд із державницько-національним напрямом інтерпретації угоди 1654 року, що його репрезентують здебільшого науковці академічного Інституту історії України, в сучасній українській історіографії існує національно-державницька парадигма проблеми, представлена, зокрема, у працях Юрія Мицика²¹⁶ та деяких інших авторів, пов'язаних не лише з державними інституціями, а й з громадськими національними організаціями й творчою інтелігенцією. Автори цих праць наголошують переважно національні, а не соціальні аспекти вієни під проводом Богдана Хмельницького.

Нарешті, ще одним помітним напрямом сучасної української історіографії можна вважати модерний (термін умовний), представники якого намагаються відійти від традиційних уявлень про державу та націю в епоху Богдана Хмельницького, перенести акценти на соціокультурні чинники й контекст проблеми, а також деконструювати поширені в українській історіографії міти й стереотипи.

Одна з найяскравіших репрезентанток цього напрямку, Наталя Яковенко, неодноразово висловлювала своє критичне ставлення до праць істориків державницько-національного напрямку, вказуючи на їхню методологічну спорідненість з ра-

---

тика», там само, № 4 (1995), с. 45–56; 2) *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.* (К., 1995); 3) «Українсько-російські дипломатичні стосунки 1648–1657 рр.», *Київська старовина*, № 6 (1995), с. 10–21; В. М. Горобець, «Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века)», *Россия – Украина: история взаимоотношений*, с. 77–87.

²¹⁵ Serhii Plokhly, «The Ghosts of Pereyaslav», p. 499.

²¹⁶ *Ibid.*, p. 498.

дянською історіографією²¹⁷. У власній синтезі української історії домодерної доби вона наголошує, зокрема, визначальну роль православного духовенства в московській орієнтації Хмельницького – теза, котру підтримує також Сергій Плохій²¹⁸. Яковенко схильна думати, що не гетьман вправно використав духовенство у своїй політиці, а, навпаки, воно скерувало гетьманську активність у бажаному для себе напрямі. Відтак Хмельницький переорієнтувався з доктрини вільного та рівноправного входження Русі до Польщі, котру сповідувала українська шляхта, на ідею історичної, релігійної та політичної єдності з Росією²¹⁹.

Оцінюючи сучасну історіографічну ситуацію проблеми Переяславської угоди в Україні, треба згадати й про те, що за межами професійної літератури, в певних політичних і громадських колах далі існує її панросійська (східнослов'янська) інтерпретація в імперському та радянському варіантах. Її головними речниками є передусім не професійні історики (один із винятків – академік Петро Толочко), а громадські діячі, політики ліво-націоналістичного напрямку, а також чимало шкільних учителів історії, яких у радянські часи традиційно вважали резервом місцевого партійно-ідеологічного активу.

З-поміж політичних партій і рухів концепцію, сформульовану в «Тезах до 300-річчя воз'єднання України з Росією» 1954 року, найактивніше підтримують Комуністична партія України і такі політики, як Наталя Вітренко, Володимир Гриньов та їхні однодумці. Немає сумніву, що на аналогічних позиціях стоїть Російська православна церква та інші політичні сили, що виступають проти ідеї української незалежної держави.

Переяславська рада й Богдан Хмельницький залишаються для них емблемами українсько-російської єдності, що їх вони широко використовують у суспільно-політичній діяль-

²¹⁷ Наталя Яковенко, 1) «Між правдою та славою», с. 68–76; 2) «У кольорах пролетарської революції», *Український гуманітарний огляд*, вип. 3 (2000), с. 58–78.

²¹⁸ Serhii Plokhy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* (Oxford–New York, 2001), p. 306–318.

²¹⁹ Наталя Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття* (К., 1997), с. 198.

ності, протиставляючи новим, національно-державницьким символам української історії. На цьому тлі промовистим виглядає ажіотаж, zorganizований 1994 року навколо 340-ї річниці Переяславської ради й 400-х роковин народження Богдана Хмельницького, що збіглися зі змінами найвищого політичного керівництва України та пробудили надії радянських і «русько-слов'янських» націоналістів у Росії та в Україні на реставрацію спільної державности в тій чи тій формі.

Новий голова кримської автономії Юрій Мешков, ледве ставши до влади, розпочав святкувати річницю Переяславської ради, не замислюючись над тим, як на це зреагують кримські татари. «Русское движение Украины» звернулося до президента Леоніда Кучми з проханням оголосити 8 січня святом українсько-російського єднання²²⁰, а в шахтарському Донбасі на короткий час навіть виникла громадська організація «Народний рух імені Богдана Хмельницького», що закликала всі народи колишнього СРСР до об'єднання²²¹. На жаль, невідомо, якою була реакція країн Прибалтики, Кавказу та Центральної Азії на цей заклик.

У Донецьку й Москві відбулися наукові конференції, присвячені 340-річчю Переяславської ради²²², а в Тернополі, Києві, Збаражі, Харкові, Рівному й Дніпропетровську – конференції до 400-ліття від дня народження Богдана Хмельницького. Попри тиск окремих чиновників регіонального рівня, громадських активістів і організацій відповідного характеру більшість цих заходів було витримано в дусі національно-державницької парадигми. Поза сумнівом, провідну роль у цьому відіграла позиція політичного керівництва в центрі.

Відтоді «привид Переяслава», за влучним висловом Сергія Плохія, став дедалі частіше з'являтися українському суспільству, надто після підписання українсько-російського

²²⁰ Taras Kuzio, «Ukraine's "Pereiaslav Complex"», <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2002/210205.shtml>

²²¹ Николай Мокрищев, «Шахтёров объединяет Богдан Хмельницкий», *Труд*, 3 февраля (1994).

²²² В. М. Горобець, Т. В. Чухліб, «Міжнародна наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради», *Український історичний журнал*, № 5 (1995), с. 146–150; «Україножерам сниться імперія», *Українське слово*, 17 березня (1994).

Договору про дружбу та співробітництво в 1997 році та чергового, «некруглого» ювілею Переяславської ради, на який відгукнулися українські медії в 1999 році²²³. Указ Президента України від 13 березня 2003 р. «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року» викликав бурхливу реакцію багатьох українських істориків, громадських організацій і наукових установ в Україні та поза нею. Спроби заперечити політичний характер цієї події, перевести її обговорення в суто академічне річище й обмежити рамками конструктивного діалогу українських і російських фахівців²²⁴ не мали успіху.

Однією з причин цього слід уважати панування як в Україні, так і в Росії національної парадигми в інтерпретації Переяславської угоди. Та якщо для українців альтернативою радянській історіографії стала модерна національно-культурна традиція, сформована на початку ХХ ст., то для росіян – ранньомодерна концепція «русько-слов'янської» релігійної спільності, в якій місце «України» посідає «Малоросія».

Сучасні російські публікації на відповідну тематику, висловлювання громадських і політичних діячів і навіть рядових громадян свідчать про цілковите несприйняття в Росії ідей української державницько-національної історіографії, а відтак і погляду на угоду 1654 року як союз рівноправних держав та самостійних націй. Релігійний складник «переяславської легенди» сьогодні, як і раніше, впливає на інтерпретацію угоди 1654 року не менше, ніж політичний. Крім того, історики все ще не дійшли згоди щодо інтерпретації української та російської нації та держави домодерної доби.

Підсумовуючи сказане, треба зазначити, що Переяславська угода 1654 року стала одним із найбагатозначніших символів української суспільної та історичної свідомості. Подібно до її втілення, пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві, вона не надається до однозначного прочитання та зберігає властиву українській традиції амбівалентність. Зрештою, хто сьогодні скаже напевне, навіщо гетьман вказує бу-

²²³ Serhii Plokhly, «The Ghosts of Pereyaslav», p. 499.

²²⁴ С. Кульчицький, «Три Переяслави», *Дзеркало тижня*, 31 серпня – 7 вересня (2002).

лавою в бік Москви: щоб брататися з нею чи щоб воювати? Не викликає сумніву лише те, що переяславська тема ніколи не була суто академічною для українських авторів і їхніх читачів.

Переяславська рада 1654 року та її інтерпретації від самого початку мали релігійний та політичний характер, зумовлений боротьбою за визначення правового статусу української державності і російським чинником в українському суспільно-політичному житті. Саме політичні обставини раз у раз актуалізували цю подію в історичній пам'яті суспільства і впливали на осмислення проблеми. Українська сторона трактувала переяславські домовленості як доказ існування української державності, а російська – як підставу для її заперечення.

Угода 1654 року стала важливим національним символом, так само багатозначним, як і національні ідентичності східнослов'янських народів. У своїх домодерних версіях (малоросійській та «загальноросійській») ця подія втілює ідеї православної русько-слов'янської «незлитности й нероздільности» українців і росіян і «збирання руських земель» під владою одного монарха. У модерній українській інтерпретації її використовують, щоб розмежувати, а інколи й протиставити українців і росіян, їхні суспільно-політичні й етнокультурні традиції.

Історіографія проблеми віддзеркалює всі основні етапи й особливості розвитку української історичної свідомості. Простежуючи її еволюцію, можна помітити, що розмаїття інтерпретацій цієї події фактично можна звести до двох основних версій: самостійницької й автономістської, котрі проявлялися не лише в соціально-політичній, а й етнокультурній сферах українського суспільного життя, змінювалися залежно від східної чи західної орієнтації суспільства або співіснували. Трактування Переяславської угоди розпочалося з автономістських, продовжилося з самостійницьких позицій, після чого все повернулося «на круг свій».

Малоросійська, автономістська концепція угоди 1654 року в українській історіографії майже така сама давня, як і самостійницька, але, на відміну від неї, постійно зберігала тяглість і соціальну основу, тоді як самостійницька інтерпрета-

ція події виринала на поверхню суспільного життя лише епізодично, щоразу, коли геополітична ситуація на Сході Європи зазнавала трансформації.

З наукового погляду найбільший вибір інтерпретацій Переяславської угоди запропонувала саме українська історіографія. Натомість російська, здається, втратила стимул для подальших рефлексій над цією темою. Повернувшись свого часу до готових схем, створених у ХІХ ст., вона не може чи не бажає шукати альтернативних, сучасних концепцій. Тож «переяславський комплекс», як і раніше, залишається передусім внутрішньою проблемою історичного та національного самоусвідомлення самих українців.

Академічна наука в Україні значною мірою далі перебуває під впливом оцінкових підходів до проблеми, зумовлених потребами державного та національного будівництва. Заклики окремих науковців вийти за блудне коло парадигм «братерського єднання» та «російського імперіялізму», перейти від нескінченних дискусій навколо термінів «об'єднання», «возз'єднання», «союз» або «протекторат» до визначення справжніх інтересів і мотивів політики обох сторін, їхнього національного, політичного та символічного контексту²²⁵ поки що не здобули належного відгуку.

Унаслідок цього досі залишається простір для суперечливих тлумачень тих словесних формул, дефініцій і символів, котрі використовували учасники події 1654 року, визначення юридичної природи українсько-російських узаємин середини ХVІІ ст., достовірності описів Переяславської ради й альтернативності ухвалених на ній рішень. Жоден український історик не бачить реальної альтернативи Переяславській угоді. Проте жоден, здається, не шукає альтернативи головній причині цієї події – війні під проводом Богдана Хмельницького, над чим замислювався в другій половині ХІХ ст. Пантелеймон Куліш. Можливо, застарілі національні стереотипи, котрі вже відіграли свою роль, заважають українським істо-

²²⁵ Zenon E. Kohut, 1) «Belarus, Russia, and Ukraine from the Sixteenth to the Eighteenth Century: An Agenda for the Study of Politics», *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 17 (1992), p. 4; 2) «In Search of Early Modern Ukrainian Statehood: Post-Soviet Studies of the Cossack Hetmanate», *ibid.*, vol. 24 (1999), p. 110.

рикам сформулювати таке розуміння Переяславської угоди, яке не розколювало б, а консолідувало суспільство? Приклад такого підходу свого часу дав Вячеслав Липинський.

У дискусіях «за» і «проти» переяславського вибору, що їх не завершили попередні покоління істориків, ще й сьогодні не поставлено крапки. Це свідчить, що минуле далі міцно тримає у своїх обіймах сучасне суспільство. У свідомості багатьох людей Хмельницький досі змагається з Мазепою, Росія рятує православних українців від підступного Заходу, а ідейні діти малоросійського Переяслава готують ґрунт для чергового чи то «возз'єднання», чи то приєднання, починаючи з новітньої цитаделі православного ізоляціонізму, автономного «острова Крим». Очевидно, інша частина суспільства в той час щосили «повертається» до Європи та протистоїть російській експансії.

У цьому контексті Переяслав виглядає одним із тих амбівалентних феноменів національної культури, які поєднують традиції домодерної доби з новітніми явищами культурного життя та не надаються до однозначного тлумачення, ділячи суспільство на різні категорії: тих, хто «за», і тих, хто «проти», тих, кому «однаково», і тих, хто водночас і «за», і «проти».

Останніх, як завжди, найбільше. В 1995 році соціологічні опитування українських громадян показали: 67% етнічних українців схвалювали рішення Переяславської ради про приєднання України до Росії, а негативно оцінили його 15%, але за незалежність України водночас висловилися 61%, проти – 31%²²⁶. Пізніші соціологічні дослідження, щоправда, дали дещо інші результати. Позитивно оцінили результати угоди близько третини респондентів проведеного наприкінці 2002 року опитування, а ідею політичного українсько-російського союзу підтримали від 65 до 67% опитаних²²⁷.

Зменшення прихильників політичної угоди в Переяславі за одночасної високої підтримки російської орієнтації аж до часткової втрати суверенітету може свідчити, що на «переяславський комплекс» слабше сьогодні не лише україн-

²²⁶ J. Prizel, «National Identity and Foreign Policy», *Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine* (Cambridge, 1998), p. 396.

²²⁷ Л. Уліткіна, «Back to the USSR», www.pravda.com.ua

ська політична еліта²²⁸, а й широкий загал, який поступово забуває назву та історію своєї недуги, але не її саму.

З цього погляду нинішня українська еліта, котра ніяк не може позбутися цивілізаційної амбівалентності і хоче бути одночасно з Росією та Європою, нічим не ліпша за своїх попередниць. Її «переяславський комплекс» доводить, що українсько-російські стосунки залишаються, як писав Іван Лисяк-Рудницький, центральною віссю українського історичного процесу і зберігатимуть свій вплив, навіть якщо українцям пощастить віднайти формулу своєї нової ідентичності.

Пантелеймон Куліш писав: «Простолюдин наш, за всієї байдужости до того, що нині перед ним діється, надзвичайно схильний мріяти й часто з нічев'я добуває дивовижні надії: новий доказ юности племені, яке передчуває краще життя попереду»²²⁹. Відколи це написано, минуло якихось півтора століття, тож можна припустити, що цьому «вічно юному племені» ще далеко до зрілості – десь так само, як і в часи Переяславської угоди 1654 року.

---

²²⁸ Taras Kuzio, «Ukraine's "Pereiaslav Complex"», <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2002/210205.shtml>.

²²⁹ *Записки о Южной Руси*, издал П. Кулиш, т. 1 (СПб., 1856), с. 275.

Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII та першої чверти XIX ст.

Гетьман Іван Мазепа – одна з найколіоритніших постатей української національної історії, символічна для модерних часів персоніфікація історичних уявлень про власну національну еліту, європейську повноцінність вітчизняної культурної традиції та її окремішність від Росії. У національному пантеоні історичних діячів Мазепа посів місце поруч із Богданом Хмельницьким як самотній гетьман, який надається до порівняння з батьком-засновником української козацької державності. Номинал гривневих банкнот із портретом Мазепи удвічі вищий, ніж тих, на яких зображено його славетного попередника. Перший президент незалежної України Леонід Кравчук урочисто прийняв клейноди Мазепи разом із його іміджем хитрого та розумного патріота. Навряд чи в цих випадках зважали на історичний контекст. Але вони блискуче потверджують живучість мітологізованих уявлень про Мазепу в українському суспільстві кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ім'я Івана Мазепи ще за життя викликало суперечливі почуття та пристрасті. Цьому сприяли не лише обставини його карколомної політичної кар'єри, а й таємниці довкола політичної діяльності, а й властива гетьманові роздвоєність між різними історичними епохами й культурами. В західній культурній традиції він став яскравим символом культурного пограниччя на сході Європи. Людина західного світського виховання та звичок, Мазепа опинився в ролі «чужинця» у країні православного традиціоналізму, ставши, зрештою, його ду-

ховим заручником. Репрезентант польської шляхетської політичної культури з притаманним їй демократизмом, Мазепа тяжів до абсолютизму та монархічного володарювання. Лояльний, обласканий підданаець російського царя, він перетворився на його лютого ворога. Все це давало широкий простір для діаметрально протилежних оцінок і характеристик Мазепа в очах його сучасників та пізніших істориків¹.

У російській історіографічній традиції Мазепа завжди протистоїть Богданові Хмельницькому, розпочинаючи список мітологізованих ворогів Росії та православно-слов'янської єдності, котру та нібито втілює. До цього ряду належать, наприклад, такі знакові фігури української політичної історії, як Симон Петлюра та Степан Бандера. Всі вони відіграють роль «чужого» в російському національному дискурсі, символізуючи політичних сепаратистів, агентів підступного Заходу. Годі вповні зрозуміти українські історичні рефлексії навколо імені Мазепа без їхнього російського тла – і, певна річ, навпаки.

У цій статті зроблено спробу показати особливості формування образу Мазепа в українській² історичній літературі XVIII й першої чверті XIX ст. – доби, котра в політичному, соціальному та культурному сенсі починала процеси ста-

¹ Див.: Д. Кравцов, «Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в.», *Записки Історично-філологічного відділу УАН*, кн. 6 (1925), с. 234–246; Теодор Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*, 2-ге доп. вид. (К.–Полтава, 1995); Н. F. Babinsky, *The Mazepa legend in European Romanticism* (New York – London, 1974); J. Maślanka, «Postać Mazepy w literaturze i sztuce europejskiej», *Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze* (1992–1993), s. 41–49; О. О. Ковалевська, *І. С. Мазепа в історіографії XVIII–XX століть: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Донецьк, 1997); О. В. Тарасова, *Еволюція художньої рецепції образу гетьмана Івана Мазепа в українській літературі XVII–XX століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук* (Запоріжжя, 2002); T. Grob, «Mazepa as a symbolic figure of Ukrainian autonomy», *Democracy and Myth in Russia and Eastern Europe* (London – New York, 2008), p. 79–97.

² Поняття «українська історіографія» для XVIII ст. й початку XIX ст. має, зрозуміло, умовний характер. У цій статті вживається його на позначення доробку малоросійської козацької еліти – репрезентативного стану Гетьманату, а також її нащадків, російських дворян, для яких історія їхньої батьківщини була головним предметом рефлексій.

новлення Російської імперії як багатонаціональної держави³ та інтеграції українських козацьких земель до її складу⁴. Саме тоді відбувалися процеси модернізації, які змінили до невпізнання Рах Slavica Orthodoxy, його політичну та національно-культурну географію, колективні ідентичності та їхню ієрархію. Історіографія відіграла в цьому провідну роль⁵. Не претендуючи на статус академічної респектабельності, вона з відкритим чолом і ясным поглядом обслуговувала потреби світських і церковних еліт.

Історична література, присвячена Мазепі, віддзеркалила головні тенденції в політичному житті тогочасних України та Росії: промазепинську (сепаратистську), офіційну російську (імперську, централістську) та малоросійську (автономістську). Розвиток української історіографії на початку XVIII ст. навряд чи можна пояснити реакцією на замовчування «славної козацької минувшини» в писаннях церковних істориків XVII ст.⁶ Для козацьких істориків-публіцистів, які виступили зі своїми творами після Полтавської битви 1709 року, відправним пунктом були права та свободи Гетьманщини, які опинилися під загрозою в часи правління та після поразки Мазепи. Відповідна тематика не суперечила національній концепції «Синопису», а лише доповнювала її.

Як відомо, після переходу Мазепи на бік Карла XII українська козацька еліта розкололася у своїх політичних орієн-

³ Див.: Андреас Каппелер, *Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад* (М., 1996).

⁴ Див.: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850* (Edmonton, 1985); Zenon Kohut, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830* (К., 1996).

⁵ Див.: Frank E. Sysyn, «The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity», *Harvard Ukrainian Studies*, nos. 3–4 (1990), p. 593–607; Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992); Zenon E. Kohut, «The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia», *Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing History in a Multinational State* (Armonk, 1999), p. 453–477; Serhii Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (Cambridge, MA, 2006).

⁶ Див.: Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 148.

таціях. Це й не диво, адже вона не була одностайною й до Мазепиною приходу до влади. Зовнішньополітичні орієнтації козацької еліти завжди були тісно пов'язані з її внутрішньополітичними преференціями. Головне питання, на яке вона напружено шукала відповіді й не могла знайти, полягало у збереженні її станових прав і свобод. Хто міг краще їх гарантувати: гетьман і російський самодержець, кожен із яких, зі свого боку, намагався ці права узурпувати, чи польський та шведський королі, з яких перший не мав сили, а другий – охоти опікуватися козацщиною? Чи мусив Гетьманат і надалі культивувати традиції шляхетської демократії, що обернулися десятиріччями Руїни, а чи мав стати на шлях централізації та створення авторитарної моделі державного управління з гетьманом у ролі спадкового монарха, поступившись становими свободами?

Боротьба демократичної та авторитарної тенденцій політичного розвитку загострювалася щоразу, коли актуалізувалося питання про державно-політичний статус України, проте жодного разу українське суспільство не могло розв'язати його самотужки. Тепер, коли Гетьманат опинився перед загрозою своєму існуванню, його доля багато в чому залежала від правової інтерпретації виступу Мазепи. Для цього існували дві можливі схеми: шляхетська демократична та російська самодержавна; їхнє своєрідне переплетіння зумовлювало двозначність політичного статусу Гетьманату у складі володінь російського царя, починаючи з Переяславської ради 1654 року й до моменту ліквідації козацької держави Єкатериною II.

У козацькому середовищі завжди було чимало Мазепиних опонентів, котрі зберегли вірність засадам козацької військової демократії та не змирилися з монархічними прагненнями гетьмана. Водночас залишалися (головно на еміграції) й Мазепині прихильники й однодумці, які пам'ятали добу політичного хаосу, що запанувала після смерті Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що політичні погляди представників кожної з цих двох течій спонукали їх до протилежних відповідей на питання, ким був Мазепа: зрадником чи борцем за свободу своєї нації проти московської деспотії.

Згідно з офіційною версією російської сторони, діями гетьмана керували винятково приватні егоїстичні інтереси,

що не мали нічого спільного з потребами малоросійського народу, бо російський уряд завжди дотримував узяті на себе зобов'язання поважати права та вольності українських станів⁷. У текстах, які походили з табору мазепинців, стверджувалося, що Мазепа, виступивши проти Росії, прагнув лише захистити українські права та свободи, яким загрожувала російська тиранія. В російській інтерпретації Мазепа зрадив свого монарха та відплатив чорною невдячністю за всі його ласки. З другого боку, Мазепина поведінка виглядала цілком законною, бо вважалося, що гетьман зберіг вірність вітчизні, яка в ієрархії лояльностей стояла вище, ніж особа монарха⁸. У цьому сенсі Мазепу зіставляли з Богданом Хмельницьким, який за аналогічних обставин розпочав війну проти польського короля, а потім шукав шведської протекції⁹.

Мазепинці прагнули легітимізувати монархічні елементи козацької політичної традиції. У «Виводі прав України» держава, що її створив Богдан Хмельницький, зветься князівством, причому наголошено, що після смерті її засновника владу успадкував його син. Відповідно, й Мазепу іменували князем, підкреслюючи його подібність до Богдана Хмельницького. Отже, автор документа проводив думку про законність і правомірність Мазепиного призначення власного політичного спадкоємця.

Ще одним важливим складником ідеології промазепинської еліти було твердження про єдність козацтва, коли йшлося про його права та свободи. 1721 року гетьман на вигнанні, Мазепин наступник і довірена особа Пилип Орлик виклав у листі до Стефана Яворського неофіційну, «потаємну» істо-

⁷ Докладно див.: Б. Д. Крупницький, *Гетьман Мазепа та його доба* (Київ, 2001); Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 2-ге доп. вид. (К.–Л.–Нью-Йорк–Париж–Торонто, 2001); С. О. Павленко, *Міф про Мазепу* (Чернігів, 1998).

⁸ Serhii Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, p. 345.

⁹ *Конституція української гетьманської держави* (Л.–К., 1997); Гетьман Пилип Орлик, «Вивід прав України», Олена Апанович, *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі* (К., 1993), с. 273–277; *Тисяча років української суспільно-політичної думки*, т. IV, кн. 1 (К., 2001), с. 201–211.

рію переходу свого зверхника на бік шведів. Крім унікальних відомостей, документ цей містив твердження, що Мазепу фактично змусила до союзу з Карлом XII більшість козацької старшини¹⁰. Незалежно від конкретних політичних міркувань і розрахунків, які стояли за цими словами, можна висувати, що промазепинська козацька еліта була зацікавлена зображувати українське суспільство єдиним у його ставленні до Росії.

Російський уряд, як відомо, дотримувався гнучкої, диференційованої тактики щодо української козацької еліти. Попервах йому йшлося про те, щоб політично ізолювати Мазепу та його прихильників. У цьому Петрові I допомогла православна церква, яка анатемувала гетьмана, обставивши цей ритуал магічними й театралізованими діями. Треба підкреслити, що це мало величезний вплив на українське суспільство, передусім селянство та рядове козацтво.

У творах церковних ієрархів, написаних свіжими слідами подій 1708 року, Мазепа фігурує як зрадник православ'я, відступник, ворог вітчизни, найяскравіше уособлення чергової диявольської інтриги проти «правдивого» християнства¹¹. Церква вилучала Мазепу з «русько-слов'янської» ранньомодерної національної спільноти, вказуючи на «лядське» походження гетьмана та натякаючи на його приховане католицизм. Тим самим Мазепу перетворювано на безпрецедентний виняток у довгому ряді козацьких гетьманів, його попередників.

Така інтерпретація була на руку малоросійській козацькій еліті Гетьманату. Козацьке історіописання післямазепинської доби певною мірою мусило відігравати терапевтичну роль для суспільства, травмованого подіями 1708–1709 рр. Тож полковник Григорій Грабянка та його наступники спрямували свої зусилля передусім на апологію козацтва – людей лицарського стану. За епіграф до їхніх творів могли б

¹⁰ *Тисяча років української суспільно-політичної думки*, т. IV, кн. 1, с. 268–290.

¹¹ Див.: Софія Щеглова, «Вірші про Мазепу, складені після його “зради”», *Науковий збірник Історичної секції ВУАН*, № 26 (1926), с. 82–111; Giovanna Brogi, «Mazepa, lo zar e il diavolo. Un inedito di Stefan Javoriskij», *Russica Romana*, VII (2000), p. 167–188.

правити слова православного князя Костянтина Вишневецького, котрий 1569 року, напередодні Люблінської унії, мовив: «Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю [...]»¹². До цієї думки підводив своїх читачів Грабянка, і саме це зробило його твір популярним в Україні XVIII ст.

Жоден козацький історик XVIII ст. не піддав сумніву офіційний погляд на Мазепу як зрадника. Усі вони прагнули, з одного боку, відхреститися від Мазепи, а з другого – виставити його чужорідним елементом у козацькій політичній нації, завжди лояльній до свого сюзерена. Тому малоросійські автономісти, на відміну від сепаратистів-мазепинців, пішли шляхом протиставлення Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. Центральною темою їхніх творів стала визвольна війна українського козацтва 1648–1657 рр., яку уособлював Хмельницький – одинокий гетьман з усталеною репутацією надійного союзника Росії.

На цьому ґрунті почала стрімко зростати історична мітологія Хмельниччини. Складником її стала теза про споконвічну відданість козаків своїм монархам і власним правам і свободам, що їх вони заслужили героїчними подвигами, про природність і легітимність автономії Гетьманщини під владою російського царя на підставі Переяславської угоди 1654 року. Недарма козацькі історики, роблячи добру міну під час кепської гри, всіляко підкреслювали легітимність обрання Івана Скоропадського на гетьманство в 1708 році: тим самим вони прагнули яскравіше відтінити тезу про нелегітимність Мазепинового гетьманування й показати, що «зрада» Мазепи не призвела до скасування малоросійських прав і свобод російським монархом.

Ще одним засобом історичної терапії для козацьких істориків стало розмежування гетьмана Мазепи, з одного боку, та лояльних щодо Петра I українського суспільства та козацької еліти, з другого. У козацьких літописах відповідної доби увага читача зосереджувалася не лише на особистості Мазепи, а

¹² Цит. за виданням: Наталя Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття* (К., 1997), с. 121.

й на тому, як хоробро поводитися українці під час Північної війни, воюючи на боці Росії. Грабянка, наприклад, вихваляв подвиги козацьких військ у війнах Петра I, приписавши їм, зокрема, здобуття Азовської фортеці й вагому роль у перемозі під Полтавою. Пізніше цю тезу розвиватимуть усі козацькі історики аж до автора «Історії русів».

Нарешті, козацькі історики обережно нагадували російському урядові, що він також має визнати свою частку провини за «зраду» Мазепи, бо свого часу посприяв його приходові до влади та пізніше надавав йому політичну підтримку. Величко наважився навіть на критику царя, котрий, пообіцявши українцям під час шведської навали всілякі вольності, пізніше не дотримав слова й порушив давні козацькі права та свободи – запровадив замість гетьманської посади Малоросійську колегію та «знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих»¹³.

Окрім правових критеріїв оцінок діяльності Мазепи (таких, як вірність сюзеренові та правова легітимність приходу гетьмана до влади), важливе місце у творах істориків посідали обвинувачення гетьмана в неморальності. При цьому вони мусили якось давати собі раду з тим, що Мазепа як особистість на голову перевершував усіх інших козацьких достойників. У літописі Грабянки міститься різко негативна характеристика гетьмана, якого автор звинуватив у підступності, загибелі Самойловичів та переслідуванні Семена Палія¹⁴. Проте вже Самійло Величко, працюючи над своїм літописом після смерті Петра I, виявляв у ставленні до Мазепи менше схематизму. Літописець звинувачував гетьмана в багатьох гріхах, зокрема боягузтві, невдячності й ворожості до запорожців, називав «невістухом» і «Махіявелем», картав за інспірацію повстання Петрика та загибель Василя Кочубея¹⁵ – та водночас визнавав, що той був людиною красномовною, «розумною і вдатною в усіляких ділах»¹⁶.

¹³ Там само, с. 284.

¹⁴ Див.: *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* (К., 1992), с. 162, 166.

¹⁵ Самійло Величко, *Літопис* (К., 1991), т. 2, с. 384, 389, 390, 397–398, 405 й ін.

¹⁶ Там само, с. 170.

Суперечливість в оцінці Мазепиної постаті, притаманна вітчизняним політичним, літературним й історичним творам першої половини XVIII ст., не оминула й праць західноєвропейських істориків¹⁷. Наочний приклад цього дав чи не найвпливовіший «володар думок» просвітницької Європи – Вольтер. В «Історії Карла XII» він прихильно поставився до Мазепи, назвав його відважним та енергійним чоловіком, який бажав здобути своєму краю незалежність і перетворити його на сильну державу, здатну протистояти намаганням московитів обернути українців у рабство¹⁸. Пізніше Вольтер заходився писати історію Петра I й з характерною елегантністю висловив діаметрально протилежне ставлення до Мазепи та мотивів його повстання, назвав гетьмана зрадником і з розумінням поставився до репресій російського царя проти мазепинців¹⁹.

Далеким від однозначних характеристик Мазепи був австрійський історіограф Йоган Христіан Енгель, автор виданої в 1796 році «Історії України й українських козаків»²⁰. У нього український гетьман постає гідним учнем Мак'явеллі, підступним пролазою, безпринципним інтриганом, який намагався роздмухати ворожнечу між козаками й російським урядом задля власної політичної вигоди. Енгель уважав, що Мазепа, маневруючи між Петром I і Карлом XII, зрештою перехитрив сам себе й утратив не лише підтримку населення, а й власну столицю – Батурин. Щоправда, головну провину за поразку 1709 року під Полтавою історик покладав не на Мазепу, а на шведського короля.

Енгель добре розумів геополітичну роль України в Північній війні: на його думку, якби обставини склалися інакше, «ми тепер, можливо, мали б Українську Величність із роду

¹⁷ Дмитро Наливайко, *Очима Заходу. Реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* (К., 1998), с. 368–419.

¹⁸ Вольтер, *История Карла XII, короля Швеции, и Петра Великого, императора России* (СПб., 1999), с. 119–120.

¹⁹ Дмитро Наливайко, *Очима Заходу. Реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст.*, с. 408–415.

²⁰ Т. Прымак, «On the 200th Anniversary of the Publication of Johann Christian von Engel's History of Ukraine and the Ukrainian Cossacks», *Germano-Slavica*, no. 2 (1998), p. 55–62.

Мазепідів, Велике Цісарство Шведське на півночі, а Суворов 1795 року не стояв би у Варшаві»²¹. Оцінювати постать Мазепи історик залишив майбутнім дослідникам, вважаючи, що для цього спершу треба з'ясувати всі аспекти взаємин між гетьманом і царем і створити вчення про мораль у політиці. Щойно тоді, на думку Енгеля, «історіограф зможе з більшою певністю судити, за яким взірцем треба скласти епітафію Мазепі: Юдиним а чи Помпеевим»²². В очах самого історика політична доцільність не могла виправдати політичну аморальність. Врешті, ця дилема супроводжує історичну літературу про Мазепу до сьогодні.

У другій половині XVIII ст. політичний контекст, у якому розвивалася українська історіографія Мазепи, зазнав відчутних змін. Просвітницька модернізація в Російській імперії знову поставила на порядок денний проблему політичного статусу Гетьманату. Цього разу загроза його існуванню виглядала набагато поважнішою, ніж на початку сторіччя. Мазепинський політичний сепаратизм замалим зійшов нанівець. На перший план вийшла проблема внутрішніх реформ: чи зможе Гетьманат відповісти на виклики сучасності, а чи застарів настільки, що його подальше існування не має сенсу? Яка модель політичного ладу найбільше відповідає потребам суспільства: козацька демократія за шляхетськими взірцями а чи спадкове гетьманство під російським протекторатом?

Офіційний історичний наратив розвивався довкола апологетизації Петра I – центральної постаті російської історіографії XVIII ст.²³. Варто підкреслити, що у створенні цього наративу українці відіграли надзвичайно важливу, якщо не провідну роль. Досить згадати присвячені Петрові I тво-

²¹ J. Ch. von Engel, *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken* (Halle, 1796), S. 308 (переклад Євгена Ходуна).

²² *Ibid.*, S. 322.

²³ С. А. Мезин, *Пётр I в русской литературе и общественной мысли XVIII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук* (Саратов, 1984); N. Riasonovsky, *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought* (New York – Oxford, 1985); James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Imagery* (Chicago–London, 1998).

ри Феофана Прокоповича та Федора Туманського²⁴, які містять нові цікаві свідчення про Мазепу, дарма що ставлення офіційних істориків до гетьмана залишалось однозначно негативним.

Новим і дещо неочікуваним фактом російської історіографії другої половини XVIII ст. стало зарахування до одного з Мазепою ряду його не менш ушлюбленого попередника Богдана Хмельницького, якого далі вважали батьком-засновником козацької державности. Відповідно до нових завдань імперської політики, тогочасна історична наука стала на шлях заперечення політичної та соціальної окремішности українців, компрометації козацької автономії з усім комплексом малоросійських прав і свобод, виправдання державної централізації та уніфікації.

Українські історики кінця XVIII ст. й початку XIX ст., своєю чергою, зосередилися на критиці Гетьманату й пов'язаних із ним місцевих прав і свобод, демонструючи їхню невідповідність назрілим потребам суспільства. Наприклад, Афанасій Шафонський скептично відгукувався про «малоросійську вольність», яку ототожнював з анархією («кожен робив, що хотів»)²⁵. Богдан Хмельницький в очах Шафонського виглядав не героєм і батьком «вольности», як традиційно вважали, а бунтівником, ватажком черні на зразок Разіна та Пугачова.

Максим Берлинський наголошував, що, крім нескінченних судових позовів і тяганини, пов'язаної з правами та пільгами станів, епоха Гетьманату нічим не прикметна. Історик

²⁴ Про Феофана Прокоповича див.: С. Л. Пештич, *Русская историография XVIII века*, ч. 1 (Ленинград, 1961), с. 142–147; С. А. Мезин, «Полтавская баталия» Феофана Прокоповича», *Историографический сборник*, вып. 14 (Саратов, 1989), с. 153–161; Ф. Туманский, *Полное описание деяний Его Величества государя императора Петра Великого*, ч. 1 (СПб., 1788); *Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого*, ч. VII (СПб., 1787), с. 296; ч. VIII (СПб., 1787), с. 11, 16, 99, 135, 183–186.

²⁵ А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено* (Киев, 1851), с. 65–66.

засуджував Мазепу за наміри «знищити всі права Малоросії», за приниження міського самоврядування, неспроможність здійснити давно назрілу реформу козацького війська²⁶. Прибічник шляхетської демократичної моделі реформування Гетьманату Григорій Полетика також не шкодував гострих слів на адресу українських гетьманів, від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи, інкримінуючи їм узурпацію влади й порушення прав і свобод станів, передусім шляхетського²⁷.

Українська «мазепіяна» другої половини XVIII ст. розвивала традиції попередньої доби. Постать Мазепи в українській історії всіляко маргіналізували. Набула поширення думка, що він був не українцем, а поляком, шляхтичем із походження. Її висловлювали, зокрема, Петро Симоновський²⁸ і редактор виданого 1777 року офіційного «Короткого опису Малоросії» Олександр Безбородько²⁹. Пізніше цю версію за своїли історики нового покоління – Максим Берлінський і автор «Історії русів», ба навіть деякі російські автори, зокрема Іван Голіков. Щоправда, більшість російських істориків другої половини XVIII ст., які писали про Україну, вважали гетьмана українцем.

Наскрізним сюжетом української історіографії залишалися описи козацьких заслуг перед російським престолом під час Північної війни. Крім того, в пошуках позитивного героя, котрий міг би протистояти Мазепі та втілювати вірність

²⁶ «Несколько глав из сочинения Максима Берлинского “Историческое обозрение Малороссии и города Киева”», *Молодик на 1844 год* (СПб., 1844), с. 188.

²⁷ Див.: Григорій Полетика, «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикою Польскою и на каких договорах поддалася Российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную так учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав её и вольностей», ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 160 м/115, арк. 16–19.

²⁸ П. Симоновский, «Краткое описание о казацком малороссийском народе, собранное из разных историй иностранных...», *Чтения в обществе истории и древностей российских*, № 2 (1847), с. 116.

²⁹ *Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов [...]* (СПб., 1777), с. 142.

козацькій традиції та російському престолові, українська історична думка звернулася до постаті популярного в народі полковника Семена Палія. Ця тема, намічена вже в літописі Грабянки, проходить червоною ниткою через твори його наступників та сягає кульмінації в Максима Берлінського³⁰.

Козацькі історики 1760-х років Семен Дівович і Петро Симоновський, висвітлюючи добу правління Мазепи, слідом за Величком критикували російську сторону. Дівович, полемізуючи з російською офіційною історіографією, заявляв, що на одного Мазепу в російській історії знайдеться сотня таких самих, коли не гірших, зрадників³¹. Симоновський викривав вади Мазепино зверхника, князя Василія Голіцина, демонструючи його зловживання й антидержавні вчинки та покладаючи на нього провину за повалення гетьмана Івана Самойловича³². У «Короткому літописі Малої Росії» розсипано чимало критичних зауважень на адресу Александра Меншикова.

На межі двох епох з'явилася видатна пам'ятка української історико-політичної думки кінця XVIII ст. й початку XIX ст. – «Історія русів»³³. У цій талановитій апології українського козацтва, його лебединій пісні, що може правити також за квінтесенцію малоросійської ідентичності, так суперечливо поєдналися мазепинська й антимазепинська, традиціоналістська та просвітницька історіографічні традиції, що образ гетьмана втрачає цілісність і немовби двоїться в очах читача.

Автор змалював Мазепу людиною великовченою, хоробрим і досвідченим воєначальником, вправним політиком³⁴, побожним християнином і покровителем церкви. На відміну від своїх попередників, автор «Історії» не ставить йому в провину ні повстання Петрика, ні опалу Голіцина, ні арешт Па-

³⁰ Див.: «Несколько глав из сочинения Максима Берлинского "Историческое обозрение Малороссии и города Киева"», с. 195.

³¹ Див.: *Українська література XVIII ст.* (К., 1983), с. 411.

³² П. Симоновский, «Краткое описание о казацком малороссийском народе, собранное из разных историй иностранных...», с. 106.

³³ Див.: В. В. Кравченко, «Поєма вольного народу». (*«Історія русів» та її місце в українській історіографії*) (Х., 1996).

³⁴ *История русов или Малой России* (М., 1846), с. 183–185.

лія, ані навіть загибель Кочубея та Іскри, заявляючи, що діями останніх керували особисті мотиви³⁵. Найцікавіше, що автор фактично заперечує намір гетьмана стати удільним князем³⁶, ставлячи його тим самим у ряд гетьманів – оборонців та гарантів козацької військової демократії.

Автор «Історії русів», проте, не відмовився від ворожої щодо Мазепа лінії української історіографії: він тримався думки про польське походження гетьмана³⁷, звинувачував його в загибелі Самойловича й переконував свого читача, що Мазепа, стаючи на бік шведів, керувався почуттями особистої образи, а не національними інтересами³⁸. З другого боку, в «Історії русів» Мазепа виявляє шляхетність духу, знищуючи після своєї поразки документи, що могли б скомпрометувати його поплічників. Із патріотичних міркувань він відмовляється від участі в Полтавській битві, щоб не проливати братньої крові.

Проте в авторових очах цього виявилось замало, щоб визнати гетьмана одним із героїв української історії. Антиподом і моральним опонентом Мазепа в «Історії русів», на відміну від Грабянки, Берлінського й усної народної традиції, виведено не Семена Палія, а Павла Полуботка. Саме його в цьому творі наділено рисами патріота-громадянина, відданого ідеалам козацької України, справжнього речника українського суспільства, який не боїться говорити правду в очі грізному монархові. У цьому сенсі Полуботок виступав немовби українським відповідником російського князя Якова Долгорукого, який уславився своєю принциповістю за часів Петра I.

Тезу про те, що Мазепа зрадив Петра I з особистих міркувань, а українське суспільство, навпаки, зберігало вірність російському монархові, автор «Історії русів» не просто повторив, а розвинув до рівня історичної белетристики. Жоден попередник автора «Історії русів» не зобразив подій Північної війни в такому тенденційно-патріотичному ключі, як цей талановитий анонім, котрий мало не всі основні перемо-

³⁵ Там же, с. 201.

³⁶ Там же, с. 203, 210.

³⁷ Там же, с. 184.

³⁸ Там же, с. 200.

ги російського війська, зокрема під Полтавою, приписав українцям.

Утім, характерно, що, довівши до абсурду схильність козацької історіографії вихвалити воєнні заслуги козаків та їхню лояльність російському престолові, автор «Історії русів» дезавує цю мітологему в очах читача. Наприклад, згадавши про прилуцького полковника Носа, який начебто допоміг росіянам захопити Батурин, він спершу пояснив його дії шляхетними мотивами, а тоді назвав зрадником³⁹. Народ, який почав партизанську війну проти шведів, автор вихваляв за вірність Росії⁴⁰ й водночас виставляв темною масою дикунів, що не розуміють власного щастя й улягають диким забобонам.

Російську сторону в «Історії русів» зображено цілком гротескно. На неї покладено відповідальність за обрання Мазепи на гетьманство всупереч бажанням українців⁴¹. Продажні російські вельможі таємно підтримують Мазепу на посаді гетьмана. Російські війська в битвах зі шведами постійно виявляють боягузтво й нерішучість, демонструючи свою вправність лише у нищенні мирного українського населення. Російський уряд, наобіцявши простодушним українцям незчисленні блага та нагороди за вірність, зрештою залишив їх ні з чим. Усі ці ідеї – квінтесенція настроїв післямазепинської української еліти, що десятиліттями вимушено тримала їх «під спудом».

Назагал автор «Історії», обтяжений тими ж особистими та громадськими комплексами суперечливої лояльності, що й його попередники, так і не зумів подолати зачароване коло історіографічних суперечок навколо Мазепи. Завдяки своєму талантові він лише поглибив уявлення про складність і неоднозначність особи гетьмана та його політичного вибору, залишивши читачам можливість робити на підставі свого твору діаметрально протилежні висновки.

Сучасник автора «Історії русів», російський історик і письменник Дмитрій Бантиш-Каменський, пішов у своєму зображенні української минувшини іншим шляхом. Він спро-

³⁹ Там же, с. 206.

⁴⁰ Там же, с. 210–211.

⁴¹ Там же, с. 183.

бував синтезувати російський офіційний і малоросійський історичні наративи, прагнучи збалансувати суперечливі висновки та згладити «гострі кути» в оцінках окремих подій та осіб як з українського, так і з російського боку. При цьому він як ніхто збагатив «мазепіану» новими унікальними джерелами.

Наукова сумлінність Бантиша-Каменського змусила його визнати існування в історичній літературі промазепинської традиції, котра пояснювала гетьманові вчинки інтересами народу та боротьбою за його права. Історик завзято полемізував з цим поглядом, протиставляючи йому тезу малоросійської історіографії про військові заслуги українців та їхню політичну лояльність у роки Північної війни. виправдовуючи політику Петра I щодо обмеження козацької автономії, Бантиш-Каменський водночас засвоїв, ба навіть поглибив критичне наставлення козацької історіографії щодо російських вельмож і державних діячів, пов'язаних із Мазепою.

Треба підкреслити, що Бантиш-Каменський був не лише істориком-документалістом, а й письменником, який прагнув зацікавити своїм твором широку публіку. Саме тому він приділив особливу увагу перипетіям романтичної історії гетьмана та Мотрі Кочубеївни, ознайомивши загал із любовними листами та поетичними творами Мазепи, які опублікував уперше. Автор, доскіпливий у роботі з джерелами, не сумнівався в автентичності цих матеріалів, що їх виявив у московському архіві Колегії іноземних справ⁴².

На підставі нових документів Бантиш-Каменський першим із російських істориків спробував створити психологічний портрет Мазепи, проникнути в таємниці його внутрішнього світу. Історик виходив з уявлення про глибоку суперечливість особистості Мазепи – щедро наділеного талантами державця та полководця, освіченої людини, котра могла стати справжнім вождем свого народу, але, на думку історика, принесла свої здібності в жертву власним пристрастям і зневазі до людей.

Нові підходи до зображення Мазепи в українській та російській історіографії, що виявилися майже одночасно в мі-

⁴² Пор.: О. М. Дзюба, «Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївні?», *Український історичний журнал*, № 6 (2009), с. 16–24.

тологізованій «Історії русів» та науковій «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського, не лише сприяли ліпшому знайомству загалу з особистістю опального гетьмана, а й містили поклади фактів для нового покоління істориків та письменників, вихованих на ідеях демократичної просвітницької та нової романтичної літератури.

Для історичної думки післянаполеонівської доби характерна белетризація минулого. У цей час зросла популярність української тематики в європейській художній та історичній літературі. Паралельно з історичними творами російських і польських письменників про Богдана Хмельницького, створеними у першій чверті XIX ст., 1818 року з'являється поема нового «володаря думок» освіченої Європи, Байрона, присвячена Мазепі й написана за мотивами історичних праць Вольтера. Вона, безперечно, відіграла роль у популяризації мазепинської теми в російській художній літературі, її переосмисленні на основі ліберальних і реформаторських ідей, нової естетики.

Одним із перших заходився переглядати офіційний канон у зображенні Мазепи російський поет і декабрист Кондратій Рилєєв, попередньо ознайомившись із працями Бантиша-Каменського та рукописом «Історії русів». У його думі «Пьотр Великий в Острогоську» й особливо поемі «Войнаровский», опублікованих 1823 року, Мазепа ще виглядає сповненим суперечностей, поєднуючи в собі хитрість, честолюбство, хоробрість і потайність. Але поет пропонує один із можливих варіантів розгадки таємниці цієї особистості; за його версією, Мазепа – справжній вождь і громадянин, мужній борець із самовладдям і тиранією в ім'я свободи своєї країни й тріумфу закону⁴³. У цьому новому для російського читача образі вже помітні симптоми переосмислення поняття зради в романтичній літературі (твори Александра Бєс-тужева-Марлінського⁴⁴).

Рилєєвська спроба нового прочитання історії Мазепи відразу викликала спротив у російських літературних і гро-

⁴³ К. Рылеев, *Сочинения* (М., 1988), с. 179–182, 202–242. Про рилєєвське трактування образу Мазепи див.: Патрик О'Мара, К. Ф. Рылеев: *Политическая биография поэта-декабриста* (М., 1989), с. 197–200.

⁴⁴ Див.: Н. Е. Носов, *Русская историческая повесть первой половины XIX века* (М., 1986), с. 12.

мадських колах. Її не сприйняли, зокрема, поет Павел Катєнін (якому здалося вкрай дивним намагання «явити негідника й ошуканця Мазепу якимсь новим Катоном»⁴⁵), декабрист Александр Корнілович (автор опублікованого тоді ж короткого «Життєпису Мазепи»⁴⁶), а також нова зірка російської поезії, Александр Пушкін. Російський поет зобразив Мазепу в поемі «Полтава» (її первісна назва – «Мазепа»), яку вважав одним із найкращих своїх творів⁴⁷. У ній Пушкін зумів надзвичайно яскраво відтворити складність і суперечливість Мазепиної особистості, проте загалом не вийшов за межі офіційного дискурсу «зради» гетьмана, зосередившись на його моральних якостях.

Спектр ставлень до Мазепи серед нового покоління української еліти післянаполеонівської епохи, вихованої в умовах російської імперської культури, виявився набагато ширшим. Микола Маркевич, майбутній історик і поет, захоплено сприйняв поезії Рилєєва на українську тему, подякувавши авторові за «вивищення цілої нації»⁴⁸. Проте у власній творчості він утілює патріотизм своїх земляків у символічній фігурі Павла Полуботка в інтерпретації «Історії русів», ані словом не згадавши про Мазепу.

Інший український сучасник Рилєєва, письменник Василь Наріжний, виявився в зображенні Івана Мазепи близьким до свого російського колеги. У його пригодницько-авантюрному романі «Бурсак», створеному 1824 року в дусі Просвітництва, виступає гордий і пишний гетьман Никодим, сивочолий володар розкішного замку в Батурині, організатор боротьби за незалежність України⁴⁹. І хоча головним ворогом Никодима є Польща, а його вчинки нібито нагадують Богданові, внутрішня хронологія роману (дія відбу-

⁴⁵ Цит. за виданням: К. Рылеев, *Сочинения*, с. 327.

⁴⁶ Див.: Там же, с. 205.

⁴⁷ В. А. Кошелев, «Дума гетмана Мазепы и поэма Пушкина “Полтава”», *Русская литература*, № 2 (2006), с. 22–36; Lina Steiner, «“My most mature poem”: Pushkin’s *Poltava* and the Irony of Russian National Culture», *Comparative Literature*, no. 2 (2009), p. 97–127.

⁴⁸ Цит. за виданням: Е. М. Косачевская, *Н. А. Маркевич, 1804–1860* (Ленинград, 1987), с. 56.

⁴⁹ В. Т. Нарезный, *Избранные сочинения в двух томах*, т. 1 (М., 1956).

вається наприкінці XVII ст.) й окремі деталі дозволяють бачити в Никодимі риси образу Мазепа, на зразок тих, про які писав Рилєєв. Характерно, що у творах обох письменників Мазепа виступає персонажем другого плану як знакова історична фігура.

Тенденція до реабілітації Мазепа, помітна в першій чверті XIX ст. в анонімних творах⁵⁰, Бантишевій «Історії Малої Росії», творчості Рилєєва та Наріжного, сягнула вивершення в записках українського історика Олексі Мартоса, відомих нині, на жаль, лише фрагментарно. До сьогодні Мартосова біографія залишається мало вивченою, тож з'ясувати контекст появи його дещо несподіваної для української історіографічної традиції оцінки гетьмана Мазепа поки що важко.

1819 року, під час роботи над багатотомною «Історією України та козацтва», Мартос згадав про своє перебування в Галаці 1810 року й зробив для себе рідкісно відвертий запис такого змісту: «В грецькому монастирі в місті поховано малоросійського гетьмана Мазепу [...] Мазепа помер оподаль від краю свого, котрого боронив незалежність; він був друг свободи й за це вартий пошани нащадків. Після його відходу з Малоросії мешканці її втратили свої права, такі священні, що їх Мазепа довго захищав з притаманними кожному патріотові любов'ю та запалом. Його не стало, й ім'я Малоросії та її хоробрих козаків стерлося зі списку народів, хай не великих кількістю, але знаних своїм існуванням і конституцією. Нині багата Малоросія становить поряд з іншими дві або три губернії; та це спільна доля держав та республік: варто лише зазирнути до політичної історії націй. Окрім інших чеснот, Мазепа був другом наук: він збільшив у Києві академію у Братському монастирі, що його відновив і оздобив, спорядив її книгозбірнею та рідкісними манускриптами. Проте закладача академії та багатьох церков і людинолюбних закладів щороку справно проклинають у неділю першого тижня Великого посту, разом зі Стенькою Разіним та іншими крадіями й розбійниками. Та

⁵⁰ У цьому контексті, крім «Історії русів», можна згадати також твір «Вопль Мазепы», де висловлено думку про потребу зняти з Мазепа церковну анатему; див.: С. Н. И., «Вопль Мазепы», *Киевская старина*, № 12 (1884), с. 663.

яка відмінність! Останній був розбійник-святотатець, Мазепа – напрочуд освічений і людинолюбний чоловік, вправний полководець і повелитель вольного, а отже, щасливого народу. Я слухав цю гидку церемонію в Києві, яку творить митрополит з архієреями й усім духівництвом, достоту зневажаючи ім'я нашої церкви»⁵¹.

На жаль, нам невідомо, як саме було зображено «революцію Мазепину» в Мартосовій «Історії України та козаків», позначеній впливами західної демократичної історичної думки⁵². Проте навряд чи можна було переконливіше довести життєвість промазепинської легенди в українському суспільстві першої чверти ХІХ ст., ніж це зробив у наведеному уривку офіцер російської армії, вихованець російської культури, син знаного скульптора, котрий втілює у своїй творчості історичну символіку російської національної ідентичності.

Мартосів запис про Мазепу фактично пориває з попередньою історіографічною та літературною традицією й залишає більше запитань, аніж відповідей. Він стоїть осторонь усього, що написали на цю тему інші українські та російські історики. Нам невідомо, коли саме та за яких обставин Мартос дійшов своїх висновків, яку роль у цьому відіграли усна та писемна козацька традиція, західна просвітницька історіографія чи романтична література. Можна лише припускати, наскільки погляди Мартоса в цьому питанні було пов'язано з його переконаністю в остаточній загибелі козацької України разом з її становими суперечностями та нерозв'язаними державними й геополітичними комплексами.

Глухі свідчення того, що напередодні повстання декабристів Мазепине ім'я шанували в українських науково-літературних колах, дають змогу припускати, що Мартос не був одинаком у своїх промазепинських симпатіях. Проте назагал безпрецедентно відверта апологія Мазепи, співзвучна концепції української політичної еміграції початку ХVІІІ ст.,

⁵¹ «Записки инженерного офицера Мартоса о турецкой войне в царствование Александра Павловича 1806–1812», *Русский архив*, № 7 (1893), с. 345.

⁵² Див.: В. В. Кравченко, «О. І. Мартос та його «Історія України і козаків»», *Актуальні проблеми історії та права України: Збірник наукових праць* (Х., 1996), с. 53–64.

залишається таким самим яскравим, але несподіваним спалахом схованого від людського ока інтелектуального життя українського суспільства, як і анонімна «Історія русів».

Новий етап дискусій навколо Мазепи, що розпочався в Російській імперії після декабристської катастрофи (котра лише потвердила творчу інтуїцію Рилеєва), не дав чогось подібного до Мартосового запису. Ні романтична, ні народницька історіографія, ані художня література XIX ст. не змінили загалом негативного образу Мазепи, затаврованого церковною анатомою, державною зрадою й аморальністю. Українська думка повернеться до переосмислення історичної ролі й особистості Мазепи щойно наприкінці XIX – на початку XX ст., але так і не зможе подолати стереотипи малоросійської та загальноросійської історіографії.

Отже, мазепинська тема в українській історичній літературі XVIII й першої чверти XIX ст. неоднозначна, як і сама природа малоросійської ідентичності, що знайшла собі надійне опертя в Богдані Хмельницькому, але не в Мазепі. Проте навіть безперечне засудження дій Мазепи, спроби витіснити його за рамки українського історичного процесу на підставі належності до іншого етносу чи конфесії не перешкодили деяким українським і російським авторам відзначити нетривіальність особистості гетьмана й донести до читача власне розуміння його суперечливості.

Мазепин образ в українському історичному письменстві мав чимало нюансів і постійно еволюціонував від однозначного осуду до поступової реабілітації. Проте на світанку українського культурно-національного руху Мазепа ще не став символом місцевого патріотизму. Центральною фігурою вітчизняної історії, втіленням ідеї її окремішності від російського історичного процесу він стане щойно на початку XX ст., з появою національної української історіографії та політизацією українського культурництва. Новий, національно-державницький міт про Мазепу остаточно скристалізується в міжвоєнну добу за межами Радянської України.

У незалежній Україні образ Івана Мазепи не витіснив зі свідомості значної частини суспільства уявлення про Богдана Хмельницького як символу українсько-російської єдності. Ба більше – культ Хмельницького за останні десять-

дванадцять років набагато перевершив Мазепин⁵³. В українському політичному житті двох гетьманів, як і раніше, розмежовує різне розуміння характеру та перспектив розвитку українсько-російських стосунків. Нічого дивного або несподіваного в цьому немає, якщо пригадати, що біля джерел як «мазепинської», так і «богданівської», ба навіть «петрівської» історичної мітології стояли вихідці з українського культурного середовища. Суперечності між різними мітами про Мазепу якщо й не зникнуть, то бодай відійдуть на другий план, коли суспільство продемонструє здатність відмовитися від мітологічного сприймання минувшини й сьогодення і заопікується, нарешті, своїми безпосередніми обов'язками.

---

⁵³ Frank E. Sysyn, «The Changing Image of the Hetman: on the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 46 (1998), S. 531–545; Jana Buegers, «Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine», *ibid.*, Bd. 50 (2002), S. 62–86.

«Історія русів» у сучасних інтерпретаціях

«Колись, ще за царя Олексія Михайловича, князь Гагін та боярин Хлопов про нашого гетьмана-дряпичку, Брюховецького, листами його царському величеству лепортовали: “Иван Мартынович, – писали, – есть честный человек! (Еге!.. чесний – як капітанська мазниця!) и годится быть гетманом, понеже он, хотя не учён, да умён и ужасьт как вороват и исправен!” Ну, дей його честі!.. Хай його халепа з такою честю! Ну, та се, бач, воно так виходить по-нашому, а по-московській інше діло: по-нашому б то “вороватий” значиться “зłodійковатий”, а по їх – “скусний, спритний”. Звісно, кожний хрещений народ говорить по-своєму: в Туреччині – по-турецькому, в Німеччині – по-німецькому; тільки вже наш пречистянський дяк у книжці начитав, що коли вже зłodій, то скрізь зłodій, і у Німеччині зłodій, і у Туреччині зłodій; ну, а може, деінде і не так... Бог його святий знає! Ще б щось сказав, бо язик дуже свербить, та цур їм! У нас, бач, уся старшина московська: чи то далеко до пені? Бог з ними!..»¹.

Ці слова належать відомому українському поетові, одному з творців нової української літератури й історикові Петру Гулакові-Артемівському. Вони містяться в коротенькій напівжартівливій нотатці «Дещо про Гараська», опублікованій 1819 року в харківському журналі «Украинский вестник». Поетова сатирична характеристика гетьмана Івана Брюхо-

¹ Петро Гулак-Артемівський, *Поетичні твори*, Євген Гребінка, *Поетичні твори, повісті та оповідання* (Київ, 1984), с. 51–52.

вещького, вкладаєна в уста російських дипломатів, буквально збігається з відповідним фрагментом рукописної «Історії русів»² – талановитої апології українців, яку стилізував під історичний літопис невідомий автор кінця XVIII – початку XIX ст. Цьому творові, поряд з «Енеїдою» Івана Котляревського, судилося стати фундаментом українського культурно-національного відродження в XIX ст.

Дослідники «Історії русів» не звертали уваги на Гулакову нотатку – можливо, саме тому, що вона, мовляля Агата Кристи, лежить на поверхні. Тим часом вона може пролити світло на деякі обставини входження загадкового рукопису до тогочасного культурного простору та надати іншого напрямку пошукам автора «Історії русів».

Досі першими документальними згадками про «Історію» вважали лист декабриста Александра фон дер Брітгена до Кондратія Рилєєва від 21 жовтня 1825 р. та статтю новгород-сіверського вчителя Івана Сбітнева, опубліковану як лист до редактора в харківському «Украинском журнале» того ж таки 1825 року³. Гулакове «Дещо про Гараська» випереджує їх на шість років⁴.

² Пор.: «...Царь решилъ нарядить Коммисию для исследования и решения жалоб и доносов на Брюховецкого. Коммисиантами определены Князь Гагин и Боярин Кирило Осипович Хлопов, со множеством Думных дьяков и подъячих. Но как Брюховецкий был нарочито богат и Запорожец, т. е. из числа тех людей, которые обыкновенно тамо жнут, идеже не сеют, и рсточают так, как и собирают, то все доносы и жалобы на него в глазах Коммисиантов и их Думных дьяков были паутиною, сквозь которую пробивается, обыкновенно, шершень, а муха в ней вязнет, и жалобщики на сем правиле обвинены очень скоро и осуждены Коммисиею, а о Брюховецком в рапорте к Царю донесено, что “Иван Мартынович есть честный человек и годится быть гетманом, понеже он хотя не учён, да умён и ужась как вороват и исправен”»; див.: *История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского* (Москва, 1846), с. 158.

Факт запозичення встановив Микола Павлюк; див.: Петро Гулак-Артемівський, *Поетичні твори*, Євген Гребінка, *Поетичні твори, повісті та оповідання*, с. 542. – Ред.

³ О. П. Оглоблін, До питання про автора «Истории русов» (К., 1998), с. 27–28; Я. Мишанич, «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика (К., 1999), с. 21–22.

⁴ У збереженому автографі цей твір має назву «Дещо про того Гараська».

Саму появу цього напівжартівливого, напівпоетичного твору могло спричинити знайомство харківського поета з рукописом «Історії русів». Цитату з неї він використав, щоб обіграти відмінності в поняттях і семантичних відтінках між українською та російською розмовними мовами й зачепити гострі соціальні проблеми зловживання владою та корупції урядовців під маркою далекого минулого.

Жанр соціальної сатири був доволі популярним у харківському літературному середовищі першої чверти ХІХ ст. Звідси асоціації з Горацієм («Гараськом»), творчістю якого захоплювався Гулак-Артемівський, звідси й недвозначні натяки на цензуру, котра через кілька місяців після публікації нотатки доконає-таки «Украинский вестник». Звідси, нарешті, іронічні розважання, чи писати далі гострі твори, а чи скористатися порадою античного поета, яку його український наслідувач перелицював так: «Коли вже хто що скуппоновав та й написав, то нехай же куди запровторить так, щоб тільки миші та пацюки про те знали».

Загадковий анонім, автор «Історії русів», очевидно, був свідомий характеру свого твору. Автор надійно затаїв своє ім'я, котре й нині залишається невідомим, але не зміг чи не схотів «запровторити» свій твір туди, де б його «читали лише миші та пацюки». Навпаки, невдовзі після Гулакової публікації в «Украинском вестнике» почалося тріумфальне входження «Історії» до загальноросійської культури доби романтизму, а також дослідження та осмислення пам'ятки, що триває досі⁵.

Антон Чехов пожартував, що «важливий не Шекспір, а коментар до нього». Це почасти справедливо й щодо «Історії русів», котра вже впродовж двох століть супроводжує український національний рух на всіх етапах його розвитку, нагромаджуючи навколо себе численну літературу. Остання своїм обсягом давно й набагато перевищила обсяг самої пам'ятки,

---

ка». Див.: Петро Гулак-Артемівський, *Поетичні твори*, Євген Гребінка, *Поетичні твори, повісті та оповідання*, с. 542.

⁵ Найкращий огляд історіографії «Історії русів» від 20-х років ХІХ ст. до початку 30-х років ХХ ст. міститься в монографії: М. Возняк, *Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія русовъ» у літературі й науці)* (К., 1939).

ввібравши широкий спектр основних течій і напрямів української історичної думки. Отже, і «Шекспір», і коментар до нього стали однаково важливими для функціонування української історіографії та історичної свідомості.

Мета цієї статті – оглянути сучасні дослідження «Історії русів», котрі з'явилися в Україні впродовж останніх 10–12 років, спробувати виявити їхні основні тенденції та особливості, а також з'ясувати, якою мірою вони відбивають загальний стан історичної науки та самоусвідомлення українського пострадянського суспільства. Тематично стаття продовжує мої давніші студії⁶. Тож я скористаюся з цього, щоб коротко схарактеризувати обставини, за яких відбувалося осмислення пам'ятки в дотеперішній українській історичній літературі.

Вплив «Історії русів» на українське суспільство модерної доби важко переоцінити. Її апологія українців швидко переросла в міт, який став основою для розвитку української національної свідомості, зверненої «назад, у майбутнє». У ХІХ ст. «Історія русів» стала альтернативою національним російському та польському історичним нарративам, що заперечували окремішність українського історичного процесу. В

⁶ Див.: В. В. Кравченко, 1) «История Русов» та Д. М. Бантиш-Каменський», *Молодєжъ и актуальные проблемы исторической науки: Тезисы общественно-политических чтений, посвящённых 70-летию комсомола Украины* (К., 1989), с. 284–285; 2) «История Русов» у російській цензурі (50-ті рр. ХІХ ст.)», *Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету*, вип. 1 (1994), с. 4–10; 3) «История Русів» і «Книга буття українського народу», *Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя створення та діяльності: Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (м. Переяслав-Хмельницький, травень 1996 р.)* (К., 1996), с. 49–51; 4) «История Русів»: час збирати каміння», *Культура України: Збірник статей*, вип. 3 (Х., 1996), с. 21–43; 5) «Поєма вольного народу». («История Русів» та її місце в українській історіографії) (Х., 1996); рец.: *Панорама*, № 35 (1997); *Збірник праць молодих учених та аспірантів*, т. 2 (К., 1997), с. 553–557 (= *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАН України*). Книжку передруковано як розділ у виданні: В. В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.)* (Х., 1996); рец.: *Харківський історіографічний збірник*, № 3 (1997); *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 46 (1998), S. 626; *Український історичний журнал*, № 1 (1999), с. 145–148.

цьому сенсі значення твору було набагато більше, ніж інших талановитих містифікацій на зразок «Слова о полку Ігоревім» і Краледворського та Зеленогорського рукописів⁷.

Раціоналізація історичної науки в ХІХ й на початку ХХ ст. дала змогу досить швидко з'ясувати мітологічно-літературну природу «Історії русів». Особливу роль тут відіграли російські та польські історики, які встановили недостовірність фактів, що містилися у творі. Демократизація суспільно-політичної думки під гаслами народництва зняла ореол героїв з деяких персонажів «Історії». Та це не означало, що вона остаточно перестала впливати на ширший загал.

Втративши «силу факту», «Історія русів» зберегла «силу духу», виступаючи в ролі щита для постійно загроженої національної ідентичності. Як засвідчив Микола Костомаров, «Історія» у другій половині ХІХ ст. залишалася для патріотично налаштованої публіки знаковим твором. Через півтора десятиліття після публікації «возвышающий обман» цього твору був, як і раніше, сильнішим за «низкие истины» реального життя.

Представники українського академічного середовища також не віддали «Історію русів» на поталу критикам, виносячи на перший план її літературні чесноти, демократичне спрямування тощо. «Історія» перетворилася на вдячний предмет наукового дослідження як пам'ятка української історичної та суспільно-політичної думки кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – початкової доби національного відродження. Кількість присвячених «Історії» праць зростала. Дослідники спрямовували основні зусилля на пошуки автора твору, а також реконструкцію його поглядів у контексті доби.

Наприкінці ХІХ й на початку ХХ ст. в українській історіографії з'явилися нові історичні наративи, котрі заперечували національні міти з позицій науковости, водночас зберігаючи тяглість національно-культурної традиції. Наративи ці почали змінювати історичну свідомість українського суспільства, модернізуючи її відповідно до тогочасних вимог у

---

⁷ Див.: Григорій Грабович, 1) «Вічне повернення містифікацій», *Критика*, ч. 1–2 (2001); 2) «Слідами національних містифікацій», *Критика*, ч. 6 (2001).

межах соціально-економічної, а згодом державницької та, почасти, марксистської парадигм.

Цей процес, однак, ніколи не характеризувала вільна конкуренція ідей – він постійно перебував під тиском суспільно-політичної кон'юнктури, завдань незавершеного національного будівництва та пов'язаної з ними цензури та самоцензури. До того ж він так і не пройшов повного циклу розвитку. Коли проекти модернізації під українськими гаслами провалилися, еволюція історичної свідомості суспільства різко загальмувалася, а сама свідомість знову, як було й раніше, почала набирати консервативно-дефензивного характеру.

Особливо унаочнився цей процес на Східній Україні, що опинилася в складі російсько-радянської імперії. Українська культура виявилася тут штучно ізольованою від досягнень новітньої доби та прив'язаною до старих, домодерних традицій кінця XVIII й першої половини XIX ст., канонізованих комуністичним режимом. Перед нею знову постала проблема виживання в найближчій перспективі.

«Історію русів» як пам'ятку відповідної епохи не було остаточно викреслено з «порядку денного» радянської історіографії. Раз у раз вона виринала на поверхню наукового життя у вигляді чи то републікації фрагментів⁸, чи то окремих присвячених їй праць⁹. У бібліотеках можна було без «спеціального допуску» дістати не лише її перше видання, а й випущену 1939 року капітальну монографію львівського літературознавця Михайла Возняка. Проте вивчення пам'ятки вважали «неактуальним». Частіше, ніж історики, до неї зверталися філологи, та й то принагідно.

За межами СРСР, на еміграції, відчуття національно-інтелектуальної «облоги» створювало умови не лише для мітологізації та канонізації новітніх здобутків української історичної думки, а й для збереження ідейного впливу «Історії русів» та її актуалізації як об'єкта наукових досліджень. Осо-

⁸ *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори* (К., 1983), с. 584–640.

⁹ М. І. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)* (К., 1959), с. 102–127; Ф. П. Шевченко, «“История Русов или Малой России”»: (До 120-річчя з часу видання твору)», *Український історичний журнал*, № 7 (1966), с. 146–149.

бливу роль у цьому процесі відіграли праці історика Олександра Оглоблина.

Коли 1986 року дзвони Чорнобиля провістили кінець радянського експерименту, годинник української національної історії відновив свій хід від того часу, на якому його колись штучно зупинили. Українське суспільство опинилося перед проблемою «квадратури кола» – завершення модернізації під національними гаслами за умов, коли в постіндустріальному та глобалізованому світі розв'язували діаметрально протилежні завдання.

Ця дилема відбилася й в історичній науці. Адже потреба національної консолідації як одна з умов пострадянської трансформації вимагала від істориків створення чергового, сучасного міту¹⁰, тоді як культура постмодерну несла з собою демітологізацію суспільної свідомості та раціоналізацію історичної пам'яті в усіх її вимірах¹¹.

Після того як, з одного боку, відкрився Великий льох української історії з законсервованими в ньому реліктами героїчної доби боротьби за національне виживання, а з другого – зникли бар'єри на шляху доступу до сучасної західної літератури, між обома тенденціями почалася нерівна боротьба за суспільство й заповнення так званих «білих плям» у його свідомості. Нині, з певної історичної дистанції, нам легше зрозуміти деякі обставини та перипетії цього процесу.

Мітологізоване ще з радянських часів самоусвідомлення українського суспільства наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років виявилось надзвичайно сприятливим ґрунтом для засвоєння старих і продукування нових мітів, спрямованих із минулого в майбутнє. Здавалося, вбраний у новенькі козацькі шати «великий європейський народ» із «золотом Полуботка» за плечима легко повернеться до «євро-

¹⁰ Serhii M. Plokyh, «The history of a 'non-historical' nation: notes on the nature and current problems of Ukrainian historiography», *Slavic Review*, no. 3 (1995), p. 709–716; Taras Kuzio, «History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space», *Nationalities Papers*, no. 2 (2002), p. 241–264.

¹¹ Див.: Георгій Касьянов, «Ще не вмерла українська історіографія», *Критика*, ч. 4 (2002).

пейської сім'ї» протоптаним «шляхом аріїв» після стількох пережитих у різні часи нечуваних страждань¹².

Радянська наука, довгий час замкнена в герметичному просторі, також, як виявилось, не мала імунітету проти мітів і містифікацій. Свідченням цього можна вважати скандальну підтримку, яку дипломовані науковці надали сумнівним з усіх поглядів текстам «Велесової книги», «Послання оріян хозарам» та подібним фентезі на праслов'янські сюжети, що належать перу сучасних авторів як з України, так і з Росії¹³.

За таких обставин відбулося повернення «Історії русів» до українського читача наприкінці ХХ ст. Її патріотичний патос укотре виявився суголосним почуванням і надіям суспільства. Спочатку газета «Літературна Україна» надрукувала кілька фрагментів «Історії» в українському перекладі зі вступною нотаткою українського радянського історика Федора Шевченка¹⁴, потім побачив світ репринт першого видання 1846 року і, нарешті, 1991 року вийшло нове видання в перекладі поета Івана Драча з передмовою письменника Валерія Шевчука¹⁵.

¹² Про основні українські історичні мітологєми див. докладно: John A. Armstrong, «Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness», *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992), p. 125–139; F. E. Sysyn, «The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology», *Social Research*, no. 4 (1991), p. 845–859; Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr and Edward Allworth, *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities* (Cambridge, 1998), p. 23–47; Serhy Yekelchuk, «Cossack Gold: History, Myth, and the Dream of Prosperity in the Age of Post-Soviet Transition», *Canadian Slavonic Papers*, nos. 3–4 (1998), p. 311–327; Frank E. Sysyn, «The Changing Image of the Hetman: on the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 46 (1998), S. 531–545; C. Wanner, *Burdens of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine* (University Park, 1998); Jana Buegers, «Bohdan Chmel'nyc'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 50 (2002), S. 62–86.

¹³ Див.: Григорій Грабович, 1) «Вічне повернення містифікацій», *Критика*, ч. 1–2 (2001); 2) «Слідами національних містифікацій», *Критика*, ч. 6 (2001); Я. Дашкевич, «Дві рецензії», *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 3 (Х., 2001), с. 183–203.

¹⁴ *Літературна Україна*, 14 квітня (1990).

¹⁵ В. Шевчук, «Нерозгадані таємниці “Історії Русів”», *Історія русів* (К., 1991), с. 5–28. Те саме у виданні: В. Шевчук, *Козацька держава* (К., 1995).

Літературні та філологічні кола виявили чи не найбільшу активність у популяризації пам'ятки. Саме вони почали задавати тон в її сучасних інтерпретаціях, щедро прикрашених патріотичною фразеологією та словесними візерунками. Для Шевчука, приміром, «Історія русів» є конденсатом «національної енергії», засобом оборони національної ідентичності, твором «предтечної місії», «однією з гострих сокир, що прорубувала вікно у темниці українського народу»¹⁶. Для Драча – це сучасніше знаряддя, «первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав»¹⁷.

Інші автори пішли ще далі, намагаючись реабілітувати «Історію русів» як об'єктивне й достовірне джерело «справжнього» знання про українське минуле. Наприклад, для Ярослава Дзири це – «патріотичний твір високого громадянського звучання й правдиво-історичного світла», «чиста незамулена криниця історичних знань про український, козацький, народ»; для його однодумця Миколи Шудрі – це просто «науковий посібник»¹⁸.

Прозаїк Юрій Мушкетик цілком поважно запевняв своїх читачів, що йому пощастило потвердити автентичність промови Полуботка з «Історії русів» за допомоги книжки Жана-Бенуа Шерера 1788 року (в Мушкетиковому тексті хибно зазначено 1888 рік)¹⁹. Інший письменник, Юрій Хорунжий, проголошував устами свого героя, що події, описані в «Історії», відбувалися насправді, але офіційні радянські підручники їх замовчували²⁰.

Зрозуміло, що такий «правдивий» твір мусив стати, на глибоке переконання Дзири, «настільною книгою кожного інтелігента-фахівця». Іван Забіяка закликав: «Років на десять необхідно ввести в шкільні програми вивчення “Історії

¹⁶ В. Шевчук, «Нерозгадані таємниці “Історії Русів”», *Історія русів*, с. 5–6, 28.

¹⁷ Іван Драч, «Кілька слів перекладача», *Історія Русів*, с. 29.

¹⁸ «Чия ж насправді “Історія русів”?», *Слово Просвіти*, ч. 6 (1996), с. 8–9.

¹⁹ *Літературна Україна*, 19 лютого (1991).

²⁰ Юрій Хорунжий, *Злет і заземлення Григорія Полетики* (К., 1994), с. 7.

русів” як історичної пам’ятки, причому в кілька етапів: початковий, середній і вищий»²¹.

Щоправда, застарілість «Історії» як підручника для кінця ХХ ст. все-таки давалася взнаки. Тому Драч, приміром, ледве стримувався, щоб її не «переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути» в тій картині української історії, яку змалював автор «Історії»²². Забіяка закликав до написання «Історії русів-2»²³, а Ярослав Дзира наголошував на пекучій потребі здійснити «вільний, творчий літературно-художній переклад» пам’ятки, «щоб у ньому, як і колись, вирували пристрасті, відчувався подих часу, бриліло і палало живе слово»²⁴.

Фактично зазначені автори поставили питання про створення нового національно-історичного міту на основі «Історії русів». Це й була «наша відповідь Чемберленові» в особі Марка фон Гагена, котрий саме тоді виступив з критикою націоналістичного дискурсу тогочасної української історіографії²⁵.

На ґрунті, розпушеному й угноєному національним піднесенням кінця 1980-х – початку 1990-х років, невдовзі почали проростати перші пагінці нових, поки що скромних досліджень «Історії русів». Їхня тематика була традиційною. Більшість науковців (істориків та філологів) переймалися пошуками автора твору. Поряд із добре знайомими претендентами на цю роль, зокрема батьком і сином Полетиками²⁶, почали з’являтися й нові імена, наприклад, Олександра Мар-

²¹ І. М. Забіяка, «Чи потрібна нам друга “Історія русів”?», *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.)* (Х., 1995), с. 123.

²² Іван Драч, «Кілька слів перекладача», с. 29.

²³ І. М. Забіяка, «Чи потрібна нам друга “Історія русів”?», с. 123.

²⁴ «Чия ж насправді “Історія русів”?».

²⁵ Mark von Hagen, «Does Ukraine Have a History?», *Slavic Review*, no. 3 (1995), p. 658–673.

²⁶ А. К. Швидько, «Публицистическое сочинение В. Г. Полетики», *Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали республіканської науково-теоретичної конференції. 8–10 січня 1991 р., Запоріжжя* (К.–Запоріжжя, 1991), с. 148–149.

ковича-старшого²⁷, Архипа Худорби²⁸. Проте за оригінальністю й аргументацією жодна з них не витримувала конкуренції з «відкриттям», яке зробив джерелознавець Ярослав Дзира, оголосивши його «підсумком двохсотлітніх пошуків»²⁹.

Випадково надибавши в козацькому реєстрі ім'я Політа Єрмоленка, дослідник, немовби «пронизаний струмом», за власними словами, вмить поєднав Політа–Іполіта («того, що розпрягає коней»)... з Григорієм Полетикою–Політикою, а цього останнього... з Георгієм Кониським. «Пояснивши» таким чином походження прізвища Кониського від перелицьованого на грецький лад коня, науковець заявив, що Георгій Кониський – це псевдонім Григорія Полетики. Пошуки автора «Історії русів» завершувалися під акомпанемент пісні «Розпрягайте, хлопці, коней» поверненням до наукової методи, згідно з якою «Болгарами називали тех, кои жили при реке Волге; Печенегами тех, кои питались печёною пищею»³⁰ і т. д.

Усе це можна було б уважати прикрим епізодом з історії українського пострадянського літературознавства, якби українська пострадянська історіографія, своєю чергою, не воскресила в ролі автора «Історії русів»... преосвященного Георгія Кониського. З однаковою переконливістю ця думка пролунала у працях дослідника-початківця³¹ та маститого академіка, причому останній звертався до «Історії русів» як цілком

²⁷ О. Льїн, «Олександр Маркович – автор “Історії русів”?», *Сіверянський літопис*, № 1 (1996), с. 75–79.

²⁸ В. Шевчук, «Нерозгадані таємниці “Історії русів”, *Історія русів*, с. 14–15.

²⁹ «Чия ж насправді “Історія Русів”?»; Я. І. Дзира, 1) «Хто ж таки був автором “Історії Русів”», *Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції*, с. 75–77; 2) «Підсумки двохсотлітніх дослідницьких пошуків авторства “Історії русів”», *Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (м. Глухів, грудень 1996 р.)* (К., 1996), с. 17–19; 3) «“Історія русів” – видатна пам’ятка української історіографії: нові дані про її автора», *Автопортрет нації* (К., 1997), с. 123–132.

³⁰ *История русов или Малой России*, с. 2.

³¹ І. П. Костенко, «Георгій Кониський», *Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства* (Луцьк, 1993), с. 124.

достовірного джерела³². Утім, обидва вони мали право спиратися в цьому випадку на ніким іще не звойований авторитет радянського академічного видання, в якому Кониського також названо автором «Історії»³³. Коло «двохсотлітніх пошуків», отже, замикалося на тих постатях, з яких усе починалося. «И так История сия, прошедшая столько отличных умов, кажется должна быть достоверною»³⁴.

Про співвідношення патріотичного та наукового дискурсів у дослідженнях, присвячених «Історії русів», змушують замислитися численні публікації літературознавця Олега Мішукова. Впродовж 1997–1999 рр. він устиг надрукувати три монографії та шістнадцять статей, присвячених пам'ятці, – більше, ніж усі його сучасники разом³⁵. 2002 року праці Мі-

³² Петро Толочко, «Русь–Мала Русь–руський народ у другій половині XIII–XVII ст.», <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/tolochko-5htm>.

³³ *Историография истории Украинской ССР* (Київ, 1987), с. 114.

³⁴ *История русов или Малой России*, с. II.

³⁵ О. Мішуков, 1) «Історія русів» у контексті доби – першої половини XIX століття (К., 1997); 2) «Історія Русів» у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях: *Монографія* (К., 1998); 3) «Історія русів» у контексті мовної проблеми першої половини XIX ст., *Південний архів (філологічні науки)*, вип. 1 (Херсон, 1998), с. 8–13; 4) «Історія русів» та принцип народності у літературі першої половини XIX ст., там само, вип. 2 (1999), с. 166–181; 5) «Історія русів» як літературний імпульс творчості Кондратія Рилєєва», там само, вип. 4 (1999), с. 120–141; 6) «Історія русів» у контексті національного руху», *Сучасний погляд на літературу: Наук. збірник Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*, вип. 1 (К., 1999), с. 14–22; 7) «Історія русів» та її видавець», *Рідні джерела*, № 1 (1999), с. 23–32; 8) «Історія русів» та її видавець Осип Бодяньський», *Дивослово*, № 10 (1999), с. 53–55; 9) «Історія русів» у рецепції Миколи Гоголя», *Слово і час*, № 7 (1999), с. 38–44; 10) «Історія русів» у контексті слов'янського фольклору», *Слово і час*, № 12 (1999), с. 38–44; 11) «Фольклорно-історична інтерпретація «Історії русів»», *Мистецтво та освіта*, № 2–3 (1999), с. 2–7; 12) «Історія русів» у творчості Тараса Шевченка», *Українська література в загальноосвітній школі*, № 6 (1999), с. 26–30; 13) «Віддзеркалення історичної постаті гетьмана Мазепи у європейській літературі», *Зарубіжна література в навчальних закладах*, № 12 (1999), с. 55–56; 14) «Філософська концепція «Історії русів»», *Рідна школа*, № 4 (1999), с. 15–20; 15) «Політико-культурний контекст «Історії русів»», *Нова політика*, № 1 (1999), с. 16–27; 16) «Політико-культурний контекст «Історії русів»», *Визвольний*

шукова було перевидано в авторському двотомнику, який випустило київське «Парламентське видавництво»³⁶. Вони вимагають спеціальної уваги – з огляду як на кількість, так і на гарантію наукової якості, яку їм дали доктори філологічних наук Олена Гнідан і Петро Хропко.

Мішуков поставив перед собою мету дослідити весь спектр наукової проблематики, пов'язаної з історико-літературним, суспільно-політичним і національним контекстом «Історії русів» в українському, російському та загальноєвропейському вимірах, а також висвітлити питання типології, мови, фольклорних джерел, «народности», археографії та філософії пам'ятки, її впливу на літературний та історіографічний процес у Російській імперії ХІХ ст.

Варто було б лише привітати таку широчінь авторського задуму, якби вона спиралася на відповідну фактологічну й аналітичну основу. На жаль, цього не можна сказати про відомі мені публікації Мішукова. Зібраний у них фактичний матеріал не підпорядковано конкретним науковим завданням і належно не систематизовано. Розлогі цитування та перекази чужих творів (інколи запозичені «з других рук») у власному, далеко не бездоганному, перекладі настільки щільно заповнюють сторінки його творів, що майже не лишають місця для авторових власних думок.

Особливо вражають численні прогалини у списку загальної та спеціальної літератури, яку використовує автор. Тут жодним словом не згадано про присвячені «Історії русів» праці, що їх написали його попередники Микола Горбань, Анатолій Єршов, Євген Онацький, Борис Крупницький, Людмила Кошова, Іван Крип'якевич, Ілько Борщак, Панас Феденко, Федір Шевченко, Михайло Марченко, Леонід Коваленко, Юрій Шевельов, Ярослав та Ігор Дзири, Зенон Когут, а також автор цих рядків. Дослідникові невідомі монографічні праці

шлях, № 8 (1999), с. 1010–1014; 17) «Идеи ненасилия мира в контексте средневековой этноистории Украины (на материале “Истории Русов”», *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету. Збірник наукових праць*, вип. 4 (Одеса, 1999), с. 88–92; 18) *Європейський контекст «Історії русів»* (К.–Херсон, 1999).

³⁶ О. Мішуков, *Філологія. Історія. Культура: Збірник наукових праць*, т. 1 (К., 2002).

на відповідну тему, що належать Олександрові Оглоблину та Ярославові Мишаничу. Все це позбавляє читача можливості належно оцінити ступінь новизни студій Мішукова.

У висвітленні вітчизняної історії автор користується стандартизованими кліше України як однієї з «найкультурніших країн слов'янського світу» й водночас вічної жертви чужоземних загарбників та гнобителів. Російська сторона виступає тут винятково в ролі демонічного ворога. Такий підхід затирає межу між «Історією русів» як об'єктом наукового дискурсу і джерелом уявлень про українське минуле. Автор, свідомо чи ні, йде за пам'яткою, коли описує історію України початку XVII ст.³⁷ й перебіг Північної війни на її території³⁸, ба навіть побиває цитатами з неї різноманітних «фальсифікативів»³⁹.

Та густа патріотична риторика не в змозі приховати численні наукові дефекти тексту, пересипаного неохайними з фазового погляду формулюваннями та фактичними помилками. Дослідник запросто оголошує Україну початку XVII ст. «великим військовим табором»⁴⁰, заявляє про українське походження російського декабризму⁴¹, приписує авторові «Історії русів» знайомство з матеріялами, які зібрав харківський історик Дмитро Міллер (1862–1913)⁴², а Євгенові Гребінці – з монографією Костомарова про Богдана Хмельницького⁴³, плутає Якова Марковича з Миколою Маркевичем⁴⁴, твір Николая Бантиша-Каменського приписує його синові⁴⁵, змушує читача розплутувати словесні шаради на зразок «українського літопису Боплана, виданого Рубаном»⁴⁶. Кількість подібних прикладів можна множити, проте навряд чи варто сподіватися, що автор врахує ці зауваження в наступному перевиданні своїх праць.

³⁷ Там само, с. 113.

³⁸ Там само, с. 262–263.

³⁹ Там само, с. 86–87.

⁴⁰ Там само, с. 113.

⁴¹ Там само, с. 230–231.

⁴² Там само, с. 44.

⁴³ Там само, с. 274.

⁴⁴ Там само, с. 38.

⁴⁵ Там само, с. 114.

⁴⁶ Там само, с. 140.

На тлі перелічених вище публікацій солідніше враження залишають дисертаційні роботи молодшого покоління літературознавців, зокрема дослідження Ігоря Дзири, в якому йдеться про вплив «Історії русів» на українську літературу ХІХ ст.⁴⁷, і публікації Ярослава Мишанича, найзмістовніша частина яких стосується поетики твору⁴⁸. Варто згадати й праці істориків, котрі звернулися до історіографії пам'ятки, дослідивши внесок Михайла Драгоманова⁴⁹, Василя Горленка⁵⁰ й Олександра Оглоблина⁵¹ у вивчення «Історії русів». Більшість цих студій присвячено, як бачимо, традиційним темам і сюжетам.

Перші спроби розширити й урозмаїтити дослідницьку проблематику «Історії русів» у працях з історії суспільно-політичної думки⁵², історії козацтва⁵³ та деяких інших місти-

⁴⁷ І. Я. Дзира, *Вплив козацького літописання на літературу українського відродження першої половини ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук* (К., 1995).

⁴⁸ Я. Мишанич, 1) «“Історія русів”: література й історія», *ІІІ Міжнародний конгрес українців. Література* (К., 1996), с. 270–276; 2) «“Історія Русів” у російській імперській історіографії другої половини ХІХ ст.», *Слово і час*, № 9 (1999), с. 25–29; 3) *«Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика* (К., 1999).

⁴⁹ О. Крук, «Невідоме дослідження про автора “Історії Русів”», *Пам'ять століть*, № 2 (1996), с. 50–55.

⁵⁰ І. Забіяка, «До питання про авторство “Історії русів”. Еволюція гіпотези В. Горленка», *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, т. 2 (К., 1997), с. 271–283 (= *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*).

⁵¹ О. Толочко, «О. П. Оглоблін та його монографія про автора “Історії русів”», *Київська старовина*, № 6 (1997), с. 66–69; В. А. Смолій, О. І. Пуτρο, І. В. Верба, «Слово до читача: Про життя й наукову діяльність професора О. П. Оглоблина», О. П. Оглоблін, *До питання про автора “Історії Русов”* (К., 1998), с. 3–15; М. Ковальський, А. Атаманенко, «До питання про автора “Історії Русів”». Видання вперше в Україні праці історика Олександра Петровича Оглоблина», *Нова педагогічна думка*, № 1 (Рівне, 1999), с. 75–78.

⁵² Б. Кухта, *З історії української політичної думки* (К., 1994), с. 130–132; С. Гелей, «Українська національна ідея в книзі “Історія Русів”», *Український ліс*, № 2 (1995), с. 32–33; В. Денисюк, «Ідея політичної України в “Історії Русів”», *Рідна школа*, № 12 (1999), с. 62–65.

⁵³ Л. Литовченко, «Проблеми походження козацтва в “Історії Русів”», *Осягнення історії. Збірник наукових праць у пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* (Острог–Нью-Йорк, 1999), с. 341–353.

ли небагато нового матеріалу. Проте в останні роки почали з'являтися розвідки, автори яких не лише демонструють знайомство з новітньою літературою предмета, а й пропонують нові, оригінальні тлумачення досліджуваної пам'ятки як історико-культурного феномену.

Так, молодий київський філолог Ілля Афанасьєв дослідив символіку твору та дійшов висновку, що її визначає, в основному, середньовічний тип ментальності з властивими йому ірраціональними уявленнями про світ⁵⁴.

Наталя Шліхта в полемічній статті також обґрунтовує консервативну орієнтацію автора твору⁵⁵. Коли абсолютна більшість дослідників, зокрема автор цих рядків, констатували суперечність між становими, консервативними вподобаннями автора «Історії русів» та впливом на нього просвітницької демократичної ідеології, Шліхта вважає світогляд загадкового аноніма цілісним та органічним, закоріненим у шляхетській культурі Речі Посполитої, передусім сарматизмі.

Статті двох названих вище авторів можна вважати свідченням позитивних зрушень у вивченні «Історії русів», пов'язаних із опануванням нових дослідницьких методик, виходом за межі традиційної проблематики, нав'язанням творчого діалогу із західною науковою думкою. Щоправда, сучасне покоління західних українознавців уже не має пієтету до «Історії русів», притаманного представникам повоєнної української еміграції. Традиція систематичного вивчення твору в західному академічному середовищі, здається, перервалася зі смертю Оглоблина. Тим часом нові історичні й історіографічні праці, присвячені українській минувшині ранньомодерної та модерної доби, особливостям української ідентичності, відкривають нові можливості для сучасного прочитання пам'ятки. Автори цих досліджень – передусім науковці з Канадського інституту українських студій.

Особливе місце тут належить працям Зенона Когута, де простежено феномен так званої малоросійської ідентичності

⁵⁴ І. Афанасьєв, «Символіка смерті в “Історії Русів”», *Сучасність*, № 10 (1999), с. 137–145.

⁵⁵ Наталя Шліхта, «Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики “Історії русів”», *Молода нація*, № 1 (2000).

в його взаємозв'язках з традиціями російської (імперської) культури та історичної свідомості. У цьому контексті науковець розглядає й «Історію русів»⁵⁶, дотримуючи думку про її безпосередній зв'язок з ідеалами європейського Просвітництва.

Когут вдався також до спеціального студіювання пам'ятки в контексті доволі дразливої для національного самоусвідомлення українців (і незвичної для дослідників «Історії русів») теми українсько-єврейських стосунків⁵⁷. Це дало йому змогу, зокрема, потвердити гіпотезу про ймовірний час написання твору – після 1793 р., тобто другого поділу Речі Посполитої, а також зауважити, що в сучасній українській історіографії пам'ятки антиєврейські й антипольські стереотипи відійшли на другий план, поступившись місцем рефлексіям на теми українсько-російських взаємин.

Огляд сучасної літератури про «Історію русів» втратить на повноті, якщо оминати увагою російську історіографію. На жаль, традиції академічного українознавства, що склалися в російських столицях упродовж другої половини ХІХ – середини ХХ ст., з часом занепали, а в останні роки зазнали потужного ідеологічного впливу російського націоналізму. Зокрема, це стосується єдиної публікації про твір, яку мені пощастило виявити в сучасній російській історичній літературі.

Йдеться про нотатку, опубліковану в формі листа до редакції журналу «Общественные науки и современность» 1998 року; вона містить захоплений переказ антиукраїнського памфлету Николая Ульянова «Походження українського сепаратизму», тиражованого в Росії під виглядом останнього слова науки про «українське питання»⁵⁸. Автори нотатки, по-

⁵⁶ Z. E. Kohut, «The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia», *Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State* (New York – London, 1999), p. 458; Зенон Когут, «Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е – 1680-е гг.)» (<http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kohut-1.htm>).

⁵⁷ Z. E. Kohut, «The Image of Jews in Ukraine's Intellectual Tradition: The Role of Istorija Rusov», *Culture and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honour of Roman Szporluk* (Cambridge, MA, 1999), p. 343–359.

⁵⁸ М. В. Ражбаева, В. Е. Семенков, «“История руссов”: идеология каза-

вторюючи визначення «Історії» як «корану українського сепаратизму», без задньої думки наводять слова Ульянова про «кричуще невігластво російської інтелігенції в українському питанні», тим самим знімаючи потребу наукової дискусії.

З розглянутого матеріалу можна зробити такі висновки. По-перше, в Україні «Історія русів» ще не стала предметом винятково академічного дискурсу. Вона й далі зберігає значення сакрального для національної ідеології тексту, що великою мірою внеможливиює його критичне прочитання. Тривалість і масштаби впливу «Історії русів» на суспільство, котре лише теоретично виглядає «нормальним» для деяких надто вестернізованих істориків, засвідчують прямо протилежне. Суспільство це, як і раніше, потребує міту. І для нього не так уже й важливо, яким буде цей міт – новим чи старим, українським, слов'янським, православним чи навіть неокомуністичним або неоімперським російським. Важливо, чи стане він переконливим для більшості такою мірою, щоб спонукати її до конкретних дій.

Рівень і якість багатьох українських досліджень «Історії русів» 1990-х років залишають бажати кращого. До них можна цілком застосувати характеристику, на яку заслужили праці, присвячені сучасникові «Історії» – «Слову о полку Ігоревім». Останні, на думку визнаних фахівців, «і далі перебувають у специфічному герметичному просторі, в окремому, віртуальному світі здогадок, гіпотез і спекуляцій, де кожна деталь, кожна лексема може стати плідним ґрунтом для нової здогадки, нового відкриття, нової теорії», набуваючи вигляду своєрідного «полігону для наукового дилетантизму»⁵⁹.

Загалом ситуація з вивченням «Історії русів» у пострадянській Україні доволі точно віддзеркалює деякі тенденції розвитку сучасної української історіографії, про які писали інші автори: брак нових методологій та ідей⁶⁰, патріотичну

чества и его место в истории Украины и России», *Общественные науки и современность*, № 3 (1998), с. 188–192.

⁵⁹ Григорій Грабович, «Вічне повернення містифікацій», *Критика*, ч. 1–2 (2001).

⁶⁰ Orest Subtelný, «The Current State of Ukrainian Historiography», *Journal of Ukrainian Studies*, no. 1–2 (1993), p. 34–54.

упередженість⁶¹, політизовану атмосферу ідеологічних боїв⁶², падіння якості праць на тлі катастрофічного збільшення їхньої кількості⁶³, мітологізацію історичних подій⁶⁴ тощо.

Нині, як і кілька років тому, перед дослідниками стоять завдання, так і не розв'язані вчасно: підготування академічного видання пам'ятки та її бібліографії, визначення часу й місця написання та авторства твору, дослідження його ідейних, естетичних та історіографічних джерел.

Серед проблем, котрі потребують нових підходів, хотілося б виділити дві, на мою думку, головні. Це, по-перше, різкий контраст між історіософією й історіографією твору. Його автор демонструє такий рівень осмислення українського історичного процесу, на який не виходив до нього жоден український історик і який можна пояснити лише добрим знанням минувшини. Водночас фактологія «Історії» наскрізь недостовірна. Навіть відомі імена, події й дати викликають сумнів. Зрозуміло, що між цими двома явищами має бути безпосередній зв'язок. Можна погодитися, що вітчизняна історіографія не мала достатнього запасу матеріалів для апології чи історичного епосу. Та простежити механізм відбору й інтерпретації історичних фактів автором «Історії» поки що не вдалося нікому.

Інший парадокс твору полягає в контроверсійному поєднанні «старини та новини». Хай там як, ідейний потенціал «Історії русів», що містив елементи етнічного націоналізму, геополітики, вільнодумства, соціальної та станової демократії, був адекватним європейській культурі доби Просвітництва з її соціальними та політичними катаклізмами. Він виявився суголосним і добі романтизму, про що свідчить рецеп-

⁶¹ Mark von Hagen, «Does Ukraine Have a History?».

⁶² Zenon E. Kohut, «History as a battleground: Russian-Ukrainian relations and historical consciousness in contemporary Ukraine», *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, NY, 1994), p. 123–145.

⁶³ Георгій Касьянов, «Ще не вмерла українська історіографія».

⁶⁴ Wilson Andrew, «Myths of National History in Belarus and Ukraine», *Myths and Nationhood* (London, 1997), p. 183–197; G. Smith, V. Law, A. Wilson, A. Bohr, E. Allworth, *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities* (Cambridge – New York, 1998).

ція твору в українському, російському й навіть польському інтелектуальних середовищах. Водночас текст «Історії русів» просякнуто консервативними ідеалами, зануренням в архаїку. Його стилізація під середньовічний літопис як формою, так і змістом виглядає анахронізмом, якщо це, звісно, не розіграш або інтелектуальна гра. В кожному разі, автор твору з тим самим успіхом може бути як людиною старого виховання, що мала новітні ідеали, так і молодиком, який звернувся до дідівської старовини.

Стає очевидним, наскільки назрілою проблемою є об'єднання зусиль різнопрофільних фахівців навколо дослідження тексту й контексту «Історії русів». Лише воно дасть можливість наблизитися до відгадки таємниць одного з найоригінальніших витворів української культури доби національного відродження.

Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки Центральною та Східною Європою

Автобіографічні записки німецького інтелектуала, вченого-гуманітаря, професора, державного історіографа Кристофа Дитриха фон Ромеля (17. IV 1781 – 21. I 1859) висвітлюють відносно невеликий, але чи не найцікавіший період його життя й творчості – з раннього дитинства до 1815 року. Вони дають змогу не лише пізнати особистість мемуариста, знайомого з людьми масштабу Йогана Готліба Фіхте, а й відчутти деякі особливості переломової доби в історії Європи і, щасливим випадком, побачити кілька епізодів з життя тогочасної України гострими очима допитливого та доброзичливого чужинця. Усе це визначило наше рішення здійснити перше повне видання українською мовою Ромелевих мемуарів, відомих доти лише почасті завдяки російському перекладу 1859 року, про який ітиметься далі¹.

Ромель народився між двома подіями всесвітнього масштабу: американською війною за незалежність і Великою французькою революцією 1789 року. Він став свідком тектонічного зсуву історичних шарів, який знаменував кінець старої та початок нової доби в житті Європи. Під грім реформ і революцій, націоналізму та лібералізму, під впливом чудес науки й техніки змінювалася політична мапа світу, відбувалася глибока трансформація суспільства, його духових цінностей та орієнтивів, економічного розвитку, обставин повсякденного життя.

¹ Крістоф Дітріх фон Роммель, *Спогади про моє життя та мій час* (Х., 2001).

Касель, місце народження Ромеля, здавалося, перебував далеко від епіцентру світових завірюх. Маленька протестантська держава в історичному центрі Німеччини уславилася хіба що своїми бравими солдатами, які брали участь чи не в усіх великих битвах в Європі, починаючи з Тридцятирічної війни XVII ст. Сімнадцять тисяч гесенських найманців у 1776–1783 рр. воювали на боці Британії в Північній Америці.

Наш герой народився в багатодітній родині головного касельського проповідника, суперінтенданта Юстуса Філіпа фон Ромеля. Вдома панував дух стриманості, дисципліни та сумлінної праці. Привчений змалку до простої їжі, свіжої води та холодного вмивання, щоденних наполегливих занять, Ромель не вважав своє виховання надто суворим. У майбутньому воно завжди допомагало йому знаходити середній шлях у житті, уникаючи крайнощів.

Батько хотів, щоб син пішов його слідами, і навчав його теології та східних мов. Крім того, Ромель дістав ґрунтовну класичну освіту. Він виховувався на творах античних авторів: Аристотеля, Страбона, Теофраста, римських стоїків. Улюбленим його письменником упродовж усього життя залишався Цицерон. Захоплення класичною спадщиною пояснює властиві світоглядіві Ромеля прагнення до абстрактних ідеалів краси, мрії про «золотий вік» та «ідеальну республіку».

Проте класицизм і стоїчне задоволення малим відбивали лише один аспект доби Просвітництва, чию своєрідність визначав передусім невгамовний і неспокійний людський розум. Європа перебувала у стані бродіння напередодні вирішальних змін у своєму житті. Її культурний простір заповнювали не лише філософи та вчені – в ньому пересувалися численні шукачі пригод, авантюристи та шпигуни, мандрівці в часі та просторі, носії химерних титулів та примарних корон, винахідники філософського каменя й еліксиру вічної молодости.

Ці «громадяни світу», бувало, порушували провінційний спокій добрих касельських бюргерів. Ще більшу небезпеку для звичного життя становили нові ідеї, що долинали сюди з Англії та Франції. Вони стимулювали рух до змін, руйнували застарілі стереотипи та звички. Нова епоха владно стукала у двері. До неї дослухалися щоразу більше людей, переважно

молодь. Так, у літературному житті наприкінці XVIII ст. група молодих німецьких письменників очолила рух до новацій під гаслом «Sturm und Drang» – «Буря й натиск».

Сувора закваска домашнього виховання довший час давала Ромелеві змогу вперто уникати життєвих спокус. Його не звабили ні хмільні й веселі компанії буршів, ні таємні місця масонських лож. Юнака не вловили навіть сіті жіночих чарів: він стоїчно боровся з ними і – встояв. Проте Вольтерові чари таки здолали його цноту. Року перебування в Марбурзькому університеті вистачило, щоб Ромель остаточно потрапив під вплив французького філософа й відчув певну знеохоту до релігії, якій збирався присвятити життя. Напевне, з того часу й починається його еволюція від теології та біблійної філології до гуманітарних, світських наук.

Славнозвісний Гетингенський університет, куди Ромель перейшов у 1800 році, відіграв вирішальну роль у його подальшому житті. Не покидаючи філології та арабістики, юнак узявся до історії, етнографії, географії. Тоді настала черга політекономії, статистики, державо- та правознавства. За якийсь час його привабили медицина, природознавство, музика і навіть модна тоді фізіогноміка. Інтелектуальна енергія Ромеля немовби сублимувала спокуси молодости, постійно розширюючи його духовий кругозір, підносячи його над низькими тоді перетинками різних наук до рівня універсалізму.

Ромель належав до тих новаторів, хто відстоював єдність знання і вищість морального виховання над вузькою професіоналізацією. Він ніколи не міг змиритися з прагматиками, які бачили в науці лише ремесло й засіб до особистого збагачення, та завжди мріяв про шляхетну республіку науковців, вільних від корисливих інтересів і дріб'язкового самолюбства. У мемуарах Ромель з гордістю підкреслював, що в часи, коли він захищав докторську дисертацію, ця подія ще нічим не нагадувала формальну процедуру, сплановану за певним сценарієм. Його слова звучать на диво актуально сьогодні.

У віці 22 років Ромель міг дивитися в майбутнє з оптимізмом. Його широка ерудиція, знання дванадцяти давніх і нових європейських і східних мов, наукові публікації забезпечили молодому вченому належне визнання далеко за межами його батьківщини. Цьому ще більше посприяло захоплення

новою науковою проблемою – історією та етнографією народів Кавказу. Ромелів коментар до опису Кавказу та його мешканців Страбона Кападокійського містив цікаві спостереження та висновки.

Зокрема, пишучи про збройний опір гірських народів російським військам, автор вважав найкращим і найнадійнішим способом «приборкання та цивілізування тих варварів» торгівлю та мирну комерцію. Подібного плану, на думку Ромеля, дотримував попервах «підкорювач Кавказу» генерал Єрмолов, але його «розладнали та зіпсували необачність, войовничість, мстивість деяких інших російських командувачів». Як тут не згадати нескінченні дискусії на теми, чи повторюється історія й чи вона може когось чогось навчити!

Напевне, саме кавказькі зацікавлення нової наукової зірки, що сходила на небосхилі гетингенської вчености, привернули увагу російського уряду. Невдовзі, 1803 року, Ромель дістав запрошення до Харківського університету. Проте тоді він іще не наважився проміняти уславлену в світі «республіку вчених» на щось надто вже далеке й непевне на самісінькій окраїні цивілізованого світу. Набагато привабливішою виявилася для нього пропозиція гесенського курфюрста переїхати до Марбурга.

У 1804 році Ромель обійняв посаду штатного професора елоквенції та грецької мови в Марбурзькому університеті, зробивши ще один крок угору на крутій стежині академічної кар'єри. Проте обставини науково-творчої роботи німецької професури ускладнювалися з кожним роком. За стінами університетських аудиторій і бібліотек уже вирували політичні пристрасті, втягуючи у свою орбіту нові країни та народи.

Глобальні імпульси змін далі розходилися від Франції, яка, втамувавши першу революційну спрагу, вже гуртувала-ся під прапорами свого нового кумира – імператора Наполеона, щоб на вістрях багнетів нести світло свободи тим народам, які ще не розуміли свого щастя. На її шляху лежала легка здобич – строкатий конгломерат, що складався з майже двох тисяч держав, об'єднаних в ефемерну Священну Римську імперію німецької нації. Наполеон заходився порядкувати в цьому паноптикумі середньовічної європейської єдності з великим ентузіазмом.

Спочатку Франція захопила й залишила у своєму володінні лівий берег Райну з його численними абатствами, єпископствами, графствами, князівствами, вільними містами та кишеньковими володіннями незалежних рицарів. У 1803 році вона почала перекроювати решту імперської території. З політичної карти світу майже одночасно зникли 112 німецьких держав, а їхні землі та підданці перейшли до сусідів. Через три роки під протекторатом Франції виникла Райнська конфедерація, що складалася попервах з південнонімецьких земель. Останньому імператорові Священної Римської імперії Францові II не залишалося нічого, крім як відмовитися від корони, звільнити від присяги колишніх васалів та вдовольнитися титулом спадкового австрійського імператора.

По тому надійшла черга споконвічних німецьких земель, її heartland'у. Батьківщину Ромеля, Гесен-Касель, у 1806 році окупували французи, а через рік вона ввійшла до нашвидкуруч зліпленого Вестфальського королівства на чолі з Наполеоновим братом Жеромом. Тут, у серці Німеччини, розпочався масштабний експеримент модернізації за французьким зразком.

Нова влада спершу взялася до справи ретельно й тактовно, наскільки це взагалі було можливо з боку переможців. Короля оточували освічені німецькі радники, які вбачали в чужинцях ефективний інструмент для модернізації своєї батьківщини. Серед них був і Ромелів добрий знайомий, патріот і письменник Йоганес фон Мюлер. Французькі адміністратори наочно демонстрували населенню переваги своєї системи. Рівність усіх громадян перед законом, високий престиж державної служби, науки й освіти, незалежність судової системи, відкритість і змагальність парламентської демократії на всіх рівнях, свобода підприємництва – усе це загалом відповідало потребам і прагненням самих німців. Навіть переконані вороги нового режиму мусили з важким серцем визнати доцільність і високу ефективність запроваджених реформ.

Ґрунт для французької модернізації в Німеччині готували не лише відчуття спільної історико-культурної спадщини часів Карла Великого, а й десятиріччя попереднього культурного панування Франції в Європі. Французьку культуру вва-

жали взірцем досконалости, а її мову – мовою всіх освічених людей. Не диво, що деякі французькі інтелектуали висловлювали необачну переконаність у близькому «злитті німецького та французького духу, літератури й інститутів» – певна річ, під французькою зверхністю. Адже важка для вивчення, позбавлена мелодійности німецька мова в очах багатьох інтелігентів не могла змагатися на рівних із французькою. Вона виглядала бар'єром, що відділяв Німеччину від Європи й зумовлював культурну відсталість німців².

Будівничі нового світу, здається, не бажали дослуховуватися до відомої істини: якби все на світі діялося раціонально, історія давно б уже скінчилася. Французькі нововведення попри всю їхню доцільність, потрібність та обґрунтованість викликали опір місцевого населення. І то не лише тих, чиї серця лежали до старовини. Своє грізне «вето» заявили освічені верстви суспільства – студенти, професори, письменники та філософи. «Так боляче було спостерігати, – писав мемуарист, – що така перебудова вітчизняного ладу мусила відбуватися не історичним шляхом, не завдяки поступовому та вчасному розвитку, а від ненависної руки деспотичних чужинців»³. Славетний Фіхте оголосив перспективу злиття з Францією могилою для німецької нації.

Національну гідність німців зачепив самий факт господарювання чужинців на їхній землі. Ніхто не бажав поступитися свободою в ім'я поступу. Люди різних поколінь і соціальних шарів об'єднувалися для боротьби з французькими окупантами. Одні створювали таємні товариства та готували збройні повстання. Інші поставили на службу вітчизні перо, звернувшись до витоків національної історії, фольклору, мови. Нова національна мітологія виявилася не менш ефективною зброєю, ніж шабля.

Учасниками руху опору стали найближчі друзі та родичі Ромеля. Сам він сповна віддав данину національно-патріотичним настроям у численних промовах і публіцистиці. Своєю метою вчений вважав «пробудження [...] Батьківщини з глибокої летаргії та зміцнення почуття національної

² Там само, с. 88.

³ Там само, с. 73. Тут і далі переклад у цитатах зредаговано. – *Ред.*

гідности й духу політичної спільноти всупереч бездушному провінціалізові й огидному холоуйству»⁴.

Ромелів патріотичний ентузіязм не мав нічого спільного з шовінізмом та ксенофобією. Його врівноважувала твереза логіка. Пошук національного ідеалу супроводжувала критика вад німецького національного характеру, як їх уявляли тогочасні патріоти, зокрема Ромель: флегматичности, егоїзму, норовливости, схильности до мавпування, бездумного запозичення чужого. Національне почуття науковця втілювалося не так у поетичних образах, як у публіцистиці, сповненій міркувань щодо ролі та значення соціальних інституцій і держави в житті суспільства. Патріотизм ученого було спрямовано в майбутнє, а не в минуле. Саме тому французька окупація в його очах виглядала не лише карою Божою за гріхи нації, а й початком нової епохи в її історії.

Незважаючи на піднесення національного руху в країні, моральний стан Ромеля в окупованій французами Німеччині залишався важким. Науковець почувався вдома, за власним зізнанням, неначе у в'язниці. Майбутнє не додавало йому оптимізму. Французька адміністрація планувала скоротити кількість німецьких університетів. Економічне становище професури постійно погіршувалося внаслідок тривалої війни. Усе це 1808 року вплинуло на рішення Ромеля прийняти нову (повторну) пропозицію російського уряду переїхати до Харкова.

Окрім цілком практичних міркувань – бути подаль від театру бойових дій, покращити своє матеріальне становище, забезпечити найближче майбутнє – Ромель керувався ідеальними мотивами. Сміливі плани юного російського імператора Александра I стосовно модернізації держави за європейськими зразками, зокрема поширення науки та освіти, викликали на той час загальне визнання в Європі. Сотні, тисячі переселенців з багатьох країн, заохочувані російським урядом, переїжджали до Російської імперії, сподіваючись знайти тут собі нову батьківщину. Серед них були землероби, ремісники, лікарі, інженери, військовики, науковці. Їхні руки, знання та вміння були потрібні державі, що переживала черго-

---

⁴ Там само, с. 66.

ву добу реформування. Їхньою стежкою невдовзі пішов і Ромель. Заснувати на пустому, як виглядало ззовні, місці оазу просвіченого гуманізму – це було не гірше, ніж знайти обіцяну землю в американських преріях а чи у степах російського Надчорномор'я, про що мріяли багато земляків молодого просвітника.

Чи мав Ромель справжнє уявлення про місце своєї майбутньої служби? Навряд. Хоча на той час німецька наукова традиція вже нагромадила значний масив знань про Україну та українців, «українська» тема в «доросійській» частині спогадів ученого ніде не виринає. Тим часом у недавній минушині краю Ромель міг би знайти чимало цікавих аналогій із долею тогочасної Німеччини.

Просвітництво поставило перед українською елітою проблему реформування застарілої соціальної, адміністративної та правової системи козацького самоврядування, культурного й економічного життя краю, поділеного адміністративними кордонами⁵. З цією проблемою місцева еліта не впоралася. В той час, коли Ромель закликав до оновлення німецького національного духу і реформування суспільних інституцій, українець Олекса Мартос по-філософському міркував про приреченість своєї батьківщини. Хоча в різних верствах українського суспільства вирувало приховане невдоволення новими порядками, в нього не було головного – власної конструктивної програми реформ та громадської солідарності, що дозволила б її зреалізувати.

Утім, від розуміння такого стану речей в Україні Ромель був дуже далеким. Харкова на культурній мапі європейського Просвітництва тоді ще не було. Регіон, до якого він належав, з легкої руки Вольтера дістав ім'я Землі козаків. Водночас величезна територія Харківської шкільної округи, кордони якої сягали Чорного моря та Кавказу, надавала місту південної орієнтації. Тож не дивно, що Ромель і деякі його освічені земляки локалізували майже невідоме в Європі місто за допомоги популярних орієнтальних, античних і нових просвітницьких географічних символів.

⁵ Докладніше див.: Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (К., 1996).

Ромелів колега Йоганес фон Мюлер пояснював, що Харків перебуває на відстані десяти днів їзди від Константинополя⁶. Славетний німецький вчений професор Вольф, діставши запрошення до Харкова, тішив себе мріями скуштувати «під босфорськими монументами ще не відомі йому грецькі островні вина»⁷. Сам Ромель їхав до Харкова, маючи в кишені готові проекти подорожі до Константинополя та Кавказу. У фантазіях він бачив розкішні палаци татарських ханів, гарми таврійських красунь, прекрасних грузинок і черкешенок. Хто зна, на якому етапі його мандрівки до цих яскравих картин додалися ще й аудиторії, наповнені «молодими, жадібними до знань козаками»⁸. Нарешті, загальновизнаною на той час стала думка про належність Харкова до Південної Росії – нового світу, що його описав славнозвісний учений і мандрівник Петер Симон Палаяс.

Попри реформи просвічених монархів Росію в культурі європейського Просвітництва зараховували до варварського світу. Коли Ромель, затамувавши подих і звірившись Божій ласці, перетнув західний кордон Російської імперії, то відчув себе мандрівником ув Африці (і то попри латину гречного перекладача), а горезвісний шлагбаум, який відокремлював Росію від Європи, змусив його згадати про вхід до Дантового пекла⁹. Щоправда, всупереч очікуванню, температура повітря відтак чомусь не підвищилася, а раптово знизилася до -30° , проте це були дрібниці порівняно зі свідченнями інших німецьких мандрівників до Росії.

З цього моменту мемуари Ромеля вписуються до загального контексту інтелектуального відкриття та конструювання Східної Європи, що його дослідив Ларі Вулф¹⁰. На це налякають розсипані по всьому тексту записок «сарматські» та «скитські» порівняння та метафори. Мандрівник описує свої

⁶ Крістоф Дітріх фон Роммель, *Спогади про моє життя та мій час*, с. 90.

⁷ Там само, с. 99

⁸ Там само, с. 105.

⁹ Крістоф Дітріх фон Роммель, *Спогади про моє життя та мій час*, с. 105.

¹⁰ Ромелеві записки залишилися невідомими американському дослідникові.

враження від польського міста Лемберга, що нагадує Прагу; єврейського міста Броди, де він спілкувався винятково з німецькими купцями, а також єврейськими або польськими візниками. Між Бродами та Києвом, за його словами, пролягла «російська снігова пустеля», населена «польсько-російськими» селянами. І лише десь за Бердичевом, на шляху до Києва, мандрівник опинився на «кордоні України».

Цю Україну Ромель запозичив, очевидно, з польських джерел, де її зазвичай згадували поряд із Волиню та Поділлям. У записках її представлено спочатку доволі трафаретно й невідрізно. Київ має вигляд «малоросійської метрополії», «другого Константинополя», найстарішого осередку православ'я на Русі, відомого своїми печерами та візантійськими церковними мальованнями. Довірливий чужоземець, пишучи свої спогади на схилі віку, залишався переконаним, що бачив у київських печерах «мумії апостолів Кирила та Методія», які йому показували місцеві монахи¹¹. Полтава в записках – стереотипне місце слави російської зброї, увічненої пам'ятниками на честь переможця Петра I та переможеного Карла XII.

Проте вже незабаром в описі Ромелевої подорожі, що пролягала від Києва через Переяслав, Хорол, Полтаву та Валки, де-не-де з'являються колоритні ознаки місцевого життя: чесний і побожний простолюдин; гостинні господарі, раді вітати чужоземця раблезіянською кількістю їжі власного приготування; мова, сповнена пестливих форм; тужлива й меланхолійна пісня. У записках бачимо також німецьку Україну – на кожному етапі своєї подорожі Ромель зустрічає німецьких ремісників, купців, управителів.

Згодом, живучи в Харкові й побравшись з українкою, Ромель дістав можливість набагато краще запізнатися з Україною. До того ж, працюючи в Харківському університеті, вчений спеціально зацікавився місцевою історією, подавши невеличкий, але доволі плутаний нарис її у мемуарах. З «українських» сторінок записок постає загальний образ країни та її мешканців, як їх уявляв автор.

Це – не що інше, як щаслива Аркадія, що зберігає власну яскраву ідентичність, утримує духовий зв'язок зі славною

¹¹ Там само, с. 108.

минувшиною та багато в чому відрізняється від власне Росії. В Ромелевому зображенні Україна – це країна, де течуть молоко й мед, а її мешканці малороси – це «шваби Російської імперії, безтурботні, кмітливі, наївні, веселі, люблять ігри, танці, спів, моторні та дотепні, тож у цій країні виховують не лише найчудовіших візників та вершників, але й церковних співаків, метких державних діячів та ділків. Їхню стародавню слов'янську народну мову, яку можна порівняти з нідерландською німецькою (нею є так само старий переклад «Енеїди»), по селах іще не витіснила московська розмовна та книжна мова. У їхній чудовій, елегантній народній поезії, що з'явилася під тиском татарського панування, козак є коханим, жаданим лицарем сумної дівчини»¹².

«Ніде більше народна й побутова мова не є такою багатою на люб'язні та пестливі слова (любонько, голубонько, серденько). Це можна спостерегти, починаючи з матері, яку її власна донька зве не інакше, ніж «матінкою», і закінчуючи візником, який бадьорить свого втомленого коня рідко коли батоном, а радше лагідними словами та імпровізованою піснею»¹³. У цих характеристиках – непідробна симпатія до автора українців, яку підтверджує ще й той факт, що Ромель уподібнював їх до любих його серцю земляків – швабів, знаючи в українській мові силу німецьких слів.

Порівняння українців із росіянами в записках також є відлунням численних кліше, що їх залишили інші мандрівники, котрі, як правило, висловлювалися на користь перших. За словами Ромеля, в Україні «чужоземець, особливо німець, знаходить завжди значно більше симпатії, сердечности, товариськості, ніж у великоросів»¹⁴. Він зазначав, що українці живуть чистіше, ніж росіяни, що в їхніх родинях жінка займає незрівнянно вище становище, ніж у російських, і под. «Народна повага до давньої столиці – Києва, природжена прихильність до колись вільної країни козаків ще й досі зберігаються на противагу пихатій московитській Великоросії, – наголошував автор. – Тоді як великороси вбачають у мало-

¹² Там само, с. 147.

¹³ Там само, с. 147.

¹⁴ Там само, с. 147.

росах напівтатар, ті вважають себе справжніми слов'янами, і досі щирий дух незалежності спалахує у крові українського шляхетства»¹⁵.

Можна припустити, що ці рядки написано не без впливу подорожніх записок Йогана Коля, який 1838 року відвідав Харків. Напевне їхній вплив можна бачити й у короткому нарисі української історії, з якого постає образ України як незалежної, вільної та демократичної держави, що утворилася внаслідок повстання козаків та селян. Ромель підкреслював, що пам'ять про ті часи живе в серцях українців, нагадуючи про себе популярними в народі портретами Богдана Хмельницького та незалежним духом шляхти. Щоправда, Ромелів нарис сповнений неточностей і химерних деталей – взяти бодай згадки про великоросійського князя в Києві або довгу бороду Богдана Хмельницького...

Водночас із власного досвіду Ромель не міг не помітити багатьох негативних рис в українському житті та побуті. Його постійно вражали поширені в усіх суспільних верствах забобонність і ледарство, нескінченні релігійні свята, схильність місцевого населення до пияцтва та непомірного вживання їжі. Працьовитий німець дивувався, як у такій благословенній Богом країні люди не можуть дати лад сільському господарству, збираючи мізерні врожаї та не маючи уявлення про раціональне землекористування. Він пояснював «зневажливе, недбале ставлення до рільництва, лісівництва, водних шляхів» у цьому краї та відтік заможних людей звідси відсутністю «вільного та старанного селянського стану»¹⁶. Утім, Ромель виявився не першим і не останнім автором, який поділяв просвітницькі ілюзії свободи та пов'язаного з нею добробуту.

У Харкові Ромель прожив трохи більше трьох років. Це місто на початку XIX ст. здебільшого ще зберігало свій колишній прикордонний характер. І хоча стіни харківської фортеці вже давно не бачили ворога й потроху руйнувалися, строкатість населення та його культури змушувала стороннього спостерігача пригадати, що тут з давніх часів сходилили-

¹⁵ Там само, с. 146.

¹⁶ Там само, с. 150.

ся Україна, Росія, Туреччина, Крим і Кавказ. Від другої половини XVIII ст. дедалі відчутнішою в культурному житті Харкова ставала присутність західноєвропейської просвітницької культури; її вплив різко зріс, відколи на початку XIX ст. в Харкові з легкої руки Василя Каразіна було розпочато сміливий, де в чому навіть авантюрний проєкт імплантації на місцевому ґрунті модерного європейського університету.

У доволі різнобарвному світському товаристві Харкова Ромель зустрів нащадків української шляхти, свіжоспечених російських дворян, різноплеєнних російських чиновників з багатьох регіонів імперії, італійського графа Парму, німецького генерала й дослідника Маршала фон Біберштайна, шведського дворянина Літандера, полонених польських, турецьких і французьких офіцерів, а ще греків і молдован, вихідців із Закавказзя, Балкан і країн Західної Європи, ба навіть грузинську принцесу – чим не ілюстрація до Гоголевого опису балу в губернському місті N.

Ромеля – молодого, освіченого, ставного, а головне, неодруженого професора – прийняли в цьому товаристві як давнього знайомого. Місцева влада одразу ж виконала свої зобов'язання, надавши йому квартиру й виплативши жалування, тож він уже за кілька днів улаштувався, за власним визнанням, із певним комфортом і міг приймати гостей та спокійно готуватися до лекцій.

Ентузіязм кабінетного вченого, який відкривав нову сторінку власної біографії, виявився таким бурхливим, що Ромель доволі швидко забув усі мудрі поради й настанови щодо особистого життя, які шанобливо вислуховував від старших людей у Німеччині. Якщо в оригінальному виданні спогадів немає друкарської помилки, виходить, що він уже через місяць після приїзду одружився, блискавично закохавшись у молодесеньку дворянку українського походження й поріднившись таким чином із впливовим на Слобожанщині кланом Ковалінських.

Бранець української Цирцеї, новоявлений Одисей попервах не відчував особливих труднощів з адаптацією на новому місці. В Харкові зібралася на той час чимала німецька колонія, що складалася з ремісників, торговців і, ясна річ, профе-

сорів, з якими Ромель підтримував постійні дружні стосунки. Чужоземці становили тоді більшість університетської професури, причому німці кількістю переважали вихідців з усіх інших країв. Далі йшли російські підданці, потім слов'яни з Австрійської імперії, французи й інші.

Університетські професори, поділені, як завжди, на дрібні партії, вели між собою нескінченну війну. Німці дружно виступали проти французів, чужоземці незрідка об'єднувалися проти росіян. Між основними фракціями сновигали окремі бійці, шукаючи собі вигідніше місце. Докладний аналіз «університетських» сторінок мемуарів Ромеля здійснено в багатьох публікаціях другої половини XIX ст. й початку XX ст. з історії Харківського університету. Переказувати їхній зміст у цій статті немає сенсу. Оминаючи подробиці академічного життя й узаємин, варто, проте, нагадати, що Харківський університет, згідно із задумом російських реформаторів, мав стати не лише науковим і навчальним закладом, а й осередком громадянського суспільства.

Традиції академічного самоврядування, розвинене почуття корпоративності, децентралізація в управлінні, притаманні німецьким університетам, об'єктивно суперечили централізованій адміністративній системі Російської імперії. Попервах цю суперечність дещо пом'якшували ліберальні, прозахідні настрої, які панували в найближчому оточенні імператора Александра I. Проте невдовзі система почала брати гору, і навіть такі просвічені попечителі Харківської шкільної округи, як Северин Потоцький або Олексій Перовський, ставали її провідниками, порушуючи засади університетської автономії.

Ромель міг переконатися в цьому на власному досвіді, коли уряд неодноразово вказував професурі її місце, втручаючись до компетенції університетського самоврядування. Втім, у позиційній війні університетської корпорації з державною бюрократією остання мала численних союзників серед самої професури. Чи ж треба пояснювати, що ними були переважно російські підданці й ті спритні чужоземці, які пильнували особисті, цілком конкретні інтереси?

Напевне, з усім цим іще можна було якось змиритися, якби з початком війни з Наполеоном не змінилися на гірше

загальні умови університетського життя в Росії. Доба ліберальних реформ у країні відходила в небуття. Починалася, як це часто бувало в історії Росії, епоха офіційного обскурантизму та націоналізму, ксенофобії, переслідування вільної думки тощо. Однією з жертв цієї політики згодом, уже по війні, стане Ромелів університетський колега – професор Йоган Шад.

Суспільство, охоплене хвилею національно-патріотичного піднесення, в цьому випадку йшло попереду уряду. Православне населення не сильно розрізняло чужоземців за їхніми політичними уподобаннями. Ростуча ксенофобія не оминула й університетів. Між чужоземцями та російськими підданцями в Харківському університеті також зростала напруга. Коли один росіянин, студент Глінський, грубо вилаяв лаборанта, німця Шумана, образивши його національні почуття, той вдарив кривдника в обличчя.

Антизахідні настрої охопили навіть таких освічених представників місцевої громадськості, як Василь Каразін, Григорій Квітка, Іван Ризький. Під цим оглядом, мабуть, не варто перебільшувати безпосередній вплив західної культури на українську через харківське університетське середовище на початку XIX ст., як це інколи роблять сучасні дослідники. Українські інтелектуали здебільшого залишалися в межах православної, ворожої щодо Заходу культурної традиції – досить згадати вірнопідданську реакцію української громади на всі війни, які вела тоді Російська імперія, а також на польські повстання.

З початком війни з Францією університетська професура зазнала чималих матеріальних втрат від інфляції та різкого підвищення цін. Жалування, яке вона діставала, дуже швидко девальвувало. Російський уряд виявився неспроможним побороти інфляцію. До речі, це значною мірою пояснює бурхливу підприємницьку діяльність, яку розгорнули деякі харківські професори, а також поширену серед них корупцію, окремі, надзвичайно яскраві приклади якої наводить Ромель. Щоправда, мемуарист дещо пом'якшує історію з ректором університету Стойковичем, чиї комерційні махінації стали притчею во язицех, наробивши в суспільстві багато галасу та призивши до відставки ректора.

Багато чужоземців зазнали гірких розчарувань, не маючи змоги зреалізувати власні наукові та викладацькі проекти або зробити швидко академічну кар'єру. Інші позбулися ілюзій, ближче пізнавши місцеве суспільство та його спосіб життя. Брак належної підтримки та зацікавлення справами вищої освіти й науки з боку загалу мусили вразити кожного, хто чув офіційну історію про заснування Харківського університету нібито з ініціативи просвіченої громади.

Матеріальний і психологічний дискомфорт, що його відчували чужоземні професори, поглиблювали побутові труднощі. Багато чужинців побралися з місцевими жінками. Проте майже всі ці шлюби виявилися невдалими. Надто різною була розбіжність у побуті, ментальності, духовому житті й системах цінностей представників різних, якщо не сказати – протилежних, частин тогочасної Європи. На жаль, Ромель не став винятком з цього правила. Небо його родинного життя дуже швидко захмарилося, і подружжя розпалося.

Нарешті, справжнім лихом для всіх приїжджих до Харкова став його вбивчий клімат з раптовими переходами від зими до літа, страшною літньою спекою, нестерпною багнюкою восени, брудною водою, болотяними лихоманками, антисанітарією тощо. Внаслідок цього щороку йшли з життя багато людей, зокрема чужоземців. На цьому ґрунті постала ідея перенести університет до Києва, про яку Ромель згадує, на жаль, мимохідь, хоча брав активну участь у її реалізації. Зрозуміло, сучасного дослідника не задовольнить подане в записках наївне пояснення причин неуспіху цього проекту.

Сума всіх цих обставин призвела до того, що саме коли Ромель прийняв запрошення Харківського університету, почався відтік звідти чужоземних фахівців, який невдовзі перетворився на справжню втечу. Протягом п'яти наступних років Харків один за одним покинули – з різних причин – найкращі чужоземні професори. Не дивно, що серед них зрештою опинився й Ромель.

В офіційному листі до Міністерства народної освіти він спершу доволі обережно просив лише річної відпустки, посилаючись на розхитане здоров'я, невідкладні родинні справи та ностальгію. Для просвіченої бюрократії цей останній мотив не виглядав химерним. Проте в мемуарах Ромель був на-

багато відвертішим. Після трьох з гаком років перебування в Харкові він прийняв обдумане рішення змінити місце служби, переїхавши, по змозі, до однієї з російських столиць або, краще за все, повернувшись на батьківщину, де після поразки Наполеона налагоджувалося нормальне життя. Остання частина мемуарів Ромеля – це знову подорожні записки, цього разу мандрівця, який повертався додому через Москву, Петербург і Прибалтику. Ці сторінки насичено яскравими описами, цікавими побутовими деталями.

Росію та росіян у спогадах Ромеля зображено цілком доброзичливо. Читачеві варто пригадати, що автор писав свої мемуари в час, коли між Російською імперією та Європою вкотре виріс мур взаємного відчуження, особливо після придушення царським урядом польського повстання 1830 року й угорської революції 1848 року, і що антиросійські настрої в європейських столицях жили не лише недавньою Кримською війною, а й скандально відомою і від того ще популярнішою книжкою французького мандрівника Астольфа де Кюстина, який змалював Росію та росіян темними барвами.

Характеризуючи риси національної вдачі росіян, Ромель визнавав за цією нацією прагматизм, ділові якості, схильність до точних наук. Коли він мандрував Росією, йому щокрок впадала в очі підприємницька активність, якої так бракувало на Україні. Хоча в записках міститься чимало гострих зауважень на адресу «дурних росіян», які драгували автора своєю ксенофобією та консерватизмом, це пояснюється головно враженнями від «жадібної, продажної, позбавленої почуття честі й справедливості», наскрізь корумпованої касти російських бюрократів, з якою «нічого не могли вдіяти навіть самодержавні імператори». Натомість у сусідній Пруссії тоді таки було сформовано більш-менш освічену верству чиновників, яка забезпечила цій державі стрімке піднесення та лідрство в німецькомовному світі.

Ромель постійно стикався з такими поширеними у країні явищами, як загальна неповага до людини й закону, розкрадання державного майна, брак елементарних побутових умов; призвичаїтися до цього він не зміг. Водночас автор із вдячністю згадував про гостинність росіян. Він, здається, нічого не мав проти самодержавства як соціального інституту,

вважаючи, що воно є необхідним для країни, позбавленої так званого «третього», тобто середнього стану. З глибоким розумінням і певним співчуттям Ромель згадував про «незламний патріотизм» і готовність до самопожертви, що їх росіяни виявили у війні з Наполеоном. Недарма автор критично поставився до згаданої книжки де Кюстина як поверхової та упередженої.

Читачеві буде цікаво познайомитися також з останніми розділами записок, присвяченими Прибалтиці. Автор наділяє деяких її корінних мешканців, властиво естонців, доволі похмурими рисами національної вдачі, пишучи про їхню «зłodійську спритність», піратські звички, варварське «берегове право», яке призводило до людських жертв, тощо. Втім, освічений мандрівник знаходив пояснення цьому в історії, зокрема в насильстві німецьких лицарів, що встановили в краї кріпацтво, набагато жорстокіше, ніж російське.

Наближаючись до Німеччини, Ромель нотував поступове зростання «гречности, працелюбности й добробуту» населення. В Дерпті він почувався вже майже як удома. Пухове ліжко, яке він дістав у Кенігсберзі, стало справжньою прикметою близькості німецького кордону та місцевих традицій. Прикметно, що момент перетину російського кордону в цій частині записок губиться за побутовими подробицями. Безперечно, мандрівник відчував радісне хвилювання від зустрічі з батьківщиною задовго до цього.

Повернувшись з Росії, Ромель дістав спочатку посаду професора в Марбурзькому університеті, звідки починалася колись його подорож, а дещо згодом – звання державного історіографа славного Каселя й місце завідувача королівського й державного архіву та бібліотеки вкупі з дворянською грамотою. Відтоді головним предметом Ромелевих наукових студій стала історія Гесена.

Отже, мандрівка німецького науковця розбурханими хвилями наполеонівської Європи мала щасливий кінець. Ромель здобув усе, чого прагнув: належне місце в суспільстві, певний комфорт і добробут, умови для творчої праці. На цьому його історію було скінчено. Юнацькі наукові та літературні захоплення, хвилювання, переїзди з місця на місце, роки життя в Харкові, одруження – все це через певний час почало здава-

тися сном. Проте не випадково саме цю частину свого життя автор визнав гідною окремого опису.

Основну частину спогадів Ромеля написано «гарячими слідами», одразу після повернення до Німеччини, тобто не раніше 1815 року, тому відповідні сторінки джерела зберігають свіжість і безпосередність авторових вражень. Згодом, мабуть, незадовго до видання, Ромель дещо доповнив і, можливо, відредагував свої записки, бо в тексті трапляються згадки про події 1830–1840-х років.

Записки Ромеля мали цікаву літературну долю передусім у Росії. Про них згадали, щойно там почалася нова доба масштабних реформ, відбулася лібералізація внутрішньої політики, пом'якшала цензура. Переклад «харківських» сторінок мемуарів російською мовою, який здійснив бібліотекар Харківського університету Яків Балясний, побачив світ в Одесі вже 1859 року, через п'ять років після появи німецького видання¹⁷. 1868 року цей переклад, надрукований окремою брошурою в Харкові¹⁸, викликав бурхливу дискусію в місцевій і не лише місцевій російській пресі, про що буде сказано трохи далі. Востаннє окремі уривки записок Ромеля російською мовою було надруковано в 1914 році¹⁹.

Відгук Ромеля про порядки в російському Харківському університеті на початку XIX ст. виявився на диво співзвучним дискусіям із приводу університетської реформи, що розгорнулися в Російській імперії у другій половині XIX ст. Не оминули вони й Харківського університету, професура якого розкололася на два ідейні табори – традиціоналістів та реформаторів, чи пак, у термінології тієї доби, слов'янофілів та західників.

Так звану російську консервативну партію очолював тоді професор Николай Лавровський. Ліберально налаштовану

¹⁷ *Южный сборник*, № 9 (1859), с. 1–29; № 10 (1859), с. 43–64; № 11 (1859), с. 103–146.

¹⁸ *Пять лет из истории Харьковского университета: Воспоминания профессора Роммеля о своём времени, о Харькове и Харьковском университете* (Харьков, 1868).

¹⁹ «Из воспоминаний профессора Роммеля о Харьковском университете», И. М. Соловьёв, *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников* (СПб., 1914), с. 78–83.

професуру європейської орієнтації репрезентував Дмитро Каченовський. Публічна полеміка між ними, до якої невдовзі долучилися тогочасні та колишні університетські професори та студенти, зачепила болючі питання російського суспільного життя, зокрема цензури, освіти, взаємин академічного середовища з бюрократією, ставлення до Заходу, міжнаціональних стосунків тощо²⁰.

Ця полеміка немовби віджила давні пристрасті, що на початку XIX ст. спричиняли ворожнечу між чужоземною та російською професурою, і одночасно стимулювала інтерес до історії університету, Харкова та Слобожанщини загалом. І хоча дехто з учасників дискусії намагався піддати сумніву об'єктивність Ромелевих мемуарів, новітні дослідження підтверджують їхню цінність як історичного джерела.

Являючи сучасному українському читачеві записки Ромеля, я не вважаю, що нині вони можуть дати поштовх до дискусії, подібної до тієї, що мала місце в середині XIX ст. Рівень громадянської зрілості суспільства, якість академічного життя, бюрократизація університетського середовища в Україні, успадковані від недавнього минулого, не залишають сподівань на це. Натомість фахівець-історик, і то не лише краєзнавець, дістане можливість користуватися багатим і достовірним джерелом, а інтелегентний читач, сподіваюся, одержить інтелектуальну насолоду від знайомства з пам'яткою.

---

²⁰ *Історія Харківського університету за двісті років: Систематичний бібліографічний покажчик*, част. 1 (X., 2007), с. 45–46.

«Словник малоруської старовини» 1808 року та його автор

У другій половині XVIII ст. й на початку XIX ст., коли відбувався перехід від ранньомодерної до модерної доби української історії, було втрачено чимало історичних пам'яток, без яких нині важко скласти уявлення про особливості й загальний характер суспільно-політичного та культурного життя тієї епохи. Нам невідомий у цілості творчий доробок таких визначних її представників, як Григорій Полетика, Опанас Лобисевич, Федір Туманський, Яків Маркович і Максим Берлінський. Ми знаємо обмаль про «Історію України» Олекси Мартоса та ще менше – про аналогічну працю його попередника Архипа Худорби. Досі не розгадано таємниці авторства, часу й обставин написання «Історії русів». Тим більшої уваги варті нові факти або спостереження, що проливають додаткове світло на добу, коли поряд зі старою, малоросійською, починала народжуватися нова, українська культура.

Наприкінці XIX ст. визначний український історик і громадський діяч Олександр Лазаревський відкрив для науки цікаву постать збирача української історичної спадщини Василя Ломиковського, надрукувавши уривки з його щоденника¹ та приватного листування², а також частину матерія-

¹ А. Лазаревский, «Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского (октябрь 1822 года)», *Киевская старина*, № 11 (1895), с. 210–243.

² «Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. VII. Письма Василя Яковлевича Ломиковского (1822–1830)», *Киевская старина*, № 7–8 (1897), с. 53–71.

лів до історії України, що їх він зібрав³. Деякі факти життя й літературно-антикварної діяльності Ломиковського пізніше уточнили й доповнили Іван Павловський⁴, Катерина Грушевська⁵, Олена Апанович⁶, а в останні роки – Сергій Заремба⁷. Завдяки їхнім публікаціям ми значно краще уявляємо біографію Ломиковського, його творчі зацікавлення, склад його колекції українських старожитностей і навіть методику роботи з першоджерелами.

Представник родовитої української козацької старшини, один із нащадків гетьмана Данила Апостола, випускник шляхетського кадетського корпусу й офіцер російської армії, Василь Ломиковський (1778–1848) на початку ХІХ ст. вийшов у відставку в чині штабс-капітана й оселився у своєму маєтку «Парк-Трудолюб» неподалік від Миргорода, де й прожив самотником решту життя. Небагате на зовнішні події, життя це було сповнене щоденної фізичної та розумової праці, яка здобула Ломиковському славу агронома, філософа та чорно-книжника. Поміж головних пристрастей новоявленого пана Твардовського були господарювання та збирання матеріалів до історії України. «З ділянки господарства та історії нагромадив я не один пуд паперу», – писав він своєму приятелеві Іванові Мартосу в 1820-ті роки⁸. Архів Ломиковського не зберігся в цілості, але можна твердити, що його основу склали збірки різних документів, літописів, записок, зокрема виписок із друкованих видань.

Серед найцікавіших матеріалів колекції Ломиковського – одна з перших відомих нам збірок українських народних дум, записаних десь у 1805–1808 рр., російський пе-

³ *Словарь малороссийской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским* (Київ, 1894).

⁴ И. Ф. Павловский, *Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в.* (Полтава, 1912), с. 113–114.

⁵ *Українські народні думи*, т. 1 (К., 1927), с. XXI–XXIX.

⁶ Е. М. Апанович, *Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники* (Київ, 1983), с. 155–158, 188.

⁷ Сергій Заремба, «Василь Ломиковський та його оточення», *Київська старовина*, № 4 (1993), с. 82–87.

⁸ «Частная переписка Ивана Романовича Мартоса», с. 59.

реклад «Анналів Малої Росії [...]» французького історика Жана-Бенуа Шерера, здійснений у 1809 році, рукопис під назвою «Про первісних жителів Малоросії обох берегів Дніпра та берегів Чорного та Азовського моря», який є копіїєю з книжки Станіслава Богуша-Сестренцевіча «Історія про Таврію». Лазаревський свого часу дійшов висновку, що Ломиковський не був самостійним дослідником і обмежувався головно збиранням «припасів до малоросійської історії». Виняток публікатор зробив лише для однієї праці, яка мала назву «Про Малоросію. Про давні звичаї малоросійські, про службу військову та цивільну, про чини та посади чиновників. За абеткою».

Визнавши її самостійним твором Ломиковського, Лазаревський надрукував її 1894 року під іншою назвою – «Словник малоруської старовини 1808 р.», з власною передмовою та примітками⁹. Відтоді й донедавна «Словник» забезпечував Ломиковському репутацію одного з самостійних істориків України. Цей погляд не викликав сумніву, а 1992 року здобув, здавалося б, нове підтвердження у повторній публікації «Словника» у відновленій «Київській старовині»¹⁰. Ми повернемося до цього трохи далі, а наразі звернемося до змісту «Словника» з метою історіографічного аналізу його найголовніших статей.

Насамперед нагадаємо, що вже Лазаревський завважив високу наукову вартість статей «Словника», що витримала навіть сувору перевірку позитивістської історіографії другої половини ХІХ ст.¹¹ Головно завдяки авторовим прагненням спиратися на першоджерела, і то не лише писемні, а й усні. Лазаревський навіть закидав «Словникові» надмірну залежність від усної традиції. Справді, деякі уступи написано пером очевидця, як-от про побут військових канцеляристів, обов'язки генерального обозного, обмундирування й озброєння козацьких військ і деякі інші, зокрема етнографічного змісту.

⁹ *Словарь малороссийской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским.*

¹⁰ *Київська старовина*, № 2–3 (1992).

¹¹ *Словарь малороссийской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, с. 1–11.

Писемних джерел «Словника» автор не розкриває, обмежуючись побіжними вказівками то на «літописи», то на «достовірні відомості», то на «історію». Можна припустити, що йому були відомі праці польських істориків XV–XVI ст., зокрема Яна Длугоша, Марціна Бельського й Алессандро Гваньїні, а також російського історика XVIII ст. Івана Болтіна, з якими він полемізує¹². Крім наукової літератури, автор історичних статей «Словника» використовував архівні матеріали колишньої гетьманської канцелярії. Загалом він виглядає серйозним дослідником, добре обізнаним зі справами, про які пише.

Тематика словникових статей досить різноманітна. Переважають статті про козацькі чини, адміністративні установи Гетьманату, соціальні стани українського суспільства XVIII ст. Далі йдуть статті юридичного й, нарешті, етнографічного й історико-культурного характеру. Попри певну умовність такої класифікації, «Словник» засвідчує, що в українознавстві початку XIX ст. вже помітний інтерес до так званої «внутрішньої» історії, і то не лише соціально-політичної, а й побутової. Етнографічні спостереження стають неодмінною частиною історичних праць десь від останніх десятиріч XVIII ст., як свідчить доробок Івана Болтіна, Олександра Рігельмана, Якова Марковича та Михайла Антоновського. Отже, в цьому сенсі «Словник» стоїть на рівні свого часу.

Найбільші за обсягом статті «Словника» позначено не лише тематичною, а й стилістичною цілісністю. Мова, якою їх написано, помітно відрізняється від важкої, архаїчної, насиченої церковнослов'янізмами та полонізмами мови вітчизняних авторів XVIII ст. Перед нами – легка російська мова так званого карамзінівського періоду її розвитку, що ввібрала західноєвропейську лексику, не втративши власної оригінальності. Це мова нового покоління, вихованого на традиціях просвітницької європейської культури.

Відповідно, автор намагається описати недавню козацьку минувшину в термінах, запозичених із практики європейських держав із розвиненою політико-адміністративною системою. Звідси постійні аналогії між чинами козацької старшини й тогочасними російськими армійськими та цивільними

¹² Там же, с. 17–19.

рангами: гетьмана порівнювано з генералісимусом, генерального обозного – з генерал-квартирмейстером, генерального осавула – з дивізійним генералом і т. ін. Така практика взагалі була характерною для місцевих патріотів, оборонців права привілеїв «малоросійських чинів», шукачів дворянства, а також авторів та видавців, які хотіли наблизити до російського читача соціально-політичну систему Гетьманату. Але автор «Словника» не обмежується цими аналогіями.

Козацька Україна в його розумінні виступає державою, де військові чини виражають інтереси не лише козацтва, а й усього населення: недарма у «Словнику» наголошено, що гетьман був очільником війська та всього народу¹³, генеральний писар – державним канцлером, а генеральна військова канцелярія зветься «першим урядом над усією нацією»¹⁴ або «верховним і головним урядом», створеним «на кшталт деінде верховних сенатів усією землею в усіх частинах і родах правління»¹⁵. Автор полемізує з тими не названими в нього істориками, які зводили функції військової канцелярії до розв'язання армійських питань, – натомість вона, на його думку, «точно була те, що ми нині звемо губернське правління, але з набагато більшою владою й численнішим відомством»¹⁶. Не випадково Малоросія та її народ виступають в автора «Словника» як, відповідно, «отечество» та «нація»¹⁷.

На тлі всього сказаного стає зрозумілим принципово нове потрактування українського козацтва, яке, здається, ніде, крім «Словника», не трапляється й узагалі не характерне для авторів, занурених здебільшого у питання козацької етимології та етногенезу. «Козак – національний малоросійський вояк», – пише автор «Словника», і ця коротка, відточена формула немовби символізувала початок нового етапу української історіографії, на якому козацтво перетворювалося з об'єкта різноманітних етимологічних та етнографічних вправ на важливий, хоча й не найголовніший атрибут модерної національної свідомості.

¹³ Там же, с. 91.

¹⁴ Там же, с. 11.

¹⁵ Там же, с. 12.

¹⁶ Там же, с. 15.

¹⁷ Там же, с. 13, 14, 17, 22, 23, 25, 34.

Демонструючи широку ерудицію, автор «Словника» відкидає чи не всі відомі на той час версії походження слова «козак» (від «коси», «кози», «косагів», вождя на ім'я Козак тощо) разом зі спробами пояснити походження та характер діяльності козацтва через його назву й продовжує накреслену його попередниками лінію на розмежування цих понять. Для нього «слово “козак” є прямо турецьке й татарське, запозичене національними малоросійськими вояками в цих народів з огляду на сусідство й наслідування»¹⁸.

Історію українського козацтва автор «Словника» починає щойно з XVI ст., спираючись на перші згадки про нього в польській літературі. Схожий погляд на час появи козацтва висловлювали російські історики – Герард Міллер та Іван Болтін, проте автор «Словника» полемізує з ними стосовно розуміння соціальної природи та історичної ролі українського козацтва. «Помиляються північні письменники, які звать Козаків справжніми лиходіями», – пише він, розповідаючи про козацькі морські походи на початку XVII ст. Це дає підстави для висновку про те, що тлумачення козацтва у «Словнику» стало важливим здобутком української історіографії початку XIX ст.

Не менш промовистою виглядає під цим оглядом авторова позиція щодо Запорозької Січі та запорозького козацтва. Відомо, що після ліквідації Січі в 1775 році ледве не всі опубліковані в Росії історико-географічні або етнографічні праці, де йшлося про запорожців, неодмінно містили цитати з відповідного «Маніфесту» Єкатерини II або його переказ і демонстрували відверто вороже ставлення до запорожців. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до канонічного видання «Короткого літопису Малоросії» 1777 року, українознавчих праць Рігельмана, Болтіна, Туманського, універсальних видань на зразок історико-географічних словників другої половини XVIII ст. й початку XIX ст.

Натомість у спеціальній статті «Козак запорозький або низовий», вміщеній у «Словнику», одразу впадає у вічі відсутність стандартних інвектив на адресу запорожців, запозичених з уже згаданого «Маніфесту». Натомість маємо, на-

¹⁸ Там же, с. 18.

приклад, порівняння Січі з республікою, себто прийнятною для європейського читача, цивілізованою формою суспільної організації; свідчення про військову хоробрість січовиків; спростування твердження, що вони були малограмотними людьми. Так, розповідаючи про процедуру обрання кошового отамана Запорозької Січі та його функції, автор пише: «Думка, що кошові мусили бути завжди неписьменні, є несправедливою в точності сенсу, бо відомо, що це місце діставали й вельми вчені люди», які, мовляв, мусили грати роль простаків задля «запорозької дипломатії».

Водночас автор «Словника» далекий від ідеалізації запорожців. Проте він інкримінує їм не «зраду» царського уряду, а ухилення від влади законного малоросійського гетьмана. Таку політику Січі автор пояснює Андрусівським миром 1667 року між Росією та Польщею, що розполовинив Малоросію¹⁹. В ієрархії політичних лояльностей, якою керується автор, перше місце посідає вірність Малоросії та її гетьманові. Саме тому він засуджує «буйство» січовиків та їхню сваволю. Це ще одна характерна риса, яка додає своєрідности «Словникові» в тогочасній українській історіографії.

Про події Північної війни 1708–1709 рр. на Україні автор пише в дещо грайливому, якщо не легковажному тоні: «Заміри Мазепи втягнули його та запорожців у згоду»²⁰. Не більше й не менше. Тут можна згадати, що російський історик Болтін, зустрівши у свого французького опонента Ніколя Леклерка повідомлення про те, як запорожці 1709 року пішли до татарського хана, не зміг пробачити йому цього нейтрального «пішли» і з праведним гнівом вірнопідданого чиновника завважив: не просто «пішли», а «вчинилися зрадниками»²¹.

Після всього сказаного неважко здогадатися, як ставить ся автор «Словника» до скасування російським урядом козацької автономії у XVIII ст. Хоча він і обмежується сухими згадками про ліквідацію Запорозької Січі, козацької служби, інституту гетьманства, ніяк не коментуючи цих подій, вони

¹⁹ Там же, с. 20.

²⁰ Там же.

²¹ И. Болтин, *Примечания на «Историю древней и нынешней России» г. Леклерка*, т. 1 (СПб., 1788), с. 375.

аж ніяк не впливають із попереднього змісту відповідних статей. Лише двічі автор зраджує свою позицію: коли завважує, що вибори гетьмана царський уряд дозволив у 1747 році на основі статей Богдана Хмельницького²², чого насправді не було, і в тому місці, де пише, що після виникнення намісництв українці почали «ухилятися» до релігійного розколу²³.

Набагато відвертішим стає автор «Словника», коли торкається віддаленішої від нього епохи – початку XVIII ст. Розповідаючи про запровадження першої Малоросійської колегії в 1722 році, він пише, що цю інституцію створили «під виглядом сприяння» старенькому гетьману Іванові Скоропадському, щоб «місця старшин і полковників наповнити великоросійськими уродженцями й увесь скарбовий дохід скерувати до казни столиць, лишивши мізерне жалування для націоналів, які служать у краї»²⁴. Автор свідчить і про свавілля російських чиновників на Україні, які порушували місцеве законодавство. Такої оцінки першої Малоросійської колегії ми не знаходимо навіть в «Історії русів», не кажучи вже про інші, не такі яскраві пам'ятки української історичної думки відповідного періоду.

Патріотична позиція автора «Словника» виявляється й в інших статтях, зокрема тих, які присвячено культурі, релігії, етнографії. Приміром, у статті «Контора розкольницька» він вихваляє українське духовенство, «завжди освічене та поблажливе», яке демонструє толерантність і чемність щодо російських розкольників, котрі оселилися в Малоросії. У статті про пошту автор вважає за потрібне завважити, що на Україні та була відомою задовго до її запровадження Петром Румянцевим у 1765 році, а згадуючи про надрукований у Москві в 1564 році «Апостол», підкреслює, що це далеко не перша книга слов'янського друку, і подає довгий перелік інших подібних видань²⁵. Замилування православною церквою, високим рівнем розвитку духовної культури на Україні спрадавен, яке виявляє автор «Словника», було характерним для бага-

²² *Словарь малороссийской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, с. 14.

²³ Там же, с. 30.

²⁴ Там же, с. 23.

²⁵ Там же, с. 29–30, 36.

тьох його земляків та сучасників. Приклади цього можна знайти не лише в «Історії русів», а й в історико-етнографічній праці Антоновського, опублікованій 1799 року²⁶.

Водночас патріотизм не затуляє авторові темних сторін козацької минувшини. Автор із гіркотою пише про занепад козацького війська напередодні його ліквідації, причому пояснює це не лише слабкістю полковників, а й політичними причинами, внаслідок яких «козацька мужність ослабнула, дисципліна вийшла з-під уваги й лінощі взяли гору, що власне й було найголовнішим приводом перетворити це хоробре військо»²⁷. З іронією згадує історик про офіційні ордери так званої економічної канцелярії гетьмана, де на всю Україну повідомлялося про втечу копійчаного півня з двору «ясновельможного». Але критика козацької старовини не означає розриву з її історичною спадщиною. Автор «Словника» залишається патріотом своєї Вітчизни й бачить у її минулому не лише суцільні плями, а й «час цвітіння», водночас не заплющуючи очі на вади. Все це зближує «Словник» із такими українознавчими працями кінця XVIII ст. й початку XIX ст., як «Записки про Малоросію» Марковича, статті Антоновського в «Опису всіх народів, які мешкають у Російській імперії», а також «Історія русів».

Але не поспішаймо з оваціями на адресу шановного українського антикварія, архівіста та збирача Василя Ломиковського. Здійснивши побіжний історіографічний аналіз «Словника» й з'ясувавши, як нам здається, його тематичну, стилістичну та світоглядну цілісність, повернімося до питання про авторство цієї пам'ятки початку XIX ст. Пошуки джерел, які міг використовувати автор «Словника», привели нас до «Нового словотлумача, розташованого в абетковому порядку», себто словника чужомовних слів, що його уклав Микола Яновський і який було видано в Петербурзі в 1803–1804 рр. з присвятою Александрові І. Виявилось, рукопис Ломиковського, відомий нам під назвою «Словника малоруської ста-

²⁶ *Описание всех, обитающих в Российском государстве, народов [...]*, т. IV (СПб., 1799), с. 342–346.

²⁷ *Словарь малороссийской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, с. 22.

ровини», – не що інше, як виписки з цього видання. На це, врешті, вказував і сам Ломиковський, двічі посилаючись на це джерело²⁸. Дивно, що цього не помітив перший видавець рукопису Олександр Лазаревський.

Порівнюючи рукопис Ломиковського, виданий 1894 року, з відповідними статтями «Нового словотлумача», можна переконатися, що в абсолютній більшості випадків вони збігаються буквально й навіть розташовуються в тій самій послідовності. Різничитання між ними можна перелічити на пальцях. Найсуттєвіші з них не виходять за межі стилістичних змін, які не впливають на зміст і значення основних статей. Наприклад, у виданні Яновського стаття «Контора розкольницька» містить фразу: «Малоросіяни на заблуди їхні внутрішньо, але ніколи у присутності їх (себто розкольників. – В. К.), сміялися та мовчали»²⁹. Відповідна фраза у виданні Лазаревського виглядає так: «Малоросіяни внутрішньо сміялися на їхні заблуди, але у присутності їх завжди мовчали й були скромні»³⁰. Видно, що друга цитата є відредагованим варіантом першої. Цілком можливо, що в ролі редактора в цьому випадку виступив сам Ломиковський, який, за твердженням Олени Апанович, був схильний робити стилістичні зміни в текстах, із якими працював³¹. Подібну правку, але значно меншу за обсягом, ніж у наведеному прикладі, я виявив ще у восьми статтях «Словника», що його видав Лазаревський.

Деякі статті «Словника», як-от «Бунчук», «Бунчукові товариші», «Бунчужний генеральний», «Війт», «Генеральна старшина», «Каптан», «Комісар», «Конфедерація» та деякі інші, – це лише фрагменти відповідних статей «Нового словотлумача». З цих останніх до рукопису Ломиковського ввійшло тільки те, що стосувалося України. Отже, автор-укладач «Нового словотлумача» в окремих випадках приділяв спеціальну увагу українському контекстові тих чи тих понять, але

²⁸ Там же, с. 15.

²⁹ Н. Яновский, *Новый словотолкователь, расположенный в азбучном порядке*, т. 2 (СПб., 1803), с. 375.

³⁰ *Словарь малороссийской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, с. 25–26.

³¹ Е. М. Апанович, *Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники*, с. 157.

не обмежувався цим. З усіх статей зазначеного видання у списку Ломиковського лише 13 скорочено, решта збігаються дослівно. Деякі статті словника Яновського (як-от «Бандура», «Козак», «Конституція», «Конфірмація», можливо, деякі інші) не ввійшли до списку Ломиковського ані повністю, ні в тій частині, яка стосується України.

Отже, «Новий словотлумач» своїм змістом ширший від «Словника малоруської старовини» і як першоджерело для істориків та мовознавців іще чекає на своїх дослідників.

У «Словнику» нам трапилася лише одна стаття, якої немає в «Новому словотлумачі» (можливо, через те, що його укладач не вважав відповідне слово чужомовним), а саме – «Коровай». Це все, що є оригінального у «Словнику» Ломиковського, виданому в 1894 році та перевиданому 1992 року у вигляді самостійної праці. Звісно, можна висловити припущення, що Ломиковський і є автором українознавчих статей «Нового словотлумача», але цьому, на нашу думку, суперечать відомі нам факти його біографії. Малоімовірно, щоб молодий штабс-капітан, який до свого виходу у відставку не встиг зарекомендувати себе літературною або науковою працею і навряд чи мав належні зв'язки в літературному середовищі, встиг написати оригінальний змістом і цінні в науковому плані статті для словника, перший том якого було надруковано вже в 1803 році – і, не забуваймо, присвячено імператорові, на що був потрібен спеціальний дозвіл. Цьому припущенню суперечить і манера роботи Ломиковського з історичними текстами – суто копілятивна, далека від аналітичної. Тож автором статей українознавчого змісту, надрукованих у «Новому словотлумачі», був не Ломиковський, а хтось інший.

Можливо, ним став сам Яновський? Що нам, зрештою, відомо про цього напівзабутого подвижника на літературно-науковій ниві? Виявляється, небагато. Спеціальних присвячених йому публікацій поза виданнями довідкового й універсального змісту ми не виявили. З тих, які є, впливає, що Микола Яновський (?–1826, Одеса) був журналістом, письменником і перекладачем, який у другій половині XVIII ст. дописував до російських літературних журналів «Зеркало света» (1786–1787), «Лекарство от скуки и забот» (1786–1787),

«Санкт-Петербургский Меркурий» (1793). Перші два, як відомо, видавав Федір Туманський – український і російський історик, археограф, журналіст; останній часопис пов'язано з іменем випускника Полтавської духовної семінарії, журналіста і видавця Івана Мартинова³². Відомі нам твори Яновського представлено здебільшого перекладами повчального, моралізаторського характеру, оригінальними текстами алегоричного змісту, а також поетичною збіркою, виданою в Петербурзі в 1788 році під назвою «Плоди дозвілля, або Різні дрібні вірші». Деякі переклади Яновського присвячено сюжетам з античної історії. Як бачимо, російськомовна літературна творчість цього автора не мала безпосереднього зв'язку з українською тематикою.

Словник чужомовних слів у трьох томах, що його видав Яновський у 1803–1804 рр., став першим у Росії виданням такого характеру й масштабу і здобув прихильну оцінку в освічених колах суспільства. Так, журнал «Северный вестник» назвав «Новий словотлумач» «коштовною підпорою нашої словесности»³³. Словник мав побачити світ другим виданням, але смерть видавця стала тому на перешкоді. Отже, залишається нез'ясованим, чи був Яновський лише упорядником, а чи й автором словника.

Аналіз українознавчих статей цього видання, які ввійшли до списку Ломиковського, свідчить на користь першої думки, і то не лише через те, що відомі нам публікації Яновського не пов'язано з Україною. Нам пощастило встановити, що деякі статті «Нового словотлумача», зокрема «Посполитий» і «Гетьман», – це передрук відповідних приміток Федора Туманського до літопису Григорія Грабянки, опублікованого в журналі «Российский магазин» у 1793 році³⁴. І якщо статтю «Посполитий» дещо змінено у стилістичному плані порівняно з відповідною приміткою, то стаття «Гетьман», за винятком однієї фрази, дослівно збігається з текстом пояснень Туманського одразу до трьох термінів – «Гетьман», «Полковий

³² А. Н. Неустров, *Историческое разыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703–1802 гг.* (СПб., 1875), с. 396–397, 428, 745.

³³ И. М. Кауфман, *Терминологические словари: Библиография* (М., 1961), с. 27.

³⁴ *Российский магазин*, ч. II, кн. 1 (1792), с. 97–98, 104–105.

поділ» і «Полкові старшини». Отже, другий слід приводить нас до відомого історика й видавця першого в Російській імперії історичного журналу, Федора Туманського (1755 або 1756–1805), поплічника Яновського на літературному полі.

Цікава постать Туманського, який починав наукову кар'єру у Глухові наприкінці 1770-х років задумом повної історії України й опрацюванням чи не першої в Росії анкети для етнографічного опису Малоросії, перебуваючи в рідкісному тоді ще на його батьківщині званні члена-кореспондента Санкт-Петербурзької Академії наук³⁵, неодноразово привертала увагу дослідників. Щоправда, в жодній з відомих нам публікацій не згадано про зв'язки Туманського з Яновським або його участь у складанні «Нового словотлумача». Але загалом ця кандидатура відповідає, здається, всім вимогам, які можна висунути до автора українознавчих статей у згаданій праці. Він старанно працював з російським словом, його примітки до літопису Грабянки можна кваліфікувати як українсько-російський словник, наповнений військовою, політико-юридичною та етнографічною термінологією. До того ж Туманський вільно володів кількома мовами, багато років займався літературою та видавничою справою і, ймовірно, був особисто знайомий з Яновським.

Чимало часу Туманський присвятив збиранню джерел і матеріалів з історії України. Йому були відомі не лише офіційні документи державних установ Гетьманату, а й родинні, старшинські, ба навіть столичні архіви, усні перекази, що зберігалися по сім'ях, які належали, як і Туманські, до верхівки українського суспільства. Туманський спеціально цікавився не лише історією, а й етнографією. У «Российском магазине», який він видавав на початку 1790-х років, друкувалося чимало етнографічного матеріалу. Про інтерес самого видавця до фольклору свідчать, зокрема, його примітки до публікації листа великого литовського канцлера Лева Сапеги від 1622 року, в яких латинські афоризми перекладено російськими прислів'ями та приказками. Чи можемо ми на підста-

---

³⁵ И. И. Любименко, «Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии наук в Глухове и о написании истории Украины», *Вестник АН СССР*, № 5 (1935), с. 47–54.

ві цієї інформації висунути припущення про участь Туманського у складанні «Нового словотлумача», зокрема в його українознавчій частині?

Відкидати цю версію повністю, ясна річ, не можна, але й приймати беззастережно немає підстав. Справді, Туманський довго й напружено працював над розвитком російської літературної мови, приділяв особливу увагу етимології та значенню слів. Але в мовній полеміці, що супроводжувала розвиток російської культури кінця XVIII ст. й початку XIX ст., він займав виразну антизахідну позицію, ворожу щодо чужомовних запозичень. Уже з перших номерів журналу «Российский магазин» він картав себе, що не знайшов російського відповідника слову «магазин», а потім таки знайшов його у слові «запасница», обіцяючи навіть перейменувати відповідним чином своє видання³⁶. Замість чужого слова «фамилия» Туманський пропонував для вжитку сконструйоване ним «родозвание», а слово «пизедестал» сміливо перекував на «питомо давньословенське» – «стояло»³⁷.

Тож у дискусіях «новаторів», або карамзіністів, із «архаїстами», майбутніми «шишковістами», симпатії Туманського перебували на боці останніх, натомість автор українознавчих статей «Нового словотлумача», пишучи для словника чужомовних слів, охоче використовує запозичену із західноєвропейських мов лексику, та й мова його виглядає легшою, сучаснішою, ніж пересипана архаїзмами мова «коваля російських слів» Федора Туманського.

Звертаючи увагу на безперечну ерудицію Туманського в питаннях української історії, важко не помітити, що він стояв на позиціях російського патріота-державника, котрий, якщо й мав колись автономістські настрої, встиг від них відмовитися. В історичних працях Туманського неодноразово трапляється полеміка з французькими авторами, але немає й натяку на будь-яку принципову незгоду з авторами російськими. Розв'язати це питання з більшою ймовірністю допоміг би порівняльний аналіз статей «Нового словотлумача» із «Запискою на оборону дворянських прав малоросійського шля-

³⁶ *Российский магазин*, ч. I, кн. 1 (1792), с. 7–8, 270.

³⁷ Там же, с. 267, 291.

хетства», яку Туманський написав у 1801 році й про яку повідомляє Омелян Пріцак³⁸, але, на жаль, її текст для нас недоступний.

Федір Туманський – не єдиний кандидат на роль співавтора чи помічника Яновського в укладанні «Нового словотлумача». Під цим оглядом варто було б згадати й безталанного українського історика й етнографа Якова Марковича (1776–1804), автора оригінальних «Записок про Малоросію, її жителів і твори», виданих у Санкт-Петербурзі 1798 року як перша частина праці з історії, географії та етнографії України, яку він задумав.

Після закінчення Московського університетського пансіону (1797) й до своєї трагічної загибелі Маркович служив перекладачем в Іноземній колегії в Санкт-Петербурзі, куди потрапив завдяки протекції свого земляка, впливового сановника Дмитра Трощинського, якому й присвятив свою першу і, на жаль, єдину книжку. Твір цей своїм науковим рівнем, патріотичним патосом і літературним стилем був явищем винятковим у тогочасній історіографії України. У його написанні молодому авторові сприяв такий відомий український збирач старовини, як Адріян Чепа. Ця «важка, в'яла» людина, «від якої нелегко було добути якісь відомості», за висловом одного з сучасників³⁹, мала до Марковича таку велику довіру, що не побоялася передати до його розпорядження всю свою колекцію документів з історії України для написання узагальнювальної, систематичної праці на цю тему. Серед різноманітних джерел, які Маркович отримав від Чепи, знаходимо, зокрема, добірки під характерними заголовками: «Про шляхетство та чини, про козаків під різними найменуваннями, про артилерію та про перетворення їх на регулярні [...]», «Про установи канцелярського характеру»⁴⁰, які цілком мо-

³⁸ О. Пріцак, «Доба військових канцеляристів», *Київська старовина*, № 4 (1993), с. 62–66, 65.

³⁹ А. Лазаревский, «Прежние изыскатели малорусской старины. Яков Михайлович Маркович (1776–1804)», *Киевская старина*, № 12 (1894), с. 357.

⁴⁰ В. Горленко, «Из истории южнорусского общества начала XIX века: (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним), там же, № 1 (1893), с. 41–76.

гли стати основою для написання відповідних статей у «Новому словотлумачі». Немає сумніву, що Чапа, який довший час служив у канцелярії правителя Малоросії Румянцева-Задунайського, добре знав життя й побут Гетьманщини та міг повідомити чимало цікавого своєму юному однодумцеві. Нарешті, в паперах, що залишилися після смерти Марковича, знаходимо виписки з історико-українознавчих публікацій Туманського, а в його особистій бібліотеці – «Российский магазин», звідки, як сказано, було виписано деякі статті «Нового словотлумача»⁴¹. На користь Марковича промовляє також стиль відповідних статей «Словотлумача», їхній тематичний діапазон, патріотичне спрямування.

Ми назвали лише деяких можливих співавторів або помічників Миколи Яновського, але це не означає, що ми цілком відкидаємо його авторство. Стаття наша ставить більше запитань, аніж пропонує готових відповідей. Хотілося б підкреслити, що автор не мав на меті «розвінчати» або принизити Василя Ломиковського в очах нащадків. Цей щирий шанувальник рідної старовини й справді не був самостійним істориком⁴². Але завдяки його зусиллям до нас дійшли коштовні факти й рукописи, які свідчать про наявність в Україні на початку ХІХ ст. інтелектуального середовища, де культивувалися почуття регіонального патріотизму й зацікавлення минулими та сьогоденням України. Написання інтелектуальної історії цієї спільноти залишається актуальним дослідницьким завданням.

---

⁴¹ А. Лазаревский, «Прежние изыскатели малорусской старины. Яков Михайлович Маркович (1776–1804)», с. 375, 379.

⁴² Цей висновок, схоже, приймають автори спеціальної статті про Василя Ломиковського, що побачила світ у «Енциклопедії історії України», Скрипник і Грузін (див.: Енциклопедія історії України, т. 6 (К., 2009), с. 265–266).

Николай Полевой і «звичайна схема “руської” історії»

1830 року, за доби бурхливих соціально-політичних, економічних і національних трансформацій в охопленій романтизмом Європі, в російській імперській культурі ледь не сталася світоглядна революція. Її «буревісником» став московський журналіст, письменник та історик, палкий романтик Николай Полевой (1796–1846)¹. Скориставшись з появи в 1830 році другого видання «Історії Малої Росії», яку написав його співвітчизник, історик і державний діяч Дмитрій Бантиш-Каменський, По-

¹ Про історичні погляди Полевого див.: Р. М. Александрова, *Н. А. Полевой и отечественная историография XIX–XX вв.* (Москва, 2002); А. Е. Шикло, *Исторические взгляды Н. А. Полевого* (Москва, 1981); про його літературну діяльність: *Литературные взгляды и творчество Н. А. Полевого* (Москва, 2002); Н. А. Полевой, К. А. Полевой, *Литературная критика: Статьи и рецензии. 1825–1842* (Ленинград, 1990); Николай Полевой, *Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов* (Ленинград, 1934); про ставлення до української літератури: Григорій Грабович, *До історії української літератури* (К., 2003), с. 194; Петро Голубенко, *Україна і Росія у світлі культурних взаємин* (К., 1993), с. 168, 293; Мирослав Шкандрій, *В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби* (К., 2004), с. 47, 251–252; у стосунку до української історіографії: Зенон Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (К., 2004), с. 197; Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992), p. 92–93, 135.

левой виступив у своєму журналі «Московский телеграф» із новою версією історії України та Росії², зробивши перший крок у напрямі їх розмежування та створення нової, національної концепції російського історичного процесу³.

Підвалини нового розуміння російської нації та її історії Полевой заклав у новаторській для того часу «Історії російського народу», написаній у дусі відвертої ідейної опозиції до «Історії держави Російської» офіційного імперського історіографа Николая Карамзіна. Перші томи праці Полевого з'явилися друком наприкінці 1820-х років. Українську історію він спеціально не студіював і лише принагідно рецензував твори українських письменників. Після політичної опали та припинення в 1834 році журналу «Московский телеграф», в умовах суворої цензури, Полевой уже не мав нагоди чи бажання повертатися до проблеми українсько-російських відносин. Відгук про працю вірного послідовника Карамзіна – Бантиша-Каменського – залишається одинокою спеціальною публікацією Полевого на цю тему. Висловлені в ньому думки, безпрецедентні в російській історичній літературі, надовго випередили свій час⁴. Серед них варто виокремити такі.

1. Русь – це Росія. Виняткове право називатися «чистими русами»⁵ й володіти давньоруською історико-культурною спадщиною мають автори земляки, етнічні росіяни. «Справ-

² Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», *Московский телеграф*, № 17 (1830), с. 74–97; № 18 (1830), с. 224–257.

³ Згадки про це є в деяких моїх публікаціях, зокрема: «Полевой Никола Олексійович», *Українське козацтво: Мала енциклопедія* (К. – Запоріжжя, 2002), с. 397; «Концепції Переяслава в українській історіографії», *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)* (К., 2003), с. 482–483.

⁴ До тексту Полевого принагідно зверталися лише поодинокі дослідники, зокрема Девід Сондерс і Пол Бушковіч. Див.: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850* (Edmonton, 1985), р. 186–187 та ін.; Paul Bushkovitch, «The Ukraine in Russian Culture 1790–1860: The Evidence of the Journals», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 39 (1991), S. 356–357. Проте висновки цих науковців мають дещо суперечливий характер.

⁵ Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», с. 77. З деякими застереженнями цю думку висловлено у книжці: Н. Полевой, *История русского народа*, т. 4 (Москва, 1833), с. 276–277.

жня» Русь, на думку Полевого, після монгольської навали заціліла лише на півночі – в Суздалі, Володимирі, Нижньому Новгороді, Ярославлі, Ростові, Москві, Твері, Новгороді, Білоозері, Пскові⁶. Саме тут, писав історик, збереглися в незмінному вигляді руська мова та віра. На уламках давньої Русі виникло нове життя – «зовсім новий народ, зовсім нове утворення»⁷.

На відміну від давніх русів, цей народ був однорідним з етнічного, мовного, культурного та релігійного погляду, і це, вкупі з самодержавством, визначило його історичну самобутність, марковану такими символами, як московський Кремль, постаті Івана Калити, Сергія Радонезького, Іоанна III⁸. Правління останнього завершило початковий власне російський («русский») період вітчизняної історії, що почався в часи монгольської навали на півночі Русі⁹.

Варто зауважити, що Полевой, на відміну від багатьох своїх попередників і сучасників, не розчиняв «російське» у «слов'янському» і майже не приділяв уваги літописній історії слов'янських племен. «Що нам до слов'ян, трухлого, гнилого жолудя, який послугував зародком велетенському дереву? Не слов'янське, а *Руське царство*, не давня, а *наша* Росія почалася в Москві»¹⁰. Водночас історик спробував відокремити «руське» від «російського», обстоюючи, зокрема, відмінність між «руським» і «російським» («великоросійським») наріччями¹¹.

2. Малоросія – не Росія. Автор наголошував, що «гніздо» Малоросії в давнину не було «руськими областями», а Київ «не був ніколи її осередком, як думають»¹². У зв'язку з Банти-

⁶ Н. А. Полевой, *История русского народа*, т. 2 (М., 1997), с. 266.

⁷ Там же, т. 2, с. 202.

⁸ Н. Полевой, *Обозрение русской истории до единодержавия Петра Великого* (Санкт-Петербург, 1846), с. XLIII, XLVII.

⁹ Див. передмову редактора у виданні: Н. А. Полевой, *История русского народа*, т. 1 (М., 1997), с. 11–12.

¹⁰ Н. Полевой, *Обозрение русской истории до единодержавия Петра Великого*, с. XLV.

¹¹ Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», с. 253–254.

¹² Там же, с. 87–88.

шевою «Історією» він, зокрема, писав 1830 року: «Донині малоросіяни тільки сповідують грецьку віру, говорять особливим діалектом руської мови і належать до політичного складу Росії, але родом зовсім не росіяни»¹³. Малоросіяни – «народ, цілком відмінний від нас, чистих русів. Мова, одяг, обличчя, побут, житла, думки, повір'я – цілком не наші! Ба більше: на нас дивляться там донині неприязно»¹⁴.

Полевой не заперечував існування зародків «малоросійської» самобутності за київських часів у вигляді елементів майбутньої козаччини¹⁵, гусярів – попередників українських кобзарів¹⁶ або духу «якогось мандрівного лицарства» з культом «чести й звитяги». Проте «Малоросія, не ставши донині Руссю, ніколи й не була частиною давньої Русі так само, як Сибір і Крим»¹⁷. Початки української (малоросійської) окремішності історик пояснював передусім чужими впливами (литовським і польським), під які потрапили південноруські землі внаслідок монголо-татарської навали.

«Так рабство, бідкування, печаль і сум облягли руський народ, для якого незабаром загинули південні області – Київ, Чернігів, Курськ і Галич, ближчі до монголів та інших сильних сусідів. Там зникла руська громада, спорожніли руські міста й селища, пропав руський дух, загинула сама мова руська»¹⁸. Після смерти князя Лева й перенесення митрополії з Києва до Владимира «цілком загинуло для Русі те знамените місце, где почалася первісна історія руського народу. Невдовзі побачимо, як буде втрачено для Русі Галич і Волинь, і чуже панування на століття [...] утворить тут цілком окремий, хоча й рідний руським областям народ, з новими, нечужими доти звичаями, новими повір'ями й – навіть новим іменем»¹⁹.

¹³ Там же, с. 229.

¹⁴ Там же, с. 77.

¹⁵ Н. Полевой, *История русского народа*, т. 1 (1997), с. 332, 628, 630; т. 2 (1997), с. 205.

¹⁶ Там же, т. 1, с. 494.

¹⁷ Там же, с. 98–99.

¹⁸ Там же, т. 2 (1997), с. 265.

¹⁹ Там же, с. 317.

3. Київська Русь – не Росія й не Україна. Вона взагалі ніколи не була цілісною державою. «Помилка – думати, що Русь за Володимира та Ярослава була держава сильна, єдиноподержавна», – писав Полевой²⁰. Варяги, на його думку, від початку заснували на території Русі не одне, а кілька політичних утворень, які склали своєрідну систему феодальних руських держав²¹. Історик називав її «федеральним союзом» володінь, які належали одній князівській родині²², а Київську Русь часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, відповідно, – «федеральною» державою²³. Спільними для всіх частин Русі були мова та релігія, але не політичний устрій чи «звичай мешканців»²⁴. На думку Полевого, цей останній (як сказали б пізніше, етнічний) чинник і зумовив появу окремих руських князівств²⁵.

4. Україна (Малоросія) має власну, окремішню історію²⁶. Основа її самобутності, з погляду автора, – козащина, від якої бере початок український (малоросійський) народ²⁷. Ставлення історика Полевого до українського козацтва як уособлення боротьби з прогресивною міською культурою було негативним. Козацтвом керували власні інтереси, які далеко не завжди збігалися з інтересами Російської держави²⁸. Саме тому Полевой виступив проти ідеалізації козаків і зображення їх чи то парижанами зразка 1789 або 1830 років, які боролися за громадянські свободи, чи то «лицарями, Баярдами, Пальмеронами»²⁹.

У працях Полевого немає й сліду теорії «возз'єднання Русі». Головними причинами переходу українського козацтва

²⁰ Там же, т. 1, с. 286.

²¹ Там же, с. 33.

²² Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», с. 82–83.

²³ Там же, с. 334, 357. Фахівцям видніше, чи не тут кореняться уявлення Миколи Костомарова про федеративний лад Київської Русі.

²⁴ Н. А. Полевой, *История русского народа*, т. 1 (1997), с. 287.

²⁵ Там же, с. 527.

²⁶ Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», с. 77.

²⁷ Там же, с. 92.

²⁸ Там же, с. 244–245.

²⁹ Н. А. Полевой, К. А. Полевой, *Литературная критика*, с. 341.

під егіду Росії він уважав, з одного боку, короткозору політику короля Зигмунта, який намагався підпорядкувати православне населення римській курії, а з другого – успішну політику царя Алексея Михайловича, який, скориставшись зі слабкості польського уряду, «відняв Київ, захопив Малоросію»³⁰.

Для російського історика українські землі, що перейшли під владу Росії в середині XVII ст., – це «області, відторгнуті перемогами царя Алексея від Польщі»³¹. Він розглядав їх в одному ряді з іншими завойованими теренами, які ніколи не були російськими, – Остзейськими землями, Литвою, Фінляндією та Грузією: «Ми вчинили з ними так, як зазвичай чинять переможці з завойованими землями. Ми зросійщили їхніх аристократів, помалу усунули місцеві права, запровадили свої закони, повір'я, усунули норавливих, самі перемішалися з простолюдом-тубільцями, але попри все те зросійщити тубільців не встигли... Вони *наші*, але не *ми*»³². Аналогічно чинила Австрія з Богемією та Угорщиною, Англія – з Шотландією та Ірландією.

Відтак ліквідацію козацької державності Полевой пояснював не лише державними інтересами Росії³³, а й історичною приреченістю козацтва, яке пережило себе. «Життя козацької громади, що виникло саме собою через обставини XIII сторіччя, мусило зникнути через обставини XVII сторіччя; козаки не могли вже існувати, коли рука Провидіння лицем до лица ставила Швецію, Польщу, Туреччину, Росію, підносила над жеребом інших долю Росії та готувала в ній речницю Сходу проти Заходу Європи. В цьому випадку козаки – лишень епізод, блискучий і зворушливий; їхній час *був і мив*, коли вони не були вже потрібні»³⁴.

Щоб належно оцінити ідеї Полевого, слід помістити їх до історико-культурного контексту українсько-російських від-

³⁰ Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», с. 84.

³¹ Н. Полевой, *Обозрение русской истории до единодержавия Петра Великого*, с. 65.

³² Н. П. [Николай Полевой], «Малороссия, её обитатели и история», с. 86.

³³ Там же, с. 84.

³⁴ Там же, с. 245.

носин починаючи з середини XVII століття – часу, коли учасники цього діалогу мусили відповідати на кардинальні питання: «Чим є Росія?» та «Чим є Малоросія?»³⁵. Саме тоді київські православні інтелектуали знайшли оптимальну для свого часу відповідь на нього, поєднавши у знаменитому «Синописі» уявлення «Повісти врем'яних літ» з інтелектуальними здобутками польської ренесансної історіографії³⁶. «Синопис» ґрунтувався на ідеї «слов'яно-руського народу» – ранньомодерної нації, сконструйованої на релігійно-політичній основі. Цю «нову історичну спільноту» символізували біблійний Мосох у ролі слов'янського прародителя, «царствене місто» Москва, православна церква, церковнослов'янська мова, правляча династія, але передусім – «верховне та всього народу російського головне місто Київ». Ото й був ідейний «посаг», який узяла з собою Малоросія, ідучи до «шлюбу» з Московією в 1654 році.

Доволі традиційна й компактна формула київського «Синопису», що добре пасувала підручникові, надовго перетворила його на офіційну доктрину російського уряду й джерело російського історичного «великого наративу»³⁷. За царювання Алексея Михайловича навіть виник проєкт перенесення всеросійської столиці з Москви до Києва. Крім православної ієрархії та російського уряду, ідея спільної «Русі-Росії» з історичним центром у Києві цілком задовольняла й українську (малоросійську) козацько-шляхетську еліту. Остання, залишаючи за собою право на частку «Русі», забезпечувала собі історичну та політичну легітимність у Російській державі й одночасно нейтралізувала концепцію завоювання Малоросії, яку обстоювала всупереч православної ієрархії частина світської російської політичної еліти³⁸.

³⁵ Докладніше див.: Зенон Когут, *Коріння ідентичности*, с. 133–217.

³⁶ Про київський «Синопис» див.: там само, с. 142–145; *Лаврський альманах. Спецвип. 2: Синопис Київський* (К., 2002); І. О. Тарнопольська, *Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах: Автореф. ... канд. істор. наук* (Дніпропетровськ, 1998).

³⁷ Алексей Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) (СПб., 2000), с. 31–41.

³⁸ Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 87, 93.

Що політичною столицею православної імперії невдовзі став Петербург, а не Київ, принципово не вплинуло на основні положення доктрини. Вона лише змінила риторичні шати, пройшовши шлях від Ломоносова до Карамзіна й увібравши, завдяки працям Герарда Міллера та Дмитрія Бантиша-Камєнського, елементи козацького міту з його героїкою та «ясневельможними гетьманами». Думка про історичну «руськість» Малоросії через її зв'язок із давнім Києвом міцно закоренилася в російських історичних і географічних «лексиконах» і підручниках другої половини XVIII ст.

Ці новації, втім, не реанімували домодерної формули історичної «слов'яноруської» єдності. Її термінологічні та концептуальні маркери залишалися вкрай нечіткими й плутаними, а їх використання – безсистемним і непослідовним. Аналіз відповідних історичних текстів кінця XVII – початку XIX ст. дає підстави говорити лише про певні тенденції, натяки на зміни в самоусвідомленні окремих соціальних груп або індивідів³⁹ – мабуть, тому, що парадоксальне для сучасного дослідника поєднання спільності та окремішності українців та росіян для того часу не містило суперечностей і «пояснялося» за допомоги релігійного постулату «незлитности та нероздільности».

Чимало як російських, так і українських істориків і письменників бачили й розуміли етнокультурні відмінності між обома народами⁴⁰. Дехто з росіян виступав проти козаць-

³⁹ Frank E. Sysyn, «The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian History Writing, 1620–1690», *Europa Orientalis*, vol. 5 (1986), p. 285–310; Idem, «Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690», *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 10 (1986), p. 393–423; Idem, «The Cossak Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity», *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 14 (1990), p. 593–607; В. В. Кравченко, 1) «“Росія”, “Малоросія”, “Україна” в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст.», *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*, т. 5 (1995), с. 3–16; 2) «“Малоросія” та “Україна” в часі і просторі вітчизняної літератури другої половини XVIII – початку XIX ст.», *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* (Острог–Нью-Йорк, 1999), с. 318–323.

⁴⁰ У цьому плані заслуговують на увагу твори Івана Болтіна, Михайла Маркова, Якова Марковича, українського автора «Нового та повного

кої історичної мітології, наражаючись на критику з боку українських (малоросійських) сучасників⁴¹. Чимало освічених мандрівників, географів та етнографів фіксували особливості історії, мови, культури, побуту кожного з народів⁴². Проте до Полевого жоден не зміг сформулювати свої спостереження та відчуття в термінах модерного націоналізму, залишаючись у шкаралупі офіційної, інклюзивної «слов'яноруськості». Властиві для неї гібридні типи подвійної ідентичності (малоросійсько-слов'яноруської, великоросійсько-слов'яноруської тощо), множинні «росії» та «україни» і навіть символічна війна між Північчю та Півднем Русі за «право первородства» – усі ці ознаки старорежимного регіоналізму й автономізму⁴³ відповідали потребам суспільства й не суперечили інтересам імперії.

Полевой завдавав удару по цій архаїчній «слов'яноруській» ідентичності та її історичній мітології з позицій модерного, ексклюзивного російського націоналізму⁴⁴. Він зробив першу в російській історіографії спробу розмежувати історичний процес українців і росіян, узявши за основу етнокультурні особливості обох народів. Фактично він повів далі лінію на розвиток ексклюзивного розуміння російської

географічного словника...» 1804 року, відомого у списку Василя Ломиковського, та деякі інші. Див. докладніше в інших моїх публікаціях: *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)* (Х., 1996); «Новый и полный словотолкователь, расположенный в азбучном порядке», *Українське козацтво: Мала енциклопедія* (К.–Запоріжжя, 2002), с. 352. Див. також статтю «“Словник малоруської старовини” 1808 року та його автор» у цьому виданні.

⁴¹ Див. статтю «“Словник малоруської старовини” 1808 року та його автор».

⁴² Докладніше див. нарис Олексія Толочка в книжці: В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко, *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, т. 1 (К., 2004), с. 266–331.

⁴³ Marc Raeff, «Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century», *Ukraine and Russia in their Historical Encounter* (Edmonton, 1992), p. 80–81.

⁴⁴ Про новаторство Николая Полевого в російській історіографічній традиції див.: Edward Thaden, «Historicism, N. A. Polevoi, and Rewriting Russian History», *East European Quarterly*, no. 3 (2004), p. 299–329.

історії та культури, яка вже простежувалася у творах декого з його попередників, але підніс її на якісно новий рівень, зумовлений культурою та філософією доби романтизму. Інакше кажучи, Полевой спробував деконструювати архаїчне на той час уявлення про «слов'яноруську» або «давньоруську» спільноту, використавши одні її елементи (великоросійські) як будівельний матеріал для нової російської національної культури й відкинувши як непотріб інші, в цьому випадку – малоросійські.

Це був альтернативний шлях розвитку російської модерної нації⁴⁵, тісно пов'язаний із процесами модернізації, секуляризації та вестернізації православних народів. З цього погляду переосмислення та переформулювання українсько-російських узаємин набувало вирішального значення для національного самовизначення як українців, так і росіян. Рефлексії на цю тему ніколи не обмежувалися академічними чи прагматичними рамками. Фактично вся історія українсько-російських культурних (і не лише) узаємин ранньомодерної та модерної доби під цим оглядом просякнута боротьбою інклюзивних (домодерних) та ексклюзивних (модерних) тенденцій національного розвитку.

Ініціатива Полевого не здобула підтримки ні в суспільстві, ані в урядових колах. Російські традиціоналісти, як і слід було чекати, виступили на захист Карамзіна та Бантиша-Каменського. Історик Степан Русов, не чужий українських зацікавлень, у відповіді Полевому обстоював тезу про «руськість» малоросів і добру славу «захисників православної віри» – козаків⁴⁶. Українські (малоросійські) інтелектуали, як-от Петро Гулак-Артемівський, Михайло Максимович, Микола Гоголь, Осип Бодянський, Микола Маркевич, Юрій Венелін, виявили набагато більшу активність, доводячи першість своєї батьківщини та Києва, наголошуючи історичні заслуги «православного лицарства – козацтва», шукаючи в

⁴⁵ Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, 2000), p. 368–381.

⁴⁶ С. В. Руссов, *Замечания на бранчливую статью в 17 и 18 книжках «Московского телеграфа» на 1830 год, помещённую по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории* (Санкт-Петербург, 1831), с. 9.

українській мові та фольклорі не замулені чужими впливами джерела слов'янщини і навіть закладаючи наріжний камінь майбутньої слов'янської федерації «під берлом руського царя». Проте ніхто з них так і не вийшов за межі постулату про «незлитність і нероздільність» «південної» та «північної» Русі і лише доповнював своїми працями загальноросійський імперський «великий наратив».

Найголовніше ж полягало в тому, що ідеї Полевого рішуче розійшлися з уявленнями та поглядами російської імперської бюрократії, заклопотаної на той час справою нейтралізації «полонізму» та подальшою інтеграцією західних губерній до імперії після польського повстання 1830 року. У цьому контексті варто порівняти з висловлюваннями Полевого риторичку урядової комісії, яка, розглядаючи «козацький» проєкт малоросійського генерал-губернатора Николая Репніна, на початку 1834 року зауважила: «для добра Імперії [...] не мусимо терпіти [...] окремі самостійні частини або *федеральні* з'єднання провінцій на особливих правах»⁴⁷ (курсив мій).

До того ж сама термінологія ексклюзивного модерного націоналізму виявилася для російських сановників (світських і церковних) незрозумілою та неприйнятною. Звідси висновок творця оновленої імперської доктрини, графа Сергея Уварова про Полевого: «Він не любить Росії»⁴⁸. За іронією долі, саме в цьому російський патріот Полевой обвинувачував українця з походження, малороса з ідентичності Миколу Гоголя. «Нелюбов до “руськості”» невдовзі закидатимуть й іншому романтикові – Миколі Костомарову, чия дисертація про Берестейську унію, написана в новому науковому та культурному дискурсі, викличе підозру в митрополита Харківського Іннокентія.

Як відомо, в 1834 році журнал «Московский телеграф» було закрито, а його видавець потрапив у неласку. Думка про те, що однією з причин цього могли бути «проукраїнські»

⁴⁷ Цит. за: Н. С. [Николай Стороженко], «К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века», *Киевская старина*, кн. 10 (1897), с. 128.

⁴⁸ Цит. за: Николай Полевой, *Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов*, с. 482.

симпатії Полевого⁴⁹, виглядає непереконливою. Офіційна записка з цього приводу, яку подав імператорові Уваров, містила довгий ряд сумнівних під політичним оглядом висловлювань, які з'являлися на сторінках журналу, і серед багатьох інших – про те, що «ще Розумовський плекав у душі таємну думку про свободу Малоросії»⁵⁰. Мабуть, цього замало, щоб говорити про українські симпатії Полевого.

Офіційна доктрина Російської імперії у формулюванні Уварова – «самодержавство, православ'я, народність» – містила всі ті компоненти, які проголошував і Полевой. З одним застереженням: Полевому йшлося про російську (великоросійську) народність, а графові Уварову – про «народність», яку важко було ідентифікувати. Та ця розбіжність виявилася принциповою. Вона залишала достатньо місця, щоб далі культивувати домодерні, інклюзивні форми ідентичності слов'яно-руського ґатунку. Своєю чергою, це означало, що імперська бюрократія не сприймала викликів модерного націоналізму й поверталася до «випробуваної часом» старої доктрини київського «Синопису», підфарбованої новою риторикою та злегка модернізованою політичною практикою. «Точку біфуркації» ця доктрина щасливо для себе минула.

Маніфестом «нового» офіційного курсу стали підручники російської історії Николая Устрялова (1805–1870)⁵¹. З другої половини 1830-х років і до кінця правління Николая I він фактично був офіційним імперським історіографом. 1834 року Устрялов обійняв посаду екстраординарного професора катедри російської історії Санкт-Петербурзького університету (до речі, одночасно з ним ад'юнкт-професором того ж університету став Гоголь), а 1836 року захистив докторську дисертацію

⁴⁹ David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*, p. 170, 187.

⁵⁰ Николай Полевой, *Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов*, с. 482.

⁵¹ З останніх публікацій, присвячених Устрялову, див.: А. В. Баклова, *Формирование идеи самобытности исторического развития России в работах Н. М. Карамзина, М. П. Погодина, Н. Г. Устрялова: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук* (Пенза, 2006); Г. П. Веркеенко, «Любознательный и честный труженик» *Николай Герасимович Устрялов (1805–1870 гг.)* (Орел, 2005).

«Про систему прагматичної російської історії», канонізувавши свою «систему» в тексті нового підручника (1837–1841). Це й була «звичайна схема» російської історії, яка повністю відповідала урядовій політиці й нагадувала київський «Синопис».

Устрялов розминувся з Полевым в усіх основних пунктах історії України та Росії, наведених на початку цієї статті. Історик доводив, що Росія як цілісна держава та нація існувала з часів Київської Русі. Він виступив з позицій «збирання руських земель» щодо України середини XVII ст., зобразивши Переяславську раду 1654 року як «союз двох Росій»⁵². Нарешті, ставши офіційним експертом в українському питанні, він із цензурних міркувань забороняв негативні відгуки про українське козацтво, навіть якщо вони належали перу такого лояльного історика початку XIX ст., як Максим Берлінський. Найголовніше ж полягало в тому, що Устрялов остаточно інтегрував до загальноросійського історичного нарративу «детальний виклад історії України XVI і XVII століття»⁵³, подовживши життя інклюзивному слов'яно-руському потрактуванню «спільної» історії українців та росіян.

Можна, звісно, міркувати, чи такий курс російського уряду посприяв нагромадженню «будівельного матеріалу» для українського модерного національного проєкту, чи, навпаки, загальмував його. Що він загальмував російський національний проєкт, сумніватися не випадає. В цьому контексті можна погодитися з висновком російського дослідника Алексея Міллера про обмежений асиміляторський потенціал російського імперського уряду⁵⁴. Недарма в ролі русифікаторів і борців з польськими культурними впливами використовували найголосніших співців «слов'яно-руськості» з-поміж українських романтиків.

Свого Полевого українська історіографія дочекалася лише наприкінці XIX ст., цього разу випередивши російську.

⁵² Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process*, p. 99.

⁵³ Зенон Когут, *Коріння ідентичності*, с. 190.

⁵⁴ А. Міллер, «Россия и Украина в XIX – начале XX в.: непредопределённая история», *Украина и Россия: общества и государства* (Москва, 1997), с. 82. Докладніше див.: Алексей Міллер, «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века).

Сучасник Полевого Погодін своєю полемікою з Михайлом Максимовичем і запереченням права українців (малоросіян) на Київську Русь у середині ХІХ ст. лише повертався, причому вельми обережно, до думок свого попередника, проте так і не наважився його повторити⁵⁵. Наступну після Полевого спробу розмежувати українську та російську історію з російського боку буде здійснено набагато пізніше – лише в 1918 році⁵⁶. Проте й на неї чекатиме та сама доля.

Наступні покоління учасників українсько-російського діалогу неодноразово повертатимуться до своїх попередників, кружляючи в колі окреслених ними ідей. Через 173 роки після публікації Полевого в Москві вийде книжка під заголовком «Україна – не Росія». Автор її, президент України Леонід Кучма, в передмові напише: «Всім, кому це цікаво, я спробую пояснити передусім, що [...] росіяни й українці – дві окремі й багато в чому неподібні нації, кожна зі своєю культурою, зі спорідненими, але виразно різними мовами, що в Україні поважне минуле й, певен, майбутнє»⁵⁷. Надія на майбутнє – одиноке, що відрізняє ці слова від проголошених Полевим. Такий собі діалог «України крізь віки»...

---

⁵⁵ Блискучий аналіз цієї полеміки див.: В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко, *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, т. 1, с. 343.

⁵⁶ Віктор Новицький, «Історична праця О. Є. Преснякова і розмежування великоросійської та української історіографії», *Україна*, березень–квітень (1930), с. 55–65.

⁵⁷ Леонід Кучма, *Україна – не Росія* (Москва, 2003), с. 11.

Зенон Євген Когут: сторінками інтелектуальної біографії

Моє заочне знайомство із Зеноном Когутом почалося в роки горбачовської перебудови, в Москві, у славнозвісній «Ленінці», де я збирав матеріали для докторської дисертації з української історіографії кінця XVIII ст. й першої половини XIX ст. Тоді двері спецховищ тільки-но почали відчинятися, а заборонені книжки, про існування яких навіть не здогадувалися ті, хто цікавився історією за радянського часу, – з'являлися там і сям на світ Божий. Я не мав тоді жодного бажання працювати у спецховищах, свідомо обравши «неактуальну» для радянської історіографії тему, віддалену, згідно з рекомендаціями Василя Ключевського, належною дистанцією від сучасності. Щоправда, серед своїх попередників я все-таки числив кількох «ворогів народу», «агентів» розвідувальних центрів, що «паплюжили своїми творами непорушну святиню дружби» українського та російського народів. Проте автори ці, згідно з тогочасним професійним радянським каноном, заслуговували хіба що на кілька зневажливих рядків в історіографічному огляді. Важко було передбачити, що в столиці СРСР, у Бібліотеці імені Володимира Ільча Леніна, у відкритому каталозі я знайду книжку під заголовком «Російський централізм і українська автономія: поглинення Гетьманату імперією, 1760–1830-ті роки»¹, якій належало бути серед творів «буржуазних фальсифікаторів». Мабуть, таки не дарма її автор мав досвід бібліотечного працівника.

¹ Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760's–1830's* (Cambridge, MA, 1988).

Із цієї книжки, а також із праці британського історика Девіда Сондерса, який теж чомусь досліджував неактуальну проблематику, почалося моє знайомство із сучасною західною історіографією історії України. Воно змусило гірко пошкодувати про легковажне ставлення до шкільних уроків англійської мови, на яких ми успішно вивчали надруковані в газеті «Moscow News» матеріали чергового з'їзду «CPSU» та склали нескінченні, нудні до запаморочення, але старанно підраховані «тисячі».

Особиста зустріч із Зеноном Когутом відбулася десятьма роками пізніше. Він виявився зовні більше схожим на українця, ніж на американця, масивним, розсудливим, спокійним, усміхненим, завжди з усім згодним, але дещо замкненим і неговірким. Пригадався афоризм іншого Зенона, згідно з яким людині на те й дано два вуха й лише один язик, щоб вона більше слухала і менше говорила. Проте за фасадом люб'язної флегматичності ховався аналітичний склад розуму й тонке розуміння ситуації, приправлене ретельно схованою легкою іронією. Одне слово, Зенон Когут виглядав на людину, якій крайнощі, так би мовити, не до лиця, яка поволі запрягає, але швидко їздить, знає, чого хоче, й уміє цього досягати. Усі ці риси, на мою думку, притаманні й науковому стилеві та організаційній діяльності історика.

Зенон Євген Когут народився в Україні на початку 1944 року, саме вчасно, щоб встигнути опинитися по той бік «залізної завіси». Доля закинула його до Філадельфії, де в повоєнні часи опинилося чимало українців. Із цього земляцтва вийшли такі відомі в Україні дослідники, як Орест Субтельний та Марта Богачевська-Хомяк.

Зацікавлення історією розпочалося в Зенона Когута ще під час навчання в гімназії та розвинулося в коледжі Лясаль, де історію Східної Європи викладав тоді не хто інший, як Іван Лисяк-Рудницький. Саме цей науковець, за словами Омеляна Пріцака, «відкрив, підготував і послав до нас (ідеється про Гарвард. – В. К.) Ореста Субтельного та Зенона Когута, які [...] стали відомими вже істориками»². Саме Лисяк

² Омелян Пріцак, «Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор”», Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе* (К., 1994), т. 1, с. XX. Алексєй

справив чи не найбільший вплив на формування наукової індивідуальності й історичного світогляду Когута, визначивши головну тематику його творчості й підходи до вивчення минулого України.

Закінчивши 1966 року коледж, Зенон Когут продовжив навчання в Пенсильванському університеті, де в 1970 році здобув магістерський ступінь, спеціалізуючись у галузі історії Росії та Європи нової доби. Доцільно нагадати, що на початку 1970-х років у західній україністиці відбувся перелом, зумовлений передусім приходом до науки молодшого покоління української повоєнної еміграції, вихованого у традиціях західної культури, та створенням нових інституцій, видавничих, наукових і навчальних програм, які сприяли входженню українських студій до західного академічного середовища³.

Початок цьому тривалому процесові поклало відкриття в 1971 році Українського наукового інституту Гарвардського університету на чолі з Омеляном Прицаком, який виховав плеяду талановитих науковців. Молоді дослідники, що гуртувалися довкола Інституту, здобували професійний вишкіл, зокрема, через участь у науковому семінарі при Інституті, а також рецензування нових українознавчих видань, які з'являлися в СРСР і на Заході.

Зенон Когут від самого початку активно долучився до цієї роботи як організатор, член редколегії та головний редактор видань «Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1970–71» і «Recenzija: A Review of Soviet Ukrainian Publications»

Міллер, рецензуючи збірник праць Зенона Когута, виданих у 2005 році до його ювілею, дорікнув мені, що я заднім числом «націоналізую» науковця, вписуючи його до контексту української емігрантської, а не американської історіографії; див.: *English Historical Review*, no. 502 (2008), p. 754. Припускаю, що мій критик не читав цієї статті, заки писати свою рецензію.

³ О. В. Ясь, 1) *Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (К., 2000); 2) «Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці», *Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смоляка*, част. 2 (К., 2000), с. 352–391.

(1971–1975). Тоді ж він почав займатися історією суспільно-політичного життя України XVIII ст. й історіографією історії України – темами, що стали головними в його подальшій науковій роботі.

Хоча діяльність історика в першій половині 70-х років було пов'язано передусім із Гарвардом, він не поривав зв'язків зі своєю alma mater – Пенсильванським університетом, де 1975 року успішно захистив докторську дисертацію «Ліквідація української автономії (1763–1786): Дослідження з історії інтеграції неросійських регіонів до імперії»⁴. Науковим керівником його роботи був відомий фахівець з історії СРСР і Російської імперії Алфред Дж. Рибер⁵.

Хоча цій проблемі присвячено значну кількість досліджень, на монографічному рівні її ніколи не вивчали. Зенон Когут став першим українським істориком, який реконструював та узагальнив історію інкорпорації українського суспільства доби старого режиму до імперських структур, а також долю суспільно-політичних та інтелектуальних компонентів козацької держави *post mortem*. Когутова дисертація та створена на її основі монографія синтезували все написане на цю тему раніше. Та попри такий потужний старт подальша академічна кар'єра науковця виявилася доволі звичною.

Викладач історії Росії та СРСР у Пенсильванському та Мічиганському університетах, бібліограф і старший науковий працівник, фахівець зі Східної Європи та Радянського Союзу в Бібліотеці Конгресу США, науковий працівник деяких інших державних установ США – таким був шлях історика впродовж 1970–1980-х років. Цікаво, що одним із його попередників на посаді працівника Бібліотеки Конгресу наприкінці 1950-х років та в 1960-х роках був Когутів попередник у вивченні історії Гетьманату Лев Окиншевич. Нові професійні інтереси й обов'язки Зенона Когута зумовили появу в його творчому доробку щорічних бібліографічних

⁴ Zenon E. Kohut, *The Abolition of Ukrainian Autonomy (1763–1786): A Case study in the Integration of a Non-Russian Area into the Empire: A Thesis ... for the degree Doctor of philosophy* (University of Pennsylvania, 1975).

⁵ Докладно про нього див.: *Extending the Borders of Russian History: Essays in Honor of Alfred J. Rieber* (Budapest – New York, 2002).

покажчиків американської славістики та європеїстики та публікацій про тогочасне становище країн «соціалістичного табору». Проте науковець ніколи не припиняв досліджувати «свою» проблематику, вряди-годи друкуючи нові студії з історії української еліти XVIII ст. й історіографії історії України відповідного періоду.

Розпад соціалістичної системи, деградація та колапс Радянського Союзу, що почалися у другій половині 1980-х років, пожвавлення націоналізму, що його давно «поховали» ліві інтелектуали, геополітичні зміни в Європі спричинили інтелектуальний переворот у західному академічному середовищі, який супроводжували шквал критики на адресу традиційної советології, а разом і славістики та русистики, крах ревізійністських концепцій і короткотривалий тріумф так званих консерваторів, непримиренних критиків радянського історичного досвіду. Водночас прискорена зміна політичної та інтелектуальної кон'юнктури вдихнула нове життя в західну україністику.

1988 року, через 13 років після написання, Когутова дисертація побачила світ у вигляді монографії, основна проблематика якої – історія еліт, національного питання, імперської еволюції, українсько-російських стосунків – виявилася на диво співзвучною новим віянням у західній історіографії, пов'язаним, зокрема, з «відродженням наративу», зверненням до політичної історії, персоніфікацією історичного процесу⁶. Британська дослідниця Ісабел де Мадар'яга висловила тоді думку, що Когутова книжка обіцяє стати класичною у своїй царині. Сьогодні, через півтора десятиріччя після цього передбачення, можна стверджувати, що воно блискуче справдилося. Та публікація монографії, здобувши її авторові визнання в наукових колах, не причинилася до відчутних змін у його професійній діяльності. Мине ще не один рік, поки він переїде до Канади, щоб розпочати новий етап своєї наукової біографії.

Від березня 1992 року Зенон Когут працює в Канадському інституті українських студій Альбертського університету, що

⁶ Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hanover, 1997), p. 97–100.

є однією з найуспішніших українознавчих установ на Заході: спершу як директор заснованої незадовго до цього Програми Стасюків для вивчення сучасної України та редактор «*Journal of Ukrainian Studies*», від 1993 року – як виконавчий директор, а з 1994 року – вже як повноважний директор Інституту. З 1998 року він поєднує цю працю з посадою директора Програми ім. Ковальських для вивчення Східної України.

Одним із секретів наукової ефективності КІУСу можна вважати виникнення в ньому на початку 1990-х років нового академічного осередку, співторцями якого, поряд із Зеноном Когутом, стали Франк Сисин і Сергій Плохій. «Трьох мушкетерів» (Портоса, Портоса і... Портоса) стало звичним бачити разом на багатьох міжнародних конференціях, у видавничих і дослідницьких проектах, зорієнтованих на вивчення ранньомодерної історії України, української історіографії та історичної свідомості, еволюції етнічної та національної ідентичності східних слов'ян, а також українсько-російських відносин у минулому та сучасному. Саме ці проблеми вийшли на перший план у науковій діяльності Зенона Когута, відчутно потіснивши його попередні захоплення суспільно-політичною історією України XVIII ст. й початку XIX ст. Саме вони значною мірою стали визначати науковий профіль КІУСу загалом.

Хоча Зенон Когут ніде, здається, не проголошував публічно свого наукового кредо й не висловлювався в дискусіях теоретико-методологічного характеру, ідейні основи його творчості можна вважати цілком визначеними. Девід Сондерс зараховує його до істориків, які працюють у рамках національної парадигми історичного процесу⁷. Справді, Когутова залежність від попередньої української державницької історіографії доволі помітна, її видно не лише у виборі тем, а й в окремих висловлюваннях історика, зокрема там, де він пише про «невдоволення народу» політикою російського уряду в Україні, зловживання російської адміністрації, опозицію української еліти російському уряду тощо. Водночас доро-

⁷ David Saunders, «Modern Ukrainian History (II)», *European History Quarterly*, vol. 21 (1991), p. 90. Варто зауважити, що деякі автори зараховують до цієї групи й самого Сондерса.

бок науковця досить яскраво відобразив сучасну еволюцію україністики, пов'язану з оновленням методології та парадигм державницької школи української історіографії під впливом новітніх здобутків західної гуманітаристики та соціології.

Тяглість цього процесу забезпечили свого часу праці Івана Лисяка-Рудницького, одного з найбільших новаторів-практиків в українській історіографії другої половини ХХ ст., який відчутно посприяв розширенню наукового виднокла й подоланню маргінальності українських студій на Заході⁸. Саме він значною мірою підготував той інтелектуальний ґрунт, на якому національну традицію можна було не лише зберігати та плекати, захищаючи її від нападок зусібч, а й розвивати на сучасній методологічній та методичній основі, модернізуючи українознавство та вписуючи його до сучасної західної науки.

Широка ерудиція, здатність до історіософських узагальнень і передбачень, нахил до компаративістики, сміливість у запереченні канону й особлива інтелектуальна шляхетність забезпечили Лисяковим працям той вплив на молоде покоління, який певною мірою став для нього щепленням від експериментів з неомарксизмом, поширених тоді на Заході. Продуктом цього впливу можна вважати, зокрема, доробок Ореста Субтельного та Зенона Когута.

Під цим оглядом досить промовистою виглядає Когутова стаття про новітню історіографію Гайдамащини, що вводить читача в атмосферу ідейної боротьби в історіографії історії України 1970-х років. «Нарешті, – писав дослідник, – розвіялися старі міти, з якими наука змагалася протягом сторіччя... Але цей поступ гальмують радянські й емігрантські науковці, що намагаються втиснути гайдамацький рух у прокрусто-ве ложе ідеологічних концепцій. Такі “наукові” дослідження аж ніяк не слугують правдивому висвітленню історичних подій ХVІІІ ст. Так замість старих мітів, що нарешті померли, постають нові»⁹.

⁸ Омелян Пріцак, «Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор”», с. ХІІІ–ХХ.

⁹ Зенон Когут, *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (К., 2004), с. 293.

Як відомо, Іван Лисяк-Рудницький вважав головною проблемою в українському історичному процесі модерних часів українсько-російські взаємини. Вивчати їх на Заході було, мабуть, не легше, ніж у Радянському Союзі. Десь до середини 80-х років ХХ ст. студії в цій царині було обтяжено національними упередженнями, що їх культивували, з одного боку, російські емігранти, які розвивали традиції православно-імперського розуміння історії Східної Європи, а з другого – вихідці з України, чия творчість значною мірою визначила боротьба за українську національну ідентичність¹⁰.

На концептуально-фактологічних підвалинах праць українських емігрантів устигла відродитися українська національна мітологія, канонізована у фаховій літературі, публіцистиці та популярних виданнях другої половини ХХ ст. Її складниками можна вважати, зокрема, уявлення про винятково імперіалістичну природу російського абсолютизму з його іманентною ворожістю до всього українського, про героїчну боротьбу національно свідомого селянства й козацтва з централізаторською політикою імперського уряду, про зраду соціальної еліти та її перехід на бік ворога, про існування широкого, ретельно законспірованого руху опору патріотів-державників.

Іван Лисяк-Рудницький присвятив чимало зусиль деконструкції цих та інших мітів під гаслами наукової об'єктивності й історизму, звернення до реального політичного й інтелектуального контексту історичних подій відповідних епох. Виробленню нових підходів до історії українсько-російських стосунків значною мірою сприяло й істотне розширення контингенту авторів за рахунок західних дослідників.

---

¹⁰ Konstantin Kononenko, *Ukraine and Russia: A History of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917)* (Wisconsin, 1958); К. Кононенко, *Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960* (Мюнхен, 1965); Ф. Б. Корчмарчик, *Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України* (Нью-Йорк, 1964; 2-ге вид., Л., 1993); Петро Голубенко, *Україна і Росія у світлі культурних взаємин* (Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1987; 2-ге вид., К., 1993); Михайло Демкович-Добрянський, *Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму* (Рим, 1989; 2-ге вид., Л. – Краків–Париж, 1993); Павло Штепа, *Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість* (К., 1995).

Важливими віхами на цьому шляху стали, зокрема, наукова конференція «Україна та Росія в їхніх історичних зустрічах», що відбулася в Торонті 1981 року за участі Ярослава Пеленського, Омеляна Прицака, Едварда Кінана, Ганса Торке, Марка Раєва, Джона Армстронга, деяких інших науковців¹¹, та блискуче дисертаційне дослідження Девіда Сондерса про український вплив на російську імперську культуру другої половини XVIII ст. й першої половини XIX ст. (1978), яке 1985 року видав КІУС¹². Не перевершена досі багатством фактичного матеріалу та методологічною новизною, Сондерсова книжка, на жаль, поки що не дочекалася перекладу ні українською, ні російською мовами.

Можна пригадати, що в цьому ж річищі розгорталися й новаторські дослідження Ореста Субтельного про Івана Мазепу та його духових спадкоємців. Сам автор скромно зазначав: «мені пощастило: не треба було писати щось надзвичайне, треба було писати якісно»¹³. Але насправді його праці дали змогу вийти за межі тривалої дискусії українських і російських авторів про те, ким був український гетьман – зрадником чи національним героєм, і спробувати розглянути його діяльність у відповідному історико-політичному контексті.

Дослідження Івана Лисяка-Рудницького та нового покоління українців 1970-х років та початку 1980-х років засвідчили, що традиційна для української історіографії тематика має великий науковий і творчий потенціал і здатна бути сучасною, не втрачаючи зв'язку з традицією. Вони довели, що вивчення українсько-російських взаємин може бути цілком легітимним у рамках суто академічного дискурсу. Важливою ланкою цього нового розуміння завдань і процесу розвитку українських студій стали Когутові праці.

Звертаючись до історії українсько-російських відносин, Зенон Когут бачив своє завдання не стільки в тому, щоб перетягувати напівзотлілу ковдру давньоруської історико-культурної спадщини чи таврувати російський імперіялізм

¹¹ *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992).

¹² David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture* (Edmonton, 1985).

¹³ *День*, 5 січня (1999).

і його союзників, скільки в тому, щоб спробувати зрозуміти проблему крізь призму таких аспектів, окреслених широкими кордонами Pax Slavica Orthodoxa, Речі Посполитої та Російської імперії та зумовлених цілком конкретними обставинами й мотивами повсякденного життя обох народів, як політична культура, геополітика, ідентичність, соціальна поведінка еліт.

«Політичні відносини між росіянами, українцями і білорусами переважно було характеризовано або як “братерське возз’єднання”, або як “російський імперіялізм”. Настав час відійти від цих гасел і спробувати розглянути політичні відносини між східними слов’янами в контексті політичного життя XVI–XVII століть», – пише науковець у статті, присвяченій завданням подальшого вивчення політичної історії України, Росії та Білорусі¹⁴.

Не менш показовими стали в цьому сенсі й інші праці історика, де він, зокрема, піддав сумніву такі догмати традиційної української державницької історіографії, як «роль східних слов’ян у Великому князівстві Литовському», «правомірність претензій українців, а особливо білорусів, на державність», твердження про «українську» зовнішню політику магнатів XVI ст. Глинських і Вишневецьких у контексті міжнародних відносин тощо. Досить звернутися до окремих сучасних українських історичних видань, щоб переконатися в актуальності цих постулатів дослідника.

Переяславська угода 1654 року між Україною та Росією свого часу породила й далі продукує численні історичні й історіографічні твори, які мають з українського боку певною мірою компенсаторний чи конфронтаційний характер¹⁵. Зенон Когут налаштований до таких праць досить критично. За його словами, замість дискусій навколо питань «об’єднання», «возз’єднання», «союзу» чи «протекторату» доцільніше звернутися до визначення справжніх мотивів політики обох сторін, зокрема до питання, чого саме Хмельницький намагався досягти, провадячи перемовини щодо угоди, якими були пла-

¹⁴ Зенон Когут, *Коріння ідентичности*, с. 12.

¹⁵ Див. докладніше статтю «Переяславський комплекс в українській історіографії» у цій книжці.

ни Москви щодо України та Східної Європи, в чому збігалися й у чому розходилися інтереси сторін¹⁶.

Не менш промовистим у цьому плані виглядає Когутове розуміння характеру українсько-російських відносин середини й другої половини XVIII ст. Так, скасування української автономії він пояснює не містичним прагненням Росії до знищення України, а цілком раціональними мотивами самодержавного уряду, що засвоював західні моделі Просвітництва та бачив шлях до ефективного розвитку країни в уніфікації її суспільно-політичного та культурного життя: «Еволюція Російської імперії за взірцем західного абсолютизму може бути ключем до пояснення змін у російській політиці стосовно козацької України»¹⁷.

Подібно до іншого американського дослідника, Теодора Вікса, Зенон Когут пояснював успішну політику інтеграції українських земель до Російської імперії новими можливостями, що їх російський уряд відкривав перед місцевими елітами, кооптуючи їх до владної верхівки¹⁸. З другого боку, історик вказував на розшарування української еліти, виокремлюючи в ній, під оглядом ставлення до Росії, дві головні групи – «асиміляторів» і «традиціоналістів». Перші безумовно приймали гасло розчинення в імперії, другі намагалися примирити місцеві інтереси з імперськими.

Щоправда, говорячи про розрив у другій половині XVIII ст. шляхетської політичної традиції з козацькою, історик, здається, не завжди враховує, що українське суспільство було глибоко розколотим за становими та політичними орієнтаціями задовго до просвітницьких реформ російського царизму. З цього погляду суперечності між Григорієм Полетикою та анонімним автором «Історії русів» були не меншими, ніж шляхетсько-козацький антагонізм у часи Івана Виговського або Івана Мазепи.

¹⁶ Зенон Когут, *Коріння ідентичности*, с. 19.

¹⁷ Там само, с. 21.

¹⁸ Саме тому мені важко визнати слушність японського історика Кімітакі Мацузата, коли він говорить про своєрідне «москвоборство» Когутової монографії; див.: Кімітака Мацузато, «Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность», *Український гуманітарний огляд*, вип. 7 (2002), с. 76.

Розглядаючи питання про перехід української еліти на імперську службу, Зенон Когут, схоже, остаточно пориває з народницько-державницьким розумінням цього процесу як національної зради. Він вважає, що українці на той час не бачили суперечности між служінням Російській державі та власній Батьківщині. Отже, історик сприймає концепцію численних ідентичностей з відповідними ієрархіями цінностей, які не суперечили одна одній, що її сформулював Павло Магочий. У зв'язку з цим у Когутовій творчості вимальовується, поряд із суспільно-політичною проблематикою, важлива тема української національної ідентичности.

Зенон Когут належить до тих науковців, які визнають існування ранньомодерної нації «до націоналізму», що відрізнялася від нації сучасної переважно рівнем своєї соціальної мобілізації. У цьому сенсі він стоїть близько до Івана Лисяка-Рудницького, Джона Армстронга й Ентоні Сміта. Історик сприймає теорію модерної нації як «сконструйованої» цілоти, проте доводить наявність тягlosti між козацькою та модерною Україною. Водночас дослідник кладе появу модерного українського націоналізму аж на кінець ХІХ ст. й початок ХХ ст. Перехідною ланкою між цими двома етапами Зенон Когут вважає так звану малоросійську ідентичність.

Малоросійство як національно-культурний феномен українського життя в минулому та сучасному й досі вважається одіозним явищем, національною патологією. Воно асоціюється передусім з комплексом меншовартости та сервілізму тих українців, які визнають перевагу всього російського, виявляючи брак «елементарного національного та політичного інстинкту», готовність до зради власної історико-культурної традиції задля конкретних особистих вигод тощо¹⁹. Свого часу малоросійство затаврували такі публіцисти й мислителі, як Михайло Драгоманов, Микола Хвильовий, Євген Маланюк.

Зенон Когут підійшов до вивчення й оцінки малоросійського феномену як історик, увівши його в рамки суто наукового дискурсу, показавши зумовленість конкретними обставинами політичного та соціального життя українського

¹⁹ *Encyclopædia of Ukraine*, vol. 3 (Toronto–Buffalo–London, 1993), p. 166.

суспільства так званої донаціональної доби. Малоросійська ідентичність у Когутовому зображенні виступає, з одного боку, засобом інтелектуального пристосування до концепції множинних лояльностей та ідентичностей, властивих епосі до націоналізму, а з другого – початковим етапом національного розвитку на основі малоросійської ідеї²⁰. Цей процес не було завершено, його перервав російський уряд.

Повертаючи малоросійський феномен до відповідного історичного контексту, Зенон Когут не заперечує його неоднозначного, амбівалентного характеру. Але, на відміну від своїх численних попередників, він визнає малоросійську спадщину «початком сучасного українського національного будівництва». На мою думку, цей новаторський підхід до малоросійської ідентичності може вважатися важливим теоретичним здобутком української історіографії 1970–1980-х років поряд із концепцією множинних лояльностей та ідентичностей Павла Магочого, Шпорлюковою діалектикою становлення української модерної нації як деконструкції старих польської та російської націй, розумінням суперечливого взаємозв'язку процесів модернізації та національного будівництва, що його запровадив Орест Субтельний, тощо. Всі ці підходи в той чи інший спосіб відбивають різні аспекти українсько-російських відносин.

Поряд із дослідженням малоросійської ідеї та ідентичності Зенон Когут останніми роками активно вивчає пов'язаний із цими проблемами феномен так званої «загальноросійської нації» як сукупності трьох гілок – малоросійської, великоросійської та білоруської. Він, зокрема, прагне дослідити українське походження цієї ідеї, мотиви й мету її творців та подальшу її трансформацію. Це, своєю чергою, пов'язано з переосмисленням процесу російського національного й державного розвитку, визнанням його гетерогенного, мультикультурного характеру та суперечливих узаємин у ньому національного та імперського компонентів²¹.

²⁰ Зенон Когут, *Коріння ідентичності*, с. 164–166.

²¹ Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, 2000); Джеффри Хоскінг, *Россия: народ и империя (1552–1917)* (Смоленск, 2000); Theodore R. Weeks, *Nation and State in Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*

Відтак історія української національної ідеї постає у Когутовому змалюванні як частина широкого процесу виникнення та постійного рекомбінування різних форм національної ідентичності східнослов'янських народів на тих чи тих стадіях історичного розвитку, їхнього суперечливого співіснування й еволюції під впливом політичних обставин. На практиці це означає не що інше, як демітологізацію поширених уявлень про споконвічну українсько-російську єдність і водночас потребу дальшого переосмислення національної історії кожного з цих народів.

У безпосередньому взаємозв'язку з політичними та національними проблемами української минувшини перебуває ще один важливий напрям наукової творчості Зенона Когута – історіографічний. Дослідник вважає процес артикулювання історій східнослов'янських народів центральною віссю, навколо якої формувалися не лише національна ідеологія Російської імперії, а й модерні національні ідентичності росіян та українців. Відтак різні інтерпретації українського минулого від XVII ст. до наших днів відбивають стадії національного та державного будівництва українців і росіян на імперському а чи національному ґрунті, перетворюючи історіографію на поле ідейної боротьби. Такий підхід, за словами самого автора, відрізняє його дослідження від праць його сучасників на цю тему²².

Прецікавими у зв'язку з цим виглядають Когутові спостереження над окремими стадіями й особливостями розвитку українського та російського історієписання. Адже до початку XIX ст. українську та російську історії вважали течіями одного потоку. Українські історики вірили, що їхні студії лише збагачують ширшу російську історіографію. Зенон Когут вважає, що внаслідок цього, як правило, «українська історіографія була на крок позаду від російської імперської іс-

---

(DeKalb, 1996); Serhiy Bilenky, *Eastern Europe in Search of a Nation: Romantic Nationalism and Imagined Communities in Ukraine, Poland, and Russia, 1830s–1840s: A Thesis ... for the degree Doctor of philosophy* (Toronto, 2007) та ін.

²² Zenon E. Kohut, *Entangled Identities: Russia, Ukraine, and the Conceptualization of East Slavic History. Research Project Proposal*, p. 2 (неопублікований рукопис).

торіографії і, відповідно, розвивалася як реакція на неї. Відтак українська історіографія мала або пристосовуватися, або змагатися з російською і польською історіографіями»²³.

Звертаючись до вивчення взаємного зв'язку між історіографічними та політичними процесами, науковець твердить, що «прагматичні потреби зовнішньої політики Московії визначали історичні погляди»²⁴, натомість в Україні, здається, все було навпаки. Відтак він приділяє особливу увагу початковій і сучасній стадіям українсько-російських дебатів на історичному ґрунті.

Ключовим історичним твором, що характеризує українсько-російські взаємини на початку входження України до російської патримоніальної держави, вважають київський «Синопис», опублікований трьома виданнями впродовж 1674–1680 рр. Створений у середовищі київського лаврського духовенства, він дістав у Росії статус офіційного, канонічного тексту, за яким до середини XVIII ст. вивчали історію Російської держави. Одним з найбільших парадоксів цього твору стала відсутність у ньому згадки про Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Відтак дослідники досі обговорюють проблему, так би мовити, національної ідентичності київського «Синопису», кваліфікуючи цей твір чи то як російську, чи то як українську пам'ятку²⁵.

Зенон Когут обстоює думку про інструментальний характер «Синопису», зумовлений конкретними політичними обставинами життя київського лаврського духовенства епохи Руїни, зокрема його зацікавленням у російській протекції. Водночас він дає найпереконливіше, на мою думку, пояснення характеру та рецепції цього твору: «Виклавши всі, які тільки можна, аргументи на обґрунтування царського покровительства над Печерською лаврою, “Синопис”, либонь,

²³ Зенон Когут, *Коріння ідентичности*, с. 188.

²⁴ Там само, с. 176.

²⁵ З останніх публікацій на цю тему див., зокрема: Дж. Джираудо, «“Русское” настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля», *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, т. 1 (1992), с. 92–103; І. О. Тарнопольська, *Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Дніпропетровськ, 1998); І. В. Жиленко, *Синопис Київський* (К., 2002).

несвідомо, створює альтернативну візію Росії. До усталеної московської традиції розглядати Московську Русь як православно династичну державу з неперервною тяглістю «Синопсис» додав ідею протосхіднослов'янської царської спадщини. Цю ідею було породжено українським історичним досвідом»²⁶.

Проте, піднесений російським урядом до рівня офіційного тексту, «Синопсис» справив набагато менший вплив на російську історичну думку, ніж це прийнято вважати. Більшість російських істориків до Николая Устрялова віддавали перевагу традиційній московській концепції династичної держави перед теорією православного східнослов'янського царства. Цей висновок, здається, підтверджує тезу американського дослідника Марка Окенфуса про загальний консерватизм і герметичність московської духовної культури домодерних часів і певною мірою коригує поширені в історичній науці уявлення про «українізацію» російської елітарної культури у другій половині XVII ст.

Не менш важливим фактором впливу на сучасну історичну свідомість українського суспільства залишається російська імперська версія історичного процесу. «Міт про російську єдність, – пише Зенон Когут, – був і залишається частиною російської національної душі. Тому росіянам, від консервативних націоналістів до ліберальних демократів, дуже важко визнати право українців на власну історію та власну ідентичність... Тому для російської історичної свідомости все ще є аксіоматичними тези про єдність східних слов'ян і належність більшої частини історії та культури України до російського історичного досвіду. Цей погляд є повною протилежністю до нової української історичної свідомости, яка наголошує на автохтонному історичному процесі й відмежуванні від Росії»²⁷.

Не менш суперечливими й парадоксальними виглядають українсько-російські взаємини й у сучасній історіографії та історичній свідомості суспільства. Над цим змушує замислитися одна з найпопулярніших праць Зенона Когута ос-

²⁶ Зенон Когут, *Коріння ідентичности*, с. 181.

²⁷ Там само, с. 241, 243.

таних років – «Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість в сучасній Україні»²⁸. Додільно нагадати, що аналогічні проблеми широко висвітлено у статтях Франка Сисина про історіографічні образи козаччини й Богдана Хмельницького та Сергія Плохія про дебати українських і російських істориків навколо сучасних політичних кордонів, Переяславської ради 1654 року та державної належності Криму.

У ще один важливий сюжет, репрезентований у Когутових публікаціях останнього часу, складаються оцінки сучасного стану української історичної науки. Нагадаю, що наприкінці 80-х років та на початку 90-х років західні дослідники доклали чимало зусиль для того, щоб підвищити статус і престиж українських студій у західному академічному світі. Водночас вони дуже багато зробили для того, щоб піднести українську історичну науку до міжнародних стандартів, посприяти її концептуальному оновленню та входженню до світового інтелектуального простору.

Широку інтелектуальну та фінансову підтримку українських дослідників супроводжувала гостра критика спадщини радянського українознавства. Проте лише з часом з'ясувалося, наскільки глибоко спадок цей укоренився у свідомості та професійній діяльності сучасної інтелектуальної еліти. Боротьба з негативними традиціями радянського українознавства не втратила актуальності досі. Під цим оглядом особливу увагу привертають статті літературознавця Григорія Грабовича²⁹ та політолога Тараса Кузя³⁰.

На жаль, неможливо пояснити проблеми сучасної української гуманітаристики загалом та історіографії зокрема винятково впливом радянських традицій. У цих проблем набагато глибше коріння. Сучасна українська історіографія все ще несе на собі тягар не лише наукових, а й національних і

²⁸ Zenon Kohut, *History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine* (Saskatchewan, 2001).

²⁹ Григорій Грабович, *До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка* (К., 2003).

³⁰ Taras Kuzio, 1) «Contemporary Ukrainian Studies and Kuchmagate», *Analysis of Current Events*, no. 1 (2001), p. 14–18; 2) «Ukraine's "Pereiaslav Complex"», *RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report*, no. 18 (2002).

соціально-політичних завдань і внаслідок цього перебуває в конфлікті між потребами розвитку загальнонаціонального дискурсу та викликом постмодернізму, що заперечує національний наратив.

Зенон Когут, здається, не бачить принципової суперечності між сучасним історіографічним дискурсом і завданнями українського національного й державного будівництва. Він переконаний, що виклик постмодернізму не означає кінця епохи наративу, а об'єктивізм у науці не заперечує існування історичних мітів, що їх можна й слід використовувати у процесі формування нової української історичної свідомості.

На початку 90-х років науковець уважав, що українські історики повинні допомогти суспільству віднайти його власну – авжеж, українську – національну ідентичність. «Формування нової української історичної свідомості, – за словами Зенона Когута, – все ще перебуває на рудиментарній стадії, воно обмежене лише національно свідомими представниками населення. Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і советської влади домінантні інтерпретації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того, консенсусу досягнуто лише щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформувалося бодай попереднє українське бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства»³¹.

Життя доводить, однак, що Зенон Когут дещо недооцінив живучості та поширеності в суспільстві сучасної України малоросійської національної самосвідомості, про яку писав так переконливо. Під час однієї зі своїх численних поїздок Україною він мав нагоду впевнитися в цьому, коли у Мгарському монастирі чернець узявся був читати туристові з-за кордону лекцію суржилом про зрадника Мазепу та всеросійську єдність православних слов'янських народів...

Можливо, дослідник пригадав цей епізод зі своєї біографії, коли дізнався, що ліві депутати української Верхов-

³¹ Зенон Когут, *Коріння ідентичности*, с. 240–241.

ної Ради, історики за освітою, домоглися вилучення окремих сторінок із підручника історії України для середньої школи, а імперська та радянська історико-культурна спадщина почала повертатися до повсякденної свідомости населення у своєму первозданному вигляді за допомоги засобів масової інформації, передусім телебачення, та політики нинішнього українського керівництва. Відтак у публікаціях і виступах Зенона Когута з кінця 90-х років починає дедалі частіше лунаати критика на адресу офіційної української історичної науки.

Спочатку ця критика не мала персональної спрямованості, як можна бачити, зокрема, зі звіту про засідання «круглого столу» з проблем української історичної науки в Торонті 1997 року. Згодом вона набула конкретики, постаючи у зв'язку з тими чи тими публікаціями сучасних авторів. Нарешті, Указ президента України від 13 березня 2002 р. «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року» та задекларована готовність частини академічного істеблїшменту взяти участь у його реалізації викликали надзвичайно гостру реакцію з боку Зенона Когута та його колег Франка Сисина та Сергія Плохія.

У їхньому «Зверненні до українських істориків з приводу відзначення Переяславської ради», датованому 14 червня 2002 р., заплановану акцію розцінено як спробу «залучити історію для легітимації можливої зміни у зовнішньополітичній орієнтації України та переорієнтації історичної свідомости українського суспільства», надати «легітимности тим силам в Україні та поза її межами, що змагають до відтворення імперії», та продовжити горезвісну «традицію радянських часів запобігання перед Москвою та “старшим братом”»³².

Поступова еволюція від ейфорії початку 90-х до гіркого розчарування подіями останніх років в Україні, що її, схоже, пережив Зенон Когут разом із більшістю української діаспори, актуалізує питання про рецепцію творів західних українознавців у сучасній Україні та діалог між материковою та заокеанською практикою сучасного відчитування української минувшини, за всієї умовности цих понять.

---

³² З архіву автора.

Як відомо, з кінця 1980-х років триває процес активного входження закордонної україніки, репрезентованої двома головними потоками – традиційним національно-державницьким і модерним національним, до культурного й наукового життя України. Твори найкращих представників різних поколінь західних дослідників удоступнюються для українського читача. Сподіваймося, до републікацій праць Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина, Івана Лисяка-Рудницького, Омеляна Пріцака, Юрія Луцького, Ігоря Шевченка, Романа Шпорлюка, Григорія Грабовича, Богдана Кравченка, Ореста Субтельного, Івана-Павла Химки незабаром долучаться й українські видання монографій Павла Магочого, Девіда Сондерса, Франка Сисина, Степана Величенка, Андреаса Капелера, Сергія Плохія, Анни Процик, Ольги Андрієвської, Тараса Кузя, Романа Сольчаника й інших західних істориків України. Проте, крім мовного бар'єру, між сучасним українським і західним дослідником історії України зберігається істотний ментальний бар'єр, що стоїть на перешкоді їхнього діалогу.

Ситуація в українських студіях по різні боки океану виглядає по-різному. Коли один із провідних українських істориків нової генерації визнає, що сучасні твори про Україну на Заході здійснили переворот у наших уявленнях про українське минуле³³, то один із найавторитетніших західних україністів не бачить у сучасній історіографії історії України жодних методологічних новацій, критично оцінюючи її стан і перспективи³⁴. Якщо, приміром, Марк фон Гаген і Григорій Грабович пропонують сучасну альтернативу традиційному національному канону в українознавстві, то авторитетні українські історики Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич узагалі заперечують правомірність використання постмодерних парадигм.

³³ Ярослав Грицак, «Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст.», *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.)* (Л., 1999), с. 98–132.

³⁴ Orest Subtelny, «The Current State of Ukrainian Historiography», *Journal of Ukrainian Studies*, no. 1–2 (1993), p. 34–54.

Проте головною перешкодою на шляху конструктивного діалогу між різними школами та напрямками в українських студіях залишається сама структура та якість українського академічного (в широкому розумінні слова) середовища. Воно все ще зберігає інерцію радянського типу свого існування і демонструє не так відкритість до новацій і методологічний плюралізм, як подиву гідну здатність до виживання та самовідтворення, але вже без звичних колись «органів контролю», знов-таки в найширшому сенсі цього поняття.

Ім'я та праці Зенона Когута нині відомі мало не всім фахівцям з української історії. Проте сказати, що його твори ввійшли до постійного наукового та культурного вжитку українських науковців, сприяли переорієнтації їхніх професійних пошуків або викликали полеміку, не дає мені сам автор. Концептуальна новизна його тез з історії України доби Гетьманату дістала, приміром, розуміння у професійного історика³⁵, проте опинилася поза увагою політичного аналітика³⁶.

З особистого досвіду знаю, що концепція малоросійської ідентичности, яку створив Зенон Когут, досі викликає мовчазне заперечення з боку деяких патріотично налаштованих українських істориків, для яких малоросійство – категорія не наукова, а морально-етична. Проте мені важко погодитися з автором, який скаржиться, що його в Україні видають, але не читають. Сліди його впливу досить виразно виявляються в найновіших працях деяких молодих істориків. Істотніше автор міг би впливати на сущих в Україні дослідників хіба за умови, що його запросили б до складу експертної ради ВАК України чи бодай спеціалізованої ради із захисту дисертацій...

У ролі науковця й організатора науки Зенон Когут відіграє надзвичайно важливу роль посередника між різними напрямками та рівнями українських студій, які переживають процес власної трансформації, складаючись у певну структуровану цілісність. Зенон Когут – українець з походження й

³⁵ Наталя Яковенко, «Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів», *Сучасність*, № 3 (1997), с. 145–149.

³⁶ Микола Рябчук, *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення* (К., 2000), с. 53–59.

свідомості, що зберігає стійкий емоційний зв'язок з Україною – минулою та сучасною. Водночас він є інтелектуальним продуктом сучасної західної історіографії і репрезентує її північноамериканську школу.

На Заході його наукова й організаторська діяльність значною мірою сприяє переорієнтації тамтешньої славістики з русоцентризму в бік визнання й усвідомлення мультикультурного та мультинаціонального характеру східнослов'янського православно-радянського Commonwealth, яке на Заході досі заведено було йменувати Росією. Щоправда, на думку самого історика, істотних концептуальних змін у свідомості західних фахівців щодо українознавства все ще не відбулося.

На Сході Когутіві праці сприяють методологічному оновленню української історіографії та її поступовому зближенню зі світовою. Водночас їх можна вважати кроком до створення академічної української русистики, брак якої відбиває, вживши вислову Миколи Рябчука, парадокси «запізнілого націєтворення». Таким чином Зенон Когут продовжує традиції свого вчителя Івана Лисяка-Рудницького, прагнучи до синтезу тяглості й модернізації в сучасній українській інтелектуальній традиції.

Як автор Зенон Когут володіє даром узагальнення й підсумовування, створюючи прозорий, логічно стрункий наратив. Його тексти приємно читати й, за словами Наталі Яковенко, перекладати. Ця обставина повинна б заохотити історика до написання навчальних підручників та посібників, яких у списку його праць поки що, на жаль, немає.

Останні статті Зенона Когута дозволяють припустити, що він працює над створенням нової монографії. Кожен, знайомий із творчою манерою дослідника, тим паче з ним особисто, може бути певен, що ця книжка навряд чи поступиться своїм науковим рівнем попередній, яка вже давно стала класикою сучасної української історіографії.

Україна, імперія, Росія.

Огляд сучасної історіографії

Вступ

Вивчення імперської та національної проблематики відбувається настільки динамічно, що стаття шестирічної давности, присвячена висвітленню в сучасній науковій літературі історії України в Російській імперії, вже великою мірою застаріла. З часу появи друком цього огляду нагромадилася велика література, присвячена різним аспектам історії України імперської доби¹ й дотичним питанням імперіології², націоналізму, сучасної української³ та російської⁴ історіографії. До цих праць я ще

¹ К. Кондратюк, В. Мандзяк, «Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії», *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми* (Л., 2004), с. 154–167; Георгий Касьянов, «Пикник на обочине. Осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии», *Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей* (Казань, 2004), с. 81–108; Andreas Kappeler, «The Russian Empire and its Nationalities in Post-Soviet Historiographies», <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/02summer/pdf2/kappeler.pdf>.

² А. Семёнов, «Англо-американские исследования по истории Российской империи и СССР», *Новая имперская история постсоветского пространства*, с. 613–628; Kimitaka Matsuzato, «Introduction», *Imperialology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire* (Sapporo, 2007), p. 5–16.

³ Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991–2004* (Warszawa, 2007), s. 654–713.

⁴ Andrzej Nowak, «“Ab Imperio”. Nowe spojrzenie na historie Rosji»,

звертатимуся далі. Нові публікації стали добрим стимулом, щоб не просто доповнити новим бібліографічним матеріалом і свіжими спостереженнями власну розвідку, опубліковану в Україні, Росії та Польщі, а фактично переписати її. Водночас я обмежив хронологічні межі статті періодом від кінця XVIII до початку XX ст., вирішивши не брати до уваги проблеми ліквідації козацької автономії та інтеграції українських земель до Російської імперії.

У статті йтиметься головню про панівні підходи до інтерпретації перебування України у складі Російської імперії, що містяться в історичних наративах, створених у межах академічного дискурсу за неповні двадцять років, які минули з часу проголошення української незалежності. Головну увагу буде приділено загальній, спеціальній і навчальній літературі, причому я зосереджуся на питаннях формування модерної української нації та феномені Російської імперії. Авжеж, такий огляд не може не враховувати контексту, в якому відповідні сюжети виникають і стають предметом обговорення. Ба більше – контекст інколи є не менш важливим, аніж текст, надто коли йдеться про такі політично марковані питання, як імперія, нація, українсько-російські стосунки. Тому кожен дослідник історії України в Російській імперії не може не відчувати, що він – не безсторонній, а глибоко заангажований спостерігач. Автор цих рядків – не виняток.

На початку статті я розгляну головні парадигми, що ними користувалися західні та радянські науковці другої половини XX ст., які зверталися до української історії «довгого» XIX ст., тоді схарактеризую зміни, що відбулися у вивченні проблеми в Україні впродовж 1990-х років і на початку XXI ст., після чого перейду до основних сюжетів української історіографії імперської доби й дискусій, пов'язаних із їх інтерпретацією.

Фактичну базу статті становлять опубліковані праці. Їхню динаміку й тематику я відстежував за каталогами бібліотек, а побутування в публічному просторі – за публікаціями на сторінках інтелектуальної періодики. Зізнаюся: я прочитав далеко не всі згадані в цій статті роботи. Певна річ, за таких обставин мій огляд не може претендувати на «комплек-

сність, усебічність і об'єктивність», а отже, не відповідає критеріям, що їх ВАК України встановила для наукових досліджень. Відповідно, історикам до 50 років, які пишуть дисертації, читати цю статтю не рекомендовано, а посилатися на неї – й поготів.

Українські студії в Північній Америці: від націоналізму до модернізму

До початку радянської «перебудови» та розвалу СРСР у 1991 році ідейні баталії, що точилися між істориками, які досліджували минувшину народів і регіонів Радянського Союзу, виглядали інакше, ніж сьогодні. Зміни, що сталися в цій царині після Другої світової війни на «Східному фронті», де панувало (а подекуди панує досі) «окопне затишшя», були не такими динамічними, як на Заході. Як саме інтерпретували становище України в Російській імперії в західній історичній літературі другої половини ХХ ст., передусім 1950–1980-х років, коли тамтешня гуманістика ввійшла до смуги методологічної трансформації?

Десь до 1960-х років україністика в Північній Америці перебувала на маргінесі академічного життя й здебільшого не виходила за межі української діаспори. Українську історію вивчали переважно українці, для яких це було не просто наукове заняття, а засіб національної самоідентифікації та боротьби за національну незалежність. У цьому сенсі праці українських істориків-емігрантів принципово не відрізнялися від праць інших західних авторів, які також дотримували національну парадигму в історичних студіях або, як це було з американськими русистами, перейняли головні постулати російської національної історіографії. Крім того, на працях українських дослідників позначилася ідейно-політична боротьба між «націоналістами» та «реалітетниками», а також протистояння російській, польській і радянській парадигмам розуміння спільної історії⁵.

⁵ Олександр Домбровський, «До питання української історичної школи в діаспорі», *Український історик*, ч. 4 (1974), с. 74–84. Докладніше про історичні студії в українській діаспорі див.: О. В. Ясь, *Державниць-*

Україну у складі Російської імперії інтерпретували переважно в межах парадигми національного Відродження, що її витворили у другій половині XIX й на початку XX ст. учасники українського національного руху⁶. Згідно з нею, українська держава, що завжди належала до Європи, пізніше стала жертвою російського імперіялізму; частина козацької верхівки зрадила батьківщину та перекинулася на російський бік, втративши рідну мову та національні традиції. Російський уряд здійснював на Україні колоніальну, репресивну політику, викачуючи звідти ресурси й придушуючи місцеві потреби. За таких умов на сцену вийшли національно свідомі патріоти, переважно з-поміж інтелігенції, які всупереч урядові й незважаючи на репресії почали наполегливо боротися за відродження української культури, передусім історичної пам'яті, мови та фольклору. Вони відстояли національну справу у двобої з самодержавством, повели за собою «народ» – а далі починається історія Радянського Союзу, що його вважали продовженням Російської імперії.

За межами такої схеми, як зазначав Олександр Оглобин, «залишалось майже ціле суспільне життя тогочасної України»⁷. Український національний рух виглядав ізольованим. У нього майже не було союзників, а кількість свідомих українців виглядала катастрофічно малою, адже проблеми національної ідентифікації дослідники розв'язували здебільшого за допомоги мовного критерію: хто розмовляв і писав

ка традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук (К., 2000); Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом: Історичні есеї* (К., 2004), с. 114–125.

⁶ К. С. Кононенко, *Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960* (Мюнхен, 1960); Ф. Б. Корчмарчик, *Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України* (Нью-Йорк, 1964; 2-ге вид., Л., 1993); Петро Голубенко, *Україна і Росія у світлі культурних взаємин* (Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1987; 2-ге вид., К., 1993); Микола Демкович-Добрянський, *Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіялізму* (Рим, 1989; 2-ге вид., Л.–Краків–Париж, 1993); Павло Штепа, *Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість* (К., 1995).

⁷ Цит. за виданням: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 20–21.

українською мовою, той був українцем, а що сучасна українська літературна мова виникла в модерний час, то до українців автоматично зараховували масу неписьменного селянства, зображуючи його головним носієм національних традицій. Щоправда, народ поведився часом дивно, але причини цього, певна річ, були зовнішніми – поганий вплив монголів із татарами, польських, мадярських і німецьких панів, єврейських «експлуататорів», росіян, комуністів...

Парадигма українського національного Відродження в діяспорі була панівною, проте не одинокою. З нею сусідив спадок марксистської історіографії, що виникла у 1920-х роках. На думку Івана Лисяка-Рудницького, саме з цим напрямом були пов'язані найбільші досягнення в науковому дослідженні історії України ХІХ ст.⁸ Серед них відзначмо розвиток концепції колоніального становища України в Російській імперії⁹, вихід за межі класичного історичного нарративу, звернення до соціології та політекономії, наголошування соціальних чинників історичного процесу. Марксистська інтерпретація української історії давала змогу подолати соціальну обмеженість національно-державницької парадигми, розширити предмет української історії, проте, як відомо, цей напрям не розвинувся з суто політичних причин – унаслідок часткової відмови від комуністичного експерименту в СРСР у часи сталінізму.

1960-ті роки стали в історії європейської культури як на Заході, так і в СРСР часом інтелектуальної (й не лише) революції, тріумфом іконокласів, символічним рубежем покоління¹⁰. Саме тоді в західній україністиці почали переосмислювати парадигму українського національного Відродження

⁸ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе* (К., 1994), т. 1, с. 193.

⁹ Докладніше див.: Stephen Velychenko, «The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought: Dependency and Development», *Ab Imperio*, № 1 (2002), p. 323–366.

¹⁰ Carlos Antonio Aguirre Rojas, «1968 as a Turning Point in Historical Thinking: Changes in Western Historiography», *Hystyria*, nos. 1–2 (San Paulo, 2004), p. 197–218; П. Вайль, А. Генис, *60-е: мир советского человека* (М., 1996), с. 262–274; Келли Катриона, Ілья Калинин, «Советская память / память о советском», *Неприкосновенный запас*, № 2 (2009), с. 3–9.

в її, сказати б, традиційному вигляді¹¹. Цей процес, який триває донині, було пов'язано з виходом українських студій з інтелектуального гета й початком їхньої інституційної та інтелектуальної інтеграції до західної academia. Характер цих змін спершу визначало покоління, представники якого були пов'язані з українською діаспорою, проте встигли утвердитися в західному науковому середовищі й здобути професорські посади у престижних американських університетах. Серед них назвімо Омеляна Прицака, Юрія Шевельова, Ігоря Шевченка, Ярослава Пеленського й деяких інших науковців.

Якщо говорити про історичну науку, чи не найбільший вплив на її розвиток, зокрема на здобуття академічної репутабельності, оновлення методологічного інструментарію, входження до міжнародного наукового простору, мала наукова та організаційна діяльність Івана Лисяка-Рудницького – одного з найоригінальніших українських істориків другої половини ХХ ст., чию творчість було присвячено головно інтелектуальній історії України модерної доби¹². Саме Лисяк-Рудницький значною мірою підготував ідейний ґрунт, який дав українським студіям змогу ввійти до мейнстриму західної гуманістики, не пориваючи з національною інтелектуальною традицією.

Лисяк-Рудницький уважав формування модерної нації центральною темою українського історичного процесу «довгого» ХІХ ст.¹³. Свої спостереження та висновки щодо цього питання він формулював, коли в західній науці відбувався перехід від класичної переніялістської моделі національного

¹¹ Дискусію за участі Івана Лисяка-Рудницького, Омеляна Прицака, Джона Решетара (молодшого) й Артура Адамса див.: *Slavic Review*, no. 2 (1963), p. 199–263.

¹² Див. докладніше: David Saunders, «Modern Ukrainian History», *European History Quarterly*, vol. 21 (1991), p. 86–87; І. С. Хміль, *Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького* (К., 1993); С. В. Бондар, *Історіософія І. Лисяка-Рудницького в контексті націотворчих та державотворчих процесів в Україні. Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (К., 2005); Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?..* На жаль, монографічного аналізу Лисякових історичних поглядів досі ще немає.

¹³ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 147.

розвитку до не менш класичної модерністської парадигми розуміння й інтерпретації націоналізму¹⁴. Тож не дивно, що в Лисяковому доробку творчо поєднано елементи обох цих моделей. Наголосімо: творчо. Спостереження науковця над історією українського національного руху були справді новаторськими й подекуди випередили висновки деяких Лисякових сучасників.

Серед цих останніх варто згадати, зокрема, Джона Армстронга й Ентоні Сміта, які вивчали етносимволічну природу й домодерні параметри національного феномену¹⁵. Українського історика можна вважати також попередником відомого чеського дослідника, Мірослава Гроха, який оприлюднив у середині 1960-х років власну універсальну тричленну схему розвитку національних рухів так званих «недержавних» народів Європи¹⁶. Деякі аналогії між цією моделлю та Лисяковою схемою розвитку українського національного руху, базованою на соціальних категоріях, лежать на поверхні. В інших випадках український історик, навпаки, покладався в інтерпретації національних рухів на своїх попередників, віддаючи, зокрема, данину поширеним у повоєнний період уявленням про «історичні» та «неісторичні» нації Європи (Роберт Сетон-Вотсон).

Лисяк-Рудницький порушив питання про типологію та специфіку українського національного розвитку, співвідношення й роль у ньому етнічних, територіяльних і політичних факторів, діялектику тяглости й перервности. Науковець звертався до широкого історико-культурного й політичного контексту та компаративного аналізу, вважаючи українську історію частиною європейського історичного процесу та розглядаючи український національний простір як територію, де був можливим синтез східних і західних елементів християнства¹⁷. Висвітлення й оцінка Лисякового доробку

¹⁴ Ентони Смит, *Націоналізм и модернізм: Критический обзор современных теорий наций и национализма* (М., 2004), с. 20–24.

¹⁵ Георгій Касьянов, *Теорії нації та націоналізму* (К., 1999), с. 272–273.

¹⁶ Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?*, s. 659. Грохову схему було оприлюднено в 1965 році.

¹⁷ Докладніше про цю концепцію див.: Наталя Яковенко, «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї», вона-таки, *Паралельний світ*:

в цій царині, либонь, іще попереду. Проте варто зауважити, що головні здобутки науковця полягали не так у методології й теоретичних узагальненнях, що викликали вмотивовану критику з боку його сучасників, як у спостереженнях над конкретними подіями, особами та періодами української історії.

Хотілося б підкреслити, що принаймні деякі з історико-вих тверджень виглядали ревізіоністськими щодо національної історичної мітології. Це стосується, зокрема, висновку про відсутність у ХІХ ст. української нації «в повному значенні цього слова»¹⁸, заперечення колоніального статусу України в Російській імперії¹⁹, відмови від давньої народницької тези про «зраду еліт», визнання їхньої позитивної ролі в українській історії, спростування того, що русифікація в імперії відбувалася лише завдяки репресивним заходам царського режиму тощо. Окремо наголошу, що Лисяк-Рудницький розвінчав у полеміці з Юрієм Лавріненком поширений у традиційній українській історіографії міт про Василя Каразіна та «національно свідоме» слобідсько-українське дворянство кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.²⁰

Історик добре розумів і визнавав проблему співвідношення національних і регіональних компонентів українського історичного процесу, яка стала предметом важливих дискусій у повоєнний період²¹. Зокрема, він залучив до своєї періодизації української історії такий важливий факт, як завоювання й освоєння Російською імперією регіону Північного Надчорномор'я, що ввійшов до українського національного наративу під назвою Південної (Степової) України. Лисякове звернення до регіональних аспектів українського історичного розвитку, безперечно, сприяло становленню територіальної концепції історії України.

Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ–ХVІІ ст. (К., 2002), с. 333–365.

¹⁸ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 158.

¹⁹ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 149. Див. про це: Stephen Velychenko, «The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought».

²⁰ Див.: Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 203–220.

²¹ Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?*, s. 93, 574–577, 579–581.

Можна погодитися з Томашем Стрийком, що в цьому питанні в Лисяка не було принципових розходжень із його сучасником Пріцаком²².

Полеміка між Лисяком-Рудницьким, Пріцаком і Джоном Решетаром щодо «східно-західної» системи символічних координат української історії, яка вибухнула на сторінках впливового журналу «Slavic Review» в 1963 році, відіграла помітну роль у процесі інтеграції українських студій до західної науки²³. Пріцак і Решетар наголошували на важливому значенні регіонального виміру українського історичного розвитку, розробляючи періодизацію процесу національного Відродження кінця XVIII й XIX ст. на основі зміни головних центрів українського національного (політичного та культурного) життя²⁴. Тож віртуальний простір української історії не лише охоплював історичні регіони етнічної України, а й виходив за її межі, враховуючи, зокрема, діяльність української інтелектуальної еміграції. До того ж територіальний підхід до української історії сприяв формуванню уявлення про Україну як поліетнічний простір, де розвивалися та взаємодіяли культури різних народів, зокрема росіян, поляків, євреїв, кримських татар. Можна припустити, що цьому сприяло розширення адміністративних кордонів УРСР за рахунок Криму в 1954 році.

Феномен Російської імперії історики в українській діяспорі спеціально не вивчали. На перешкоді цьому довший час стояли не так дослідницькі пріоритети, як персональні уподобання самих науковців, для яких поняття Російської імперії та СРСР було чимось зовнішнім. Від нього відхрещувалися, проводячи виразну межу, що відділяла українську історію від російської. Тож у своєму розумінні Російської імперії західні україністи залежали від тенденцій у дослідженні проблеми, які панували тоді в північноамери-

²² Ibid., s. 80–81.

²³ Докладніше див.: *ibid.*, s. 80–81; В. А. Потульницький, *Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст.* (К., 2002), с. 325–334.

²⁴ Omeljan Pritsak, John Reshetar, «Ukraine and Dialectics of Nation-Building», *From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation* (Cambridge, MA, 1984), p. 5–26.

канській історіографії²⁵. Мова передусім про, умовно кажучи, ліберально-консервативну та ревізіоністську інтерпретації Російської імперії та СРСР²⁶. Одрозумівши, що представники обох зазначених тут історіографічних напрямків відрізнялися не так своїми методологічними пріоритетами, як політичними поглядами та ставленням до СРСР²⁷. У цьому розумінні українські дослідники також були не кращими й не гіршими за своїх західних колег.

«Консерватори» ставилися до Радянського Союзу цілком негативно, вважаючи його прямим спадкоємцем Російської імперії, і наголошували специфіку російського історичного розвитку порівняно із західним. Чільне місце в їхніх працях посідала суспільно-політична проблематика. Ці автори намагалися враховувати гетерогенний характер обох держав і своєрідність історичного шляху народів, що перебували в їхньому складі, зокрема й українського. До найвідоміших представників ліберально-консервативної історіографії належали Збігнев Бжезінський, Річард Пайпс, Роберт Конквест. Їхні праці не можна назвати маргінальними в американській гуманістиці²⁸, але дослідники ці не зажили у професійному

²⁵ Майкл Девід-Фокс, «Отцы, дети и внуки в американской историографии царской России», *Американская русистика: веки историографии последних лет. Императорский период* (Самара, 2002), с. 5–47; А. Рибер, «Изучение истории России в США», *Исторические записки*, № 3 (2000), с. 65–105; Д. Бурбанк, «Новые течения в американской историографии о России: власть и культура», *Исторический ежегодник* (М., 1997), с. 60–68.

²⁶ Див. ширше: Glennys Young, «Fetishizing the Soviet Collapse: Historical Rupture and the Historiography of (Early) Soviet Socialism», *The Russian Review*, vol. 66 (2007), p. 95–122; Mark von Hagen, «Empires, Borderlands, Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era», *American Historical Review*, vol. 109 (2004), p. 445–468; *Stalinism: New Directions* (New York, 2000); Laura Engelstein, «Culture, Culture Everywhere: Interpretations of Modern Russia, Across the 1991 Divide», *Kritika*, vol. 2 (2001), p. 363–393.

²⁷ Джейн Бурбанк вважає навіть, що до кінця 1980-х років наукова позиція американського науковця щодо Росії виступала індикатором його політичної ідентичності (Д. Бурбанк, «Новые течения в американской историографии о России: власть и культура», с. 60).

²⁸ А. Семёнов, «Англо-американские исследования по истории Российской империи и СССР», с. 614.

середовищі тієї популярності, яку здобули їхні опоненти-«ревізійністи».

Нова, «ревізійністська» школа в американській історіографії повоєнного періоду сформувалася в обставинах політичної розрядки й відмови від риторики часів «холодної війни», під впливом ідей конвергенції двох політичних систем. Чільні репрезентанти цієї школи закликали до розуміння «органічності» Радянської держави, вивчення соціальної бази комуністичного режиму та підтримки «знизу», яка забезпечила йому перемогу в революції та Другій світовій війні. На перший план у вивченні історії Російської імперії «ревізійністи» висунули період кінця ХІХ – початку ХХ ст. – переддень соціальної революції, в якому дошкукувалися паростків нової доби. Своєю чергою, національне, зокрема й українське, питання в обох державах відійшло в ієрархії дослідницьких інтересів на другий план – тим паче, що його вважали реліктом часів «холодної війни».

Українські історики в Північній Америці у ставленні до Російської імперії та СРСР були ближчими до «консерваторів», ніж до «ревізійністів», хоча не уникли й впливу останніх. У працях українських авторів Російська імперія поставала «тюрмою народів», агресивною азійською деспотією, що була політичною спадкоємицею Золотої Орди й духовим нащадком Візантійської імперії з претензіями на вселенський статус «Третього Риму» тощо²⁹. Відповідно, українським історикам ішлося передусім про суспільно-політичні й інтелектуальні проблеми, пов'язані з ідеологією та політикою Російської імперії, передусім у національному питанні.

Так, Лисяк-Рудницький, наголошуючи належність України до сфери західного культурного впливу, знаходив підтвер-

²⁹ *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* (New Brunswick, 1974); Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)* (The Hague, 1974); *Slavic Review*, vol. 26 (1967) (статті про казанську політику Москви); Н. Д. Полонська-Василенко, *Теорія III Риму в Росії протягом XVIII-го та XIX-го століть* (Мюнхен, 1952); І. Ševčenko, «A Byzantine Source of Muscovite Ideology», *Harvard Slavic Studies*, vol. 2 (1954), p. 141–180. Поп.: С. Toumanoff, «Moscow the Third Rome», *The Catholic Historical Review*, no. 4 (1955), p. 445–448; M. Agurski, *The Third Rome. National Bolshevism in the USSR* (Boulder–London, 1987).

дження принципової цивілізаційної відмінності Російської імперії як східної деспотії від європейських країн у працях Тибора Самуелі й особливо Ричарда Пайпса, який доводив патримоніальний характер російської державности, відсутність у ній інституту приватної власності тощо. Пайпсову тезу поділяв, здається, й Пріцак. Проте не варто забувати, що українські історики могли спиратися у своїх висновках не лише на тогочасну західну історіографію чи політичну кон'юнктуру: українська інтелектуальна традиція зберігала зв'язок із багатою ідейною спадщиною попередніх поколінь російських і українських демократів, які боролися з імперським режимом у XIX – на початку XX ст.

Лисякові погляди помітно вплинули на вихованих у західній інтелектуальній атмосфері українців нової генерації, що ввійшли до великої науки в 1970-х роках завдяки новим інституціям і науковим програмам, створеним при північно-американських університетах: спершу Гарвардському, а тоді Альбертському й Торонтському. З-поміж цих дослідників варто виокремити, зокрема, Зенона Когута, Франка Сисина, Ореста Субтельного, Павла Магочого, Григорія Грабовича, Івана-Павла Химку, Любомира Гайду. За твердженням Романа Шпорлюка, його самого та його колег під цим оглядом можна вважати Лисяковими учнями³⁰. Крім того, україністика поступово переставала бути монополією національної діаспори. До відповідної тематики почали звертатися західні науковці, які не мали персональних сентиментів щодо України. Серед них назвімо Джона Армстронга, Роберта Конквеста, Джеймса Мейса, Кенета Фармера й деяких інших дослідників, які, щоправда, вивчали переважно новітню історію України.

Нове покоління українців набагато більше, ніж попереднє, відчувало на собі інтелектуальні зміни, що відбувалися в західній гуманістиці другої половини XX ст. й про які йтиметься далі. Воно ще рішучіше було налаштоване на іконоборство та вихід за межі традиційної національної парадигми. Це, своєю чергою, прискорило методологічну ревізію

³⁰ В. А. Потульніцький, *Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст.*, с. 331.

україністики³¹ й чи не вперше з початку 1960-х років привело до дискусій щодо її базової проблеми – що таке українська історія та як її вивчати й викладати³². Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що саме завдяки цьому поколінню відбулася остаточна інтеграція українських студій до західної академічної науки: це сталося ще до того, як розвал СРСР привів західне слов'янознавство та советологію до радикальної методологічної ревізії.

Поряд із появою нових уявлень про Російську імперію, згаданих вище, в західній науці відбулися істотні зміни в розумінні націй і національного питання. Мова про т. зв. класичну модерністську парадигму націоналізму, що запанувала в 1960–1970-х роках³³. Модерністи, всупереч переніялістам, доводили конструктивістську, функціональну природу націй і їхній зв'язок із процесами модернізації. Їх цікавили передусім проблеми соціальних комунікацій та урбанізації, громадянські й територіяльно-політичні аспекти життя національних спільнот (Карл Дойч, Ернест Гелнер, Шмуель Айзенштадт та ін.). Варто зауважити також, що головну роль у національному розвитку модерністи відводили не «масам», а інтелектуальним елітам. Ці та деякі інші постулати модерністів мали глибокий вплив на західних україністів.

Україністи швидко засвоїли й творчо використали нові уявлення про націю у власних дослідженнях. Зокрема, Григорій Грабович заперечив придатність типології «історичних» і «неісторичних» націй щодо української минувшини, висловивши новаторські ідеї, що сприяли формуванню концепту культурного пограниччя, зокрема ідею «маргінальності» українського культурного процесу як основного об'єкта дослідницького інтересу³⁴. Іван-Павло Химка виступив проти тези, згідно з якою центральною проблемою історії Укра-

³¹ *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981).

³² О. Пріцак, «Що таке історія України?», *Свобода*, 29 липня – 30 серпня (1980). Автор повернувся до цієї проблеми в 1991 році, напередодні розвалу СРСР; див.: О. Пріцак, «Що таке історія України?», *Вісник АН УРСР*, № 3 (1991), с. 31–38.

³³ Ентони Смит, *Націоналізм и модернізм*, с. 48–61.

³⁴ Григорій Грабович, *До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка* (К., 2003), с. 514–515.

їни XIX ст. слід вважати формування нації, вказавши на недооцінку дослідниками процесів індустріалізації, урбанізації, соціально-класової свідомості селянства. Його власні наукові інтереси на той час охоплювали історію лівих ідей та соціалістичного руху на Західній Україні. Богдан Кравченко дослідив процеси модернізації та їхній вплив на еволюцію національної свідомості українського суспільства у XX ст. і дійшов висновку, що становлення української модерної нації завершилося лише у 1920-х роках, у Радянській Україні³⁵. Роман Шпорлюк, звернувшись до модернізаційних аспектів націоналізму, а також російського та польського національних процесів, істотно розширив ідейно-політичний контекст, який визначав розвиток українського національного руху XIX–XX ст.

На тлі «модерністських» і «ревізійністських» захоплень періодом кінця XIX й XX ст. попередня доба історії Російської імперії привертала порівняно меншу увагу західних дослідників. Тим більшого значення набували дослідження нового покоління українців, присвячені проблемі інтеграції українських земель до Російської імперії другої половини XVIII – початку XIX ст. Йдеться передусім про монографії Зенона Когути та Девіда Сондерса: перший висвітлив процес ліквідації Гетьманату та його соціальних структур унаслідок російської політики просвітницької уніфікації, а другий дослідив роль і місце української проблематики на початковому етапі становлення національної російської культури. Обидві праці вписувалися в інтелектуальний контекст досліджень Російської імперії (зокрема політичних еліт і національних ідентичностей), що їх провадили американські історики (Марк Раєв, Пол Бушковіч та ін.)³⁶.

Про зрілість західної історіографії історії України другої половини XX ст. свідчать спроби українських науковців нав'язати з польськими³⁷, російськими³⁸, єврейськими, ні-

³⁵ Оцінку модерністської парадигми в західній історіографії історії України див., зокрема: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 37–45.

³⁶ *Nobility in Russia and Eastern Europe* (New Haven, 1983).

³⁷ *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1990).

³⁸ *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992).

мецькими колегами відкритий діалог щодо спільної минувшини. Його учасникам ішлося не лише про виразне розмежування «українського» та «неукраїнського», а й про роль «неукраїнських» чинників у національній історії й вироблення зваженіших оцінок тих чи тих подій і осіб. Завважмо, що найуспішнішим, завдяки принциповій позиції польської інтелектуальної еміграції, передусім Єжи Гедройця, можна вважати українсько-польський діалог³⁹, натомість обговорення російсько-українських узаємин – центральної проблеми для розуміння історії України в Російській імперії – наражалося на великі труднощі.

Назагал динаміка розвитку українських студій в Північній Америці в 1960–1980-х роках як на інституційному, так і на методологічному рівнях гідна подиву. Україністика набула академічного статусу й увібрала новітні здобутки західних гуманітарних наук, що стало кінцевою умовою перетворення її на легітимну сферу дослідницької та викладацької діяльності, поряд із полоністикою чи русистикою. Традиційну національну парадигму українського історичного процесу, базовану на етнокультурних (зокрема мовних) і державницьких категоріях, у другій половині ХХ ст. фактично здали до архіву.

Звісно, це ще не означало ні її політичної поразки, ані того, що західна історіографія відмовилася від стереотипних уявлень про Росію та Україну, що їх перенесли на американський ґрунт російські вчені-емігранти. Але швидкий прогрес українських студій на Заході навряд чи став би можливим, якби не зазнала відчутних змін сама західна соціогуманітаристика: вона зуміла істотно здемократизувати й оновити свою структуру, методологію й тематику. Принаймні деякі західні дослідники починали розуміти, що без урахування українського питання вивчення історії Росії, передусім Російської імперії, виглядає проблематичним. Саме тому мені важко погодитися з висновком Александра Семьонова, що діаспорна («подвійно змаргіналізована») українська історіографія перестала бути етнічно ізольованим

³⁹ Богуміла Бердиховська, *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»* (К., 2005).

інтелектуальним полем і почала впливати на основні тенденції розвитку оновленої русистики щойно в пострадянський період⁴⁰. За моїми спостереженнями, це сталося раніше – десь наприкінці 1960-х – у середині 1980-х років.

Радянська офіційна історіографія України

Якщо СРСР уже фактом свого існування, безперечно, впливав на західних істориків та їхні уявлення про Російську імперію – його «передісторію», то західний світ зворотного впливу на радянську академію не справляв. Зрештою, так і мусило бути – адже майбутнє, а отже, й минуле належали радянським людям... Історія в Радянському Союзі завжди була «найполітичнішою з наук», вмонтованою у велетенський механізм ідеологічно-пропагандистської машини. Керували цією машиною, ясна річ, партійні інстанції: вони визначали для суспільних наук програми, напрями, режим роботи – одне слово, «актуальні завдання». Потім привідні паси запускали механізм столичних інститутів, зокрема академічних, які перекладали партійні директиви мовою офіційної історіографії та визначали пріоритетні напрями історичних досліджень. Далі надходила черга республіканських інституцій і академій наук, які формулювали актуальні теми для істориків конкретної республіки. Тоді до кабінети керування сідав новий водій – і всі механізми машини переналаштовували на інший режим роботи.

Українська радянська історіографія була регіональним (республіканським) підрозділом радянсько-російської. Найчастіше вона зводилася до ілюстрування на місцевому фактичному матеріалі теоретичних схем і положень, що їх розробляли столичні історики й деталізували співробітники республіканської Академії наук, що працювали біля конвеєра, з якого щороку сходили центнери профільгрованих, проштампованих партійним керівництвом і не менш партійними колегами канонічних, зразкових і водночас директивних історичних текстів. Вивчення історії України в Радян-

⁴⁰ А. Семёнов, «Англо-американские исследования по истории Российской империи и СССР», с. 614.

ському Союзі, відповідно до поділу праці між республіками й центром, обмежували здебільшого адміністративні рамки УРСР. Абсолютна більшість радянських істориків України не ускладнювали собі життя теоретичними питаннями й трималися в найкращому випадку позитивістських принципів джерелознавчо-описового підходу до висвітлення тієї чи тієї теми. Головним критерієм оцінки результату подібної роботи ставала кількість запровадженого до наукового вжитку фактичного матеріалу, препарованого відповідно до панівної ідеології.

Вряди-годи, залежно від постійних коливань політичного курсу партійного керівництва, до академічного середовища просотувалися з давнього та недавнього минулого окремі створені ще до сталінського «великого перелому» тексти разом із відповідним комплексом тогочасних ідей і риторики. Тому в радянській історіографії 1960-х років, наприклад, спорадично відроджувалися або ставали предметом дебатів проблеми козацтва, особливостей економічного розвитку України в часи «феодалізму» та капіталізму, зокрема колоніального статусу України в Російській імперії, інколи навіть точилася прихована полеміка між радянськими українськими та радянськими російськими істориками з приводу ставлення до тих чи тих осіб, причетних до України тощо. Назагал російські історики намагалися не втручатися у сферу компетенції «украинских товарищей» або попередньо консультувалися з ними, узгоджуючи політично дражливі моменти.

На інституційному рівні українську минувшину доби Російської імперії в цілості не вивчали й не осмислювали. Відповідну проблематику було розпорошено по різних відділах Інституту історії Академії наук УРСР, спеціалізованих, відповідно, на вивченні історії доби феодалізму та капіталізму разом із його «найвищою стадією, передднем соціалістичної революції» – імперіялізмом. Останнє визначало актуальність періоду й проблематики XVIII – початку XX ст. в загальній системі пріоритетів та ієрархій української радянської історіографії. Актуальність ця зростала мірою наближення до доленосного 1917 року й зменшувалася із заглибленням у віддаленіші часи. Відповідно, якість нау-

кової продукції зменшувалася в першому випадку та зростала у другому⁴¹.

На концептуальному рівні феномен Російської імперії також спеціально не досліджували. По-перше, це питання належало до політичної сфери більше, ніж до наукової. По-друге, воно перебувало в компетенції столичних і російських істориків, зазіхати на яку «національному», тобто провінційному, історикові було небезпечно. Як ретельно оминали в українській радянській історіографії другої половини ХХ ст. саму дефініцію Російської імперії, можна бачити на прикладі вищівського підручника історії України, що його видав 1978 року харківський історик Іван Рибалка: тут є «Росія», «Російська держава», подекуди «монархія», ба навіть «імперіалізм», але «імперії» годі й шукати. Не можу пояснити цей факт нічим іншим, окрім тогочасної політичної кон'юнктури, за якою пильно стежив цей доволі компетентний автор, що мав широкі зв'язки в партійних колах і здобув за свій підручник Державну премію Української РСР.

Національний рух українців натомість в радянській історіографії було репрезентовано, проте його інтерпретацію обставляли численними цензурними бар'єрами та непорушними догмами. Як правило, в українському національному русі виділяли дві течії: одна – реакційна, буржуазна, ворожа пролетаріатові, друга – прогресивна, демократична, дружня пролетаріатові. Парадоксально, але з часом кількість «прогресивних» діячів українського національного руху зростала за рахунок «буржуазних». Зрозуміло, що всіх їх розглядали в контексті класової боротьби, яку провадила Комуністична партія, що стояла вище національних обмежень, проте з батьківською мудрістю терпіла дитячі витівки національних мрійників і терпляче провадила серед них роз'яснювальну роботу.

Пригадаймо в цьому зв'язку, що партійні директиви, які визначали інтерпретацію теми «Народи та нації в Російській імперії», своєю чергою, еволюціонували впродовж половини століття. Якщо спершу Російська імперія була «злом», то піз-

⁴¹ Martin Malia, «Clio in Taurus: American Historiography on Russia», *Imagined Histories. American Historians Interpret The Past* (Princeton, 1998), p. 419.

ніше, в часи сталінізму, вона перетворилася на «менше зло», а згодом узагалі – на «добро» за допомоги парадигми «дружби народів»⁴². Відповідно, на зміну національним аспектам історії України у працях радянських авторів поступово прийшли територіальні тією мірою, якою концепція «українського народу» в партійних директивах другої половини ХХ ст. поступалася місцем ближчій до світлого майбутнього концепції «народу України». Схожу еволюцію пережила також концепція колоніального статусу України в Російській імперії: продукт радянської історіографії 1920-х років, її відкинули вже на початку 1930-х, у процесі сталінського «великого відступу» в ідеології⁴³.

Щодо радянської версії українського минулого, то вона виглядала суперечливою комбінацією переніялістських і конструктивістських уявлень про націю. Радянські теоретики національного питання визнавали історичний характер нації та виходили з уявлень про її неунікненне зникнення в майбутньому. Появу модерних («буржуазних») націй пов'язували з капіталізмом, а для давніших часів використовували поняття «народности». Труднощі починалися, коли теорію треба було поєднати з політикою та реалізувати альтернативний «буржуазному» національний проєкт «єдиної історичної спільноти людей – радянського народу». У цьому випадку «модерністи», як правило, скромно ніяковили перед переніялістами.

Коли «радянський» компонент «усесоюзної» історіографії поступався місцем «російському», в українській історіографії запановувала ідея «споконвічної єдності» з Росією та російським народом: так було в часи сталінізму та брежневського «застою». Коли політика партії змінювалася, згадували про місцеву специфіку й наголошували деякі особливості українського історичного процесу порівняно із «загальноросійським», як у 1960-х роках, чи навіть упритул наближалися до розмежування українського та російського історичних

---

⁴² Див.: Stephen Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York, 1993).

⁴³ Idem, «The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought».

процесів, як у 1920-х роках. Врешті саме парадигма «нерозривної єдності» набула для українських радянських істориків канонічного характеру.

Рамки цього канону визначали «Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954), а зміст його формували з окремих, ретельно просіяних крізь цензурне сито, пасажів із малоросійського, народницького, марксистського й імперського історичних нарративів, підпорядкованих головній ідеї про єдність із Росією як визначальну рису історичного розвитку України⁴⁴. Фактично це була стара ідеологема «триєдиного слов'яно-руського народу» у складі великоросів, малоросів та білорусів, змодифікована за допомоги концепцій «давньоруської народності»⁴⁵ й «радянського народу»; в основі обох лежало уявлення про особливий характер взаємин східних слов'ян – етнічних росіян, українців і білорусів.

Історія українсько-російських стосунків доби імперії на практиці зводилася до висвітлення окремих епізодів у житті, творчості чи діяльності тих чи тих видатних російських діячів, пов'язаних з Україною (на зразок: декабристи та Україна, Пушкін і Україна, Лермонтов і Україна, Чернишевський та Україна, Лев Толстой та Україна, Ленін і Україна тощо), місця та ролі Росії в діяльності нечисленних «прогресивних» героїв української історії, підкреслення цивілізаційної «вищости» російської культури на українських землях⁴⁶. При цьому все, що мало в Україні неросійський чи антиросійський характер, як правило, замовчували або огульно заперечували. Цей варіант історії України мав багато спільного з домодерною історіографією Малоросії в Російській імперії першої половини XIX ст.

Характерно, що поняття «український історик» та «історик України» в СРСР сливе ототожнювали, натомість на Заході, навпаки, зв'язок між ними слабшав. Зі свого особистого досвіду можу зауважити, що історики мого покоління, які працювали на Україні в радянські часи в інших галузях – на-

⁴⁴ *Дружба и братство русского и украинского народов*, в 2-х т. (К., 1982).

⁴⁵ Наталія Юсова, *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)* (К., 2005).

⁴⁶ Див.: Григорій Грабович, *До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка*, с. 180–190.

приклад, російської або стародавньої історії, – були б дуже здивовані, якби їх привселюдно чи офіційно назвали українськими. Інший парадокс – історики, які працювали на катедрах історії Росії: майже всі вони як науковці спеціалізувалися на місцевій тематиці, себто формально – на історії України. Важче знайти промовистіші приклади, щоб унаочнити двозначність самого поняття «України» та діалектику в ньому територіяльного та національного компонентів, що могли за кожної нагоди мінятися місцями...

Тематику праць українських радянських істориків визначали потреби ілюстрування підставових положень марксистсько-ленінського вчення про соціально-економічні формації, невинний історичний прогрес, класову боротьбу, головні етапи визвольного, опозиційного руху в Російській імперії, витоки дружби та співробітництва народів СРСР, першим із яких уважали російський. Тож перші місця в таких працях посідала соціально-економічна тематика, зокрема «історія робітничого класу – могильника капіталізму й активного будівничого нового суспільства»⁴⁷. Далі йшло селянство та сільське господарство й революційно-визвольна боротьба – авжеж, під керівництвом більшовиків та їхніх ідейних попередників. У хвості колони в цій демонстрації прогресу, як правило, проходили різні аспекти національно-культурного життя – святково усміхнені література, мистецтво, фольклор тощо. Подібна презентація історичного процесу, на перший погляд, була ближчою до територіяльної концепції історії України; до того ж вона мала ширшу соціальну основу порівняно з національно-державницькою історіографією. Проте навіть ці скромні залишки марксистської історіографії зводив нанівець квазирелігійний характер радянської історичної літератури.

Українська радянська історіографія наприкінці ХХ ст. перетворилася на мертвий релігійний канон, з усіма властивими йому прикметами⁴⁸. Його творили жерці громадянської релігії, а затверджували державно-партійно-церковні інстанції;

⁴⁷ А. В. Санцевич, *Українська радянська історіографія (1945–1982): Навчальний посібник* (К., 1984), с. 48.

⁴⁸ Григорій Грабович, *До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка*, с. 73.

його було закрито для інновацій, якщо на те не було політичної санкції. Творчої інтерпретації марксизму, самостійного читання та коментування текстів Маркса, Енгельса та Леніна радянська система не допускала, бо це межувало б із ерессю. Доступ до текстів, не визнаних канонічними, мали лише верховні, втаємничені ієрархи. В атмосфері догматичного способу виробництва й інтерпретації текстів виросло не одне покоління українських істориків. Недарма Михайл Восленський з іронією писав про «украинских товарищей», які навіть серед найвищої партійної номенклатури славилися своєю ортодоксальністю.

У брежнєвський період чи то застою, чи то золотого спокою українська радянська історіографія деградувала в усіх аспектах. Навіть її чільні представники були ізольовані від сучасної західної історичної науки; абсолютна більшість істориків не мали доступу й смаку до альтернативних інтерпретацій минувшини й були далекими від теоретичних дискусій і пошуків, що відбувалися в колах столичних, російських радянських інтелектуалів. Це була провінційна, надзвичайно консервативна практика історієписання, де залишалося мало місця дослідникам із творчою індивідуальністю. Андреас Капелер порівнює її в цьому сенсі з історіографією, що існувала тоді в Білорусі, Молдові й республіках Середньої Азії⁴⁹. Нічого дивного, що більшість істориків України виявилися не готовими до радикальних змін, самостійного, творчого мислення, коли несподівано вдарив грім і почалася радянська «перебудова». Втім, у житті багато з них були людьми тертими, звиклими до постійних коливань партійної лінії, тож їм не важко було пристосуватися й до нових часів.

(Пост)радянська доба.

Західна історіографія

Крах соціалістичної системи, а за ним і розвал Радянського Союзу означили не лише кардинальні зміни у світовій геополітиці, а й справжню інтелектуальну революцію. Західна русистика й славистика вкупі з советологі-

⁴⁹ Andreas Kappeler, «The Russian Empire and its Nationalities in Post-Soviet Historiographies», p. 37.

єю опинилися перед необхідністю радикального перегляду й переосмислення традиційних концептів і методик дослідницької роботи. Водночас радянська історіографія ввійшла у тривалий період інституційної та концептуальної трансформації, пов'язаної з відходом від радянського офіційного канону та пошуком нового. Між західними та колишніми радянськими істориками розпочався безпосередній діалог, що, з одного боку, з'ясував різні пріоритети в їхніх дослідницьких уподобаннях, а з другого – відкрив двері для взаємного зближення.

За останнє десятиріччя на Заході різко зріс інтерес дослідників різного профілю до проблематики націоналізму й імперії, спричинений передусім розвалом останньої імперії на європейському континенті – Радянського Союзу та появою нових національних держав, що вимагало пояснення на тлі розвитку світових тенденцій глобалізації, регіоналізації та конфедералізації⁵⁰. Крім того, сама західна гуманістика ввійшла до смуги чергової дисциплінарної трансформації під впливом постмодернізму, який змусив істориків переглянути базові уявлення про методіку й методологію своїх студій, відреагувати, зокрема, на культурний і лінгвістичний виклики т. зв. об'єктивістської історіографії⁵¹.

Передусім завважмо зміни в інтерпретації феномену націоналізму. Класична модернізаційна парадигма поступила місцем культурним інтерпретаціям, згідно з якими нація є соціальним конструктом, «винайденою», «уявлюваною», за висловом Бенедикта Андерсона, категорією, позбавленою цілісності, що має складну, гетерогенну структуру й, своєю чергою, належить до хитросплетів інших колективних ідентичностей. Тепер нація більше, ніж будь-коли, виглядала продуктом специфічних історичних обставин, у створенні якого значну роль відігравали етнічна мітологія та символіка. Відтак серед теоретиків націоналізму увиразнилася тенденція до визнання феномену «націй перед націоналізмом»

⁵⁰ Alfred J. Rieber, «Approaches to Empires», <http://empires.ru/docs/rieberart.doc>; Theodore R. Weeks, «Re-writing Imperial Russia's History».

⁵¹ G. G. Iggers, Q. E. Wang, with the assistance of Supriya Mukherjee, *A Global History of Modern Historiography* (Harlow–New York, 2008), p. 364–401.

(Джон Армстронг), що встановлює безпосередній зв'язок між етносом і нацією. Проте національна держава вже не виглядає самотньо можливою альтернативою імперії, а цю останню вже далеко не завжди осмислюють у категоріях антиколоніальної боротьби поневоленних народів.

Схожі зміни охопили також російські імперські студії, які виокремилися в самостійний дослідницький напрям, швидко глобалізувалися й здобули міцну інституційну базу після появи й динамічного розвитку двох чільних міжнародних журналів, які спеціалізуються у відповідній проблематиці – кембриджського «Kritika» та казанського «Ab Imperio»⁵². Новий формат цих студій визначили праці Андреаса Капелера, Джефрі Госкінга, Марка фон Гагена та багатьох інших істориків, які сприяли тематичній децентралізації дослідницької праці, переорієнтації її з імперського центру на регіони й окраїни Російської імперії, зверненню до національних ідеологій і рухів, що їх раніше вважали «неактуальними». Внаслідок цього місце модернізаційно-ревізійністських інтерпретацій Російської імперії впевнено зайняли культурні студії колективних ідентичностей і їхніх репрезентацій, культурно-символічної географії імперського простору, а доба кінця XIX – початку XX ст. поступилася популярністю періодові XVIII – початку XIX ст.

Трансформацію імперських студій супроводжував початок деконструкції традиційних парадигм «імперії» та «Росії». Зокрема, однією з головних стала проблема співвідношення «імперії» та «нації» у процесі російського національного будівництва (Госкінг), яка дала змогу розмежувати поняття «Росії» та «Русі» й зрозуміти, як імперія гальмувала розвиток російської модерної нації. У цьому сенсі висновки Госкінга перегукуються зі Шпорлюковими спостереженнями щодо протистояння російських «націєтворців» та «охоронців імперії», з якого саме останні, попри архаїчність своєї док-

⁵² Докладніше див.: Kimitaka Matsuzato, «Introduction», р. 5–16; А. Семёнов, «Англо-американские исследования по истории Российской империи и СССР» (Казань, 2004), с. 613–628; Martin Aust, «Writing the Empire: Russia and the Soviet Union in Twentieth-Century Historiography», *European Review of History*, no. 2 (2003), р. 375–391.

трини, вийшли переможцями⁵³. Відповідно до нових уявлень про «руськість» західні історики почали переглядати, зокрема, проблему русифікації в Російській імперії, аналізуючи її в контексті радше акультурації чи інституційної уніфікації, ніж боротьби програм «панівної» та «гнобленої» націй.

У працях західних істориків останніх років не лише розкрито гетерогенний, мультикультурний характер Російської імперії, а й з'ясовано місце та роль українського чинника у становленні, розвитку та занепаді цієї держави, зокрема у формуванні її національної ідеології та ідентичности, співвідношенні доцентрових і відцентрових процесів, взаємин центру та периферії. Особливу роль у цьому відіграли праці Зенона Когута, Девіда Сондерса, Андреаса Капелера, Григорія Грабовича, Ісабел де Мадар'яги, Романа Шпорлюка, Домініка Лівена, Лії Грінфелд та інших авторів. Водночас у цих дослідженнях переосмислено проблему українсько-російських взаємин відповідного періоду на всіх рівнях. Стало зрозумілим, що Україна була (й залишається) ключовим фактором у процесі становлення Російської імперії, нації та її західних кордонів. Згідно з афористичним висловом Збігнева Бжезінські, Росія може відбутися як імперія лише якщо володітиме Україною. Постає питання: чи вплинули західні дослідження національного феномену, Російської імперії та української історії на дослідників в Україні?

Українська пострадянська історіографія

За останній час в історичній літературі з'явилося чимало статей, чиї автори намагалися відтворити не лише ландшафт, у якому розгортаються битви істориків, а й окремі деталі цього процесу⁵⁴. За всього розмаїття створених у цих

⁵³ Шпорлюкову оригінальність у цьому питанні визнає й польський історик Анджей Новак; див.: Анджей Новак, «Бедная империя, или Второй Рим». Соблазны имперского дискурса в современной русской мысли», *Европа*, № 2 (2003), с. 111–146.

⁵⁴ Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography* (Budapest–New York, 2009).

публікаціях історіографічних образів, висновок про тісний взаємозв'язок між історичною літературою всіх рівнів та процесами національного й державного самовизначення України ні в кого, здається, не викликає заперечень. Проте оцінки цього взаємозв'язку діаметрально протилежні, що зумовлено не лише політичною кон'юктурою, але й дедалі більшим скепсисом щодо перспектив національної державности в умовах глобалізації, а когнітивного потенціалу національного історичного нарративу та й самої історичної науки – в умовах постмодерну.

В українському суспільстві немає консенсусу щодо давнього й недавнього минулого. Українська академічна історіографія, своєю чергою, опинилася перед дилемою: громадсько-політична кон'юнктура вимагала від неї нового, прийнятного для суспільства національного нарративу, здатного консолідувати його на підставі спільної ідентичности, а також встановити символічні кордони з сусідніми національними державами, передусім російською та польською; натомість суто професійні потреби, а також глобалізація наукового знання вимагали адекватної відповіді на виклики постмодерну – іншими словами, йшлося про вихід за межі національного нарративу та його деконструкцію. Крім виконання науково-пізнавальної та навчальної функцій, українська історіографія стала засобом національної самоідентифікації для багатьох істориків. Усе це лише прискорило процес розмежування в академічному середовищі, розпочатий іще наприкінці 1980-х років, у роки радянської «перебудови».

На інституційному рівні принципових змін, щоправда, не відбулося: українська історична наука зберегла свою пірамідальну організаційну структуру, залишилася частиною державного механізму й не спромоглася відновити автономне академічне середовище. Відповідно, оцінки та підходи до вивчення українського минулого диктують не так категорії академічної value-free й методологічні новації, як політичні, відомчі й ідеологічні настанови. Все сказане стосується й до однієї академічної інституції, що спеціалізується на вивченні української минавшини імперської доби, – відділу історії капіталізму Інституту історії України АН УРСР, перейменованого на відділ історії України XIX – початку XX ст. Він здо-

був власне періодичне видання під назвою «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.», проте кадровий склад його працівників змінився мало: після смерті багаторічного завідувача, Віталія Сарбея, головним за посадою інтерпретатором української історії відповідного періоду став Олександр Реєнт, до праць якого я звернуся далі.

Якщо на інституційному рівні радянська українська історіографія виглядає доволі старомодною, то на концептуальному рівні в ній відбулися набагато помітніші зміни. Я спробую їх схарактеризувати, користуючись для зручності простою схемою. В академічному середовищі можна виділити два основні підходи до інтерпретації історії України: з одного боку – пострадянський офіційно-нормативний, який можна назвати національно-державницьким, з другого – «ревізійно-оністський», зорієнтований на західні академічні стандарти, відповідну методологію та проблематику. Межі між ними доволі умовні, позаяк представники обох підходів подекуди працюють у тих самих установах і навіть є учасниками спільних наукових проєктів. Крім того, в офіційній, академічній історіографії інколи помітна різниця між двома парадигмами: територіяльною, зорієнтованою на народницько-позитивістський канон радянського зразка, та національною, яка розвиває традиції національно-державницької української історіографії першої половини – середини ХХ ст. Своєю чергою, ревізійно-оністську історіографію, представлену «критично мислячими» дослідниками, які найчастіше виступають інтелектуальними посередниками між західною та вітчизняною наукою, просякнuto суперечностями персонального характеру.

За всієї умовності повищої характеристики, слід мати на увазі, що, по-перше, далеко не всіх істориків у сучасній Україні заангажовано до процесів національного та державного будівництва, а по-друге, абсолютна більшість їх узагалі мало цікавляться проблемами методології, старанно підкреслюючи власну «об'єктивність» апеляціями до наукових стандартів позитивістської історіографії, еkleктичним поєднанням різних наукових підходів та інтуїтивною орієнтацією на сучасний нормативний канон. Подібну практику, що походить із недавнього радянського минулого, пов'язано передусім із прагненням того чи того автора досягти певного соціального

статусу через захист дисертації. Тому поширені в західному та російському науковому світі уявлення про виразно націоналістичний характер сучасної української історіографії, популярні анекдоти про катедри та предмети «наукового націоналізму» – данина стереотипам і задавненим комплексам.

Інша річ, що національна проблема справді вийшла на перший план у дослідницьких пріоритетах української історіографії після розвалу СРСР. Щоправда, історія України імперської доби в національній мітології значно поступається популярністю таким темам, як Київська Русь, козаччина з її Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького, національно-демократична революція 1917–1921 рр., злочини сталінського режиму⁵⁵. У цьому сенсі картина в західному українознавстві діаметрально протилежна: там вивчення імперської доби українського минулого посідає чільне місце. Материкові студії імперської доби якнайкраще ілюструють головні положення концепції національного історичного процесу, яку розробив Михайло Грушевський і яка в офіційній, академічній історіографії заступила радянський канон. Українську минувшину в цій схемі розглядають у рамках циклічного національного поневолення та відродження⁵⁶. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років парадигма відродження стала в інтерпретації імперського періоду української історії провідною, тим паче, що й період «перебудови» та проголошення незалежної державности багато хто сприймав і переживав як чергове національне Відродження.

Варто підкреслити, що ця парадигма прийшла до української радянської історіографії в кількох версіях, зокрема най-

---

⁵⁵ Валерій Васильєв, «От Киевской Руси к независимой Украине: новые концепции украинской истории», *Национальные истории в советском и постсоветских государствах* (М., 1999), с. 221–226; Zenon Kohut, *History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine* (Saskatchewan, 2001), p. 36–38; Orest Subtelny, «The Current State of Ukrainian Historiography», *Journal of Ukrainian Studies*, nos. 1–2 (1993), p. 44–45; Andreas Kappler, «The Russian Empire and its Nationalities in Post-Soviet Historiographies», p. 41.

⁵⁶ *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities* (Cambridge–New York, 1998) p. 26, 40.

новіших, представлених у працях Магочого, Шпорлюка, Грабовича, українські переклади яких почали з'являтися на межі 1980–1990-х років у багатотиражних академічних виданнях. Проте з усіх варіацій на цю тему найбільшої популярності серед українських радянських істориків після 1991 року зажили переважно дві: традиційна національно-державницька першої половини ХХ ст. та її пізніша Лисякова інтерпретація⁵⁷. Іншими словами, радянські історики в пошуках нового історіографічного канону замість звернутися до новітніх здобутків західного українознавства повернулися до точки інтелектуальної біфуркації початку ХХ ст., немовби самотужки проходячи всі подальші стадії розвитку української історіографії, від Грушевського до Лисяка-Рудницького. Новітні інтерпретації української історії привернули увагу лише вузького кола дослідників.

Українські історики розділилися у своєму розумінні нації на дві основні категорії: переніялістів (традиціоналістів) та модерністів⁵⁸. Перші репрезентують, як правило, офіційну, нормативну історіографію, а другі належать переважно до інтелектуальних «ревізіоністів». Перші визнають тяглість української нації з найдавніших часів та періодичне відродження її культурного та політичного життя після неодноразової втрати незалежної державности. Другі звертаються до класичної модерністської парадигми, а останнім часом – до культурно-символічної інтерпретації національного процесу, парадигми сконструйованої та уявлюваної нації, підкреслюючи інструментальний характер українського національного процесу, кладучи його початок на межу ХVІІІ–ХІХ ст.

Перевагу на початку 1990-х років в українській гуманіс-

⁵⁷ На початку 1990-х років Лисяк-Рудницький, поряд із Грушевським, став в Україні чи не найпопулярнішим і найцитованішим істориком (Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?*, s. 304), хоча якихось кілька років до того його називали тут «лицом, напыщено именующимся “профессором”», який не гребує «передержками», розрахованими на «неведение западного обывателя» (*Историография истории Украинской ССР* (К., 1987), с. 187).

⁵⁸ Georgii Kasianov, «Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation Building in Ukraine», *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine* (Westport, 2002), p. 29–46.

тиці здобули т. зв. переніялісти, які мали можливість спиратися на монографічні синтети діаспорних істориків старшого покоління⁵⁹. Автори багатьох українських друкованих видань, особливо науково-популярних, публіцистичних і художніх, також почали відтворювати в своїх працях мотиви «пропащого часу», «ночі бездержавности», позовів до суду історії одних і уславлення героїзму інших⁶⁰. Саме такою відповідна епоха постала на наймасовішому рівні історичної свідомості – на українських гривнях високого номіналу, де фігурують канонізовані ще в минулому столітті Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та Михайло Грушевський. Можливо, інфляція додасть до їхнього гурту ще когось, але поки що всі четверо інтелектуалів у вимірах національно-державницької парадигми символізують борців за національну незалежність. Одинокий у цій групі професійний історик – Грушевський – став офіційним патроном української пострадянської історіографії.

На академічному рівні пошук нового канону історії України імперської доби розпочав один із провідних українських радянських істориків, уже згаданий Віталій Сарбей⁶¹. Він спробував поєднати народницькі та марксистські компоненти радянської історіографії з концептуальними здобутками Лисяка-Рудницького⁶². Нагадаю, що в другій половині

⁵⁹ В. Верига, *Нариси з історії України: кінець XVIII – початок XX ст.* (Л., 1996).

⁶⁰ В. І. Сергійчук, *Українці в імперії* (К., 1992); Л. Л. Залізняк, *Українці в Російській імперії* (К., 1994); І. О. Ільєнко, *В пазурах у двоглавого. Українство під царським гнітом (1654–1917)* (К., 1998); М. Зінчук, «Україна і Росія кризь призму історичної правди», *Дзвін*, № 10–12 (1996), с. 88–94; М. Щербак, «Україна як жертва російського імпершовінізму», *Розбудова держави*, № 2 (1995), с. 12–15.

⁶¹ *Сарбейські читання. Тези виступів Всеукраїнського «круглого столу», 30 січня 2003 року* (К., 2003).

⁶² В. Г. Сарбей, 1) «“Українське відродження” і “українське XIX століття” як концептуальні історіографічні поняття історії України кінця XVIII – початку XX ст.», *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* (Острого-Нью-Йорк, 1999), с. 443–451; 2) «“Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX ст.», *Український історичний журнал*, № 2 (1996), с. 35–46; 3) *Національне*

1980-х років Сарбей провадив жваву ідейну полеміку з речниками національно-державницької парадигми, зокрема виступав проти тих, хто вимагав повернення до наукової спадщини Грушевського. Цю боротьбу Сарбей програв, проте й після розвалу СРСР не припиняв пошуку альтернативних підходів до інтерпретації українського історичного процесу, звертаючись, зокрема, до спадщини школи «Анналів». Проте назагал і він сприйняв парадигму національного відродження як основну для розуміння історії України кінця XVIII – початку XX ст. і втілює її в публікаціях 1990-х років.

Складниками цієї парадигми можна вважати переніялістське потрактування української нації (в цьому сенсі українські дослідники не змогли уявити собі історію України «без Бромлея»), розуміння національного розвитку як телеологічного процесу, спрямованого на встановлення національної державности, колоніальну концепцію російської політики в українському питанні. Царизм зображувано винятково ворожою силою, уособленням зла, поневолювачем, що діє підступними та брутальними методами. Народні маси натомість виглядали «незмінним і найнадійнішим охоронцем національних традицій у житті українського суспільства»⁶³, на чолі якого перебувала, звичайно ж, українська інтелігенція, що героїчно протистояла «російським великодержавно-шовіністичним асиміляторам і колонізаторам»⁶⁴. У результа-

---

Відродження України (К., 1999). Наскільки мені відомо, Лисякові праці ввійшли в поле зору Сарбея завдяки його аспіранту Сергієві Єкельчику десь на початку 1990-х років, причому найбільшу увагу радянського історика привернула Лисякова періодизація українського національного руху, яка дуже нагадувала лєнінську періодизацію визвольного руху в Російській імперії. Єкельчик написав спеціальну монографію, присвячену теоретичним аспектам народницького етапу українського національного руху другої половини XIX ст., проте книжка ця, видана в Мелбурні (Serhy Yekelchuk, *The Awakening of a Nation: Toward a Theory of the Ukrainian National Movement in the Second Half of the Nineteenth Century* (Melbourne, 1994)), залишилася на марґінесі українського історіографічного процесу. Зрештою, як і її автор, що невдовзі виємігрував до Канади.

⁶³ В. Г. Сарбей, *Національне Відродження України*, с. 26–27.

⁶⁴ *Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)* (К., 1999), с. 20.

ті добу перебування України в Російській імперії Сарбей цілком у дусі Драгоманова та Грушевського оцінював як «пропаний час». Проте українсько-російські стосунки дослідник розглядав переважно в марксистській, а не національно-державницькій інтерпретації.

Альтернативну, сучаснішу інтерпретацію історії України імперської доби запропонував представник молодшого покоління – не пов'язаний з академічними структурами львівський історик Ярослав Грицак, якого нині можна вважати одним із лідерів «ревізійного» напрямку в сучасній українській історіографії⁶⁵. Грицакова синтеза історії України XIX–XX ст., опублікована в 1996 році, стала справжнім інтелектуальним проривом у сучасній українській історіографії, працею, що вводила українського читача до кола понять і ідей, поширених у новітній західній україністиці. Призвичаєний до автологічних, канонізованих текстів читач потрапляв у вир інтелектуальних новацій і конкурентних концепцій, що давали уявлення про альтернативність українського історичного розвитку.

Власне, Грицак починав свій шлях у «великій науці» з того, чим Сарбей завершував свою кар'єру, – з вивчення наукової спадщини Лисяка-Рудницького, виступивши одним із упорядників українськомовного видання його праць у 1994 році. Хоча Грицак і визнав правомірність застосування дефініції українського національного Відродження до модерної історії України, що, на думку Георгія Касьянова, означало компроміс із переніялістами⁶⁶, проте його розуміння українського національного процесу було ближчим до модерністської, зокрема конструктивістської парадигми, ніж до традиційної української національно-державницької історіографії⁶⁷. У своєму розумінні українського національного Відродження Грицак міг спертися на праці Шпорлюка, Гелнера, Кравченка, Магочого й інших представників нового покоління захід-

⁶⁵ Ярослав Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навчальний посібник* (К., 1996).

⁶⁶ Georgii Kasianov, «Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation Building in Ukraine», p. 37.

⁶⁷ Ярослав Грицак, *Нарис історії України*, с. 30. Пор. відповідні висновки Стрийка (Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?*, s. 566).

них українців. Львівський історик враховує «неукраїнські» чинники процесу націєтворення й визнає альтернативність вибору національної ідентичності. Водночас він критикує тих істориків, які змальовували Україну жертвою російського імперіялізму та шовінізму, саркастично зауважуючи: «Зображення національної історії як суцільної мартирології перетворює її на справжню карикатуру»⁶⁸.

Поряд із цим Грицак звертає увагу на обмеженість і суперечливість концепції модернізації стосовно української історії⁶⁹. На його думку, українці зберегли власну ідентичність не завдяки, а всупереч модернізаційним процесам⁷⁰. Він сприймає з істотними застереженнями тезу про базову суперечність між національним і модерним в українській новій і новітній історії, про яку говорить, приміром, Орест Субтельний. Грицак наголошує не специфіку, а «нормальність» українського історичного процесу, прагнучи вписати його, слідом за Шпорлюком, до регіональних рамок історії Центрально-Східної Європи. Саме тому він заперечує тезу про «неісторичний» характер української нації⁷¹ та поширену думку про загальну слабкість українського національного руху в Російській імперії, наголошуючи на його успіхах і досягненнях⁷².

Прихильником ревізійного підходу до вивчення процесу українського націєтворення можна вважати також Георгія Касьянова. На відміну від істориків національно-державницької орієнтації, він схиляється до ідеї перервності українського історичного процесу й вважає, що «будителям сплячої нації» фактично довелося не *стільки відроджувати,*

⁶⁸ Ярослав Грицак, *Нарис історії України*, с. 9. Див. також: він-таки, «Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах», *Український гуманітарний огляд*, вип. 4 (2001), с. 11–33.

⁶⁹ Він-таки, «Історія нації. Продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст.», *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.* (Л., 1999), с. 98–132.

⁷⁰ Він-таки, *Нарис історії України*, с. 12, 15.

⁷¹ Georgii Kasianov, «Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation Building in Ukraine», р. 37

⁷² Ярослав Грицак, «Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах», с. 28.

скільки заново конструювати її в уже якісно нових термінах»⁷³. Концепції національного відродження дослідник протиставляє «альтернативний термін – “націотворення”», вважаючи, що цей процес триває донині⁷⁴. Водночас Касьянов демонструє себе непримиреним борцем із національною телеологією, яку виявляє навіть у Магочого – одного з найбільших скептиків у ставленні до національної парадигми історичного процесу, принаймні в теорії.

Одним із виявів ідейної боротьби ревізіоністів з традиційною національно-державницькою та радянською парадигмами в сучасній українській історіографії є також тенденція демітологізувати й десакралізувати героїв «українського ХІХ ст.», точніше, їхні образи, успадковані від радянського часу. Йдеться про Шевченка, Лесю Українку, Франка та Грушевського. Проти їхньої канонізації та догматичного ставлення до їхньої творчості виступали, зокрема, Григорій Грабович, Ярослав Грицак, Олександр Гриценко, Георгій Касьянов, Наталя Яковенко, Оксана Забужко, Володимир Ващенко й деякі інші дослідники. Цій тенденції відповідає загалом і комплекс праць, присвячений ролі істориків та їхньої творчості в національному відродженні.

«Ревізіоністська» історіографія історії України постійно демонструє критичне ставлення до традиційних (пост)радянської та національно-державницької версій української історії. Зрештою, незначні методологічні розбіжності між окремими представниками цієї течії української історіографії зумовлено великою мірою тим, від якої саме традиції вони прагнуть відмежуватися насамперед. Приміром, якщо під цим кутом зору поглянути на полеміку між Касьяновим і Грицаком, можна дійти висновку, що перший спрямовує вістря своєї критики проти традиційної національно-державницької парадигми з позицій незалежного інтелектуала, який, проте, є провідним співробітником Національної Академії наук України, натомість другий, працюючи в університетах Львова та Будапешта, позиціонує себе в ролі не лише спостерігача, а й активно учасника українського суспільно-політичного життя. Про-

⁷³ Георгій Касьянов, *Теорії нації та націоналізму* (Київ, 1999), с. 295.

⁷⁴ Там само, с. 296–299.

те обом дослідникам, здається, тісно в рамках української національної, або, вживаючи західного терміна, «вігівської» історіографії. У цьому розумінні принципових розбіжностей між ними, здається, немає.

Представники нового покоління українців у принципі заперечують телеологічний підхід до розуміння процесу українського історичного розвитку імперської епохи й зазначають, що створення модерної української нації та державності було лише одним з його можливих результатів, не визначеним наперед і не детермінованим попередніми обставинами⁷⁵. У зв'язку з цим вони приділяють увагу конкурентним національним «проектам», зокрема російському, русинському, польському тощо, або й взагалі відмовляються від етнонаціонального принципу висвітлення української історії відповідної доби. З одного боку, це синхронізує розвиток сучасної української історіографії із західною, з другого – збільшує розрив між «ревізіоністами» й «традиціоналістами» в українському академічному середовищі.

Цей розрив поглиблюється ще й внаслідок наукового занепаду «профільного» відділу Інституту історії України НАН України, який, після смерті Сарбея та приходу на його місце Реєнта, обраного невдовзі членом-кореспондентом НАН України, схоже, взагалі припинив будь-які теоретичні пошуки, увійшовши у смугу інтелектуальної стагнації. Наукова продукція цієї інституції, представлена в її періодичному збірнику, має вигляд суцільної методологічної еkleктики. Щодо Реєнтових «програмних» синтезів на відповідну тематику, то мені нема чого додати до свого попереднього висновку, який не викликав заперечень у польського колеги⁷⁶. Реєнтова праця, що побачила світ під назвою «Україна в імперську добу ХІХ – початку ХХ ст.» (2003), викликала нищівну характеристику з боку Касьянова, який вважає цю монографію прикладом «інтелектуального ізоляціонізму та консерватизму», породженого «провінціалізмом» і засвідченого застарілими штампами⁷⁷. Ця ха-

⁷⁵ Andrew Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation* (New Haven, 2000), p. 119.

⁷⁶ Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?*, s. 366.

⁷⁷ Георгий Касьянов, «Пикник на обочине. Осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии», с. 89.

рактеристика, якщо погодитися з нею, позбавляє мене потреби аналізувати згадану книжку в історіографічному контексті. Проте виникає питання: чи можна вважати «нормотворчою» методологічну й тематичну еkleктику, що є фірмовою ознакою подібних академічних видань? І наскільки впливовою залишається така практика в сучасній українській історіографії?

Переважає більшість українських істориків, які присвячують свої праці українському національному питанню доби імперії, сприйняли нормативні орієнтири національно-державницької школи української історіографії разом із концепцією національного відродження в його традиційній редакції. Таке враження, що праці «ревізіоністів» – як західних, так і «вітчизняних» – більшість пошукачів учених ступенів і наукових звань використовують суто утилітарно – для пошуку окремих оціночних характеристик або фактів. Методологічне спрямування цих праць поки що мало кому потрібне – на відміну від наукової емпірики та нового канону. Причини цього слід шукати в догматичній, риторичній інтелектуальній культурі, успадкованій чи то з радянських, чи то з візантійських джерел духовости, – традиції, яку сьогодні підтримує вся державна система вишколу «кадрів вищої кваліфікації для народного господарства країни».

Утім, таке спостереження потребує застережень. Як приклади самостійного, творчого підходу до тих чи тих проблем інтелектуальної історії України імперської доби можемо навести бодай історіографічні праці Віталія Масненка чи Володимира Ващенко, що побачили світ упродовж останніх років. Зрештою, емпірика, якщо вона високоякісна, – не найгірше з того, що можна знайти сьогодні в українській історіографії. Принаймні Лисякову тезу про те, що національна проблема є центральною для української історії імперської доби, зматеріалізовано в сотнях спеціальних досліджень, присвячених, зокрема, різним аспектам українського національного руху в Російській імперії: історіографічним⁷⁸, мовним⁷⁹,

⁷⁸ В. Г. Меша, *Українське національне відродження 1905–1914 рр. (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Донецьк, 1995).

⁷⁹ С. С. Румянцева, *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2002).

літературним, інституційним, порівняльно-типологічним, культурним⁸⁰, ідейно-політичним⁸¹, регіональним⁸² і персональним.

На окрему згадку в цьому зв'язку заслуговують численні праці, чії автори аналізують політику російського уряду та громадську думку в українському питанні⁸³. Більшість їх оперують концепцією національного Відродження, проте трапляються й справжні раритети з арсеналу радянської історіографії. Про глибоку вкоріненість радянських штамів у свідомості деяких істориків свідчать, зокрема, публікації, автори яких досліджують «внесок прогресивної російської інтелігенції» до українського національного Відродження⁸⁴. Переніялістське

⁸⁰ Н. О. Дорошук, *Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.)* (К., 1996).

⁸¹ Т. С. Геращенко, *Місце і роль самостійників в українському національно-му русі (кінець XIX – початок 1918 р.)*: Автореф. дис. [...] канд. іст. наук (Запоріжжя, 1993); М. С. Кармазіна, *Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття)* (К., 1998); О. Голобуцький, В. Кулик, *Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття*: Довідник (К., 1996); В. Головченко, *Від «Самостійної України» до «Союзу визволення України»: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.* (К., 1996); «Самостійна Україна» Миколи Міхновського та її роль у формуванні державницької ідеології. *Матеріали науково-практичної конференції до 100-річчя її видання* (Л., 2000); Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко, *Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології* (К., 2000).

⁸² А. А. Кучеренко, *Український культурно-освітній рух у Херсонській губернії в період з 1861 по 1917 рр.*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (Х., 2003).

⁸³ *Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)*; *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси*, т. 1 (К., 2004); М. Ш. Киян, *Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук (Х., 1998); О. І. Білокінь, *Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.)* (Х., 2001); Л. В. Стомилюк, *Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 2007).

⁸⁴ В. Ф. Колесник, О. М. Надтока, *Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття)* (К., 2002); О. М. Надтока, *Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння націо-*

розуміння нації еклектично поєднано в них із класовою парадигмою визвольного руху в Російській імперії, а дефініції на зразок «революційного та ліберального таборів російської інтелігенції»⁸⁵ та «багатонаціональної армії експлуатованих»⁸⁶ співіснують з уявленнями про «пасіонарну енергію» та «природні для росіян великодержавні настрої»⁸⁷.

Проте національний вимір української історії доби імперії хоча й важливий, але не одинокий. Існують тисячі спеціальних досліджень, чії автори застосовують до історії територіяльний підхід. Частину цих публікацій присвячено популярним іще з радянських часів соціально-економічним⁸⁸, культурним і суспільно-політичним⁸⁹ проблемам історії України, розглянутим на місцевому матеріалі. До цього до-

---

нальному відродженню України (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 2001).

⁸⁵ В. Ф. Колесник, О. М. Надтока, *Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття)*, с. 5, 130.

⁸⁶ Там само, с. 129.

⁸⁷ Там само, с. 129–130.

⁸⁸ О. Є. Пилипенко, *Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія* (К., 2008); Т. Г. Гончарук, *Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: Автореф. ... канд. іст. наук* (Одеса, 1998); О. М. Гордуновський, *Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: Автореф. ... канд. іст. наук* (Донецьк, 2000); Б. А. Кругляк, *Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. ... доктора істор. наук* (К., 1993).

⁸⁹ В. М. Мойсієнко, *Ліберально-демократичний (опозиційний) рух в Україні (середина 60-х – 80-ті роки XIX століття): Автореф. ... канд. іст. наук* (К., 1999); І. М. Жилєнкова, *Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. ... канд. іст. наук* (К., 2000); *Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали* (К., 1993); Р. І. Ветров, *Політичні партії України на початку XX ст.: 1900–1925 рр.: Навчальний посібник* (Дніпродзержинськ, 1997); А. І. Павко, *Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття. Зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р.* (К., 1999); В. М. Волковинський, «Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст.», *Український історичний журнал*, № 3 (1999), с. 63–73; В. І. Гусєв, *Бунд в суспільно-політичному житті України: Автореф. дис. ... доктора іст. наук* (К., 1999) та ін.

далися нові теми, як-от історія церкви та духовенства, жіночого руху, підприємництва, доброчинності тощо. Серед численних праць, присвячених соціальної структурі суспільства, зокрема селянству⁹⁰, інтелігенції⁹¹, студентству⁹², земствам⁹³, кооперативному рухові⁹⁴, лише деякі співзвучні модернізаційному напрямку в західній українстиці. Більшість авторів натомість обмежуються нагромадженням і систематизацією фактів, щоправда, придатних для побудови нових концептів. Зрозуміло, вибір тематики значної частини таких праць є вимушеним: аспіранти й докторанти, що працюють «на місцях», у регіонах, як правило – в навчальних закладах, часто не мають змоги працювати в центральних архівосховищах, розташованих у Петербурзі та Москві, і мусять обмежувати рамки своїх студій підручними матеріалами.

В останні роки територіяльна парадигма вивчення історії України імперської доби помітно прогресує. Вона розширює свою проблематику за рахунок окремих регіонів України, історичної урбаністики, а також інституційної історії.

⁹⁰ П. Чмелик, *Українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 1995); С. В. Сусоров, *Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання. Кінець XIX – початок XX ст.* (Херсон, 1997); Ю. П. Присяжнюк, *Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навчальний посібник* (Черкаси, 2002).

⁹¹ Н. А. Шип, *Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк* (К., 1991); Г. В. Касьянов, *Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет* (К., 1993); *Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)*, кн. 1 (К., 1994).

⁹² Н. М. Левицька, *Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 1998).

⁹³ І. М. Миколаєнко, *Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2003).

⁹⁴ В. І. Марочко, *Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)* (К., 1995); В. М. Половець, *Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.)* (Чернігів, 1996); Г. В. Цибуленко, *Кредитна кооперація на півдні України в кінці XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Дніпропетровськ, 1997); В. М. Власенко, *Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Х., 1998); Ф. І. Ленченко, *Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): Навчальний посібник* (К., 2000).

В цьому останньому відношенні привертають увагу студії київської дослідниці Валентини Шандри, присвячені історії адміністративних установ підросійської України кінця XVIII – середини XIX ст.⁹⁵ Авторка, слідом за своїм попередником Зеноном Когутом, вдається до використання понять і категорій просвітницької загальноімперської інтеграції та уніфікації, уявлень про роль особистих якостей російських адміністраторів у цьому процесі, визнаючи також участь у ньому української соціальної верхівки та уникаючи звинувачень на адресу російської сторони в русифікації та колоніальній експансії.

Інші українські дослідники, що звертаються до вивчення системи російського імперського управління на українських землях, також не признаються до колоніальної парадигми⁹⁶. Ярослав Грицак, зокрема, звертає увагу на невизначеність статусу українських земель і українців у Російській імперії і заперечує продуктивність колоніальної парадигми для подальшого вивчення цього питання. На його думку, Російська та радянська імперії «були настільки своєрідними, що їх важко віднести до якоїсь класичної моделі»⁹⁷. На цій підставі науковець висловлює сумнів щодо пізнавальних можливостей

⁹⁵ В. С. Шандра, *Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: Джерелознавчий аналітичний огляд* (К., 1998); вона ж, *Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформаційний потенціал* (К., 1999); вона ж, *Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. Функції, структура, архів* (К., 2001); вона ж, *Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Автореф. дис. ... доктора іст. наук* (К., 2002).

⁹⁶ В. М. Грицак, *Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук* (Х., 1999); Г. Г. Москаль, *Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук* (Х., 2002); С. Н. Стременовский, *Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: Историко-правовое исследование* (Одесса, 2002); В. В. Дмитрієв, *Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Дніпропетровськ, 2003).

⁹⁷ Ярослав Грицак, «Дилема українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах», с. 11–33.

постколоніальних інтерпретацій, які здобули останнім часом популярність⁹⁸ і до яких я повернуся трохи згодом.

Цікаво, що відмінності в підходах українських істориків до проблеми взаємин українських земель із російським центром залишилися незрозумілими або невідомими такому обізаному дослідникові, як Кімітака Мацузато. В рецензії на одну з монографій Шандри він звинуватив українських істориків у «москвоборстві» і фактично заперечив існування територіяльно-правової окремішності українських земель, зарахувавши їх до т. зв. імперського територіяльного ядра та наголосивши переваги, що їх здобула Україна, ввійшовши до загальноімперського політико-правового та культурного простору⁹⁹. У зв'язку з цим зазначу, що російські історики Марина Лоскутова та Леонід Горизонтов мають іншу думку і не зараховують українських земель до територіяльного ядра Російської імперії, обмежуючи його великоросійськими регіонами¹⁰⁰.

Еволюції територіяльної парадигми української історії сприяють і праці, присвячені так званим національним меншинам¹⁰¹, передусім полякам¹⁰², євреям¹⁰³, кримським тата-

⁹⁸ Микола Рябчук, «Імперія як дискурс», *Критика*, ч. 9 (2002).

⁹⁹ Кімітака Мацузато, «Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность?», *Український гуманітарний огляд*, вип. 7 (2002), с. 69–82.

¹⁰⁰ Marina V. Loskoutova, «A Motherland with a Radius of 300 Miles: Regional Identity in Russian Secondary and Post-Elementary Education from the Early Nineteenth Century to the War and Revolution», *European Review of History*, no. 1 (2002), p. 7–22; Leonid Gorizontov, «The “Great Circle” of Interior Russia: Representations of the Imperial Center in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries», *Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930* (Bloomington, 2007), p. 67–93.

¹⁰¹ С. В. Петков, *Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст.: (Історико-правове дослідження): Дис. ... канд. юрид. наук* (Х., 1999); Я. В. Шевчук-Бела, *Правове становище національних меншин півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук* (Одеса, 2008).

¹⁰² Н. Ю. Громакова, *Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Дніпропетровськ, 2002).

¹⁰³ О. Б. Беренштейн, *Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за ма-*

рам¹⁰⁴, німцям¹⁰⁵, болгарам¹⁰⁶, сербам і деяким іншим народам. Наслідком цього можна вважати розвиток уявлення про Україну як багатонаціональну країну та ситуацію мультикультурності на українських землях періоду імперії. Саме такий образ української минувшини представлено в синтезі Магочого, яка не так давно побачила світ в українському перекладі; до певної міри її можна вважати альтернативою добре відомої праці Субтельного. Щоправда, на заваді розвитку парадигми мультикультуралізму в українській історіографії стоїть російський фактор, вірніше, труднощі з ідентифікацією та самоідентифікацією того, що є українським і що вважати російським¹⁰⁷. До проблеми українсько-російських стосунків у сучасній українській історичній літературі я повернуся далі.

Проблеми регіоналізму, мультикультуралізму та їхньої сумісності/несумісності із завданнями національного й державного будівництва для сучасних дослідників та інтерпретаторів українського минулого мають надзвичайну вагу – передусім через виразні політичні імплікації. Крім того, сама українська історіографія переживає період «регіоналізації»: окремі наукові осередки на місцях набирають ваги й де в чому

теріалами Правобережної України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 1995); О. Т. Безаров, Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (Чернівці, 2003); Н. В. Рудницька, Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (Запоріжжя, 2002).

¹⁰⁴ С. П. Шендрікова, *Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук (Сімферополь, 2002); М. В. Масаєв, Кримські татари у збройних силах Росії (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (Х., 2003).*

¹⁰⁵ О. Г. Суліменко, *Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 2002).*

¹⁰⁶ Ф. І. Степанов, *Іміграція болгар у Російську імперію в 50–60-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (Донецьк, 1996); И. А. Носкова, Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура (Симферополь, 2002).*

¹⁰⁷ Характерним прикладом сказаного може бути видана в Харкові 2004 року книжка «Харьков многонациональный», де ретельно перелічено всі етноси й нації, представники яких мешкають у місті, за винятком українців і росіян.

випереджають центральні академічні інституції, розглядаючи українську минувшину з дещо відмінного погляду.

В українській історіографії найпоширенішими можна вважати два несумісні підходи до питання про історичну та етнокультурну цілісність сучасної української території. Прихильники першого з них намагаються довести «історичне право» сучасної держави на володіння всіма тими землями, що перебувають у її складі, підкреслюючи їхній постійний зв'язок з усталеними символами української національної свідомості¹⁰⁸. Їхні опоненти наголошують на особливостях історичного та культурного життя окремих регіонів і ставлять під сумнів національно-історичну цілісність української етнічної території, зображуючи її у вигляді мозаїки різних ідентичностей і адміністративних утворень: Малоросії, Новоросії, Слобожанщини, Галичини¹⁰⁹.

Проблема співвідношення національної цілісності й регіонального розмаїття українських земель у складі Російської імперії далека від розв'язання. Ба більше – її не сформульовано як слід. Цим, щоправда, починав займатися Сарбей, спираючись на ідеї Лисяка-Рудницького, Пріцака і Решетара, проте обмежився лише невеличкою статтею на відповідну тему¹¹⁰. Реєнт у своїх працях оперує поняттям «соборности»¹¹¹, проте концептуалізувати цю церковну термінологію навіть не намагається.

¹⁰⁸ Див., наприклад: *Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник*, 2-ге вид., доп. (К., 2003); В. Сергійчук, *Український Крим* (К., 2001); *Козацтво на півдні України* (Одеса, 2000); І. В. Саєнко, *Минуле українського козацтва на Луганищині: Історичні нариси* (Новоайдар, 1997).

¹⁰⁹ О. І. Журба, 1) *Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції* (Дніпропетровськ, 2003); 2) *Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX століття. Автореф. дис. ... доктора іст. наук* (Дніпропетровськ, 2004).

¹¹⁰ В. Г. Сарбей, «Історико-географічні регіони України в процесі національного Відродження кінця XVIII – початку XX ст.», *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*, вип. 1 (Дніпропетровськ, 2001), с. 357–361.

¹¹¹ Олександр Реєнт, «Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади», *Регіональна історія України: Збірник наукових статей*, вип. 1 (К., 2007), с. 91–106.

Сучасні українські дослідники використовують різну географічно-адміністративно-історичну номенклатуру «своїх» регіонів, унаслідок чого історична територія має в історичних наративах десь такий вигляд, як у літопису Самійла Величка: ті самі землі в тих самих хронологічних і адміністративних межах можуть зватися по-різному, як-от «Південна Україна»¹¹², вона ж «Степова Україна», вона ж «Південно-Східна Україна»¹¹³, вона ж «Новоросія», вона ж «южный степной регион Российской империи»¹¹⁴, вона ж «Північне Причорномор'я».

Чого тут більше – історії чи політики – важко зрозуміти, бо далеко не всі автори пояснюють своєму читачеві власний термінологічний вибір. Та є підстави думати, що регіональний підхід як ідейно-методологічна спадщина радянського краєзнавства дедалі більше поступається місцем спробам використати поняття регіону як методологічної категорії, з тим його теоретичним арсеналом, який на сьогодні інституціоналізувався, серед іншого, в гуманітарній (культурній), зокрема символічній географії та інтелектуальному мапуванні.

Концептуальні здобутки цієї відносно нової дисципліни, чи радше нового поля інтердисциплінарности, стають дедалі помітнішими в сучасній історіографії історії України імперської доби. В цьому випадку увага дослідників фокусується на символічній географії, «уявлюваному» просторі на-

¹¹² А. В. Бойко, *Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел* (К., 2000); В. М. Хмарський, *Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... доктора іст. наук* (Одеса, 2004); А. І. Мисечко, *Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Одеса, 1999); О. М. Караульна, *Південь України кінця XIX – початку XX століття в контексті українського культурно-національного відродження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2005).

¹¹³ М. А. Панфьорова, *Соціально-економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Донецьк, 1998); В. В. Гончаров, *Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук* (Донецьк, 2005).

¹¹⁴ І. С. Гребцова, *Периодическая печать в общественном развитии южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)* (Одесса, 2002).

ціональної території або окремих регіонів¹¹⁵, а також засвоєні концепції культурного пограниччя¹¹⁶. Серед таких праць – дослідження Шпорлюка про «Топографічний опис Харківського намісництва» 1787 року¹¹⁷, Олексія Толочка про російське «відкриття України» на початку ХІХ ст.¹¹⁸ й особливо докторська дисертація Сергія Біленького, присвячена проблемам формування національного простору в українських, російських і польських текстах епохи романтизму¹¹⁹. Ризикну вмістити в цьому переліку й свою монографію, присвячену інтелектуальному мапуванню Слобідської України¹²⁰.

Назагал можна твердити, що за кількістю спеціальних досліджень територіяльний підхід до вивчення історії України імперської доби домінує над національним, хоча й поступається йому рівнем концептуалізації. Заперечення колоніального статусу України у складі Росії, «регіоналізація» дослідницької роботи на інституційному та проблемно-тематичному рівнях, формування уявлень про українську національну територію як мультикультурну, постмодерні підходи до вивчення символічної географії української етнічної території – все це підважує основи традиційного національно-державницького гранд-нарративу, скеровує істориків до його деконструкції. Чи зможуть історики національної орієнтації прийняти цей інтелектуальний виклик і переконливо відпо-

¹¹⁵ У цій статті я свідомо оминаю дискусії на тему «Україна між Сходом і Заходом» у сучасній науковій літературі – див., зокрема, відповідні роботи Наталі Яковенко, Олі Гнатюк, Томаша Стрийка, Ярослава Грицака.

¹¹⁶ В. М. Кочан, *Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі: Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (Сімферополь, 2008); О. М. Сухомлинов, *Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему: монографія* (Донецьк, 2008).

¹¹⁷ Roman Szporluk, «Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space», *Journal of Ukrainian Studies* (2010) – у друку.

¹¹⁸ *Українські проекти в Російській імперії*, т. 1 (К., 2004), с. 266–331.

¹¹⁹ Serhiy Bilenky, *Eastern Europe in Search of a Nation: Romantic Nationalism and Imagined Communities in Ukraine, Poland, and Russia, 1830s–1840s: A Thesis ... for the degree Doctor of philosophy* (Toronto, 2007). Дякую Ярославу Грицакові, який звернув мою увагу на цю роботу.

¹²⁰ В. В. Кравченко, *Харьков/Харків: столица Пограничья* (Вильнюс, 2010).

вісти на нього – покаже час. Проте будьмо певні, що їм доведеться реагувати ще на один виклик – який пов’язаний із сучасною російською історіографією.

«Это споры славян меж собою...»

Проблема українсько-російських узаємин належить до найзаангажованіших суспільно-політично та національно наукових проблем¹²¹. Позиціонування щодо Росії видається чи не найважливішим компонентом сучасного українського національного й державного будівництва. Важить воно й для російської сторони з огляду на пошуки сучасними російськими інтелектуалами нової ідентичності, відмінної від радянської. Проте образи Росії в історичній свідомості українського суспільства різні на різних рівнях. Це стосується й інтелектуального середовища, в якому Росія викликає діаметрально протилежні почуття.

Значна частина українських істориків і письменників традиційно ставляться до всього російського негативно або стримано, вважаючи імперський експансіонізм і месіанізм однією з найважливіших рис російської історії та ментальності¹²². Молодше покоління українських істориків в особі Олексія Толочка прагне позбутися русофобії як за давненого комплексу, відмовитися від конфронтаційної риторики у

¹²¹ Микола Рябчук, «Зло банальне й метафізичне: рецепція Росії у публіцистиці журналів “Культура” та “Сучасність”», *Сучасність*, № 10 (1997), с. 129–137; Zenon Kohut, *History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine*; Serhii M. Plochy, «The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era», *Europe-Asia Studies*, no. 3 (2001), p. 489–507; М. В. Дмитриев, «Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований», *Вопросы истории*, № 8 (2002), с. 154–159; Андрій Портнов, «Тerra hostica. Образ России в украинских школьных учебниках истории после 1991 года», <http://www.polit.ru/research/2004/12/14/portnov.html>

¹²² Роман Кісь, «Російська месіанська ідея: старе вино у старих міхах», *Сучасність*, № 2 (1993), с. 61–68; А. В. Крюков, *Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV–XVI ст.: ідеологія, політика, практика* (Івано-Франківськ, 1996); В. З. Дебенко, *Імперська ідея в Московській державі в кінці XV–XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Чернівці, 2001).

ставленні до Росії¹²³. Та більшість українських істориків, особливо тих, що прийшли до науки останніми роками, на мою думку, не мають упереджень щодо російської проблеми, демонструючи збалансований підхід до її вивчення.

Висловлювання сучасних спостерігачів щодо того, як Росію та росіян репрезентовано в навчальній і науковій літературі з історії України, суперечливі. Приміром, якщо Андрій Портнов вважає, що автори новітніх підручників розмежовують у традиціях радянської пропаганди «хороший» російський народ і «погану» імперію¹²⁴, то на думку Надії Гончаренко та Марії Кушнарської вони переносять негативний стереотип Російської імперії на етнічних росіян, зокрема тих, які мешкають в Україні¹²⁵. З погляду Зенона Когута, сучасна українська історіографія назагал уникає антиросійської риторики. Важко сказати, чого тут більше – прагнення зберегти внутрішню стабільність в ім'я державного будівництва, як гадає дослідник, а чи байдужості до проблеми національного самовизначення.

Росія все ще не стала для України зовнішньою проблемою, а українське суспільство, далі перебуваючи в контексті російської геополітики та культури, не в змозі поставитися до північного сусіда з певною відстороненістю¹²⁶. В кожному разі, безпосередній зв'язок між національною ідентичністю й предметом наукових досліджень, що існує в Україні досі, загальмований розвиток української історичної русистики як самостійного наукового напрямку¹²⁷ і брак конструктивного діалогу між українськими та російськими істориками дають підстави припустити, що стан рівноваги між окресленою на-

¹²³ <http://ukrhistory.narod.ru/texts/tolochko-2.htm>

¹²⁴ Andriy Portnov, «Presenting the Past: Comments on History Textbooks in Belarus, Russia and Ukraine», *Ukraine's Re-Integration into Europe: a Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue* (Alessandria, 2005), p. 325–335.

¹²⁵ Надія Гончаренко, Марія Кушнарська, «Школа іншування», <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/goncharenko-1.htm>

¹²⁶ Микола Рябчук, *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення* (К., 2000), с. 251–260.

¹²⁷ Павло Михед, «Українська русистика: оксюморон чи усвідомлена необхідність?», *Сучасність*, № 7–8 (2000), с. 135–139; Ігор Лосєв, «Особливості становлення російського українознавства», там само, с. 140–145.

ціональною ідентичністю й амбівалентністю може тривати досить довго, якщо не постійно.

Тематикою українсько-російських стосунків просякнuto мало не всі знакові для української національної свідомості проблеми, зокрема, певна річ, ставлення до імперської та радянської спадщини. У вивченні цього питання для українських істориків головною залишається Україна, точніше, усвідомлення й доведення її цілісності. Звідси черговий парадокс: історія Російської імперії для українців не сформувалася як самостійний напрям академічних досліджень. Як наслідок, до імперської проблематики звертаються переважно в контексті вивчення історії України, не обтяжуючи себе пошуками нової концептуалізації їхніх взаємин. Кімітака Мацузато бачить у цьому один із виявів «того дивного самообмеження, яке було властиве для периферійних істориків з радянських республік»¹²⁸.

Ставлення до Російської імперії в сучасній українській історіографії залишається переважно негативним, з наголосом на репресіях і переслідуваннях, з одного боку, та суцільних стражданнях – з другого. Його в багатьох випадках визначають потреби та завдання незавершеного національного будівництва. Відтак імперію дуже часто потрактовують як російську національну, а не мультикультурну державу з архаїчними ідейними підвалинами, якою вона виглядає в сучасних західних інтерпретаціях¹²⁹.

Хай там як, останніми роками сталися позитивні зрушення і в цій галузі українського історіописання. Зокрема, з'явилися перші навчальні посібники, які орієнтують студентів на розуміння мультикультурного, багатонаціонального характеру Російської імперії¹³⁰. Особливо діяльні в до-

¹²⁸ Кімітака Мацузато, «Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность?», с. 71.

¹²⁹ *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: the Politics of National Identities* (Cambridge–New York, 1998), p. 40.

¹³⁰ В. В. Малий, *Історія народів Росії (1861 р. – початок ХХ ст.): Навчальний посібник* (Кам'янець-Подільський, 2006); І. В. Рибак, *Історія народів Росії нової доби (початок ХІХ–ХХ ст.): Комплексний навчальний посібник* (Кам'янець-Подільський, 2006); Т. Полещук, *Історія Росії ХІХ – початку ХХ ст.: Навчальний посібник* (Л., 2008).

слідженні російської імперської проблематики харківські історики. Вони дедалі частіше виходять за межі суто українського контексту й вивчають історію імперії, звертаючись до її інституційних¹³¹, соціально-економічних¹³², суспільно-політичних¹³³ і культурних¹³⁴ аспектів. Не маю сумніву, що дальшій роботі в цьому напрямку може посприяти й дисертаційна робота моєї аспірантки Марії Паньків, присвячена вивченню феномену Російської імперії в сучасній польській історіографії¹³⁵.

У концептуалізації феномену Російської імперії українські історики покладаються на інших, переважно західних дослідників. Наприклад, Станіслав Кульчицький, один із провідних представників старшої генерації науковців Інституту історії України НАН України, характеризує Російську імперію у традиційних для української національно-державницької історіографії категоріях російського імпе-

---

¹³¹ А. В. Ващенко, *Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Х., 2002); О. О. Бакуменко, *Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX–XX ст.)* (Х., 2006); О. О. Гоков, *Роль офіцерів Генерального штабу в здійсненні зовнішньої політики Російської імперії на мусульманському Сході в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Х., 2004); О. В. Зінченко, *Державна рада Російської імперії 1906–1916 років* (Х., 2005).

¹³² М. А. Польовий, *Математичні методи у дослідженні інтегральних показників соціально-економічного розвитку (на прикладі динаміки хлібних цін у Російській імперії другої половини XVIII – початку XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук* (Одеса, 1997); І. В. Севастьянова, *Державні податки та повинності населення Російської імперії під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2009).

¹³³ О. І. Ладига, *Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини XIX – на початку XX століття. Д. М. Овсянко-Куликовський: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Луганськ, 2003); И. В. Омелянчук, *Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914)* (Київ, 2007).

¹³⁴ С. І. Посохов, *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії* (Х., 2006).

¹³⁵ М. М. Паньків, *Історія Російської імперії XIX – початку XX ст. в новітній польській історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2009).

ріялізму й експансіонізму, впливу Золотої Орди тощо¹³⁶. Натомість Ярослав Грицак надає перевагу сучаснішим працям Капелера, фон Гагена та Госкінга¹³⁷, хоча спеціально цього питання також не вивчає. Тим часом західні українознавці давно вже звернулися до самостійного вивчення й інтерпретацій феномену Російської імперії в компаративних і теоретичних дослідженнях¹³⁸. На жаль, їхній приклад поки що не зацікавив українських істориків¹³⁹. У цьому можна бачити наслідок не лише психологічного «самообмеження», про яке пише Мацузато, а й радянського поділу праці між центром і національними республіками. Своєю чергою, постає питання: чи вдалося колишньому центрові побороти радянські історіографічні традиції у ставленні до національних республік, зокрема України?

На мою думку – ні. Відверту «імперську» риторичку було запроваджено до російського політичного дискурсу невдовзі після краху Радянського Союзу. Саме вчорашні демократи почали відроджувати образ Російської імперії – звісно ж, як «ліберальної» держави (евфемізм на зразок горбачовського «демократичного соціалізму»). Саме вчорашні радянські інтелектуали почали відмотувати історію у зворотному напрямку, нашвидкуруч конструюючи новий міт Російської імперії замість комуністичного міту. «Росія, яку ми втратили», поверталася до нащадків «тих, хто наступав на білі заго-

¹³⁶ С. В. Кульчицький, «Імперія», *Енциклопедія історії України*, т. 3 (К., 2005), с. 453.

¹³⁷ Див., зокрема: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 207–208.

¹³⁸ Orest Subtelny, «The Habsburg and Russian Empires: Some Comparisons and Contrasts», *Empire and Society: New Approaches to Russian History* (Sapporo, 1997); Stephen Velychenko, «Empire Loyalism and Minority Nationalism In Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, and Nationality in Scotland and Ukraine», *Comparative Studies in Society and History*, no. 3 (1997), p. 413–441; Roman Szporluk, *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, 2000); Олександр Мотиль, *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження* (К., 2009).

¹³⁹ На підтвердження цих слів можу посперитися на спецвипуск «Схід–Захід» (вип. 4, 2001), присвячений порівнянню перебування України в Російській імперії та Шотландії у Британській імперії, для якого мені не пощастило знайти достатню кількість авторів з України.

ни» в лубочному, ретельно відретушованому вигляді: замість «Хресної ходи в Курській губернії» – парад імперської гвардії на Красній площі, замість барикад і героїв-підпільників – «поручик Голіцин, корнет Оболенський», готові радо віддати життя за мудрого й справедливого «царя-батюшку», замість відважних і лагідних комісарів – відважні й лагідні священики тощо.

Усе це виглядало б комічно, якби не було так сумно. Адже разом із привидами Російської імперії до публічного життя повернулася воскресла ідеологія російського імперського націоналізму з його культом імператорів, ксенофобією, антизахідництвом, войовничим православ'ям, місіонерськими фантазіями й агресивною зовнішньою політикою. Імперські релікти знайшли благодатний ґрунт у суспільстві, яке попри десятиріччя потужного, тотального ідеологічного пресингу, а може, й завдяки йому надійно зберігало в надрах масової свідомости рудименти традиціоналізму домодерного гатунку. Православна імперія візантійського зразка, як виявилось, нікуди не зникла – у традиційному суспільстві історичний час має власну динаміку, тому сьогодні не лише 1991 рік, а й 1917 рік втрачають свою символічну роль вододілів між історичними епохами і роблять відстань між ними неістотною.

Україна посідає особливе місце в публічному культурному просторі сучасної Росії. Це й зрозуміло, якщо пригадати активну роль, що її свого часу відіграла Україна в будівництві Російської імперії. Тож не дивно, що Україна почала повертатися до російської націоналістичної доктрини у своєму традиційному вигляді – «верной Малороссии», відданій православ'ю та самодержавству, «племени поющего и танцюющего», знаного своєю простодушною, «органічною» провінційністю в гоголівському дусі, «народности», нездатної до конструктивного, самостійного політичного та культурного життя, чия єдина перспектива – «слиянье с русским морем» тощо. Цю Малоросію персоніфіковано, як і раніше, в образі гетьмана Богдана Хмельницького.

На тлі «Малоросії», вмонтованої до російського імперського дискурсу, «Україна» виглядала чужим, зловісним винаходом ворожого Заходу, уособленого в католицтві, польсько-австрійською інтригою, спрямованою на розкол і

знищення «триединого русского народа» – сакралізованої цілісності «великоросів, малоросів і білорусів». Цю чужу, політичну Україну, що розмовляла штучною, неприродною мовою, персоніфіковано в Мазепі, Петлюрі, Бандері, Грушевському, їхньому духовному спадкоємцеві Кравчуку та, звісно ж, Ющенкові. Проте «українці» завжди були і є жалюгідною купкою чужих «народів» запроданців, що ніколи не мали масової підтримки. Прихід до влади подібних людей – історична випадковість, яку можна й треба виправити.

Таке ставлення до України, на думку російського журналіста Андрія Окари, нині панує серед російської політичної еліти незалежно від її орієнтації – монархічної чи демократичної, ліберальної чи консервативної¹⁴⁰. Інформаційна війна проти «українського проекту» точиться за допомоги російських спецслужб¹⁴¹. Суспільство, в якому активно відроджують традиційні цінності, у ставленні до України як незалежної держави та нації виступає союзником своїх політичних поводитирів. Нещодавні соціологічні опитування виявляють у російському суспільстві наростання ворожих почувань до України¹⁴². З цього погляду розбіжностей між «самодержавством» і «народом» майже немає.

Російська офіційна, передусім академічна, історіографія, як і українська, не відродила наукової автономії, залишившись до певної міри частиною державної політики й набувши консервативного, імперсько-націоналістичного забарвлення у ставленні до народів колишнього СРСР¹⁴³. Так, проблеми

¹⁴⁰ Андрій Окара, «Українські тумани» та «русское солнце». Українофобія як гностична проблема», *Український вибір*, № 5–6 (М., 1998). Цит. за виданням: *Ї*, вип. 18 (2000), <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/okara.htm>.

¹⁴¹ <http://www.polit.ru/lectures/2009/11/05/istpolit.html>

¹⁴² <http://www.inosmi.ru/world/20090528/249459.html>

¹⁴³ Чомусь прийнято вважати, що націоналістичні історіографії – то прикмета колишніх неросійських радянських республік, натомість російська історіографія здебільшого уникла цієї спокуси. Я маю іншу думку й уважаю, що російська історіографія не меншою мірою, ніж інші, улягла впливові націоналізму. Інша річ, що цей націоналізм дещо іншого гатунку – він базується не на етнокультурних, а на релігійно-імперських підвалинах, що їх заклало у другій половині XVII ст. кийвське православне духівництво. Цей ранньомодерний тип націоналізму культивовано в Російській імперії та – з зовнішніми видозмінами – в

імперської експансії, анексії чужих територій та управління ними успішно перейшли, на думку Капелера, з радянської до російської історіографії майже в незмінному вигляді¹⁴⁴. Проте радянські, взаємопов'язані та взаємопереплетені дискурси «дружби народів» та «боротьби з буржуазним націоналізмом і великодержавним шовінізмом» заступили одразу дві ідейні альтернативи: одна – стара, видобута з архівів, спецхранів та емігрантської російської літератури, друга – нова, сучасна, що її західні історики виробили, шукаючи виходу за межі національного історичного нарративу.

У перші роки після розвалу СРСР найактивнішими були «охоронці» імперії, що протиставляли «Росію, яку ми втратили», більшовикам, чужим «руському народу» з огляду на відірваність від нього, зараженість західними ідеями або своє єврейське походження. Згодом протиставлення Російської імперії та СРСР непомітно поступилося місцем їхньому зближенню, внаслідок чого обидва політичні утворення почали вважати втіленням російської національної державності. Зрозуміло, українська національна версія історії імперської доби протистояла російській національній версії того ж періоду.

Російська Академія наук доклалася до ідейної боротьби з «Україною» під гаслом «Малоросії», здійснивши перевидання антиукраїнських історико-політичних памфлетів, що їх російські націоналісти створили у ХХ ст. в Російській імперії та на еміграції¹⁴⁵. Серед них була й відома книжка Николая Ульянова «Походження українського сепаратизму», що її вже згаданий Андрій Окара назвав «верхом історичного ідіотизму»¹⁴⁶. Новітні російські підручники з історії для вищої та середньої школи залучають українську історію до ро-

---

СРСР, а нині його відроджує політичне керівництво Росії за допомоги Російської православної церкви.

¹⁴⁴ Andreas Kappeler, «The Russian Empire and its Nationalities in Post-Soviet Historiographies», p. 39.

¹⁴⁵ Николай Ульянов, *Происхождение украинского сепаратизма* (М., 1996); *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола* (М., 1998).

¹⁴⁶ Андрей Окара, «Блуждающие призраки национализма», www.russ.ru/krug/20011126.html

сійської за допомоги ідеологеми «возз'єднання»¹⁴⁷. Курйозні приклади того, наскільки глибоко українську проблематику сприймають у професійному середовищі як «внутрішньоросійську», можна знайти навіть у респектабельних академічних виданнях¹⁴⁸. Курйози ці базувалися на постулатах про штучний характер українського національного руху, інспірованого зовнішніми та внутрішніми ворогами православної «триєдиної» Росії: австро-угорським урядом, польськими повстанцями, католицькою церквою, безбожними революціонерами тощо. Відтак в історичній та популярній літературі поширилося протиставлення купки ізольованих від «народу» українців вірним малоросам, які були й залишаються ще більшими «руськими», ніж самі «русские».

Не дивно, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. українські та російські офіційні історики опинилися по різні боки ідейних барикад, створених або, краще сказати, відновлених їхніми політичними та відомчими керівниками. Для української сторони російські інтерпретації спільної минувшини виглядали імпліцитно великодержавницькими і такими, що заперечували існування української нації. Російська сторона сприймала українські візії спільної минувшини як апріорі націоналістичні і такі, що заперечують існування російської нації¹⁴⁹. Авжеж, професійний діалог сторін за таких обставин унеможливився, і винятки з цього правила були поодинокі-

---

¹⁴⁷ Ф. Турченко, «“Общая история”: наука чи політика?», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXVIII (2010), с. 346–359.

¹⁴⁸ Про один із таких випадків я вже згадував у рецензії на історіографічний збірник, виданий у Москві 1999 року за підтримки німецького Фонду Фридриха Наумана. Стаття російської дослідниці Тамари Гузенкової в ньому мала початкову назву: «Этнонациональные проблемы в учебниках по истории (на примере Украины, Беларуси и некоторых других республик Российской Федерации)» (курсив мій). Потім хтось догледів політичну некоректність такого заголовка, і слово «других» замазали чорною тушшю. Див.: В. Кравченко, «У пошуках квадратури кола», *Український гуманітарний огляд*, № 5 (2001), с. 125–138.

¹⁴⁹ Нагадаю, що йдеться про домодерний конструкт російської нації у вигляді «славно-росського, православного, триєдиного народу», що складається з великоросів, малоросів і білоросів.

ми. Це пояснює кволий розвиток академічного українознавства в Росії та брак інституційованої академічної русистики в Україні. Вони сьогодні мало кому потрібні.

Водночас поряд із академічною, офіційною історіографією в Росії встигла з'явитися й інституціоналізуватися впливова альтернатива у вигляді окремих науковців, наукових осередків, недержавних вищих навчальних закладів і періодичних видань. Серед цих останніх перше місце, безперечно, посідає казанський журнал «Ab Imperio», що спеціалізується на російській імперській проблематиці. Це видання стало справжнім відкритим міжнародним форумом, учасниками якого є історики з багатьох країн, що послуговуються єдиною системою академічних стандартів і цінностей. У професійному плані «Ab Imperio» належить до міжнародного інтелектуального простору і посідає в ньому, поряд із американським журналом «Kritika», одне з центральних місць. Натомість у самій Росії, не кажучи про Казань, він не має такого впливу, як «старі» академічні видання історичного профілю.

Ставлення редколегії журналу «Ab Imperio» до української проблематики інше, ніж в офіційній російській історіографії. Воно базується на принципах політичної коректності й визначається академічними пріоритетами¹⁵⁰. Серед цих останніх – орієнтація на праці колишніх американських «ревізіоністів», намагання вийти за межі національного дискурсу і особлива увага до постмодерних інтерпретацій, а також культурних і регіональних студій. Показово, що видавці журналу виходять із визнання центральної ролі України в історії Російської імперії та нації¹⁵¹. Саме тому до редакційної ради журналу належить і один із провідних українських істориків, Ярослав Грицак, українська тематика посідає в журналі помітне місце, а серед авторів чи не кожного його номера можна знайти фахівців з історії України. Загалом порівняння зре-

¹⁵⁰ Іншу думку, здається, має польський дослідник Анджей Новак (Andrzej Nowak, «Ab Imperio». Nowe spojrzenie na historie Rosji», s. 605–630).

¹⁵¹ Alexander Semyonov, «From the Editors: A Window on the Dilemmas of History Writing on Empire and Nation», *Ab Imperio*, № 2 (2003), <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=736&idlang=1&Code=hB0iypX6Bv96anwDf5vqXragP>

формованого російського наукового середовища зі зреформованим українським у контексті проблематики цієї статті виглядає на користь першого. Можливо, цим пояснюється той факт, що саме російський історик запропонував найсучаснішу на сьогодні інтерпретацію проблеми ставлення російського уряду та громадськості до українського питання в епоху імперії.

Монографія Алексея Міллера «Українське питання» в політиці влади і російській громадській думці (друга половина XIX сторіччя)», опублікована 2000 року¹⁵², стала помітною подією в історіографічному процесі на пострадянському просторі. Її автор зробив спробу встановити нові інтерпретаційні рамки для вивчення історії українсько-російських стосунків, вийшовши за межі національної парадигми (як української, так і російської) та спираючись на весь багатий методологічний потенціал сучасної західної наукової літератури, присвяченої проблемам націоналізму, імперії, культурної географії. Вже манера, в якій написано цю книжку, демонструє не просто авторову обізнаність із новітніми західними концепціями нації та імперії, а й уміння вільно оперувати ними; широкий порівняльний контекст, у якому дослідник розглядає конкурентні проекти національного будівництва – російський та український, – принесли авторові визнання в Україні, Росії та на Заході і забезпечили його дослідженню репутацію сучасного, об'єктивного та безстороннього¹⁵³.

Висновки, яких дійшов Міллер щодо українського національного руху в Російській імперії, виглядали на тлі традиційних праць відповідної тематики з пера як українських, так

¹⁵² Алексей Миллер, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) (СПб., 2000).

¹⁵³ *Ab Imperio*, № 4 (2001); *Slavic Review*, no. 3 (2001); *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Heft 1 (2002); *Canadian Slavonic Papers*, no. 4 (2000), p. 602–603; John-Paul Himka, «The Ukrainian Idea in the Second Half of the 19th Century», *Kritika*, no. 2 (2002), p. 321–335; М. В. Дмитриев, «Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований», *Вопросы истории*, № 8 (2002), <http://ukrhistory.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>; Алексей Миллер, «Несколько возражений М. В. Дмитриеву», <http://www.ukrhistory.narod.ru/miller-dmitriev.htm>; Андрей Окара, «Украинский вопрос» и поиски ответа на него», <http://www.archipelag.ru/text/465.htm>

і російських авторів свіжими, а подекуди й ревізійністськими. Він пояснює, наприклад, неуспіх російського імперського національного проекту, який передбачав культурну асиміляцію українського етносу, не так силою українського національного руху, як слабкістю й непослідовністю політики російської імперської бюрократії, що не шукала й не мала належної підтримки з боку громадськості. На Міллерову думку, сучасні історики не мають особливих підстав скаржитися на репресії влади проти активістів українського руху в Російській імперії, позаяк заходи проти «українофілів» були відносно м'якими. Автор демонструє конкуренцію різних проектів національного розвитку православних східних слов'ян Російської імперії, зокрема з'ясовує роль і місце адептів малоросійства в ідейно-політичній боротьбі з українським національним проектом.

На тлі захоплених відгуків багатьох рецензентів, частина яких, здається, просто не чекали, що російський історик може спробувати об'єктивно підійти до української історії, вирізняється своєю суворістю відзив Романа Шпорлюка¹⁵⁴. Американський дослідник зауважив, що Міллер обрав для дослідження лише один із можливих варіантів розв'язання російського національного питання, а саме – проект всеросійської (великої) нації, не показавши наявності іншого, альтернативного, – етнонаціонального, який міг розвинутися на великоросійській основі. Крім того, на думку рецензента, російський історик приділив недостатню увагу самому українському національному проекту й польському впливові на нього, а також перебільшив розбіжності між урядом і громадськістю в українському питанні. Сумнівними для Шпорлюка виглядали й аналогії між малоросійством і провансальським рухом у Франції.

Ще суворішим критиком Міллера виступив польський історик Анджей Новак, який у полемічній статті, присвяченій «імперській спокусі» сучасного російського суспільства, піддав сумніву об'єктивність позиції свого російського колеги, висловивши думку про тісніший, ніж здається на перший погляд, зв'язок Міллерового дослідження з тим суспільно-

¹⁵⁴ *Russian Review*, no. 1 (2005), p. 136–138.

політичним контекстом, у якому воно постало¹⁵⁵. На думку Новака, Міллерові праці навряд чи можна вилучити з тенденції, спрямованої на реабілітацію Російської імперії та де-конструкцію національних наративів народів, які її населяли, зокрема й українців. Польський історик схильний думати, що в розвитку такої тенденції зацікавлені не лише політичні кола путінської Росії та по-антизахідному налаштовані російські інтелектуали, а й західні історики – колишні «ревізіоністи». Тому, на думку критика, Міллер, зачіпаючи таке делікатне питання, як національне, мусив збалансувати свої висновки критикою російських «ментальних проєкцій» імперського простору¹⁵⁶.

Подальший перебіг цієї надзвичайно цікавої полеміки, на жаль, виявився надто обтяженим персональними характеристиками та аргументами *ad homini*, внаслідок чого вона й зійшла нанівець¹⁵⁷. Між тим, у ній порушено принципові питання про роль історика-інтелектуала в сучасному публічному житті пострадянського та – ширше – постсоціалістичного простору, правомірність моральних оцінок і висновків у підході до проблем давньої та модерної історії, зрештою про природу російської національної ідентичності; останнє цікавить мене особисто, бо я також схиляюся до думки про її домоdernу, релігійну основу і хотів би почути аргументи проти. Продовження цієї полеміки між польським і російським істориками могло би бути дуже цікавим як розвиток давніх дискусій західних «консерваторів» та «ревізіоністів» щодо феномену Російської імперії, про які вже йшлося¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Анджей Новак, «Бедная империя, или Второй Рим». Соблазны имперского дискурса в современной русской мысли», с. 117, 121, 139.

¹⁵⁶ Подібне зауваження на адресу Міллера пролунало також від російського учасника обговорення його лекції про «історичну політику в Східній Європі», Ігоря Чубайса, у квітні 2008 року (див.: <http://www.polit.ru/lectures/2008/05/07/miller.html>).

¹⁵⁷ Алексей Миллер, «Ответ Анджею Новаку, или Кое-что о “жертвах” и “насильниках”», *Европа*, № 3 (2003), с. 171–187; Анджей Новак, «Краткий ответ на ответ», там же, с. 189–196.

¹⁵⁸ Новакові вислови щодо Російської імперії як «імперії зла» див.: Magdalena Mistrzak, «Europa musi pamiętać, że Rosja to imperium zła», http://www.se.pl/wydarzenia/kraj/europa-musi-pamietac-ze-rosja-to-imperium-zla_69941.html

На жаль, сам Міллер, здається, не дуже схильний до подібних рефлексій. Публічні виступи цього історика інколи відходять від тієї збалансованості й політичної коректності, які притаманні його науковим текстам. Приміром, мене неабияк подивувала Міллерова нещодавня заява, що, мовляв, із його книжкою про українське питання в Російській імперії «історична політика в Україні з 2000 р. бореться, не покладаючи рук, і вже до крові збила собі кулаки, а одноково не виходить»¹⁵⁹. Після публічних похвал і реверансів на адресу Міллера з боку багатьох українських істориків залишається тільки розвести руками й запитати: хто ж це з ним так напружено бореться, що ніяк не може побороти? Може, авторові вигідніше, щоб саме так думали про нього передусім у Росії, де влада та суспільство, як і півтора століття тому, єдині в своєму запереченні «українського проекту»? А може, це лише притаманна багатьом інтелектуалам схильність перебільшувати вплив своїх праць на суспільно-політичне життя?

Мені важко уявити, щоб хтось із впливових українських політиків або чиновників прочитав книжку Міллера і тим паче проголосив фетву на покарання нового Салмана Рушді. По-перше, ці люди взагалі не потребують експертного гуманітарного знання, будучи переконаними, що «і так усе знають» або «не до того нині, коли...». По-друге, що, власне, такого крамольного чи загрозливого є в цій книжці для української академічної історіографії, керівники якої виглядають людьми цілком самодостатніми і часто не потребують інших інтерпретацій, окрім власних?

Звичайно, цікаво було б почути думку представників нової, «ревізійної» течії в українській історіографії з приводу питань, які зачіпає Міллер. Проте вони поки що мало схильні до дискусії з ним. Касьянов, наприклад, не лише сприймає основні тези Міллера, а й готовий піти далі за нього в напрямку деконструкції парадигми національного Відродження¹⁶⁰, натомість Грицак, який перебуває в одній «ваговій категорії» з Міллером, себто спеціалізується на вивчен-

¹⁵⁹ <http://www.polit.ru/lectures/2008/05/07/miller.html>

¹⁶⁰ <http://www.polit.ru/analytics/2009/09/10/russia.html>

ні відповідної проблеми, так і не висловив свого ставлення до висновків російського фахівця, що подекуди принципово суперечать його власним.

Висновки

Підсумовуючи сказане, можна констатувати відсутність єдиного підходу до зображення українсько-російських стосунків середини XVII – початку XX ст. У сучасній українській історіографії проблеми співіснують щонайменше декілька історіографічних напрямів, що охоплюють широкий спектр методологій і наукових парадигм, генетично пов'язаних із власне радянською, пострадянською, національно-державницькою та модерною історіографічними традиціями. Інша річ, який з цих напрямів можна вважати репрезентативним, адже інерція попередньої доби все ще впливає на українських істориків більше, ніж інтелектуальні новації сучасності.

Хоча сучасна українська історіографія все ще обтяжена комплексами так званого перехідного періоду і відіграє активну роль у процесах національного та державного будівництва, нове покоління дослідників демонструє відкритість до методологічних запозичень і готовність до діалогу в обставинах методологічного плюралізму. Проте їхні можливості та бажання обмежує невизначеність перспективи сучасного українського національного проекту та його невизнання з боку частини російських і західних авторів. Останні все ще дають діаметрально протилежні відповіді на питання, чи існує українська нація і чи залишається національне питання актуальним у сучасному світі.

Брак повноцінного діалогу між істориками України різних напрямів, розбіжність соціокультурних контекстів, що визначають появу історичних текстів відповідної проблематики в Україні та за її межами, – серед причин, що зумовлюють загалом невисокий рівень концептуалізації історії українсько-російських взаємин і української національної історії доби імперії в сучасній українській історіографії. Принаймні за останні роки тут не виникло нових концептів, що мали б відчутний вплив на сучасну науку.

Сучасні дослідники поки що мало звертаються до переосмислення імперського феномену, питань регіональної ідентичності, моделювання символічного історико-культурного, національного простору. Фундаментальна проблема українсько-російських відносин залишається недостатньо дослідженою на сучасному рівні. Водночас на рівні монографічних і дисертаційних проєктів відбувається істотне розширення тематичного спектра наукової літератури, де, поряд із традиційними для історіографії попередніх десятиріч темами, з'являються нові. Роздвоєність багатьох українських дослідників між традицією та модерном гальмує деконструкцію традиційних категорій нації, держави, етнічної території, «Росії» та похідних. Щодо цього варто звернути увагу бодай на одне поняття, яке давно пора вивести за межі наукового дискурсу, – «народ»¹⁶¹, що зберігає не лише свою соціально-етнічну двозначність, імпортовану свого часу з польської мови, а й інтелектуальну зверхність освіченого суспільства щодо закріпаченого селянства, продовжуючи в обох випадках інтелектуальну традицію домодерної доби.

Якою мірою сучасна українська історіографія проблеми виконує свою роль у процесі українського національного та державного будівництва? Чи ця роль, як вважає Георгій Касьянов, завершилася з обґрунтуванням історичної легітимності сучасної державності? Ризикну заявити, що свою громадсько-політичну функцію академічна історіографія відповідного періоду виконує вкрай незадовільно. Запропонована нею концепція українського національного Відродження та національного руху як головного сюжету «довгого» ХІХ ст. не сприяє консолідації суспільства на засадах демократичного консенсусу. Навпаки, вона лише підливає олії у вогонь протистояння двох типів націоналізму – російського православно-імперського та українського етнокультурного.

Сучасний російський неоімперський дискурс справляє потужний вплив на українське суспільство, яке досі перебуває у просторі російської масової культури. Проте пояснюва-

---

¹⁶¹ Див. присвячену цьому питанню статтю: А. И. Миллер, «Народность» и «нация» в русском языке ХІХ века: подготовительные наброски к истории понятий», *Российская история*, № 1 (2009), с. 154.

ти популярність імперії в Україні лише сучасними російськими впливами було б великим спрощенням. Імперська спадщина – одне з найпотужніших культурних нашарувань, які лежать в основі українського історичного досвіду. Її глибоко інтерналізовано в самому українському суспільстві: наприкінці ХХ ст. можна було на власні очі спостерігати, як із-під тиньку радянської ідеології вимальовувалися символи імперської доби – від написів на старих будівлях до назв населених пунктів і вулиць. Тому, на мою думку, «прощання з імперією» в Україні не відбулося – радше навпаки...

Сучасна українська реклама містить численні варіації на тему «імперії» – від «Імперії хутра» до «імперій» пива та взуття; засоби масової інформації завжди віддають перевагу термінові «губернатор» перед словосполучкою «глава обласної державної адміністрації» (і в цьому їх можна зрозуміти); хизування буквою «ять» у написах російською мовою – своєрідний «шик» не лише в Росії; імператриці Єкатерині II ставлять пам'ятник в Одесі, її намісникові – в Харкові, натомість у Чернівцях з'являється пам'ятник імператору Францові-Йосифу тощо. Політичний простір не меншою мірою, ніж комерційний, просякнуто ностальгією за імперією – в ньому подибуємо химерні претензії на імперський статус і роль України в «євразійському» просторі...

Одна з причин дедалі більшої популярності імперської тематики й риторики в українському суспільстві – зростання непопулярності нинішньої української політичної еліти, яка примудрилася розтринькати мало не весь свій символічний капітал у гонитві за капіталом реальним. Низький загальнокультурний рівень українського політикуму і некомпетентність бюрократії залишають сумніви в легітимності українського державницького проекту і змушують інтелектуальну еліту звертатися в пошуках «шляхетної» генеалогії до старих імперських часів, забувати про своїх селянських і пролетарських предків і зітхати за вишуканими віденськими кав'ярнями та петербурзькими салонами.

Звісно, підкреслена ностальгія за імператорським Віднем чи – ні, не за Петербургом навіть, а за матінкою-Москвою, яка столицею імперії ніколи не була, але дуже хтіла, – нині виглядають так само смішно, як літературний персонаж Василя

Шукшина, який хизувався новопроданим капелюхом, проте лівизна давно вийшла з інтелектуальної моди разом із народництвом і комунізмом, поступившись місцем зовсім іншій тріяді... Тому й народницька мітологія пророків, які з огненним серцем у руках ведуть народ із темряви до світла, не витримує порівняння з імператорськими гардемаринами – народні проводирі чомусь завжди такі бідні й голодні, що в часи економічної кризи якось не хочеться про них думати...

Якщо українське суспільство не може «попрощатися з імперією», то чи в змозі воно здійснити її інтелектуальну «експропріацію»? Мені здається, так. Проте для цього потрібно відсунути вбік парадигму українського національного Відродження і перестати думати, що нація була центральним питанням «довгого» ХІХ ст. для України в її нинішніх межах. Місце цієї парадигми може зайняти парадигма модернізації, яка може об'єднати любителів імперії з різних регіонів України. Саме тому я би відповів ствердно на питання, що його сформулював Степан Величенко: «Чи може модернізаційна парадигма, з її імпліцитним припущенням про універсальність моделі західного типу розвитку і в якій немає місця ні “імперіялізмові”, ані “колоніялізмові”, виявитися прийнятнішою для розуміння місця України у складі Російської імперії?»¹⁶². Чи означатиме такий підхід визнання «традиційности» українського націоналізму, його несумісности з процесами модернізації – на це питання однозначної відповіді бути наразі не може.

Зрозуміло, що сьогодні потрібне переформатування концепції українського національного розвитку за модерної доби та й самої української національної ідентичности, до чого закликає, зокрема, Ярослав Грицак. Зрозуміло також, що в цьому випадку не вмиручі козацькі інституції, не консервативна церква і не відсталі аграрні регіони Лівобережжя, Правобережжя та Галичини муситимуть обійняти центральне місце в українському історичному наративі. Їхнє місце посядуть найдинамічніші, індустріальні, урбанізовані регіони – Південна Україна та Слобожанщина, і передусім – модерні міс-

¹⁶² Stephen Velychenko, «The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. Dependency and Development», p. 365.

та: Харків, Одеса, Львів, Київ, Петербург, Москва, Відень, де виникали анклавні модерності. Україна формується як багатонаціональна, мультикультурна країна. Це означає, що імперська модель опису взаємин між центром і окраїнами, де б вони не були, може виявитися цілком придатною для вивчення українського минулого імперської доби.

Переформулювати концепцію української національної ідентичності, не переформулювавши концепцію Російської імперії, неможливо. Модернізаційна парадигма допоможе відповісти на питання, чи здатна була ця країна змодернізуватися, не розвалившись. Свого часу українська козацька еліта не просто «продала Україну за добру ціну», як про це говорить Алексей Міллер, – вона успішно інтегрувалася до Російської імперії саме тому, що та розвивалася за сучасною, просвітницькою моделлю в напрямку зближення з Європою. В цій імперії були люди, структури, ідеї та символи, які формували єдиний соціокультурний простір між Росією та Заходом. Образ дуалістичної держави, яка постійно хиталася між Сходом і Заходом і, зрештою, не втримала баланс між ними, як ніколи, актуальний для української історіографії нині. Проте створення сучасної української редакції історії Російської імперії можливе лише за умови повноцінного розвитку історичної русистики. Інакше українському суспільству доведеться задовольнятися тими інтерпретаціями, які пропонує йому російська академічна та масова культура.

В історії «довгого» ХІХ ст. є чимало тем і проблем, які дадуть змогу акцентувати увагу на тому, що зближує, а не роз'єднує Україну з Європою. Зокрема, це практика дворянських і університетських корпорацій, міського самоврядування, емансипації селян, жінок, молоді, практика елементів громадянського суспільства та громадянської ініціативи, парламентаризму та політичної боротьби, вдалої модернізації, успішного реформування, толерантності щодо інших культур і віровізнань, добродійності, нарешті – особистої гідності та індивідуалізму. Звісно, не бракує й інших, протилежних прикладів свавілля бюрократії, релігійного фанатизму, етнічного націоналізму, антисемітизму та ксенофобії тощо, але хто сказав, що на них не можна вчитися й навчатися?..

Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії

Вступ

Здається, вже стало банальністю говорити про те, що жодного радикального розриву з радянським минулим в Україні не відбулося¹ – навпаки, маємо саме ту тяглість, на брак якої в національній історії повсякчас нарікали українські інтелектуали. Мало того, що політичний режим, який утвердився на території України, виявився «національним за формою та радянським за змістом», то ще й суспільство залишилося глибоко зрадянським, зберігши ментальність, звички, стереотипи, спосіб життя й мислення радянської доби. Не диво, що сучасна Україна й досі виглядає на радянську соціалістичну республіку, кожна з яких була, за влучним визначенням Володимира Каганського, маленьким СРСР². Новим є хіба що крутий присмак кримінальної, тіньової культури, яка вийшла на поверхню суспільно-політичного життя.

Сучасні російські, українські та західні аналітики говорять про збереження базових структур Радянського Союзу, що забезпечують регенерацію не лише радянського культурного простору з відповідною соціальною та політичною культурою, а й її головного носія – особливого соціокультурного типу *homo sovieticus*³. Стивен Коткін мав усі підстави р

¹ Marta Dyczok, *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement* (Amsterdam, 2000).

² Владимир Каганский, «Национальная модель культурного ландшафта», www.russ.ru/culture/20040616-kagg.html

³ Сергій Грабовський, «“Советська людина” як культурно-антропологічний тип», <https://vpered.wordpress.com/2009/07/20/>

глядати період кінця ХХ ст. й початку ХХІ ст. як історичну цілісність, для якої події 1991 року не стали остаточною віхою⁴. Його уявлення про пострадянську історію колишніх союзних республік як «тривалу агонію системи, що складається з неринкової економіки й антиліберальних інституцій», знаходять підтвердження в реаліях сьогоднішньої України. Помаранчева революція 2004 року також виявилася фікцією і залишила по собі глибоке розчарування, апатію та цинізм. Загальна інерція радянського спадку дає багатьом дослідникам сучасної України підстави називати її державою пострадянською, посткомуністичною, посттоталітарною, постгеноцидною, ба навіть неорадянською⁵. Інші аналітики схиляються до думки про умовність або неповноцінність української держави, маючи на увазі її нездатність виконувати свої підставові функції (failed state), а також те, що вона залишається, за словами Анджея Валіцького, «культурно недоокресленою» країною⁶. Мені важко погодитися з Миколою Рябчуком, який вважає, що Україна після поразки Помаранчевої революції повернулася до російської сфери впливу⁷, – адже його попередні публікації доводять, що вона звідти ніколи й не виходила.

Дефініції з префіксом «пост», закорінені у транзитивних моделях соціального розвитку, створюють ілюзію, буцімто легше визначити, звідки Україна вийшла, ніж з'ясувати, куди вона рухається або чому кружляє колом, хоча насправді це не так. Важко не погодитися з Ярославом Грицаком, який твердить: радянськість у сучасній Україні така сильна тому, що її

⁴ S. Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford, 2001), p. 2.

⁵ Vira Nanivska, «The Impact of the Soviet legacy on reforms in Ukraine», <http://www.nato.int/docu/colloq/1999/pdf/170-176.pdf>; Taras Kuzio, «Ukraine: Coming to terms with the soviet legacy», *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, no. 4 (1998), p. 1–27; idem, «Десять свідчень того, що Україна – неорадянська держава», <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/25/2998846/>; Марія Кармазіна, «Україна наша – радянська?», <http://www.dt.ua/3000/3050/48115/>

⁶ Andrzej Walicki, *Idee i ludzie: Próba autobiografii* (Warszawa, 2010), s. 331.

⁷ Микола Рябчук, «Что осталось от оранжевой Украины?», <http://www.polit.ru/institutes/2010/07/07/rabchuk.html>

глибоко закорінено в історії⁸. Нинішні західні аналітики також звертають увагу на важливість попереднього, докомуністичного історичного досвіду та його вплив на сучасне життя країн колишнього соціалістичного табору⁹. Проте такий підхід неunikнено породжує питання щодо ієрархії різних «історичних спадщин». Яка саме з них має найбільший вплив у пострадянській Україні? Радянська, імперська, річпосполитська, візантійська чи, може, язичницька? Яка з них нині здатна забезпечити належним символічним капіталом той чи той політичний проєкт?

Транзитивні теорії, цілком у дусі Просвітництва, найчастіше зображують (або конструюють) рух посткомуністичних країн від «похмурого минулого» до «світлого майбутнього», від учорашнього дня до завтрашнього. Проте вони не передбачають, що цей рух може відбуватися і в іншому, зворотному напрямку – від учорашнього дня до позавчорашнього й далі. Адже під силовим пресом радянської модернізації «згорі» в репресованому суспільстві консервувалися старі, домодерні структури, цінності й традиції. З розвалом радянської партійно-державної системи вони знову опинилися на поверхні суспільного життя. Недарма серед сучасних аналітиків є розповсюдженими уявлення про поширення в пострадянських суспільствах докапіталістичних у своїй основі соціальних культур¹⁰: це й клановий, родовий, патримоніальний

⁸ Ярослав Грицак, «Десять років незалежності з погляду історика», http://www.svitua.com/ukr/news/look_news_print.php?id=243&menu_id=101&bmenu_id=88

⁹ Jan-Hinrik Meyer-Sahling, «Varieties of legacies: a critical review of legacy explanations of public administration reform in East Central Europe», *International Review of Administrative Sciences*, vol. 75 (2009), p. 509; Grigore Pop-Eleches, «Historical Legacies and Post-Communist Regime Change», *The Journal of Politics*, no. 4 (2007), p. 908–926; *Cultural Legacies in Post-Socialist Europe. The Role of the Various Pasts in the Current Transformation Process* (Frankfurt a/M, 2003).

¹⁰ М. Рябчук, *Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом* (К., 2004), с. 8, 61; M. Riabczuk, «Has the Second Rzecz Pospolita expanded to the borders of the first RP in the contemporary Ukraine?», *Nationalities Affairs = Sprawy Narodowościowe*, no. 31 (2007), p. 35; V. Shlapentokh, *Contemporary Russia as a Feudal Society. A New Perspective on the Post-Soviet Era* (Palgrave, 2007); Alexander J. Motyl, «The New Political

характер суспільних узаємин, це й держава в ролі карально-репресивного апарату, це й закон, що не виконує функцій регулятора суспільних стосунків, це й мітологізоване сприймання світу суспільством і легкість, із якою воно улягає маніпуляціям. Іншими словами, йдеться про суспільство, в якому модернізація з часів Просвітництва ковзає по поверхні або ж існує лише в окремих сегментах соціуму та не справляє помітного впливу на його життя загалом.

Емансипація від комуністичного минулого має історичний, географічний та модернізаційний аспекти. Мало не всі народи Східної Європи¹¹ (і росіяни – не виняток) звернулися в пошуках альтернативи комунізму до попереднього етапу своєї історії, до всього того, що передувало встановленню комуністичної системи. Реальною альтернативою комунізму виглядав, принаймні на певний час, модерний націоналізм (у широкому, академічному розумінні слова). Історичним орієнтиром для «перезавантаження» системи народів колишнього соціалістичного табору став період між завершенням Першої та Другої світових війн – тобто між 1918 і 1945 рр. Відповідно, ідея модерної національної державности стала одночасно основою для нового, посткомуністичного політичного проекту й аналітичною категорією для вивчення недавньої минувшини¹². В цьому випадку не так важливо, що ця ідея одразу ж зустрілася з викликом глобалізації у вигляді Європейського Союзу – і доволі швидко здалася на її ласку. Важливою є послідовність цих подій, що відбувалися у звичній для народів регіону циклічності національного й транснаціонального типів розвитку.

Місце історичного феномену національної державности, яка в західних сусідів України протистояла комуністичній системі, в українському випадку обіймає феномен різних істо-

---

Regime in Ukraine – Toward Sultanism Yanukovych-Style?», *Cicero Foundation Great Debate Paper*, no. 10 (2010), p. 1–8.

¹¹ Я маю на увазі не лише визнані в західній історіографії «східноєвропейськими» країни колишнього «соціалістичного табору», а й Білорусь, Молдову, Росію та Україну.

¹² Під «недавньою минувшиною», відповідником «recent history», я надалі розумітиму радянську минувшину – період від 1917 року, коли вперше пролунала ідея української радянської державности, до 1991 року.

ричних спадщин, які перебувають у процесі постійної неогоці- ції та не надаються до жорсткої ієрархізації. Україна, порівня- но зі своїми західними сусідами, ніколи не мала тривалої тра- диції національної державности. Ефемерні політичні режими часів розвалу Російської та Австро-Угорської імперій, жоден із яких не контролював усієї української національної тери- торії, – ото й усе, що можна було протиставити 70-річній істо- рії Української Радянської Соціалістичної Республіки у скла- ді СРСР, якщо, звісно, не брати до уваги «підтягнуті» заднім числом до рівня модерної державности козацькі політії та оповиту сивим туманом Київську Русь. Зрозуміло, що першо- рядної ваги тут набувала реінтерпретація радянської спадщи- ни: чим був Радянський Союз і чому розпався? Яке місце по- сідала в ньому Україна? Коли почалося і коли завершилося (якщо завершилося) формування сучасної української нації? Які чинники – етнокультурний чи політичний – відігравали вирішальну роль у її формуванні?

Географія в цьому випадку важить не менше, ніж історія. Європейський дискурс, що відіграв таку поважну роль у пост- комуністичній трансформації та ідеологічній емансипації від комунізму в країнах соціалістичного табору, має не лише істо- ричний, а й географічний вимір. Україна межує з країнами, що стали членами Європейського Союзу. До останнього часу гас- ло «повернення до Європи» зберігало популярність в україн- ському політичному лексиконі. Проте що могло воно означа- ти в українському контексті, як не чергову мітологему?

Одинока «Європа», яку ще пам'ятали з власного життє- вого досвіду українці кінця ХХ ст., – це Третій Райх, а також країни-спадкоємиці Австро-Угорської імперії, зокрема між- воєнні Польща, Угорщина, Чехословаччина та Румунія. Спе- цифіка українського європейського досвіду в цьому випадку не обговорюється. Одинока «Європа», в якій будь-коли пе- ребували українські землі в минулому, – це імперії Габсбур- гів та (почасти) Романових і шляхетська Річ Посполита. Ста- тус українських земель у складі кожної з цих держав наразі також не обговорюється. Український національний історич- ний наратив, побудований у ХІХ ст. на риторичній боротьбі слов'янського (православного) та германського (католицько- го) світів, з відчутними елементами ксенофобії, мав спочат-

ку ворожий щодо «Європи» характер і лише згодом, у ХХ ст., трансформувався у «проєвропейський».

Частиною європейського міту України стали оптичні обмани, породжені політичною географією¹³. Відповідно до однієї з них, західні, переважно аграрні регіони України на кордоні з Євросоюзом мали би бути аргіогі культурнішими, цивілізованішими, модернішими, ніж індустріялізовані та зрусіфіковані східні, що належать до так званого «Русского міра», православно-слов'янської спільноти, що протиставляє себе Заходові й претендує на статус осібної цивілізації. Ця ілюзія обертається спробами інтелектуальної маргіналізації східних регіонів у сучасному українському національному дискурсі. Своєю чергою, західні регіони, «заплямовані» контактами з католицькою Європою, змаргіналізовано у православному «руському» дискурсі.

Насправді ж обидва регіональні дискурси – «східний» і «західний» – принципово не відрізняються один від одного. Обидва вони, своєю чергою, мало відмінні від націоналістичного дискурсу і вибудовують власну ідентичність за допомоги «іншого». Символічний «кордон», що ділить сьогоднішню Україну на дві умовні спільноти – зорієнтовану на Європу меншість і взоровану на Росію більшість, не збігається ні з географічним, ні з мовним, ані з політичним: його можна знайти як на заході, так і на сході країни, в будь-якому місті й селі. Цей «кордон» – у головах людей, а не там, де колись проходила східна межа Речі Посполитої, про яку сьогодні пам'ятають лише історики.

«Проєвропейська» Україна значно менша за популярністю та впливом порівняно з «проросійською». Першу відокремлюють від Заходу «жорсткі» кордони, і вона лише частково вписується до його інтелектуального простору. Друга –

¹³ Mykola Riabchuk, «Ambiguous 'Borderland': Ukrainian Identity on the Crossroads of West and East», <http://www.omp.org.pl/riabchuk.htm>; idem, «Ukraine: One State, Two Countries?», www.iwm.at/t-23txt8.htm; Микола Рябчук, «Дві України», *Критика*, ч. 10 (2001), с. 10–13; Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом* (К., 2004), с. 216–228; Т. Zhurzhenko, «The Myth of Two Ukraines», <http://www.eurozine.com/articles/2002-09-17-zhurzhenko-en.html>; Roman Szporluk, «Why Ukrainians Are Ukrainians», www.eurozine.com/articles.2002-09-17-szporluk-en.html.

навпаки, значною мірою вписується до сучасного російського культурного або навіть політичного простору, від якого її лише почасти відділено «напівпрозорими» державними кордонами, демаркованими щойно тепер. Чіткої географічної, мовної та культурної межі між цими «двома Українами» немає, та й бути не може. Між «європейським» і «русько-православним» дискурсами точиться запекла боротьба, і кожен із них відсуває цю межу у протилежному напрямку. Обидві уявлені території, що їх вони окреслюють, є продовженням відповідного зовнішнього історико-культурного, геополітичного простору; вони накладаються одна на одну, утворюючи те, що Ендрю Вілсон зве «невизначеною серединою»¹⁴.

«Серединна» Україна, що існує поряд із умовними «західною» та «східною», в політичному сенсі збалансовує культурно-політичні орієнтації двох інших «Україн» і не дає домінувати жодній з них¹⁵. Вона – ключ до розуміння історії українського суспільства, проте саме цю Україну завжди найважче описати. Це – «Земномор'я», серединна зона, де, на радість любителям інтелектуальних пригод, можна знайти найхиמרніші культурно-політичні гібриди, чудернацькі мовні сполуки, спосіб думання і вашим, і нашим, хамелеонівські кольори – одне слово, все те, що не вкладається в рамки «шизофренічного» або «креольського».

Культура цієї України зв'язує в тугий вузол кінці зовнішніх, порубіжних культур, проте не пропонує жодній з них власної альтернативи чи проєкції в майбутнє. В основі своєї це – культура виживання, сформована мінливим геополітичним контекстом¹⁶. На будь-які масштабні зміни ззовні вона мляво реагує не так конкретним вибором, як ухилянням від вибору в принципі¹⁷. Ідея розвитку в такому середовищі поступається прагненню до виживання, чіплянню за «старовину, якої не можна рухати». Доволі важко сказати напевне, з

¹⁴ E. Wilson, «Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities», *Nations and Nationalism*, no. 1 (2002), p. 31–54.

¹⁵ Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 226.

¹⁶ M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations* (Texas, 2002), p. 166–206.

¹⁷ Ален Безансон, «Ретроспектива безпам'ятства», *Критика*, ч. 12 (2003), с. 20–22.

якої саме матриці – візантійсько-православної ортодоксії чи «геополітичного прокляття» – розвинулася ця модель соціальної реальності.

Регіональне та культурне розмаїття України, одночасне існування на її території різних, зокрема конкурентних, ідентичностей виглядають не винятком, а нормою, головним способом буття її різношерстого населення. Іншим боком цієї медалі є проблема недостатньої артикульованості. Чи не тому найпоширенішими метафорами, до яких вдаються дослідники сучасної України, є: «амбівалентність», «невизначеність», «парадоксальність»¹⁸ тощо – дефініції, що відбивають, у суті, не лише специфіку українського історичного досвіду, а й обмеженість дослідницького аналітичного інструментарію? Спроби надати цій амбівалентності бодай якоїсь визначеності шляхом «націоналізації» за допомоги політичної та культурної географії, пошуку цивілізаційних кордонів та їх історичного обґрунтування є поки що малопродуктивними.

Реальні «вулиці розбитих ліхтарів», поганих доріг, допотопного сервісу, російськомовної попси та нездоланної корупції успішно долають символічні, внутрішні кордони лісу та степу, візантійської «симфонії», магдебурзького права та шляхетського парламентаризму. Міста Лева чи Івана навряд чи принципово різняться під цим оглядом од міст Кернеса чи Ахметова. Сьогоднішню Україну далі об'єднує та сама «тоталітарно-колоніальна», радянсько-російська історична спадщина, якої так прагне позбутися прозахідна інтелектуальна еліта. Під цим кутом зору реальний пасажирський поїзд Харків–Ужгород з усіма його «вигодами» дає набагато краще уявлення про цю Україну, ніж той віртуальний потяг, що його вигадав Юрій Андрухович.

Поряд із історією та географією важливим засобом емансипації від комуністичної минувшини виступає ідея модернізації¹⁹. Наскільки модерним є феномен українського націоналізму та національної державности? Од відповіді на це пи-

¹⁸ Микола Рябчук, *Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом*, с. 32–38.

¹⁹ Я вживаю це окреслення максимально широко – як процес постійного оновлення, відповідності сучасним вимогам і відповіді на сучасні виклики.

тання залежить інтерпретація української незалежності кінця ХХ ст.: чи вона стала результатом об'єктивних причин, поступального розвитку суспільства всупереч структурам репресивного режиму, а чи, навпаки, є наслідком політичних помилок радянського керівництва та підривних, зловорожих дій «закордонних центрів»?

Навряд чи хтось стане заперечувати, що сучасна Україна не успадкувала від минулого не лише державности, а й власних традицій національної модернізації, які становили би переконливу альтернативу імперському та комуністичному проектам і на які могла би спиратися політична еліта країни. Чи не тому список досягнень цієї еліти виглядає коротким до непристойности, як про це пише Марк фон Гаген²⁰? У її арсеналі був і залишився лише специфічний історичний досвід радянської модернізації. Тому дискусії на тему співвідношення «національного» та «модерного» дискурсів не втратили актуальности в україністиці²¹. Схоже, сьогодні в Україні стає дедалі менше тих, хто ставить між цими двома поняттями знак рівности.

Усе сказане повинно переконати читача, що минуле в сучасній Україні є невіддільним від сучасности. Реальні здобутки та провали політичного проекту «Україна» – ось що визначає врешті той образ радянського минулого, який зумовлює характер історичної політики у країні, існує у працях істориків та колективній пам'яті суспільства. Образи недавньої української минувшини є віддзеркаленням різних політичних дискурсів, що борються за контроль над українським простором. Тому логічно буде, на мою думку, спочатку зупинитися на віражах історичної політики українського керівництва впродовж останніх двадцяти років, далі висвітлити особливості інтерпретації окремих проблем недавньої минувшини у працях професійних істориків, а тоді зупини-

²⁰ Mark von Hagen, «Revisiting the Histories of Ukraine», *A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography* (Budapest, 2009), p. 30.

²¹ Огляд дискусій щодо цього в сучасній українській історіографії див.: Т. Сtryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991–2004* (Warszawa, 2007), s. 25–29, 156–159, 173–185.

тися на деяких особливостях колективної історичної пам'яті, щоб показати, як сприймають зусилля політичної та академічної еліти в суспільстві.

Цю статтю написано на основі публікації, що побачила світ у 2004 році²², а також статті, підготованої до друку 2005 року в межах міжнародного проєкту «Recent History: The State of the Art», зініційованого Центром історичних студій Центральноєвропейського університету в Будапешті²³. Подальша доля проєкту мені невідома, проте обмежитися перекладом написаної для нього статті я не міг. Динаміка українських студій залишається високою, політична ситуація в Україні – не завжди передбачуваною, а все це разом є свідченням того, що пацієнт радше живий, аніж мертвий...

Історична політика

Окремі аспекти історичної політики українського керівництва неодноразово висвітлювано в загальних і спеціальних статтях, присвячених українській сучасній історіографії та історії²⁴. Мені залишається тільки узагальнити головні спостереження своїх попередників у цьому питанні, а також, по змозі, доповнити їх деякими новими фактами та спостереженнями. Позаяк у політичній культурі сучасної України збереглася стара радянська практика – з кожною новою зміною влади ревізувати політичний курс попереднього уря-

²² Владимир Кравченко, «Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества», *Ab Imperio*, № 2 (2004), с. 329–368.

²³ Volodymyr Kravchenko, *Ukraine: Recent past or yesterday's present?* (MS, 2005).

²⁴ Andreas Kappeler, *The Politics of History in Contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe*, *Ukraine on its Way to Europe* (Frankfurt am Main – Berlin – Bern etc., 2009); Georgiy Kasianov, «Revisiting the Great Famine of 1932–1933. Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine after 1991)», *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989* (Budapest – New York, 2008), р. 197–220; Андрей Портнов, «Упражнения с историей по-украински: (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине)», *Ab Imperio*, № 3 (2007), с. 93–138; Микола Рябчук, «Культура пам'яті та політика забуття», *Критика*, ч. 1–2 (2006), с. 18–21.

ду, зокрема у сфері колективної пам'яті («коливатися разом із лінією Партії»), то систематизувати відповідний матеріал, мабуть, найкраще за президентствами, починаючи від Леоніда Кравчука й завершуючи Віктором Януковичем. Отож сьогодні ми вже ясніше бачимо головні етапи історичної політики в незалежній Україні, ніж іще кілька років тому.

Покоління української політичної еліти ведуть свою генеалогію, відповідно, від радянської партійної номенклатури (Кравчук), радянської господарчої номенклатури (Кучма) та пострадянської бізнес-номенклатури (Ющенко та Янукович). Головні етапи історичної політики відповідають перебуванню при владі кожного з чотирьох президентів України: 1991–1994 рр. (Кравчук), 1994–2004 рр. (Кучма), 2004–2010 рр. (Ющенко) та від 2010 року (Янукович). Щодо характеру цієї політики, то в ній на перший план виступали національно-державницька (Кравчук і Ющенко), еклектична радянсько-національна (Кучма) та не менш еклектична радянсько-національно-православна (Янукович) доміанти. За такою нехитрою схемою їх буде розглянуто далі.

Перед політичним керівництвом України від самого початку вимальовувалася потреба пошуку формули консолідації багатоетнічного населення радянської республіки на основі нової, порівняно з радянською, національної ідентичності. Політики, щоправда, також залишалися радянськими людьми. Від своєї епохи вони успадкували примордіялістське й водночас народницьке уявлення про націю як споконвічну цілісність, котру досить просвітити, відкривши їй очі й розповівши «правду історії», як вона одразу ж вийде з політичного небуття на правильну путь і рухатиметься нею назустріч власному щастю у квітучій, демократичній, європейській національній державі. Інакше кажучи, замість радянського міту суспільству пропонували національний. У цьому сенсі Україна нічим не відрізнялася від своїх сусідів. Тим паче, що для нової ідеології вже були готові зразки.

В основу концепції історичної політики українського керівництва початку 1990-х років було покладено схему національного Відродження, яку розробив фундатор української національної історіографії Михайло Грушевський і розвинула «державницька» школа української історіогра-

фії на початку ХХ ст. Відповідно до цієї схеми, Україну проголошено державою з тисячолітніми традиціями. Козацька мітологія стала важливим складником «українізації» радянського культурного простору, постачаючи суспільство добре знайомим, апробованим символічним капіталом²⁵. Не меншу роль виконувала й мітологія української державності 1917–1919 рр.

Того-таки Грушевського, тепер уже в ролі політичного діяча, почали зображувати першим президентом Української Народної Республіки, законною спадкоємицею якої оголосила себе незалежна Україна. Президент Леонід Кравчук, колишній партійний ідеолог, урочисто прийняв символи державної влади своїх попередників – козацьку гетьманську булаву разом із регаліями Уряду УНР в екзилі. Державна символіка УНР – герб і прапор – здобули офіційний статус в Україні. Нарешті, модель радянської «українізації» 1920-х років, як і близька до неї політика в українському питанні республіканської партійної номенклатури хрущовської доби, також визначала спосіб думання тих людей, які формували культурну стратегію нового керівництва²⁶.

Головним інструментом здійснення історичної політики президента Кравчука стала успадкована від радянських часів академічна наука. Кадри фахівців, які спеціалізувалися на вивченні історії України, в радянські часи зосереджувалися переважно в Інституті історії АН УРСР і на нечисленних катедрах історії України в університетах республіки. Цих фахівців вистачало, щоб засвідчити формально національний характер Української Радянської Соціалістичної Республіки, але їх було недостатньо, щоб задовольнити нові освітні та наукові потреби національної держави. Тому до загону професійних істориків України влилася армія фахівців з історії КПРС, немовби втілюючи в реальність відомий радянський анекдот про те, як мільярдний комуністичний Китай вирішив здатися в полон мільйонному Радянському Союзові...

²⁵ F. E. Sysyn, «The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology», *Social Research*, no. 4 (1991), p. 845–859.

²⁶ M. V. Strikha, «Cultural Policy in Ukraine (1991–2005)», *Australian Slavonic and East European Studies*, nos. 1–2 (2006), p. 2.

Ключове значення для вивчення радянської історії мав доступ до архівів, які раніше було закрито для дослідників. Радянські архівосховища почали частково відкривати свої фонди для науково-видавничих проєктів, зініційованих політичним керівництвом країни. Так, згідно з постановою Верховної Ради України від 1992 року, Кабінет Міністрів України утворив Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» на чолі з академіком Петром Троньком, досвідченим представником республіканської радянської номенклатури, чий життєвий шлях почався ще за правління династії Романових. Відповідно, в кожній області України під егідою обласних адміністрацій створено спеціальні редколегії та видавничі групи для вивчення та публікації архівних справ КДБ і висвітлення репресивно-каральної політики радянського режиму. Крім того, започатковано періодичне видання науково-археографічного характеру під назвою «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», де друкувалися відповідні матеріали радянських таємних служб.

Що стосується радянської історичної спадщини, то її почали витіснити з публічного простору та колективної пам'яті як щось накинута ззовні, іманентно вороже національним українським інтересам, які, зрозуміло, перебували в Європі. Негативний образ радянської минувшини, що сформувався на хвилі «перебудови», в Україні відтак доповнювано колоніальними та постколоніальними концепціями. Країну зображувано жертвою радянського режиму, підтвердженням чого мали слугувати не лише масові політичні репресії, а й голодомор 1932–1933 рр., чорнобильська аварія, афганська війна; забезпечити суспільство від повторення подібних катастроф у майбутньому мала лише національна державність. Тому доба революції 1917–1921 рр. увійшла до національного наративу, а радянську добу було зараховано до російської історії, тим паче, що Росія офіційно оголосила себе правонаступницею СРСР.

Проте «чорно-біла», за висловом Тараса Кузя²⁷, картина недавньої минувшини виявилася надто спрощеною, щоб

²⁷ Taras Kuzio, «Ukraine: Coming to Terms with the Soviet Legacy», р. 6–9.

її сприйняло та підтримало суспільство. Радянська історична спадщина лише частково суперечила національній і не зводилася до самого лише винищення всього українського. Крім людських втрат і масових репресій, спадщина ця охоплювала «українізацію» 1920-х років, соціально-економічну модернізацію, перемогу над фашизмом, розв'язання за давнього українсько-польського конфлікту, державну підтримку української культури та квазидержавні республіканські структури, без яких було б неможливим проголошення української незалежності в 1991 році. Не випадково російські націоналісти хутко оголосили українську державність штучним вивором більшовиків. Крім того, винятково негативна картина недавньої минувшини суперечила історичній пам'яті значної частини населення як на персональному, так і на груповому рівнях.

Незалежна українська держава виявилася не в змозі повторити досвід радянської «українізації» 1920-х років: на заваді стали не лише економічна криза, а й виникнення конкурентного, недержавного сектора культури, в якому домінувала не українська, а російська, радянська та західна продукція. Піти шляхом прибалтійських республік і надати радянській спадщині чужий, зовнішній характер в Україні також виявилось неможливим: цьому перешкоджали не лише слабкість державної системи, а й специфічна кволість українського та російського націоналізмів, яка внеможливила артикулювану національну ідентифікацію більшої частини населення.

Відчуження радянської історії України в перебігу її «націоналізації» суперечливо поєднувалося з триванням радянських історичних проєктів, що їх розробили колись для відсічі «націоналістичним фальсифікаціям». Паралельно з підготуванням і виданням серії «Реабілітовані історією» в Україні незадовго до розвалу СРСР було розпочато науково-видавничий проєкт багатотомної «Книги пам'яті», на чолі якого стояв генерал армії Герасимов. Цей проєкт, що ґрунтувався на радянській мітології «Великої Вітчизняної війни», мав, судячи з обережних натяків одного з провідних українських фахівців з історії Другої світової війни Олександра Лисенка, відверто політичний характер, а його керівники намагалися нав'язати «радянську візію подій» залученим до про-

екту науковцям²⁸. Не буде перебільшенням сказати, що видання «Книги пам'яті» протистояло серії «Реабілітовані історією» та, загалом, спробам національної реінтерпретації радянської минувшини.

Новоявлена українська політична еліта виявилася не готовою до реалізації національного проекту теоретично. Вона навряд чи очікувала, що їй доведеться не відроджувати, а створювати українську націю, і то не етнокультурну, а політичну. Вважалося, що досить «просвітити» народ, «роз'яснити» йому «правду історії» – і він охоче підтримає новий політичний режим так, як зробив це на референдумі 1991 року щодо української незалежності. Натомість в українському суспільстві почалася політична, соціальна, національно-культурна, мовна та релігійна диференціація.

Українська політична еліта виявилася не готовою до реалізації національного проекту і практично, позаяк спиралася в цьому лише на старі інституції та кадри, скомпрометовані близькістю або й належністю до радянської партійної номенклатури. Зате вона виявилася цілком готовою до поділу й приватизації радянської спадщини – не символічної, а цілком реальної, і впоралася з цим так швидко й цинічно, що втратила довіру суспільства, яке все ще мислило категоріями соціальної справедливості. Відповідно, й інші ініціативи українського керівництва, зокрема в царині національного будівництва та історичної політики, не могли не зазнати моральної дискредитації, особливо після провалу економіки та наростання протестних настроїв в усіх сферах суспільного життя.

У 1994 році новим президентом України став, за активної підтримки населення індустріальних російськомовних регіонів Сходу та Півдня України, представник радянської господарчої номенклатури, технократ Леонід Кучма. Його політичний курс ознаменували демонстративна відмова від «націонал-романтичної» концепції державного будівництва

---

²⁸ О. Є. Лисенко, «Тематика Другої світової війни на сторінках "Українського історичного журналу": історіографічна перспектива на суспільно-політичному тлі», *Український історичний журнал*, № 6 (2007), с. 127.

та наголошування його територіяльного характеру, поєднання проєвропейської риторики з проросійською, а також часткова реабілітація радянської спадщини. Таку ідеологічну гнучкість, що межувала з відсутністю ідеології взагалі, було продемонстровано й під час переобрання Кучми президентом України в 1999 році, коли в запеклому протистоянні комуністів із націоналістами влада прагнула позиціонувати себе в ролі третейського судді під гаслами «меншого зла», «стабільності», прагматизму, комуністичного принципу пріоритету «хліба» над «свободою».

Режим президента Кучми, як відомо, зумів досягти політичної та економічної стабільності за рахунок компромісу з регіональними елітами. Останні, своєю чергою, здобули істотні можливості коригувати історичну політику центру на місцях. Відтак швидкими темпами почалася фрагментація та поляризація культурного простору України, коли в одних областях демонтували пам'ятники Ленінові, а в інших – ставили пам'ятники українським націоналістам, в одних на широку ногу відзначали старі радянські свята, в інших – старі національні, в одних радянські назви вулиць змінювали на російські імперські, в інших – на австрійські імперські, проте повсюдно публічний простір українських міст і сіл почав стрімко наповнюватися місцевою символікою – назвами вулиць, меморіяльними дошками, пам'ятниками, публічними церемоніями тощо.

Суперечлива політика українського керівництва щодо радянської минувшини наочно виявилася у сфері топонімії. Процес трансформації радянського публічного простору під гаслами «повернення до витоків» розпочався ще в роки горбачовської «перебудови»²⁹. Йшлося передусім про назви населених пунктів, що носили імена радянських вождів або знакових для комуністичної ідеології подій. Чемпіонами серед

²⁹ Роман Кабачій, «Мовчазна війна топонімів», *Критика*, ч. 1–2 (2004), с. 20–21; Анатолій Ситник, «“За всю Одесу” в одній книжці, або Як агороніми й годоніми “південної перлини” позбулися тоталітарної машкари», <http://www.heritage.com.ua/istorija/publicistika/RIZNE/SytnKpyzhky.htm>; Микола Чугаєвський, «На часі топонімічна реформа», <http://www.heritage.com.ua/istorija/publicistika/RIZNE/ChuhTopRaf.htm>; Левко Хмельковський, «Химери української топоніміки», *Свобода*, 28 травня (2004).

них були свято Першого Травня, відображене в назвах семи (!) міст, а також імена Леніна та Кірова, кожне з яких дало назву чотирьом українським містам³⁰. Проте після гучних перейменувань Ворошиловграда на Луганськ, а Жданова на Маріуполь вирішено було залишити у спокої на невизначений час численні українські першомайськи, комсомольськи, червоноармійськи та червоногвардійськи разом із їхніми вулицями на кшталт Агітаторської, Колективізації, Крейсера «Аврора», Бакинських комісарів, Чекістів, Павліка Морозова, а також імені незліченної армії червоних командирів, директорів, учених і діячів культури³¹.

Топонімічну спадщину радянської доби почали витрачати доволі скупко, розмінюючи в багатьох випадках не на альтернативну, а на оновлену радянську символіку. У Дніпропетровську, наприклад, вулицю з нейтральною назвою Нова було перейменовано на вулицю Щербицького, а вулиця Кірова одержала ім'я українського радянського письменника Олеса Гончара³². В Харкові станції метра «Індустріальна» було присвоєно ім'я Олександра Масельського – багаторічного радянського керівника Харківської області, а до назви станції «Метробудівників» додано ім'я Григорія Ващенко, колишнього першого секретаря Харківського обкому КППС. Інакше кажучи, в публічному просторі великих міст на Сході України відбувалося перегрупування символів у напрямі «регіоналізації», проте в межах того самого радянського дискурсу.

Водночас регіоналізацію історичної політики супроводжувала спадкоємність політичного курсу на державно-національне будівництво й історичну легітимацію української незалежності в її нинішніх кордонах³³. Історія зали-

³⁰ Микола Чугаєвський, «На часі топонімічна реформа», <http://www.heritage.com.ua/istorija/publicistika/RIZNE/ChuhTopRaf.htm>

³¹ <http://www.heritage.com.ua/istorija/publicistika/RIZNE/ChuhTopRaf.htm>

³² Андрій Портнов, «Роздуми на вулиці Щербицького», *Критика-Коментарі*, 24 лютого (2003). Тут і далі поклики на інтернет-видання «Критика-Коментарі» відсилають до його електронного архіву, що зберігається у видавництві «Критика».

³³ В. Серета, «Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії»,

шлася важливим інструментом державної політики – не випадково в урядах України посади віце-прем'єрів із гуманітарних питань, як правило, резервували для професійних науковців з академічного середовища. Її в різний час обіймали академіки Валерій Смолій, Микола Жулинський, Іван Курас; посаду міністра культури певний час обіймав відомий інтелектуал, колишній дисидент, академік Іван Дзюба. Офіційно національно-державне будівництво далі базувалося на парадигмі українського національного Відродження. У соціальній реальності ця теорія дедалі більше розходила-ся з практикою.

Спадкоємність із попереднім політичним періодом забезпечувала тема масових злочинів часів сталінізму. Науково-видавничий проєкт «Реабілітовані історією» та публікація матеріалів з архівів КДБ тривали. Тема штучного голоду, зорганізованого радянським керівництвом на початку 1930-х років, не лише не зникла з поточної політики – навпаки, її використовували дедалі активніше. 15 травня 2003 р. Верховна Рада України навіть ухвалила звернення до українського народу, що містило оригінальне формулювання про визнання голодомору «актом геноциду українського народу за діявольським задумом сталінського режиму»³⁴. Проте тяглість «націєтворчої» історичної політики важко поєднувалася з реальною радянською спадщиною. Звідси тактика лавірування між національною та радянською парадигмами недавньої історії, що її взяв на озброєння Кучмин режим.

Політичною протипагою темі репресій часів сталінізму завжди була тема Великої Перемоги, яка ці репресії бодай частково виправдовувала. Звідси колосальне значення, відведене тематиці Другої світової війни та публічним урочистостям до Дня Перемоги в політиці українського уряду часів

Соціологія: теорія, методи, маркетинг, № 3 (2006), с. 191–212; В. Середя, «Исторический дискурс в официальных речах президентов Украины и России», <http://www.polit.ru/analytics/2007/04/05/politdiskurs.html>

³⁴ «Про Звернення до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років», *Відомості Верховної Ради України*, № 30 (2003), с. 262.

президента Кучми³⁵. Тематику цю українське керівництво використовувало спершу в її традиційній радянській версії, а з часом – у новій російській, поступово розчиняючи колишню парадигму «дружби народів» в неоімперській, націоналістичній ідеології.

Одним із прикладів цього можна вважати культ пам'яті радянського маршала Георгія Жукова. Медаль його імені було урочисто вручено всім українським ветеранам війни, а ім'я воєначальника увічнили в назві однієї зі станцій харківського метра. Можна пригадати у зв'язку з цим, що в українській національній мітології ім'я маршала Жукова асоціюється переважно з незреалізованими планами радянського уряду щодо масового виселення українців до Сибіру в 1944 року, тому заходи щодо увічнення його пам'яті в Україні викликали протести з боку національних українських організацій³⁶.

Механічне поєднання національної та радянської парадигм недавньої історії можна бачити в офіційних державних святах, список яких за роки перебування при владі президента Кучми розширився настільки, що дуже скоро виявився подібним до пантеону язичницьких богів, яких князь Володимир звів колись із усіх племінних володінь до Києва задля «консолідації суспільства». Так, ідею національної державності символізували нові свята – День Конституції та День Незалежності. Проте жодна подія, пов'язана з так званою «тисячолітньою традицією української національної державності», не поповнила списку «вихідних днів». Усе, що нагадувало про цю традицію, було зараховано до категорії неофіційних свят: День соборності, День українського козацтва, День Збройних сил України.

Спадкостійність із радянськими часами підкреслювали традиційні радянські свята – День Міжнародної солідарності трудящих (1–2 травня), Міжнародний жіночий день (8 березня), День Перемоги (9 травня). Сюди ж належать День партизанської слави, що генетично стояв ближче до радянської

³⁵ K. Wolczuk, «History, Europe, and the “national idea”: the official narrative of national identity in Ukraine», *Nationalities Papers*, no. 4 (2000), p. 682.

³⁶ Левко Лук'яненко, *Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні: Відповідь генералу Іщенку* (К., 2002).

традиції, а також День захисника вітчизни, за нейтральною назвою якого сховався популярний досі День Радянської армії та військово-морського флоту (23 лютого), що його відзначають як «чоловічий день». Натомість одне з головних радянських свят, «Великої Жовтневої соціалістичної революції», виявилось, як і в Росії, змаргіналізованим: його офіційно замінив День працівників соціальної сфери (не знаю, що це таке)³⁷. Назагал у сучасному українському календарі національний контекст помітно поступається радянському рівню представництва та популярності в суспільстві. Те саме, до речі, можна сказати й про сучасний російський календар³⁸.

Активна історична політика режиму президента Кучми втілювалася в офіційному святкуванні різноманітних історичних подій і дат, навіть тих, чий ювілей був далеко не «круглим». При цьому влада намагалася підтримувати певний баланс між ними. Президент, відвідуючи різні регіони України, говорив у кожному з них те, що хотіли почути місцеві виборці: про традиції національної державности – у Львові, про досягнення радянської доби – в Донецьку. 2002 року влада урочисто відзначала 70-річчя Голодомору в Україні, 70-річчя будівництва Дніпрогесу в Запоріжжі та 70-річчя утворення радянських областей. Відомий громадський діяч і політик, академік-фізик Ігор Юхновський заявляв у 2003 році: «Нікого не треба каменувати. Ні Петлюру, ні Грушевського, ні Косіора, ні Петровського, ні Бандеру, ні Щербицького. Їх треба знати такими, якими вони були. Це – наша історія»³⁹. Іншими словами, до історії застосовувано суто технократичний, інструментальний підхід, що відбивав наївне в своїй основі уявлення про «об'єктивну» історію, «якою вона була насправді», і про можливість механічно поєднувати різні, суперечливі історичні традиції.

³⁷ У Росії воно перетворилося на День народної єдності (4 листопада), що символізує вигнання російськими військами польських католиків зі священного Кремля, куди тих «загнали» раніше православні російські бояри...

³⁸ Андрей Зорін, «Свята посткомуністів», *Критика*, ч. 9 (2002), с. 14–17.

³⁹ Василь Черепанин, «Щербицький як симптом», *Критика-Коментарі*, 26 лютого (2003).

Ще одним важливим складником історичної політики часів президента Кучми стала поступова переорієнтація з віддаленіших епох історії України на повоєнний період, із якого вийшли всі нові українські політичні та бізнесові еліти. Влада потребувала дедалі менше символічного капіталу дорадянської доби для власної легітимізації й навпаки, дедалі частіше виводила цю легітимність із недавньої радянської минувшини. Історію української незалежної держави нове покоління політичної еліти волило починати не з Грушевського, а з самих себе. На урядовому концерті, влаштованому в 2001 році з нагоди десятої річниці проголошення української незалежності, лунали гасла на зразок: «Наша молода Україна» або «Десять років тому народилася українська держава»; в Харкові у старому місті виріс монумент, присвячений українській незалежності, в якому використано образ 10-річної дівчинки⁴⁰.

Якщо вважати, що для української політичної еліти формативним періодом стала епоха брежнєвського «застою», то не було нічого несподіваного, отже, в тому, щоб урочисто відзначити на державному рівні 2003 року 85-річний ювілей своєрідного символу тієї доби – колишнього Першого секретаря республіканської партійної організації Володимира Щербицького, чие ім'я в роки «перебудови» асоціювалося з найконсервативнішою частиною радянського найвищого керівництва. Програма святкування, розроблена під керівництвом тогочасного віце-прем'єра з гуманітарних питань Дмитра Табачника, передбачала проведення наукової (!) конференції під назвою «Видатний державний діяч В. В. Щербицький та його епоха», видання книги спогадів, створення документального фільму, перейменування на честь Щербицького вулиць і деяких державних установ, встановлення меморіальних дощок тощо. У деяких областях за таким самим зразком відбувалося вшанування місцевих щербицьких – колишніх радянських керівників областей і міст.

Урочисте святкування ювілею Щербицького викликало гостру критику з боку національної демократичної інтеліген-

---

⁴⁰ Сергій Грабовський, «Україна наша креольська», <http://universum.lviv.ua/archive/journal/2001/grab78.html>

ції⁴¹. Гострота цієї критики не останньою чергою пояснювалася тим, що незадовго до ювілею республіканського партійного керівника українська влада урочисто вшановувала пам'ять одного з його найнепримиренніших ідейних опонентів – колишнього дисидента, відомого політика та громадського діяча В'ячеслава Чорновола, який загинув за нез'ясованих до кінця обставин у брудній атмосфері політичної боротьби напередодні чергових президентських виборів 1999 року в Україні. Спеціальними постановами Верховної Ради й уряду було передбачено створити присвячені пам'яті Чорновола музеї, журналістські премії, стипендії, випустити спеціальну ювілейну монету, видати його праці, встановити пам'ятник і присвоїти його ім'я вулицям у різних містах України. З погляду «реальної» політики, отже, не було жодної суперечності в тому, щоб відзначати та вшановувати і Щербицького, й Чорновола.

Політичний режим президента Кучми, дотримуючи курс на національну парадигму недавньої історії, навряд чи сподівався наразитися на виклик з боку не лише радянського, а й інших національних нарративів, передусім польського, причому одразу у двох найделікатніших у політичному сенсі пунктах: доби постання незалежних держав після розвалу імперій Романових і Габсбургів (1917–1919) і Другої світової війни, зокрема українсько-польського конфлікту на Волині 1943 року. Тим часом переосмислення українсько-польських взаємин розпочалося задовго до появи незалежної України в 1991 році, створюючи інтелектуальний ґрунт для пошуку формули національного порозуміння.

⁴¹ Юрій Шаповал, «В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу», *Український історичний журнал*, № 1 (2003), с. 118–129; П. Т. Тронько, «В. В. Щербицький (1918–1990)», там само, с. 109–117; Максим Стріха, ««Епоха Щербицького»: спроба портрета в різних відтінках сірого», *Критика-Коментарі*, 14 лютого (2003); Василь Черепанин, «Щербицький як симптом»; Юрій Шаповал, 1) «Діалектика державного пошанування», *Критика*, ч. 5 (2003), с. 9–10; 2) «Дві річниці – одне визнання», *День*, 14 лютого (2003); Микола Рябчук, «Щербицький forever», *Критика*, ч. 5 (2003), с. 4–9, ч. 6 (2003), с. 4–8; Андрій Портнов, «Роздуми на вулиці Щербицького», *Критика-Коментарі*, 24 лютого (2003); Володимир Кулик, «Ювілей Щербицького: перетворення символу», *Дзеркало тижня*, 22 лютого (2003).

Спалах емоцій обабіч українсько-польського кордону викликало відкриття некрополя польських солдатів на Личаківському цвинтарі у Львові⁴². Дискусії розпалилися з приводу того, які написи на цьому місці поховання польських бійців, полеглих 1918 року в сутичках з українськими воюючими, є політично коректними, а які зачіпають національні почуття українських патріотів. Порозуміння пощастило досягти лише на найвищому політичному рівні, коли 24 червня 2005 р. відбулося урочисте відкриття цвинтаря «орлят», яке супроводжували символічні ритуали українсько-польського взаємного примирення. Проте пристрасі навколо символіки меморіялу не вщухають і досі.

Трагедія на Волині 1943 року, внаслідок якої від рук українських збройних формувань загинуло чимало мирних жителів – етнічних поляків, набула ще більшої політичної гостроти, бо, з одного боку, зачіпала інтереси багатьох тисяч людей – свідків конфлікту або родичів загиблих, а з другого – підважувала героїчну мітологію збройного опору, розвинену як в українському, так і в польському національних історичних дискурсах. Проте в українському випадку фундамент національної мітології виявився дуже хитким, бо основу його становив міт Організації Українських Націоналістів, яка співпрацювала на початку Другої світової війни з фашистами та яку вважали політичною структурою тоталітарного типу⁴³. У цьому випадку виявилось неможливим розділити внутрішні й зовнішні чинники історичної політики, бо українська національна мітологія антифашистського руху опору, що базувалася на ґлорифікації ОУН-УПА, своєю чергою, викликала гостре політичне протистояння в українському суспільстві.

Спроба українського керівництва залагодити цей конфлікт, апелюючи до авторитету «об'єктивної» академічної історіографії, про яку йтиметься далі, зазнала фіяска. Ветерани бойових дій, свідки українсько-польського конфлікту на Волині 1943 року, а також їхні нащадки виявилися далекими від

⁴² <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/orlata-arhiv.htm>

⁴³ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2 (К., 1994), с. 250, 255, 489.

примирення. Чи не єдиним позитивним наслідком політики вписування ОУН-УПА до нового українського історичного дискурсу можна вважати початок публічного діалогу українських і польських істориків, який виявився набагато успішнішим за політичний. В українсько-єврейських стосунках не відбулося й цього.

Загалом історична політика президента Кучми вирізнялася домінуванням тактичних цілей над стратегічними. Її диктували не так перспективи та потреби національно-державного будівництва, як ситуативне звернення до історії задля політичної мобілізації різних сегментів електорату. Кучмин режим не пропонував суспільству нових ідейних альтернатив, консервуючи комуністичні або націоналістичні стереотипи сприймання недавньої минувшини або ж віддаючи історичну політику на відкуп регіональним елітам. Своєю чергою, ця обставина сприяла збереженню і навіть поглибленню політичного та регіонального розколу в суспільстві. Регіональний дискурс виявився гнучкішим і знайшов символи, які не викликали відвертого протистояння, – проте часто в них було мало спільного із загальнонаціональною українською символікою.

За президентства Віктора Ющенка історична політика в Україні зазнала помітних змін. Передусім відчутно знизився рівень її професіоналізму. Досвідчений партійний ідеолог Леонід Кравчук, як і представник господарської номенклатури Леонід Кучма, бодай розуміли вагу експертного гуманітарного знання й залучали до вироблення свого курсу професіоналів з академічного середовища. «Помаранчевий» демократичний уряд, схоже, особливо не переймався цими питаннями, бо віцепрем'єр із гуманітарних питань Іван Васюник більше опікувався футболом, а його попередник Микола Томенко – здається, тенісом.

Головне архівне управління, яке доти очолювали професійні історики, тепер стало розмінною монетою в політичних ігрищах і перейшло під оруду члена Компартії України, будівельника за освітою Ольги Гінзбург. Демократичний міністр вищої освіти та науки Іван Вакарчук, фізик за фахом, попервах заявив про намір ліквідувати обов'язкове вивчення історії України на неісторичних факультетах у вищій шко-

лі, а тоді, навпаки, вирішив розширити коло «нормативних» дисциплін, додавши до них, крім історії та мови, ще й історію української культури. В обох випадках рішення ухвалювано без належного обговорення та консультацій із фахівцями. Влада не потребувала думки професійних істориків, мабуть, через те, що їхню роль узяв на себе особисто Президент України.

В основу історичної політики часів Ющенкового президентства знову, як і на початку 1990-х років, лягла парадигма «тисячолітньої» української нації, проте тематичні пріоритети цієї політики тепер локалізувалися на двох протилежних часових полюсах: особисті зацікавлення президента занурювали його в бездонні глибини трипільської культури, а політична кон'юнктура змушувала актуалізувати значення радянського періоду історії України. Щодо останнього, то головний акцент було зроблено на запереченні радянського минулого, виштовхуванні його з українського національного дискурсу, який, своєю чергою, далі будували винятково на мітології національного Відродження. Проте якщо національна парадигма української історії за той час майже не змінилася, то радянська переживала в сусідній Росії активну ідейну трансформацію, поєднуючи історичну мітологію Великої Вітчизняної війни з імперською православною.

Унаслідок цього історична політика українського президента опинилася під дедалі сильнішим вогнем критики як в Україні, так і в Росії. Майже кожен зигзаг цієї політики наражався на гострий публічний демарш і протидію російського керівництва. Фактично всі п'ять років президентства Ющенка – це українсько-російська війна національних мітологій, що переходила в дипломатичну та навіть економічну, позаяк обидві сторони (в цьому вони були і є подібними) надавали символічній реальності не меншого значення, ніж соціальній. Провину за таке протистояння та напруження в суспільстві слід поділити між політиками й істориками обох країн.

Улітку 2005 року президент Ющенко підписав указ про створення Інституту національної пам'яті і призначив його керівником ветерана української політики, фізика Ігоря Юхновського. Проте ця інституція, що викликала бурю емоцій в Україні та Росії, мало нагадувала бюджетом, штатом і мож-

ливостями свої польський і словацький прототипи⁴⁴. Інститут зацікавився науковою тематикою, пов'язаною з масовими репресіями доби сталінізму й антирадянським рухом опору, насамперед голодомором 1932–1933 рр. та діяльністю ОУН-УПА. Обидві ці теми виразно протиставлювано російській мітології Великої Вітчизняної війни та спробам реабілітації Сталіна.

Одночасно з Інститутом національної пам'яті в Києві виник музей радянської окупації, навколо якого з легкої руки комуністів та радянських ветеранів Великої Вітчизняної війни вибухнули нові політичні пристрасті. Справжній шквал критики в Україні та за її межами викликав указ Ющенка про посмертне надання звання Героя України лідерові українських націоналістів Степанові Бандері⁴⁵. Цей факт сприяв моральній девальвації нагороди, особливо якщо пригадати, кого відзначили нею раніше. Засудження найвищого сталінського керівництва Київським апеляційним судом на основі матеріалів, підготованих Службою безпеки України, що відбулося 13 січня 2010 р., за кілька днів до президентських виборів в Україні, більше нагадувало фарс і залишило відчуття одвертого несмаку в сторонніх спостерігачів⁴⁶.

На відміну від тих аналітиків, які вважають, що політика президента Ющенка у сфері історичної пам'яті мала позитивний ефект і до певної міри навіть компенсувала його провали в економіці, я дотримую протилежну думку. Ця непродумана, хаотична, відверто аматорська політика запам'яталася хіба що своєю некомпетентністю та рефлексивною імпровізацією. Вона не лише поглибила політичне протистояння в суспільстві, а й продовжила девальвацію й дискредитацію символічного капіталу національно-державного «українського проекту» або того, що від нього лишалося. Її наслідком стало відчутне зростання впливу російської політики пам'яті на українське суспільство. За нової адміністрації воно напевне зростатиме ще більше.

⁴⁴ Georgiy Kasianov, «Revisiting the Great Famine of 1932–1933», p. 197–220.

⁴⁵ Alexander J. Motyl, «Ukraine, Europe, and Bandera», *Cicero Foundation Great Debate Paper*, no. 10 (2010), p. 1–14.

⁴⁶ Timothy Snyder, «Ukraine's Past on Trial», *New York Review of Books*, 5 February (2010).

Хоча з моменту приходу до влади Віктора Януковича минуло небагато часу, основні напрями його історичної політики встигли проявитися доволі рельєфно, тим паче, що на півдні та сході України Партія регіонів перебувала при владі вже давно. Історична політика нового режиму ґрунтується, принаймні поки що, більшою мірою на запереченні стратегії попереднього керівництва, ніж на пошуку нового курсу національного та державного будівництва, спрямованого на консолідацію суспільства. Кадрові призначення та перестановки в гуманітарній сфері дають підстави говорити не лише про налаштованість нового керівництва на конфронтацію з демократичним громадянським суспільством, а й про те, що «гуманітарка» взагалі не належить до пріоритетних напрямів діяльності уряду пострадянських технократів, переконаних, що «буде хліб – буде й пісня». Історія з призначенням і звільненням віце-прем'єра з гуманітарних питань, фізика Володимира Семиноженка лише підтверджує такий висновок: після нього ця посада взагалі, здається, перестала існувати або принаймні залишається довший час вакантною.

Новий профіль історичної політики українського керівництва поки що формується під впливом сучасної неорадянської (православно-комуністичної) ідеології. Як режим президента Кравчука акцентував на феномені української революції 1917–1921 рр., так режим президента Януковича орієнтується на концепцію Великої Вітчизняної війни, про що свідчать масштабні урочистості з нагоди Дня Перемоги, а також постійне використання відповідної символіки в публічному просторі. При цьому нове українське керівництво не ускладнює собі життя розробкою власної історичної політики, запозичуючи готові зразки з сусідньої Росії. Звідси й кроки в напрямі часткової реабілітації Сталіна та сталінізму. Сьогодні ортодоксальні комуністи контролюють в Україні державну архівну систему й Інститут національної пам'яті, споруджують пам'ятники Сталінові в Запоріжжі й Одесі, переписують підручники історії. Високопоставлені політики та чиновники виступають із публічними заявами, що принаймні почасти виправдовують сталінські репресії⁴⁷.

⁴⁷ «Регионал Чечетов: Сталин – не преступник, а спаситель», <http://glavnoe.ua/news/n52734>

Промовистим у цьому плані можна вважати розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 р. про святкування 75-річчя стахановського руху, створення відповідного музею та проведення офіційних урочистостей. Цьому розпорядженню передувало повідомлення засобів масової інформації про те, що 9 серпня 2010 р. шахтар Сергій Шемук на шахті «Новодзержинська», з благословення митрополита Донецького та Маріупольського УПЦ Московського патріархату Іларіона, за одну зміну своєї роботи перевершив рекорд Алексея Стаханова, виконавши план на 2023%⁴⁸. Я вважаю це повідомлення розіграшем або пародією, поки не дізнався, що Президент України особисто привітав рекордсмена, який «примножує традиції славних попередників» на шляху «зміцнення енергетичного потенціалу країни»⁴⁹. Якщо до цього й потрібен коментар, то його можна знайти в українській газеті з відповідною для такого випадку назвою – «Обком»⁵⁰.

Схоже на те, що президент Янукович навряд чи зможе або захоче повторити політику лавірування між національним і радянським дискурсами, як це робив президент Кучма. Поле для маневру в нового уряду набагато вужче, а інтелектуальні ресурси помітно бідніші. Припускаю, що він і надалі спрямовуватиме свої зусилля на символічне повернення України до православного, слов'яно-руського простору та мобілізацію радянської історичної спадщини. Отже, політичної актуальності набуватиме історична мітологія «слов'яно-руського православного народу» й «цивілізаційної євразійської спільноти», що не відбиває всього культурно-національного та релігійного розмаїття в українському суспільстві.

Обидві згадані вище мітологєми заперечують історичну легітимність української національної державності. Наскільки далеко готовий зайти новий режим у розмінюванні символічного капіталу ідентичності на реальний капітал у своїх поточних взаєминах із Росією, сказати важко. Проте рано чи пізно він муситиме замислитися не лише над так-

⁴⁸ <http://ura.dn.ua/10.08.2010/99210.html>

⁴⁹ <http://ura.dn.ua/13.08.2010/99367.html>

⁵⁰ «Время, назад! Краткий выпуск новостей Советской Республики Украина. Август 2010 года», <http://obkom.net.ua/articles/2010-08/11.1228.shtml>

тичними, а й над стратегічними цілями своєї історичної політики. Іван Лисяк-Рудницький колись зауважив, що «режим, який заплутався у нерозв'язаних суперечностях із принципами, з яких він виводить свою легітимність, не може існувати дуже довго»⁵¹. Цей висновок проникливого українського інтелектуала може пройти перевірку на придатність у сучасній Україні.

Загалом історична політика, що її проводили всі попередні українські уряди, виглядає суперечливою і через те мало ефективною. Георгій Касьянов справедливо закидає їй спонтанний, ситуативний характер, непослідовність і недооцінку символічного потенціалу історії⁵². Ця політика є результатом кулуарних, бюрократичних рішень, принципів «візантійської дипломатії», а не відкритого діалогу з громадянським, тобто соціально зрілим, суспільством і відповідними експертними й інтелектуальними спільнотами. Українській політичній еліті більше потрібні штатні пропагандисти й агітатори, ніж незалежні інтелектуали та критики. Очевидно, за цим криється іманентний антиінтелектуалізм, притаманний радянській системі загалом і закорінений у масовій свідомості у формі неприязні до «надто розумних». Крім того, влада має дуже обмежені ресурси для впровадження в життя своїх рішень. Причини цього – катастрофічно низький престиж держави, жалюгідні фінансові можливості влади, розвалена інфраструктура культурного процесу.

Наведу лише один приклад для ілюстрації сказаного. Українська історія надзвичайно багата на різноманітні сюжети, проте за роки незалежності у країні так і не виникло «наймасовішого з усіх мистецтв» – національного кінематографа. Український телеетер ущерть заповнено пропагандистськими радянськими та сучасними російськими фільмами, що оспівують мілітаризм і героїчні будні внутрішніх «органів». Видатний український актор Богдан Ступка грає головні ролі в нових історичних фільмах польського та російського виробництва, що відбивають конкурентні щодо

⁵¹ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 466.

⁵² Georgiy Kasianov, «Revisiting the Great Famine of 1932–1933», р. 198–220.

України національні наративи. Можливо, відсутність національного стилю і є тим «національним стилем», якого не бачать в Україні приїжджі? Не диво, що за таких обставин чи не єдиним інструментом здійснення історичної політики в Україні залишаються успадковані від СРСР академічна історіографія й освіта.

Творці української минувшини

Українська історіографія нині відіграє подвійну інструментальну роль: з одного боку, вона є важливим чинником доктрини державно-національного будівництва, спрямованого (принаймні теоретично) на відокремлення від радянської спадщини та легітимацію нової влади; з другого боку, виступає головним засобом пізнання тієї недавньої минувшини, від якої суспільство нібито прагне відійти, – і часткою якої залишається історіографія як соціальний феномен. Зрозуміло, що такі виклики зумовлюють суперечливий характер історієписання в Україні: воно мусить витягувати себе за волосья з болота. Результат відповідає завданню...

Після проголошення незалежності в 1991 році організаційна структура, принципи виробництва та поширення історичного знання в Україні, успадковані від радянської епохи, в основі своїй лишилися тими, що й були. Збереглися, за словами Наталі Яковенко, «квазімілітарна», ієрархічна структура науки; збереглися стара система вишколу «кадрів вищої кваліфікації для народного господарства» на чолі з Вищою атестаційною комісією, характер узаємин академічного середовища з владою, нарешті, основний кадровий корпус професійних істориків, які робили наукову кар'єру в радянські часи. Світогляд більшості цих людей формувався й застигав в обставинах брежнєвського «застою». Значно менше було тих, хто репрезентував добу комуністичних експериментів і «етнічного відродження» 1960-х років, а також горбачовську «перебудову».

«Формотворчі» роки значною мірою вплинули на методологічні орієнтації українських істориків і залишили свій відбиток на трьох напрямках сучасної української історіографії, про які мені вже випадало писати: йдеться про офіцій-

ну, пострадянську (державницько-національну), національну (національно-державницьку) та модерну, сучасну історіографію. Я цілком свідомий недосконалості такого поділу й назв кожного з зазначених напрямів, на що звернув увагу Томаш Стриєк⁵³. Проте мені важко погодитися з розширенням цієї схеми за рахунок «культурно-реконструкційної» парадигми, яке запропонував польський дослідник⁵⁴. І не тому, що так дорожу своєю думкою про «три джерела й три складники» пострадянської української історіографії. Просто в цьому випадку очевидним є термінологічне непорозуміння, за яке мушу вибачитися перед читачем.

Під «модерною» історіографією я маю на увазі весь комплекс текстів, що їх українські дослідники створювали під впливом новітніх інтелектуальних течій у західній гуманітаристиці, відходячи від нормативних канонів радянської та національної історіографічних традицій. Отже, мені не йшлося про їхній зв'язок із модернізаційною парадигмою 1960-х років, яка на Заході відносно мирно поступилася місцем новій, культурній. Тому до «модерністів» я від самого початку залучав і тих українських істориків, які спеціалізуються з домодерної або ранньомодерної історії, але не шукають у ній ні «тисячолітньої нації», ні такої ж за віком «національної державности», ні навіть «історії, якою вона була насправді».

Щодо радянського періоду, то я готовий визнати, що присвячена йому історична література вимагає диференційованішого поділу. Приміром, у широкому полі офіційної пострадянської історіографії виразно окреслюється, поряд із державницько-національним мейнстримом, неорадянський напрям, що живиться ідеями радянської та офіційної російської історіографії. Національно-державницьку українську історіографію, своєю чергою, репрезентовано не лише традиційною, а й модернізованою версією Лисяка-Рудницького та його послідовників, яка еволюціонує в напрямі постнаціональної парадигми. Окремі представники модерної історіографії тяжіють до подолання національної парадигми як та-

⁵³ T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991–2004*, s. 381.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 382.

кої та пошуку принципово нових, зокрема транснаціональних, підходів до розуміння й вивчення радянської історії.

Ситуацію ускладнює загальна методологічна аморфність і якась незвичайна скромність української історіографії, делікатність її саморефлексій і приглушеність національної та політичної самоідентифікації, що помітно нівелює пізнавальне значення будь-яких застосовуваних щодо неї схем і класифікацій⁵⁵. Крім того, ніхто, здається, досі не проводив спеціальних соціокультурних або соціологічних досліджень академічного середовища українських істориків. Окремі фрагменти колективного портрета української історіографії останніх двадцяти років щойно починають вимальовуватися, але поки що цей процес нагадує сюжет зі сліпцями, які з усіх боків обмацують слона, намагаючись відгадати, що воно таке...

Усі названі вище течії української історіографії мають різний рівень інституціоналізації, ніяк не пов'язаний з методологічними змінами в науці. У системі офіційної пострадянської історіографії, що спирається переважно на старі академічні структури й катедри, працюють нині дуже різні за своїми політичними, національними та методологічними уподобаннями люди. Зміна офіційних вивісок на фасаді державних інституцій ще не означала їхньої методологічної переорієнтації. Чекати на якісь важливі зміни в доволі традиційному соціокультурному середовищі пострадянських істориків не випадає. Наукові інституції з їхнім різношерстим кадровим складом налаштовані передусім на виживання та пристосування, а не на модернізацію – тож різні політичні режими можуть використовувати їх відповідно до свого політичного курсу.

Набагато чіткішим є політичне обличчя нових державних і громадських інституцій, що почали виникати в перші роки української незалежності. До них можна зарахувати Інститут української археографії (з 1995 року – Інститут україн-

---

⁵⁵ Андрій Портнов звернув увагу, що будь-які оцінки та висловлювання на теми сучасного стану української історіографії не викликають професійних дискусій; див.: Андрій Портнов, «Історіографія на краях», *Критика*, ч. 3 (2006), с. 17–18.

ської археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), Національний університет «Києво-Могилянська академія», Львівську богословську академію (з 2002 року – Український католицький університет) та деякі інші державні й громадські інституції, в назві яких, як правило, присутні національні маркери. Кадри цих установ від самого початку склалися здебільшого з істориків національно-державницької та модерної орієнтації. Пізніше між ними оприявнилося ідейне розходження, що триває до сьогодні.

Модерна течія української історіографії увиразнилася відносно недавно, десь у другій половині 1990-х років, завдяки розширенню контактів українських науковців із Заходом. Її базу складають наукові та видавничі структури, що мають переважно західні джерела фінансування, – такі, як київський Інститут критики та його часопис «Критика»; київське Товариство дослідників Центрально-Східної Європи та його орган «Український гуманітарний огляд»; львівський Інститут історичних досліджень та його журнал «Україна модерна»; харківський Східний інститут українознавства імені Ковальських та його щорічник «Схід–Захід». Впадає в око географічна диспропорція у розвитку модерної історіографії: її осередки мають найбільше представництво у Києві та Львові. Інституційна база її є слабшою порівняно з пострадянською та національно-державницькою історіографією, натомість інтелектуальний потенціал – цілком достатній, щоб забезпечити ґрунт для оновлення української історіографії. Проте в цьому зі зрозумілих причин не зацікавлені ні влада, ні академічний істеблїшмент.

Соціокультурний контекст, який сформував панівний тип радянського українського історика, змінився дуже мало. Науково-освітній простір України залишається майже не зреформованим попри імітацію Болонського процесу та модернізаційну риторіку. Він виглядає таким самим уламком і радянської системи, як і решта сфер суспільного життя, в якій домінує пострадянська бюрократія. Розрив між університетською та академічною наукою, що утворився в радянські часи, не подолано. Академічне середовище не виборолло собі автономії та навіть не намагалося це зробити. В ньому не працюють, як підкреслює Григорій Грабович, механізми, норми

та цінності громадянського суспільства⁵⁶. Відсутні в ньому й механізми саморегулювання та самоочищення. Не диво, що сьогодні це середовище уражено корупцією, цинізмом, занепадом професійної етики та фахових стандартів не менше, ніж інші державні структури. Звідси – небачене раніше буння плагіату, а також творення фіктивних наукових репутацій, коли, приміром, можновладець, як колись представники радянської номенклатури, видає під своїм іменем праці, що їх пишуть за нього підлегли.

Залежність від державного істеблішменту й мінливої політичної кон'юнктури залишається частиною професійного етосу українського історика. Він і досі вважає себе різновидом державного службовця. Сайт Інституту історії України дає чимало повчального для характеристики інтелектуального клімату, який панує в академічних інституціях. Інформація про діяльність інститутських відділів має знайомий вигляд парадно-урочистих рапортів трудових колективів черговому партійному форумові про свої досягнення. У ній закладено парадигму тяглости щодо радянської минувшини, невинного прогресу та «внеску трудового колективу до розвитку народного господарства»: з року в рік росте кількість опублікованих праць, проведених наукових конференцій, захищених дисертацій тощо. Від цього лише крок до відновлення практики соціалістичного змагання для виконання державного плану...

Молоді дослідники, вступаючи до аспірантури, природно, орієнтуються на чинні в ній директивні норми та стандарти, легітимізовані Вищою атестаційною комісією України⁵⁷. Автореферати нових дисертацій зовні подібні один до одного, немов краплі води після дощу, а в «методологічній» частині їх узагалі пишуть під одну лінійку: кожен історик-початківець запевняє, що його праця, на відміну від усіх попередніх, є

⁵⁶ Григорій Грабович, «І хвороби, і система», *Критика*, ч. 11 (2006), с. 32.

⁵⁷ Щодо ролі та місця ВАКу в сучасній українській історичній науці див.: Оксана Юркова, «Наука атестованих кадрів», *Критика*, ч. 3–4 (2010), с. 23–26; Vsevolod Rechytskyi, «Legal Scholarship and the Ukrainian Higher Certification Commission (the VAK)», <http://www.fulbright.org.ua/app/yb2004/3/34.pdf>.

«комплексною» та «об'єктивною», в ній використано принципи «історизму», архівні фонди тощо. Директиви ВАКу «поглибити», «розширити», «покращити» методологічну частину дисертаційної роботи нагадують партійні резолюції брежневських часів із їхніми вимогами поліпшувати якість товарів народного споживання.

В академічному середовищі все ще діє практика інтелектуальної самоізоляції. Нині українською мовою перекладено велику кількість західної літератури з гуманітарних і соціальних наук, проте багато з цих видань ніяк не впливають на характер і зміст нових досліджень, особливо дисертаційного рівня. Щодо цього у професійному середовищі, здається, існує таємний консенсус. Українські та західні автори далі послуговуються різними науковими кодами і живуть у «паралельних світах». У кращому випадку із західних видань набирають жменю цитат, якими приправляють страву, подаючи її до столу, за яким велично сидить учений синкліт. Тут важливо не переборщити, щоб не зіпсувати апетит до звичної їжі невідомою спецією. Не менш важливо послатися на справжній Авторитет – звання «відомого» або навіть «видатного» найчастіше резервують для істориків, які обіймають впливові адміністративні посади.

Професійний, нормативний канон радянської історіографії у своїй основі також змінився дуже мало⁵⁸. Він і далі базується на позитивістському образі історичної науки, здатної відкрити «правду минулого» за допомоги нових архівних джерел. Звідси постійна налаштованість на «заповнення білих плям» історії, політичну переоцінку тих чи тих подій та осіб із недавньої минувшини – себто збереження стилістичних прикмет радянської історіографії епохи «перебудови». Пошук і публікація нових документальних матеріалів є, з одного боку, вірчою грамотою на «об'єктивність» і «безсторонність» дослідника, а з другого – виправданням його байдужості до методологічних питань і невисокого рівня концептуалізації дослідницької проблеми. Тому деякі «авторські»

⁵⁸ Георгий Касьянов, «Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты», *Ab imperio*, № 2 (2003).

монографії на дві третини заповнюють документи, рівень публікації яких викликає часом гостру критику⁵⁹. Щоправда, позитивістсько-фактологічний характер наукової роботи багатьох істориків, особливо у провінції, часто має вимушений характер. Державні заклади неспроможні забезпечити своїм працівникам наукові відрядження або навіть доступ до міжнародних електронних баз даних.

Придивляючись до сучасного канону історієписання в Україні, можна розрізнити в ньому не лише позитивістські, а й певні домодерні прикмети писемної культури. Це не лише православна ревність, із якою автори підручників описують українську минувшину⁶⁰, а й прагнення приховати або знівелювати авторську індивідуальність, брак самоіронії та небажання входити в діалог із читачем, догматичний, а не аналітичний стиль. Нічого дивного – адже чимало сучасних авторів і досі переконані, що створюють подобу сакрального тексту, в якому міститься абсолютна істина. Варто пригадати, з якою безкомпромісністю автори таких праць борються з «мітами», «викривленнями», «фальсифікацією», пропагуючи «справжню історію», відому, зрозуміло, тільки їм.

Елементи релігійного історієписання особливо помітно в інтерпретації окремих проблем і періодів спільної історії України та Росії, сакралізованих у радянській історіографії. До них належить передусім проблематика українсько-російських стосунків⁶¹ і Другої світової війни. Релігійний характер інтерпретації минулого гальмує процес раціоналізації історієписання, звужує простір для діалогу та нівелює інноваційний потенціал сучасної гуманітаристики. В цьому сенсі українська «нормативна», академічна історіографія мало чим різниться від офіційної російської⁶². Вони оби-

⁵⁹ О. Рубльов, «Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії», *Українська історична наука на порозі XXI століття*, т. 1 (Чернівці, 2001), с. 319–325.

⁶⁰ *Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України* (К., 2008), с. 37.

⁶¹ Див.: Григорій Грабович, *До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка* (К., 2003), с. 73.

⁶² Boris Kolonitskii, «Russian Historiography of the 1917 Revolution. New Challenges to Old Paradigms?», *History & Memory*, no. 2 (2009), p. 36.

дві недостатньо секуляризовані, містять численні табу і тому важко вписуються до сучасного інтелектуального простору. Обидві тяжіють до створення канонічних текстів. При цьому ідея «нормальності» процесу переписування історії з нових методологічних, а не політичних позицій однаково неприємна офіційній *Academiam* в обох країнах. Як наслідок, радянська догматика в кожній з них легко змінюється догматикою національною.

Звісно, критика стану сучасної української історіографії не спростовує того, що за останні десятиліття в українських студіях відбувся справжній прорив. Вони стали частиною міжнародного інтелектуального дискурсу незалежно від волі місцевих керівників. Українську модерну історію вивчають у Канаді, США, Німеччині, Польщі, Австралії, Росії. В Україні встигло сформуватися альтернативне інтелектуальне середовище, представлене новим поколінням дослідників, зорієнтованих на міжнародні наукові стандарти. Ці науковці є ефективними посередниками між українською та міжнародною академічними спільнотами. Біда лише в тому, що середовище це є фрагментованим, тому його вплив на академічні й освітні структури в Україні майже непомітний. Закостеніла система інституцій, норм і цінностей самовідтворюється та блокує виникнення альтернативних модерних структур, потрібних для модернізації української історіографії.

Проблеми й інтерпретації

Масштабні геополітичні зміни в Європі збіглися в часі з інформаційною революцією та оновленням усього аналітичного інструментарію суспільних і гуманітарних дисциплін. Історіографія – головний інструмент легітимізації національної державності – почала втрачати власну легітимність як наука, натомість історичний нарратив зазнає фрагментації та есеїзації. Транснаціональні парадигми, дискурсивні та конструктивістські підходи привели до релятивізації концепції національної державності, а взаємний зв'язок націоналізму з процесами модернізації перестав виглядати безсумнівним. «Європейський проект» привів до переосмислення (щоб не сказати «реабілітації») головних конкурентів на-

ціоналізму, котрі, здавалося, свого часу програли йому в боротьбі за історичну перспективу, – «імперії» та «регіону». На цьому тлі ідейно-політична боротьба комунізму з націоналізмом на східній периферії Європи виглядає війною кавалерійських армій в добу танкових боїв. Проте для України, здається, боротьба ця досі не втратила актуальності.

Характеристику інтерпретацій радянського феномена доцільно розпочати із західної історіографії, бо радянські історики заходилися звільнятися від політичного й ідейного тягаря комуністичної догматики щойно наприкінці ХХ ст. В інтерпретації радянської спадщини західними істориками, щоправда, також давалися ознаки політичні мотиви. Можемо говорити про дві основні школи, породжені, відповідно, двома історичними феноменами: сталінізмом і ленінізмом. Питання полягало в тому, кого вважати найповнішим утіленням радянського історичного експерименту – Сталіна чи Леніна – і чи була між ними принципова відмінність. Залежно од відповідей на ці питання, в повоєнний період на Заході виникли дві основні інтерпретаційні традиції радянського феномена – «тоталітарна» та «ревізіоністська»⁶³. Відтак західні дослідники спеціалізувалися з вивчення або «злочинів сталінізму», або «досягнень більшовизму».

Західні історики-«ревізіоністи» 1960-х років виглядали ідейними спільниками радянських, протиставляючи «хорошого» Леніна «поганому» Сталіну, і прагнули знайти в комуністичній ідеології незужиті резерви модернізації. Натомість їхні опоненти обабіч океану, які вважали саме Сталіна уособленням радянської системи, робили з цього діаметрально протилежні політичні висновки. «Тоталітарна» школа на Заході засуджувала радянську репресивну систему на символічному суді історії, ототожнюючи її з фашистською, натомість політичні консерватори в СРСР бачили у сталінізмі можливість для оновлення та модернізації. На цьому останньому, власне, було побудовано радянську політику пам'яті у брежнєвські часи, коли історичну мітологію Великої Жовтневої соціалістичної революції з її культом Леніна і патосом

⁶³ Sheila Fitzpatrick, «Introduction: Soviet Union in Retrospect – Ten Years After 1991», *The Legacy of the Soviet Union* (Basingstoke, 2004), p. 7.

прогресивних перетворень посунула історична мітологія Великої Вітчизняної війни з її обережним виправданням Сталіна й імперської російської традиції, яку ця війна свого часу реанімувала.

Як відомо, «тоталітарна школа» домінувала в західній советології десь до початку 1960-х років, коли її вплив відчутно зменшився і на певний час навіть поступився впливові «ревізіоністів». Проте «тоталітаристи» взяли реванш у часи президентства Роналда Рейгана і тріюмували у зв'язку з розвалом СРСР. Горбачовська «перебудова», яка ненадовго вдихнула нові надії в «ревізіоністів», здавалося, не залишила останнім жодних шансів після свого блискавичного провалу та викриття масових злочинів сталінського керівництва. Проте лише згодом, на межі ХХ й ХХІ ст., західні історики СРСР зробили спробу вийти за межі «ленінсько-сталінської», «ревізіоністсько-тоталітаристської» дихотомії, пересунувши свої інтерпретаційні схеми з політичної площини до культурної.

Щодо української історіографії в діяспорі, то вона довший час зосереджувалася на національних темах і проблемах. Вона зображувала Україну в складі СРСР у вигляді жертви радянсько-російського імперіялізму, окупованої держави, внутрішньої колонії, звідки викачували ресурси в інтересах політичного центру, об'єкта політики русифікації. Українців, подібно до народів соціалістичного табору, вважали поневоленою нацією, яка прагне відродити свою державну незалежність і повернутися до «європейської родини». Тому тематика комуністичного терору та героїчного опору йому з боку «народу» переважала в історичній літературі, яку створювали безпосередні учасники подій, і охоплювала національну революцію 1917–1921 рр., голод 1932–1933 рр. та масові репресії сталінської доби, націоналістичне підпілля й рух опору ОУН-УПА, дисидентський рух повоєнної доби.

У 1960-х роках в українських студіях у Північній Америці, щоправда, розпочалися методологічні й тематичні зміни. Поряд із національними аспектами історії України радянської доби до поля зору дослідників увійшли проблеми модернізації та пов'язані з ними соціально-демографічні, економічні, урбаністичні процеси повоєнної доби. Радянська доба

історії України знайшла софістикованішу й нюансованішу інтерпретацію в дослідженнях Івана Лисяка-Рудницького, а також Богдана Кравченка, Романа Шпорлюка та деяких інших представників нового покоління істориків. Найголовніше, мабуть, полягало в тому, що тоді почалося вписування радянської доби й УРСР до нового національного історичного наративу⁶⁴.

Лисяк-Рудницький виступив із гаслами ревізії інтелектуального та політичного доробку української діаспори⁶⁵. Його ставлення до радянського феномена зумовлювали мотиви «реальної політики» й історичного оптимізму: дослідник запропонував відмовитися від топосу поразки українського національно-державницького руху у XX ст. і поглянути на радянську добу з позицій її здобутків, побачити можливості, що їх радянська державність (хай навіть бутафорська) відкривала для майбутнього розвитку України. Так оновлений національний історичний дискурс адаптував феномен української радянської державности.

Лисяк-Рудницький закликав подолати традиції національного ізоляціонізму – ідейної спадщини міжвоєнної доби, зокрема відмовитися від примітивного антикомунізму й антиросійського націоналізму та розширити інтелектуальний контекст українських студій за рахунок європейської та російської тематики. Надзвичайно важливим, на мою думку, є те, що науковець добре розумів: позитивна перспектива українського майбутнього не може обмежуватися лише українськими національними вимогами, а мусить охоплювати «концепцію реорганізації всієї Східної Європи»⁶⁶. Це завдання досі залишається актуальним для української історіографії.

Сучасна українська історіографія в Україні зберігає ідейно-тематичний зв'язок як із радянською історіографією 70–80-х років, зокрема «перебудовною», так і українською національною історіографією в обох її варіаціях – традиційній і модерній. Центральне місце у працях українських авторів посідає проблематика української національної революції

⁶⁴ Див. ширше: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 114–125.

⁶⁵ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1–2 (К., 1994).

⁶⁶ Там само, т. 2, с. 327.

1917–1921 рр. та епохи сталінізму⁶⁷. Друга половина ХХ ст. відчутно поступається першій і кількістю публікацій, і розмаїттям дослідницької проблематики⁶⁸. У цьому сенсі українська історіографія помітно розходиться із західною, для якої середина та друга половина ХХ ст. перебувають на передньому плані у вивченні радянської історії.

Можливо, систему тематичних пріоритетів в українському випадку пояснюють особливості інституціоналізації недавної української історії. Як і за радянських часів, її вивчають у відділах академічного Інституту історії України, котрі раніше спеціалізувалися на дослідженні історії радянської доби за періодами: Велика Жовтнева соціалістична революція та громадянська війна (нині – Українська революція), соціалістичне будівництво (нині – історія України 1920–1930-х років), Велика Вітчизняна (нині – Друга світова) війна, комуністичне будівництво та дружба народів СРСР (нині – історія України другої половини ХХ ст.). Спеціалізованих академічних установ і організацій на зразок мюнхенського Інституту дослідження СРСР (1950–1972) або Асоціації дослідників російського суспільства ХХ ст. в Україні немає.

Перша половина ХХ ст. в українській історії вважається епохою становлення й найвищого розквіту радянської тоталітарної системи⁶⁹. Логічно, що основним методологічним орієнтиром сучасної української історіографії радянської історії стала концепція тоталітаризму. В академічному середовищі досі є поширеним уявлення про тоталітарний режим як щось зовнішнє, силоміць накинуте Україні з Росії. Наприклад, таку позицію займає Сергій Білокінь, історик національно-державницької орієнтації, автор джерелознавчого досліджен-

---

⁶⁷ Zenon Kohut, *History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine* (Saskatoon, 2001), p. 36; В. Ф. Солдатенко, «Феномен української революції», *Російська історія*, № 1 (2009), с. 36.

⁶⁸ Віктор Голубко, «Проблеми історії України другої половини ХХ століття», *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми* (Л., 2004), с. 184.

⁶⁹ Хронологічні межі процесу її формування охоплюють 1920-ті й 1930-ті роки (http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=structure/select.php&dep=v_2030).

ня про репресивну систему в СРСР, який змальовує радянську добу такою собі перервою в українській історії⁷⁰. Всупереч цій думці Ярослав Грицак, один із представників модерної української історіографії, схиляється до думки, що навіть «червоний терор не був аж таким великим відхиленням від української історії»⁷¹.

Наскільки самостійними є українські історики в інтерпретації та застосуванні здобутків західної тоталітаристської школи до українського матеріалу, сказати важко⁷². У багатьох працях «тоталітаристську» риторику використовувано без застережень. Публікація «Чорної книги комунізму» не викликала в Україні дискусій, як це сталося на Заході⁷³. Така ж доля спіткала й резолюцію ПАРЄ від 11 березня 2010 р. щодо вживання заходів для викриття комуністичних тоталітарних систем⁷⁴.

Брак ширших дебатів над радянською минувшиною в українській історіографії є дуже симптоматичним. Він не лише засвідчує глибоку «радянізацію» української історіографії, про що пише Грицак, а й є наслідком елементарного інстинкту самозбереження, адже будь-які публічні виступи на цю тему відразу набувають характеру політичного протистояння, а більшість професійних істориків в Україні прагнуть дистанціюватися від цього з тих чи тих причин. Зрозуміло, що за таких обставин фундаментальні питання щодо глибокої закоріненості комуністичної спадщини в українському суспільстві, її органічності а чи, навпаки, штучного, механічного характеру навряд чи стануть предметом широкого обговорення в академічному середовищі в найближчому майбутньо-

⁷⁰ Сергій Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* (К., 1999).

⁷¹ Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 84.

⁷² У цьому сенсі українська історіографія ненабагато відрізняється від сучасної російської; див.: *Totalitarianism and Political Religions*, vol. I (London – New York, 2004), р. 63.

⁷³ Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 80–89. Див. також: Андрій Портнов, *Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій* (К., 2009), с. 83.

⁷⁴ <http://khp.org.index.php?id=1268333035>

му – тим паче, якщо для цього не буде відповідних політичних умов.

Відсутність академічних дискусій на теми недавнього минулого парадоксальним чином не стала на перешкоді появи історичних текстів, що претендують на створення нового канону у своїй царині. За останнє двадцятиріччя побачили світ тисячі нових публікацій, десятки синтез і підручників, перевидань старих і перекладів нових досліджень, присвячених різним аспектам і проблемам історії України в «короткому» ХХ ст.⁷⁵ Хоч як дивно, але за роки незалежності пострадянська історіографія, схоже, пройшла еволюцію тематичних пріоритетів, подібну до радянської: спочатку в центрі її уваги перебували події української революції 1917–1921 рр., проте з часом на перший план почали висуватися проблеми доби сталінізму, передусім Голодомор 1932–1933 рр., а також історії України періоду Другої світової війни.

Українська революція

Політична актуальність в обставинах розвалу СРСР тематики, пов'язаної з українською революцією та національною державністю 1917–1920 рр., є загальновідомою⁷⁶. Саме цей короткий період надавав у розпорядження по-

⁷⁵ *Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.* (К., 2007); Станіслав Кульчицький, *Історичне місце української радянської державності* (К., 2002); Юрій Бадзьо, *Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму* (К., 1996); І. Нагаєвський, *Історія української держави ХХ ст.* (К., 1993); Тарас Гунчак, *Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії* (К., 1993).

⁷⁶ В. Ф. Солдатенко, *Українська революція: концепція та історіографія* (К., 1997); Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 46–65; *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* (К., 2002); Олег Павлишин, «Історіографія української революції 1917–1921 рр.», *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми* (Л., 2004), с. 168–183; Stephen Velychenko, «Ukrainians Rethink Their Revolutions», *Ab Imperio*, no. 4 (2004); Chris Ford, «Reconsidering the Ukrainian Revolution 1917–1921: The Dialectics of National Liberation and Social Emancipation», *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol. 15, no. 3 (2007), p. 279–306; В. Ф. Солдатенко, «Феномен української революції», с. 34–46; О. Д. Бойко, «Проблеми історії

літиків той символічний капітал, якого вони потребували для легітимізації української незалежності⁷⁷. Не диво, що лише впродовж 1991–2006 рр. в Україні було захищено близько 250 докторських і кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам революційної доби, і кількість досліджень цієї теми невинно зростає⁷⁸. Добу національної державности (хай навіть ефемерної) до певної міри протиставлювано періоду державности радянської. Зрозуміло, що політична кон'юнктура зумовила особливу увагу до тогочасних політичних лідерів і надала актуальності національній, державно-політичній, мілітарній тематиці, міжнародним аспектам подій.

Головним здобутком українських істориків упродовж останніх двох десятиріч років можна вважати створення й утвердження концепції української національної революції як цілісного, оригінального феномена, відмінного від російської революції. В цьому сенсі, здається, можна говорити про наявність консенсусу в українському академічному середовищі⁷⁹. Події відповідного періоду та їхніх учасників переважна більшість українських істориків оцінюють із погляду сприяння чи, навпаки, заважання національно-державному будівництву⁸⁰. Зрозуміла в цьому контексті й тенденція до мітологізації подій в Україні, перебільшення державотворчого потенціалу українських політичних лідерів, наголошування епізодів бойової слави (доволі нечисленних) і героїзація подій на зразок битви під Крутами – «українських Термопіл». Вмотивованою виглядає й обвинувачувальна, викривальна тональність праць, присвячених комуністичним експериментам на Україні⁸¹.

української революції (1917–1921 рр.) в “Українському історичному журналі”, *Український історичний журнал*, № 6 (2007), с. 82–93.

⁷⁷ Олег Павлишин, «Історіографія української революції 1917–1921 рр.», с. 168; Георгій Касьянов, «Украина-1990: “бои за историю”», Новое литературное обозрение, № 83 (2007), <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ka8.html>

⁷⁸ В. Ф. Солдатенко, «Феномен украинской революции», *Российская история*, № 1 (2009), с. 36.

⁷⁹ В. Ф. Верстюк, «Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація» (рукопис, 2003).

⁸⁰ Stephen Velychenko, «Ukrainians Rethink Their Revolutions».

⁸¹ Я. Й. Малик, *Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (Л., 1996); О. І. Ганжа, *Україн-*

Водночас національна парадигма української революції починаючи з другої половини ХХ ст. виступає не лише у традиційній формі, а й у вигляді, змодифікованому працями Лисяка-Рудницького, де поряд із риторикою «радянсько-російської окупації» наявні й елементи самокритики, зокрема висновки про неготовність «українського народу» до державної самостійності, принаймні в перші місяці після повалення царизму. Поразку політичного проєкту самостійної національної державності історик пояснював «недорозвиненістю» української нації, яка наблизилася до своєї «кондиції» лише наприкінці 1920-х років, у результаті комуністичної політики «українізації», проте у 1930-ті роки сталінський терор знову відкинув її назад у її розвитку⁸². Цей висновок здобув визнання в українському академічному науковому середовищі⁸³.

Натомість інше варте уваги спостереження Лисяка-Рудницького – щодо конструктивної ролі Леніна в політичному розв'язанні комуністами «українського питання» – схоже, не зазнало такого ж «теплого» прийому. Історик уважав, що «з усіх російських керівників того часу Ленін відзначався найширшим поглядом на національне питання», «був найбільш реалістичним у сприйнятті України як політичної сили»⁸⁴ і саме тому підтримав проєкт української радянської державності. Цю думку поділяє Роман Шпорлюк, який звернув увагу на той парадоксальний факт, що з усіх російських урядів саме ленінський першим визнав Україну як незалежну національну державу, а Ленін став одним із небагатьох російських політиків, які змогли відмовитися від концепції «всеросійської нації» та виявити розуміння модерного феномена націоналізму⁸⁵. Водночас у працях українських «материко-

ське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) (К., 2000); Ю. А. Горбань, Л. М. Марценюк, А. Г. Слюсаренко, *Застереження історією. Українська радянська державність у координатах більшовицької етнополітичної моделі. 1918–1920-ті роки* (К., 2002) та ін.

⁸² Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 461–462.

⁸³ *Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ століття* (К., 2007), с. 428.

⁸⁴ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 13.

⁸⁵ Roman Szporluk, «Lenin, “Great Russia,” and Ukraine», *Harvard Ukrainian Studies*, nos. 1–4 (2006), p. 611–626.

вих» дослідників ім'я Леніна найчастіше виступає у критичному контексті.

Хоча в академічному середовищі, здається, досягнуто консенсусу щодо використання терміна «українська революція», сучасні українські дослідники вкладають у нього різний зміст і висвітлюють проблему з різних поглядів. Приміром, Станіслав Кульчицький, безперечний лідер за кількістю публікацій у вивченні радянської доби української історії, акцентує на розмежуванні українського та російського революційних процесів. Він не обмежується при цьому рамками української тематики і пропонує власну концептуалізацію феномена російської революції, виокремлюючи в ній демократичний і комуністичний струмені й послідовно розділяючи «радянське» та «комуністичне». Так, жовтневий переворот 1917 року дослідник пропонує називати «радянською революцією», натомість «комуністична революція», на його думку, почалася в 1918 році й тривала до 1938 року. Під цим оглядом привертає увагу й те, як Кульчицький системно використовує «комуністичну» термінологію в дослідженні феномену радянської доби, починаючи з 1917 року⁸⁶, коли чимало його колег усе ще називають комуністів «більшовиками».

Колега Кульчицького Валерій Солдатенко хоча й визнає існування феномену «української революції», проте дотримує традиційніший підхід до його вивчення, оперуючи «загальноросійською» термінологією, наголошуючи на нерозривному, за його словами, зв'язку подій в Україні з подіями в центрі колишньої імперії та щедро використовуючи при цьому радянську риторичку «закономірности», «об'єктивности», «зважености», «правильности» тощо. Цікаво, що Солдатенко й досі визнає за московськими авторами керівну та спрямовальну роль в інтерпретації «загальноросійських» подій. Говорячи про потребу координації зусиль представників «різних національних шкіл» у вивченні історії революції в Російській імперії, він підкреслює: «ключова роль у такому спільному проекті по праву може належати Інституту російської історії РАН, редколегії журналу “Российская история”»⁸⁷.

⁸⁶ С. В. Кульчицький, *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)* (К., 1996).

⁸⁷ В. Ф. Солдатенко, «Феномен української революції», с. 44.

Історики модерного спрямування схильні деконструювати парадигму «української революції», акцентуючи на її соціальних і регіональних аспектах. Ярослав Грицак, наприклад, бачить у революції переплетення п'яти одночасних соціально-політичних конфліктів, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом, а також українською громадянською, російською громадянською, українською селянською та Першою світовою війнами. При цьому львівський історик заперечує поширену думку про слабкість українського національного руху напередодні й під час розвалу Російської імперії та наголошує на принципову «нормальність» українського революційного досвіду. Георгій Касьянов натомість виявляє більший скепсис щодо революційного потенціалу українського національного руху відповідного періоду та підкреслює, що він не був цілісним і складався з різнорідних компонентів, жоден із яких не здобув помітної підтримки в суспільстві⁸⁸.

На недооцінку українськими істориками соціальних аспектів революції 1917–1920 рр. годі нарікати⁸⁹. Відповідна проблематика привертає постійну увагу не лише західних істориків-україністів (Іван-Павло Химка, Марко Бойцун, Крис Форд), а й їхніх колег в Україні. Досить згадати у зв'язку з цим Станіслава Кульчицького, Валерія Солдатенка, а також Владислава Верстюка, який аналізує перебіг подій у контексті конфлікту міста і села та слідом за італійським істориком Андреа Граціозі фокусує увагу на селянському, тобто соціальному характері української революції загалом⁹⁰. Окрім зазначених вище, можна вказати й на інших авторів, які звертаються до різних аспектів історії міста і села (зокрема, селянського руху) в Україні революційної доби⁹¹, соціально-

⁸⁸ «Россия–Украина: как пишется история. Беседа Алексея Миллера и Георгия Касьянова. Часть 5. Первая мировая», <http://www.polit.ru/analytics/2009/07/02/worldwar.html>

⁸⁹ Stephen Velychenko, «Ukrainians Rethink Their Revolutions».

⁹⁰ Про співвідношення соціальних і національних аспектів історії українського селянства зазначеного періоду див.: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 84–87.

⁹¹ Г. Б. Басара, *Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (бере-*

економічної історії тощо. Загалом соціальні аспекти української революції легше інтерпретувати, ніж національні, поміж яких чи не найсуперечливішою залишається проблема українсько-російських стосунків.

Український і російський досвід доби революції та громадянської війни багато в чому подібний: в обох випадках дивовижну слабкість виявив не лише модерний націоналізм, а й демократична альтернатива комуністичному режимові⁹². Александр Керенський під цим оглядом мало чим різниться від Володимира Винниченка чи Симона Петлюри. Поширені в Україні та Росії спроби «націоналізації» радянської парадигми «Великого Жовтня» не в змозі задовільно пояснити причини провалу проєктів національної державности в обох народів. Свідомі цього, українські історики, описуючи збройні конфлікти між радянським і українським урядами, відмовилися від використання терміна «українсько-російська війна» і вживають назви «українсько-більшовицька війна».

«Націоналізація» української революції 1917–1921 рр. поки що не розв'язала проблеми консолідації українського суспільства та узгодження національних історичних наративів – українського, російського, польського та єврейського. На щастя, проблема ця поступово втрачає політичну актуальність, і її дедалі рідше використовують для легітимізації політичної еліти, що прийшла до влади після розвалу СРСР. Це дає підстави сподіватися, що, можливо, історики надалі досліджуватимуть українську революцію в межах академічного, а не політичного дискурсу, повніше розкриватимуть її пізнавальний потенціал, звертаючись до вивчення механізмів збройних конфліктів (як міжнародних, так і внутрішніх)⁹³, соціальних груп, які раніше обходили увагою (наприклад, жінок або висококваліфікованих працівників), і, нарешті, при-

---

зень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 2003); І. В. Куташев, *Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 2003); Т. І. Мармазова, *Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (Донецьк, 2003).

⁹² Boris Kolonitskii, «Russian Historiography of the 1917 Revolution», p. 44.

⁹³ Mark von Hagen, «Revisiting the Histories of Ukraine», *A laboratory of transnational history*, p. 26.

пиняють пошуки відповідей на питання «хто програв?» або «як ми перемогли?»⁹⁴. У зв'язку з цим заслуговують на увагу заклики відмовитися від домінування національної парадигми революції як в Україні, так і в Росії⁹⁵.

Сталінізм

Відома теза Роберта Такера, згідно з якою історія СРСР являє послідовну зміну різних політичних режимів, а не монолітну систему, яка адаптувалася до різних обставин, в українській історіографії спеціально не обговорювалася. Провідний український дослідник радянської доби Станіслав Кульчицький схиляється до думки, що радянська система була тоталітарною від самого початку⁹⁶. Насильство, державний терор розглядають як іманентні риси тоталітарного режиму, пояснюючи їх самою природою комуністичної системи, а не національною специфікою феномену комунізму⁹⁷.

Апогеєм радянського тоталітаризму вважають добу сталінізму⁹⁸. Сталінізм як історичний феномен українська академічна історіографія описує переважно в дусі часів «перебудови», з властивим для неї наголосом на репресіях і злочинах системи. Україна в національному історичному наративі здебільшого постає жертвою цієї системи. Водночас в українській історичній думці існує розуміння того, що радянський режим не проіснував би так довго і не залишив би такого глибокого сліду в суспільстві, якби не мав суспільної підтримки. У цьому сенсі заслуговують на увагу спостереження Іва-

⁹⁴ Stephen Velychenko, «Ukrainians Rethink Their Revolutions».

⁹⁵ Vladimir Buldakov, «Attempts at the “Nationalization” of Russian and Soviet History in the Newly Independent Slavic States», *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia* (Sapporo, 2003), p. 3–34.

⁹⁶ Пор.: Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 13.

⁹⁷ Станіслав Кульчицький, *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)* (К., 1996); *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси* (К., 2002).

⁹⁸ В. Я. Томахів, *Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. політ. наук* (Донецьк, 2001).

на Дзюби, що перегукуються з висновками сучасних західних дослідників феномену «масової диктатури»⁹⁹. На жаль, в академічному середовищі не обговорюють проблеми «органічності» комунізму в українській історії.

Апогеєм української національної мартирології вважають Голодомор 1932–1933 рр., що посів важливе місце в офіційній політиці пам'яті за президентства Леоніда Кучми та Віктора Ющенка і здобувся на офіційне визнання актом геноциду українського народу. Водночас як найвищий прояв національного спротиву комуністичному режимові виступає підпільно-партизанська війна ОУН-УПА впродовж 1940-х і початку 1950-х років, про яку йтиметься трохи далі. Обидві ці теми легко вкладаються в загальне річище «тоталітаристської» інтерпретації сталінізму.

Центральне місце в історіографії України не лише сталінської, а й усєї радянської доби відведено Голодоморові 1932–1933 рр.¹⁰⁰. Дискусії про нього не вщухають від часу цієї

---

⁹⁹ Іван Дзюба, *Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна: Науково-публіцистичне дослідження* (К., 2003).

¹⁰⁰ Змістовний і збалансований огляд української історіографії цієї проблеми можна знайти у працях Людмили Гриневич, див.: Liudmyla Grynevych, «The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development», *The Harriman Review*, no. 2 (2008), p. 10–20; Людмила Гриневич, «Від заперечування до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр.», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 18 (К., 2008), с. 232–244; вона-таки, «Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні», там само, вип. 17 (2007), с. 389–401. Див. також: Георгій Касьянов, «Голодомор и строительство нации», *Pro et Contra*, № 3–4 (2009), с. 24–42; Georgiy Kasianov, «Revisiting the Great Famine of 1932–1933. Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine after 1991)», *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*, p. 197–220; Георгій Касьянов, «Разрытая могила: голод 1932–1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании», *Ab imperio*, № 3 (2004); Mykola Riabchuk, «Holodomor: The Politics of Memory and Political Infighting in Contemporary Ukraine», *Harriman Review*, no. 2 (2008), p. 3–9; Frank E. Sysyn, «The famine of 1932–1933 in the discussion of Russian-Ukrainian relations», *Harriman Review*, nos. 2–3 (2005), p. 77–82; Frank Sysyn, «The Ukrainian Famine

гуманітарної катастрофи, що її комуністичний режим довгі роки ретельно приховував. Чи голод був штучним, навмисне zorganizованим, а чи став наслідком об'єктивних причин? Чи мав він соціальний вимір, а чи український національний? Чи можна кваліфікувати голод як геноцид? Хто мусить відповідати за смерть мільйонів селян: комунізм як ідеологія та система, конкретне сталінське керівництво чи представлені в ньому нації? Нарешті, які критерії мають визначати нині розуміння цієї історичної події: правові, моральні, національні чи політичні?

Відповіді на ці питання викликали широкий міжнародний резонанс і розкололи світову академічну спільноту¹⁰¹. В українському академічному мейнстрімі концептуалізацію голоду як геноциду закріплено в назві академічного Центру дослідження геноциду українського народу, створеного у 2002 році. Проте що означає в цьому випадку поняття «українського народу»: етнічну чи політичну спільноту? Станіслав Кульчицький наголошує на територіально-політичному, а не на етнокультурному розумінні «української нації», охоплюючи цим поняттям усі «національні, етнічні та релігійні групи», які мешкали на українській території¹⁰².

of 1932–1933: The Role of Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion», *Problems of Genocide: Proceedings of the International Conference on «Problems of Genocide» (April 21–23, 1995, National Academy of Sciences, Yerevan, Republic of Armenia)* (Cambridge, MA; Toronto, 1997), p. 74–117; В. І. Марочко, «Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні», *Український історичний журнал*, № 5 (2003), с. 125–144; Felix Wemheuer, «Regime Changes of Memory, Creating the Official History of the Ukrainian and Chinese Famines under State Socialism and after the Cold War», *Kritika*, no. 1 (2009), p. 31–59; Jan Germe Janmaat, «History and National Identity Construction: The Great Famine in Irish and Ukrainian History Textbooks», *History of Education*, no. 3 (2006), p. 345–368; Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund, 2006).

¹⁰¹ Див. огляд західних інтерпретацій українського Голодомору у праці: Андрій Портнов, *Між «Центральною Європою» та «Русским миром». Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій* (К., 2009), с. 64–125.

¹⁰² В. Васильєв, «Еволюція поглядів С. Кульчицького на голод 1932–1933 рр. у контексті новітніх тенденцій української історіографії»,

Натомість націоналістична українська історіографія акцентує саме на етнокультурних чинниках, вдаючися у своїх публікаціях до відверто антисемітських, ксенофобських висловлювань¹⁰³.

Частина західних істориків (Андреа Граціозі, Богдан Кравченко, Тарас Кузьо, Елізабет Хейг) поділяють, з певними застереженнями, думку про те, що голод в Україні мав усі (або принаймні головні) ознаки геноциду¹⁰⁴. Інші визнають штучний характер голоду та його масштаби, проте заперечують, що він був геноцидом етнічних українців (Гіроаки Куромія, Михаїл Молчанов, Девід Марплз, Іван-Павло Химка, Тері Мартин та ін.)¹⁰⁵. Офіційна російська та неорадянська українська історіографія заперечує, що Голодомор мав національний, зокрема специфічно український, аспект і може зватися геноцидом¹⁰⁶. При цьому відповідальність сталінського керівництва за масовий голод пом'якшують так званими

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, вип. 16 (К., 2007), с. 277–286; Georgiy Kasianov, «Revisiting the Great Famine of 1932–1933», р. 215.

¹⁰³ Прикро, що під грифом академічного Інституту історії України з'явилися публікації, несумісні з науковими та моральними стандартами, як-от: Аркадій Скрицький, «Перешкоди, які створюють вороги незалежної України визнанню Голодоморів в Україні геноцидом української нації», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 18 (К., 2008), с. 398–409; Анатолій Кіндратенко, «Організатори Геноциду українців у 1918–1936 рр.», там само, с. 113–120.

¹⁰⁴ Див. добірку матеріалів недавньої дискусії з приводу Голодомору: *The Ukraine List*, 16 February (2010).

¹⁰⁵ Hiroaki Kuromiya, «The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered», *Europe-Asia Studies*, no. 4 (2008), р. 663–675.

¹⁰⁶ Огляд полеміки між українськими та російськими істориками щодо Голодомору див.: Владислав Верстюк, «Українсько-російські відносини у сфері дослідження питань Голодомору 1932–1933 рр.», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 18, с. 228–231; С. Костилева, «Висвітлення періодичними виданнями Російської Федерації теми голоду 1933 р в Україні: больова точка сучасних російсько-українських взаємин», пошуки там само, вип. 12 (К., 2004), с. 94–102; Frank E. Sysyn, «The famine of 1932–33 in the discussion of Russian-Ukrainian relations»; И. Е. Зеленин, Н. А. Ивницький, В. В. Кондрашин, Е. Н. Осколков, «О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине», *Вопросы истории*, № 6 (1994), с. 256–263.

«об'єктивними» чинниками (вороже капіталістичне оточення, потреба форсованої модернізації тощо)¹⁰⁷.

Загалом тема українського Голодомору нині виглядає настільки політизованою, що за публічними дискусіями про геноцид уже якось не помітно не лише трагедій конкретних людей, а й власне наукових аспектів проблеми. За таких обставин сподіватися на консолідацію українського суспільства навколо цієї теми та/або якісь принципово нові підходи до її вивчення не випадає. Нове політичне керівництво України схиляється до того, щоб відмовитися від концепції геноциду або принаймні не акцентувати на ній. Проте навряд чи воно шукатиме цій концепції іншу альтернативу, ніж та, що її пропонують сьогодні російські офіційні історики.

Радянської парадигми «соціалістичного будівництва», проти якої так успішно виступила свого часу «тоталітаристська» школа, більше не існує. Її заступила парадигма модернізації, яку взяла на озброєння офіційна російська історіографія¹⁰⁸. Російські науковці дедалі частіше застосовують цю парадигму для «історизації» сталінізму, пояснюючи його «ексцеси» історичною «необхідністю» (наздогнати когось, вистояти проти когось тощо). У новому російському підручнику історії сталінізм визначено як засіб ефективної модернізації¹⁰⁹. Звідси безпосередній зв'язок парадигми модернізації з авторитаризмом як умовою успішної реалізації такої політики. У суті речі, модернізаційна парадигма в таких випадках набуває національного російського забарвлення й залишає в собі неба-

¹⁰⁷ Гострий обмін думками з цього приводу: Валерій Солдатенко, «Про голодомор, Шухевича та Бандеру», <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/08/16/5303963/>; Сергій Грабовський, «Про Голодомор, Маркса з Енгельсом і Валерія Солдатенка», <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/08/18/5309839/>; Грицакову критичну оцінку Солдатенкової позиції див.: <http://www.zaxid.net/blogentry/71599/>

¹⁰⁸ В. Головка, «Російська модернізація: історіографія 2000-х років», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*, вип. 12 (2004), с. 3–20; Г. Г. Єфіменко, «Радянська модернізація 1920–1930-х рр.: (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків)», *Український історичний журнал*, № 5 (2002), с. 12.

¹⁰⁹ Dina Khapava, «Historical Memory in Post-Soviet Gothic Society», *Social Research*, no. 1 (2009), p. 369.

гато спільного з колишніми «ревізіоністськими» намаганнями історизувати радянський феномен.

Академічний «мейнстрим» української історіографії, на відміну від офіційної російської історіографії, не має спільної позиції щодо ролі та місця феномену радянської модернізації. Існує, приміром, відмінність у підходах до зазначеної проблеми між Валерієм Солдатенком, який, слідом за російським академічним офіціозом, наголошує досягнення та «вимушений обставинами», «об'єктивний» характер радянської модернізації 1930-х років¹¹⁰, та Станіславом Кульчицьким, на чю думку радянська модернізація була невіддільна від масового терору як головного інструменту реалізації цієї політики. Проте як поведеться надалі українська академічна історіографія в ідейному протистоянні українського Голодомору та російської Модернізації, поки що важко передбачити.

Одним із можливих шляхів виходу за рамки такого протистояння могло би стати звернення до творчого доробку західних істориків-«ревізіоністів» усіх поколінь. Це дозволило б розширити географічні й тематичні межі проблеми й зосередитися на вивченні масового голоду і репресій у Радянському Союзі та пострадянських республіках, а також звернутися до соціокультурних аспектів катастрофи, що її на сході України сприймають як трагедію, а на заході – як злочин¹¹¹. Шлях подальшої «націоналізації» Голодомору, зокрема його ототожнення з Голокостом (ідея, народжена за конкретних і доволі специфічних політичних обставин у середовищі української діаспори 1980-х років)¹¹², виглядає безперспективним¹¹³.

Не меншими, якщо не більшими, політичними пристрастями, ніж тему Голодомору, просякнута історіографію України періоду Другої світової війни¹¹⁴. Вона затуляє в тугий вузол

¹¹⁰ В. Солдатенко, «Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси», *Дзеркало тижня*, 28 червня – 4 липня (2003).

¹¹¹ *Kritika*, no. 3 (2007), p. 689–690.

¹¹² *Ibid.*, p. 686–688.

¹¹³ Див.: Andreas Kappeler, «From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History», *A laboratory of transnational history*, p. 59.

¹¹⁴ О. Лисенко, 1) «Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті», *Український історичний журнал*,

одразу кілька конкурентних національних наративів: польський, який наголошує на героїчній боротьбі Армії Крайової проти двох тоталітарних режимів (сталінського та гітлерівського), а також українських націоналістів; єврейський, що базується на парадигмах Голокосту й антисемітизму; український, який є подібним до польського, позаяк зображує Україну жертвою Гітлера та Сталіна, а героїчний дискурс пов'язує з діяльністю ОУН-УПА; і, нарешті, російсько-радянський, в основі якого лежить мітологія Великої Вітчизняної війни та «всенародної партизанської боротьби» проти ворога¹¹⁵.

У зв'язку з цим останнім доречно буде звернути увагу читача, як відомі історики виявляються часто-густо поганими пророками. Про це нещодавно нагадала американська дослідниця Шейла Фіцпатрик, яка у 2004 році прогнозувала поступову втрату впливу міту «Великої Вітчизняної війни» на російське суспільство: за її словами, «більшість спостерігачів погоджуються, що “Велика Вітчизняна війна” остаточно втрачає своє центральне місце в колективній пам'яті суспільства, особливо молоді»¹¹⁶. Науковець пояснювала це тим, що, мовляв, зникла радянська нація та радянська супердержава, для яких Велика Вітчизняна війна була головним легітимаційним мітом. Цей прогноз виправдався з точністю до навпаки.

Мітологія «Великої Вітчизняної війни» не лише не зникла, а стала основою нової, неоімперської ідеології та політики російського керівництва, густо присмаченої антизахідництвом і православ'ям¹¹⁷. Російський наратив війни має, подібно до єврейського, релігійну основу і зазнає, за визна-

№ 4 (2004), с. 3–16; 2) «Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі», с. 119–141; 3) «Українська історіографія Другої світової війни: між закономірністю і парадоксом», *Україна – Росія: діалог історіографій* (К. – Чернігів, 2007), с. 143–157.

¹¹⁵ Andreas Kappeler, «From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History», р. 54.

¹¹⁶ Sheila Fitzpatrick, «Introduction: Soviet Union in Retrospect – Ten Years After 1991», *The legacy of the Soviet Union*, р. 9.

¹¹⁷ Докладно див.: Лев Гудков, «“Пам'ять” про війну та масова ідентичність росіян», *Критика*, ч. 5 (2005), с. 11–15; Teddy J. Uldricks, «War, Politics and Memory. Russian Historians Reevaluate the Origins of World War II», *History & Memory*, no. 2 (2009), р. 60–82.

ченням Льва Гудкова, інтенсивної сакралізації, яка блокує будь-які спроби раціоналізації минулого, намагаючись навіть законодавчо заборонити «зазіхання» на «святе»¹¹⁸. Проте, на відміну від єврейського, російський нарратив базується на мотивах військової слави та перемоги, а не страждання. Барабанний дріб у цьому випадку притлумлює мотиви поминання, примирення, переживання...

«Націоналізацію» радянської мітології Великої Вітчизняної війни в російській історіографії супроводжує «націоналізація» українського компонента проблеми. Приміром, російський прем'єр Владимир Путін у статті, надрукованій у польській «Gazecie Wyborczej», говорить про 27 мільйонів своїх «співвітчизників», загиблих у роки війни¹¹⁹. Ясна річ, таке число не могло би з'явитися, якби не враховувало мільйони етнічних українців¹²⁰. Проте для України й у цьому випадку зарезервовано особливе місце, що дає підстави простежити певну тяглість у російських дискурсах Великої Вітчизняної війни та Полтавської битви 1709 року.

На пошук таких аналогій спрямовує стаття Андрія Окари, який зауважив, що в сучасному російському нарративі Великої Вітчизняної війни Степанові Бандері відведено роль Юди-зрадника, закріплену раніше за Іваном Мазепою¹²¹. Ідею зрадництва, а не «визвольні змагання російського народу проти комуністичної деспотії», символізує й постать генерала Власова, керівника Російської Визвольної Армії. Напрошується риторичне питання: що спільного між Власовим і Бандерою? Кого зрадив кожний з них? Відповідь буде простою, якщо виходити з уявлення про те, що українці та росіяни є одним народом – під цим оглядом принципових розбіжностей між російськими історичними нарративами XVIII ст. і початку XXI ст. немає. Тому й дискурс «зради» зберігає та-

¹¹⁸ Див.: Лев Гудков, «“Пам'ять” про війну та масова ідентичність росіян»; Dina Kharaeva, «Historical Memory in Post-Soviet Gothic Society», p. 366.

¹¹⁹ Alexander Etkind, «Putin's preferred memory of World War II», *The Japan Times*, Sept. 20 (2009).

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Андрій Окара, «Бандера та Росія. Перемога як нова громадянська релігія?», <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4c2079fcb31b/>

кий потужний вплив на радянських ветеранів, які можуть сісти за один стіл із колишніми солдатами Вермахту, але ніколи не примиряться з бандерівцями. Пьотр І міг підносити тост за «своїх учителів» – шведів, але для Мазепа в нього було приготовано лише плаху або колесо.

Українські історики, на відміну від російських, вдалися до еkleктичного поєднання національної та радянської парадигм «Другої світової» та «Великої Вітчизняної» воєн¹²². Девід Марплз звернув увагу на те, як суперечливо співіснують у деяких підручниках української історії твердження про радянське «рабство», «День Перемоги» та «звільнення від фашистського рабства»¹²³. Ті самі історики можуть одночасно виступати з протилежними оцінками ролі Червоної Армії в боях на території України, залежно від жанру публікації та наявної політичної кон'юнктури. Внаслідок цього перспективи української «націоналізації» Другої світової війни виглядають доволі туманно.

Пострадянська українська історіографія намагається презентувати Україну як самостійний суб'єкт, а не лише об'єкт воєнних дій, спираючись на категорію української радянської державности. Зрозуміло, що тим самим радянська версія Великої Вітчизняної війни набуває певної «україноцентричності», проте лише ціною спотворення історичної перспективи та перебільшення ролі України у війні. Зрозуміло й те, що ця здебільшого казенна інтерпретація проблеми виглядає особливо малопереконливо на тлі «ліричного (велико)державництва», з яким говорять про Велику Вітчизняну війну сучасні росіяни¹²⁴. Символічного капіталу УРСР сталінської доби не вистачає ні на академічну респектабельність, ні на конкурентоздатну національну мітологію.

Національна українська історіографія, на відміну від компромісної пострадянської, намагається подати Україну як завойовану країну та націю, що героїчно боролася одразу проти двох тоталітаризмів. Власне, це – віддзеркалення по-

¹²² М. В. Коваль, «Друга світова війна та історична пам'ять», *Український історичний журнал*, № 4 (2000), с. 11.

¹²³ D. Marpls, *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine* (Budapest – New York, 2007), p. 244.

¹²⁴ Лев Гудков, «“Пам'ять” про війну та масова ідентичність росіян».

студатів польської національної історіографії, що не дивує, бо творцями цієї мітології виступали найчастіше українці західних регіонів, зокрема учасники бойових дій. У започаткованому ними та культивованому на еміграції історичному наративі центральне місце відведено ОУН-УПА, чия програма проголошувала боротьбу за українську національну державність проти гітлерівців, комуністів і польських націоналістів. Проте символічні капітали української національної парадигми та української радянської державности варті один одного. Вписування ОУН-УПА до сучасного українського історичного дискурсу наражається на неабиякі труднощі, пов'язані з оцінками ідеології та репрезентативності цих організацій.

Чи слід уважати ОУН-УПА організаціями націоналістичними, а чи фашистськими? Кого, власне, вони репрезентували: купку колаборантів, західний регіон чи всю українську націю? Ці питання, пов'язані зі спробами раціонального осмислення недавньої минувшини, наштовхуються зусібіч то на інтелектуальні традиції маніхейського протистояння комунізму та фашизму, успадковані з часів Другої світової війни¹²⁵, то на опір націоналістичних українських, російських, єврейських і польських наративів¹²⁶, то на радянські традиції

¹²⁵ John-Paul Himka, «Victim Cinema. Between Hitler and Stalin: Ukraine in World War II – The Untold Story», *A laboratory of transnational history*, p. 211–224; David R. Marples, «Anti-Soviet Partisans and Ukrainian Memory», *East European Politics and Societies*, no. 24 (2010), p. 26–43. Див. також: Per Anders Rudling, «Historical representation of the war-time accounts of the activities of the OUN-UPA (Organization of Ukrainian Nationalists – Ukrainian Insurgent Army)», *East European Jewish Affairs*, vol. 2 (2006), p. 163–189.

¹²⁶ Олександр Марушенко, «Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії», *Галичина*, № 12/13 (2006/2007), http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nikp/2006_2007/Maruchzenko.pdf; О. Є. Лисенко, О. В. Марушенко, *Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик* (К. – Івано-Франківськ, 2003); І. Ільющин, «Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 6 (К., 2002), с. 90–100; Mykōła Kuczera, «Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczes-

історієписання¹²⁷. Спроби обмежити проблему ОУН-УПА, наприклад, за допомоги диференційованого підходу до оцінки одіознішої ОУН та ідеологічно менш визначеної УПА або ж характерного для радянської історіографії «класового» поділу бійців УПА на несвідомий «народ» і цинічний провід¹²⁸, чи то застосування компаративних підходів до цього явища¹²⁹ виглядають малопереконливими не лише для політиків, а й для істориків, що орієнтуються на ідейне протистояння, а не на здоровий глузд.

В українській історіографії останніх років окреслилася тенденція виходу за рамки національної конфронтації. Ярослав Грицак, приміром, не знімає з керівництва УПА відповідальності за розв'язання масового терору проти польського населення Волині, проте визнає, що в самовбивчій боротьбі двох націоналізмів – українського та польського – «жодна сторона [...] не була ані цілковито права, ані повністю вин-

---

nej historiografii ukraińskiej», *Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku* (Kraków, 2000), s. 146–165; David R. Marples, *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine* (Budapest – New York, 2007), p. 203–238; Georgiy Kasianov, «The Burden of the Past», *Innovation*, no. 3 (2006), p. 247–259.

¹²⁷ І. Хмель, «Тенденциозность, замешанная на конъюнктуре», *Комуніст України*, № 2 (1999), с. 81–91; І. Хмель, «Гендлярські манівці апологета ОУН-УПА», *День*, 26 вересня (2001); там само – відповідь Станіслава Кульчицького «До минулого не можна підходити зі своїм “ситом”». Також див.: В. Іваненко, В. Якунін, *ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології* (Дніпропетровськ, 2006); відгук Гжегожа Мотики: *Україна модерна*, ч. 13 (2008), с. 303–309). Пор.: В. В. Іваненко, В. К. Якунін, «Великая Отечественная война в интерпретации современного “украиноцентризма”», *Отечественная история*, № 3 (2007), с. 173–181.

¹²⁸ М. Коваль, «Друга світова війна та історична пам'ять», *Український історичний журнал*, № 4 (2000), с. 2.

¹²⁹ Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, с. 90–113; Георгій Касьянов, *До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд* (К., 2003); Alexander J. Motyl, «Ukraine, Europe, and Bandera», *Cicero Foundation Great Debate Paper*, no. 10 (2010), p. 4–7. Див. також матеріали недавньої дискусії західних і вітчизняних українців на сторінках київської «Критики» (ч. 3–4, 7–8 (2010)).

на»¹³⁰. Такою ж зваженою виглядає й позиція в цьому питанні львівського дослідника Леоніда Зашкільняка¹³¹. З позицій об'єктивізму написано докторську дисертацію київського дослідника Ігоря Ільюшина, що викликала нападки національних і радянських ортодоксів. Проте загалом можна стверджувати, що сьогодні професійне середовище істориків залишається не тільки заручником, а й активним учасником воєн «історичних пам'ятей»¹³². Раціоналізація й десакралізація української історії та колективної історичної пам'яті атомізованого і легко маніпульованого українського суспільства виглядає сьогодні малоімовірною.

Проблема ОУН-УПА дуже часто призводить до упередженого погляду на українську історіографію Другої світової війни загалом. Насправді ж у дискусіях про націоналізм, колабораціонізм і Голокост, а також обвинуваченнях істориків у безпринципності якось губляться ті позитивні зрушення, що дають підстави говорити про поступове нагромадження наукового потенціалу для трансформації та подолання національно-державницької парадигми в академічному середовищі. Поряд із традиційними темами військової, подієвої, інституційної історії у працях українських авторів деда-

¹³⁰ Ярослав Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття* (К., 1996), с. 254.

¹³¹ Леонід Зашкільняк, «Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни», *Україна–Польща: важкі питання*, т. 10 (Варшава, 2006), с. 37–77.

¹³² Владислав Гриневич, 1) «Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі», *Український гуманітарний огляд*, вип. 11 (2005), с. 9–29; 2) «Міт війни і війна мітів», *Критика*, ч. 5 (2005), с. 2–8; 3) «Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества», *Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа* (М., 2005), с. 419–435; Андрій Портнов, «“Велика Вітчизняна війна” в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень», *Україна модерна*, вип. 4 (2009), с. 206–218; Андрей Портнов, «Родина-мать vs Степан Бандера. Экскурсия по избранным памятникам Второй мировой войны в современной Украине», *Отечественные записки*, № 5 (2008); он же, «Упражнения с историей по-украински. (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине)», *Ab Imperio*, № 3 (2007), с. 93–138.

лі помітнішими стають сюжети з царини соціальної та культурної антропології, історичної пам'яті, колективної ідентичності, а також усної історії. Проте «мирні» проблеми й інтерпретації війни мають небагато шансів на суспільне визнання.

Як наслідок, український історичний наратив Другої світової війни в його академічній версії відчутно поступається як радянському, так і сучасному російському історичним наративам. Його «жертвний» складник відчутно переважає «героїчний». На символічній мапі під умовною назвою «Україна у Другій світовій війні» немає сакралізованих місць великих битв і меморіалів, які б різнилися від радянських. Броди, де було розтрошено українську дивізію СС «Галичина», на цю роль не годяться в усіх сенсах: по-перше, це все-таки поразка, по-друге, це все-таки СС, по-третє, це все-таки Галичина... Крім усього іншого, українську національну мітологію Другої світової війни ніяк не пов'язано з релігією, хоча відомо, яку величезну роль відіграють війна та релігія у створенні, репрезентації та сакралізації колективної ідентичності¹³³.

Загалом метафори «суперечливості» й «еклектики» далеко краще пояснюють особливості інтерпретації подій Другої світової війни в сучасній українській історіографії, ніж парадигма «націоналізованої історії». Українська історіографія не змогла ні «націоналізувати» радянську мітологію Великої Вітчизняної війни, ані відкинути мітологію неорадянську. За таких обставин доцільніше взагалі відмовитися від надання пріоритету національній парадигмі історії Другої світової війни. Сучасний український наратив у своїй науковій іпостасі може зосереджуватися на загальнолюдських аспектах переживання війни та стратегіях виживання, відходить від глорифікації війни як такої, проблемах історичної пам'яті. У своїй героїчній версії він міг би відштовхуватися від радянської парадигми «дружби народів», акцентуючи на багатонаціональному складі Червоної Армії та внескові різних народів світу до перемоги над фашизмом.

¹³³ Michael Vlahos, *Fighting Identity: Sacred War and World Change* (Westport–London, 2009).

Підручникові баталії

Продовженням досягнень і вад сучасної української історіографії є створена за останні роки навчальна література¹³⁴. Як відомо, історія України стала повноцінним предметом у школі лише з 1991/1992 навчального року; її вивчають у сьомому–одинадцятomu класах. Доти не існувало іншої навчальної літератури з історії України, крім радянської. Тому українським авторам довелося швидко заповнювати вакуум, створюючи заново підручники з історії України, які відповідали б новій політичній ситуації після розвалу Радянського Союзу, легітимізували появу незалежної України та відповідали сучасним академічним стандартам. Одразу зазначу, що з цим завданням українські історики впоралися не найгірше.

До написання підручників історії України взялися колишні радянські автори. Нічого дивного, що результатом їхніх зусиль став своєрідний симбіоз радянської та національно-державницької парадигм українського історичного процесу, який і ліг в основу першого покоління підручників. Витворення такого симбіозу полегшувала та обставина, що між радянським і націоналістичним історичними дискурсами, як виявилось, було багато спільного. Це, зокрема, телеологічне уявлення про історичний процес, народницька риторика, колоніальна парадигма, наявність «образу ворога» тощо. Тому заміна радянської історіографії на національну відбулася, принаймні ззовні, доволі спокійно, без світоглядної кризи та психологічного шоку.

---

¹³⁴ *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Збірник наукових статей* (К., 2000); Taras Kuzio, «Post-Soviet Ukrainian Historiography and School Textbooks in Ukraine», *Internationale Schulbuchforschung = International Textbook Research*, no. 1 (2001), p. 27–42; N. Popson, «The Ukrainian History Textbook», *Nationalities Papers*, no. 2 (2001), p. 325–350; Jan Germen Janmaat, «Nation Building, Democratization and Globalization as Competing Priorities in Ukraine's Education System», *Nationalities Papers*, no. 1 (2008), p. 1–23; *Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи* (К., 2010).

Місце «трудящих і експлуатованих класів» тепер посіла «тисячолітня» українська нація, що постійно страждала від агресивних сусідів та боролася за своє визволення, символом якого проголошено національну державність, котра й визначала репрезентацію «українського» ХХ століття в новітніх підручниках історії України¹³⁵. Нічого дивного не було й у тому, що на першому поколінні підручників виразно позначився етноцентризм, а це, своєю чергою, негайно заактуалізувало проблему узгодження їх передусім із російськими та польськими підручниками.

Зусиллями українських істориків та педагогів постала модель компромісного підручника, характерною рисою якого є, за висловом Юрія Шаповала, еkleктичне поєднання «досягнень і недоліків», а також певна амбівалентність у висвітленні ключових подій радянської доби¹³⁶. На думку Ненсі Попсон, більшість навчальних видань із історії України, зокрема радянської доби, демонструють компромісну модель національного будівництва, поєднуючи в собі етнокультурні та територіяльні елементи національної історії¹³⁷. Натомість Георгій Касьянов і Катерина Стецевич схиляються до думки, що українські підручники історії написано в односторонньому, переважно етноцентричному ключі¹³⁸.

Відмова від радянської концепції історії України викликала затятий опір з боку найбільш радянської частини українського суспільства. Результатом стала справжня ідейно-політична війна з новими українськими підручниками, яку розпочали комуністи за підтримки відповідно налаштованих істориків та публіцистів¹³⁹. У комісіях Верховної Ради депутати-комуністи вимагають повернення до навчальної лі-

¹³⁵ *Українська історична дидактика* (К., 2000).

¹³⁶ Юрій Шаповал, «Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках в Україні», там само, с. 36–37.

¹³⁷ N. Popson, «The Ukrainian History Textbook», р. 342–344.

¹³⁸ *Шкільна історія очима істориків-науковців* (К., 2008), с. 36; Катерина Стецевич, «“Націєтворення” держави перехідного періоду – на прикладі українських шкільних підручників», *Історична освіта: європейський та український досвід* (К., 2010), с. 283.

¹³⁹ Станіслав Кульчицький, «Історія України в шкільних підручниках», *Дзеркало тижня*, 3–9 серпня (2002).

тератури риторики «трудового ентузіазму та героїчних звершень» перших п'ятирічок, «Великої Вітчизняної війни», а також викреслення звідти позитивних згадок про Бандеру, Шухевича, ОУН-УПА, греко-католицького митрополита Андрея Шептицького¹⁴⁰.

У 2002 році «громадянська» війна з приводу підручників, відповідно до логіки Великого Вчення, ледве не перетворилася на «імперіялістичну», вийшовши за межі України і продемонструвавши дедалі більшу роль сусідньої Росії в політиці пам'яті «близького зарубіжжя». Російську сторону, зокрема, не влаштовує те, як українські підручники висвітлюють політичну історію 1918–1919 рр., а також причини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр.¹⁴¹. Схоже, українські та російські історики досі не дійшли згоди щодо принципового питання, яке колись Дмитро Багалій адресував Михайлові Покровському: чи має право на існування самостійна українська історія? Без цього будь-який професійний діалог не матиме перспектив.

Значна частина вчителів залишаються на позиціях радянської історіографії – як через політичні переконання, так і через низький професійний рівень. У результаті середня історична освіта втрачає на респектабельності так само, як і вища. За результатами соціологічних опитувань, проведених у Запоріжжі, менше половини учнів вважають підручник головним джерелом своїх знань про минуле: більшість покладаються в цьому на думку вчителя¹⁴², а також рідних, друзів, знайомих, масову культуру тощо.

Одночасно підручник з історії України викликає критику з боку демократичної громадськості й прогресивних істориків і педагогів, яких не задовольняє домінування в ньому національно-державницької парадигми української минушини. Вони наполягають на впровадженні до навчальної літератури принципів полікультурності, розвантаженні її від надмірного «україноцентризму», на демілітаризації, подо-

¹⁴⁰ Олександр Удод, «Шкільний підручник як історіографічне явище», *Шкільна історія очима істориків-науковців* (К., 2008), с. 116.

¹⁴¹ Андрій Портнов, «Підручникова війна: чи з тим ворогом?», *Критика-Коментарі*, 10 липня (2002).

¹⁴² N. Popson, «The Ukrainian History Textbook», p. 345.

ланні популізму, а також негативних стереотипів у зображенні інших народів, передусім російського, польського, єврейського¹⁴³.

Відповіддю на цю критику став проект написання нового покоління підручників історії України, що його зініціювала за підтримки Інституту національної пам'яті Наталя Яковенко¹⁴⁴. Учасники проекту «відмовилися від попереднього погляду на Україну як жертву комуністичної системи». «Навпаки, робиться спроба показати, що УРСР була співучасником її функціонування як у позитивних (освіта, індустріалізація тощо), так і в злочинних проявах – масових репресіях, колективізації, Голодоморі»¹⁴⁵. Нова концепція підручника орієнтується не на тотальне засудження та заперечення радянської системи, а на «обговорення переваг і вад радянського ладу в повсякденному житті людини».

Неясно, яка доля чекатиме на цей проект, що вже встиг викликати гостру й безкомпромісну критику з боку представників національно-державницької історіографії¹⁴⁶. Парадоксальним чином проект Наталі Яковенко навряд чи потрібний також новій політичній еліті. Оголошені наміри нового міністра освіти та науки, Дмитра Табачника, радше за все, передбачають написання зовсім іншого, ідеологічного підручника, відмінного як від наявного національно-державницького, так і від модерного проєктів¹⁴⁷. Якщо основний наголос при цьому буде зроблено на політичних, а не на професійних критеріях, це означатиме не пошуки суспільного консенсусу, а ходіння колом «підручничкової війни».

---

¹⁴³ Наталя Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* (К., 2002), с. 366–379; Надія Гончаренко, Марія Кушнар'ова, «Школа іншування», *Критика*, ч. 4 (2001), с. 20–23; Андрій Портнов, 1) «Terra hostica», *Критика*, ч. 6 (2002), с. 11–13; 2) «Підручничкова війна: чи з тим ворогом?».

¹⁴⁴ *Шкільна історія очима істориків-науковців* (К., 2008).

¹⁴⁵ <http://www.polit.ua/lectures/2010/03/17/yakovenko.html>

¹⁴⁶ Юрій Мицик, «Нове чи призабуте старе?», *Дзеркало тижня*, 7–13 лютого (2009); Наталя Яковенко, «Лікнеп для професора», там само, 7–13 березня (2009).

¹⁴⁷ Катерина Каплюк, «Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника», <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>

Колективна пам'ять про недавнє минуле

Яким є проміжний результат державної історичної політики та впливу академічної історіографії на колективний образ української історії? Відповіді на ці питання нині можуть бути лише приблизними. Українське суспільство є хворим. Воно перебуває у стані глибокої депресії, викликаной бездарною економічною політикою всіх попередніх режимів. Його вражено глибоким цинізмом і девальвацією універсальних людських і професійних цінностей і норм. Воно відчужене від ухвалення важливих рішень і від державних інститутів, до яких ставиться десь так само, як колись до радянських, себто одночасно боїться їх і прагне обдурити або підкупити.

Практика адаптації та виживання в такому суспільстві, за спостереженнями Кетрин Вонер, сприяє консервації радянського компонента ідентичности, знаходячи підтримку на індивідуальному рівні¹⁴⁸. Ностальгія за комуністичними часами, щоправда, є характерною не лише для України, а й для решти посткомуністичних країн, де більше половини населення має сьогодні позитивну візію комуністичного минулого, причому в Росії цей показник навіть вищий: у 2005 році до 60% російської молоді, яка не мала особистого досвіду перебування в ССРСР, відчувала ностальгію за ССРСР¹⁴⁹. Проте лише в Україні проблема ставлення до недавньої минувшини має екзистенційне значення.

Відповідно до опитування, що його Центр Разумкова провів у 2005 році, пересічно по Україні майже 44% громадян вважають українську історію «невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історію Росії і Білорусії»¹⁵⁰. Кількість тих, хто вважає українську історію цілком самостійною, а Україну – одинокою спадкоємцею Київської Русі, становить майже вдвічі менше число –

¹⁴⁸ С. Wanner, *Burdens of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine* (Pennsylvania, 1998); рец.: Володимир Кулик, «Тягар спрошень», *Український гуманітарний огляд*, вип. 3 (2000), с. 168–169.

¹⁴⁹ Marlene Laruelle, *In the Name of the Nation. Nationalism and Politics in Contemporary Russia* (New York, 2009), p. 155.

¹⁵⁰ http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285

лише 25%. На третьому місці опинилися ті, кому було важко відповісти на питання, присвячені українській історії. Отже, близько половини українців відмовляють своїй державі в самостійній історії – інакше кажучи, заперечують її історичну легітимність.

Цей висновок частково підтверджується наростанням у суспільстві антизахідних і проросійських настроїв, яке почалося не сьогодні, ба навіть не вчора й невідомо, чи й коли зупиниться. У 2006 році 45% опитаних громадян висловили думку про негативний вплив західної культури на суспільство, з чим не погодилися лише 25%¹⁵¹. Відповідно, меншає кількість тих, хто обвинувачує Росію в усіх минулих і теперішніх негараздах України.

Колективна пам'ять суспільства дедалі частіше входить у конфлікт із офіційним історіографічним каноном, згідно з яким сучасна держава має вважатися вершиною всього попереднього розвитку української історії. У суспільстві відсутній публічний діалог, спільний пошук відповідей на важкі питання, в якому процес був би важливішим за результат: суспільство звикло до істини «в останній інстанції», орієнтуючись на догму, канон, переможців та переможених. Значною мірою воно зберігає традиції досекулярної інтелектуальної культури, в якій мітологія відіграє далеко більшу роль, аніж раціональний, аналітичний спосіб думання.

Мітологічна свідомість сприяє психологічній адаптації суспільства в дискомфортних обставинах, захистові його від травматичного історичного досвіду¹⁵². Відтак воно постійно потребує міту, тому висновки деяких українських культурологів щодо «втоми» від мітології можна прийняти лише з істотними застереженнями. До певної міри схильність до мітологізації корениться в самій українській національній традиції: те, що в російській мові називається «праздником» (від «праздность», себто можливість не працювати), по-українському зветься словом «свято», що має запозичені з польської мови релігійні конотації. Свідомість суспільства відкрита для нових мітів, надто пов'язаних із конспірологічним баченням

¹⁵¹ http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=459

¹⁵² Микола Рябчук, *Дві України*, с. 35.

минулого або ксенофобією, себто таких, що знімають із самого суспільства колективну відповідальність за стан справ.

Інша річ, що внаслідок непримиренної боротьби в Україні діаметрально протилежних мітологій – комуністичної та національної – суспільство віддає перевагу чи то якійсь одній з них, а чи шукає способу втекти від історії взагалі, щоб не поглиблювати стрес або черговий конфлікт у свідомості. Одним із варіантів колективного ескапізму можна вважати поширений в суспільстві цинізм у ставленні до травматичного минулого або намагання виштовхати його у сферу сміхової, пародійної культури.

Відомого дослідника Голодомору Джеймса Мейса ще у другій половині 1990-х років вразило те, що навіть після оприлюднення прихованих фактів ця подія не стала в Україні загальнонаціональною і що в суспільстві залишається чимало людей, які взагалі заперечують те, що сталося¹⁵³. Про індиферентність молоді до травматичної історії пише Таня Ричардсон, яка досліджує історичну пам'ять сучасних одеситів¹⁵⁴. Агресивну реакцію суспільства на офіційну політику пам'яті Голодомору в останні роки засвідчує Людмила Гриневич. Усе це змушує з обережністю сприймати висновки аналітиків про те, що утвердження теми Голодомору, мовляв, стало успіхом історичної політики Віктора Ющенка і консолідаційним чинником для українського суспільства¹⁵⁵.

Те саме можна сказати щодо феномену сталінізму та його творця. У мене залишаються сумніви з приводу того, що українці на Сході та Заході єдині у своєму негативному ставленні до Сталіна та здійснених під його керівництвом масових репресій і цим, мовляв, різняться від росіян, для яких Сталін залишається позитивним персонажем історії¹⁵⁶. Динаміка став-

¹⁵³ Цит. за виданням: Микола Рябчук, *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення* (К., 2000), с. 181–182.

¹⁵⁴ Tanya Richardson, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine* (Toronto–Buffalo–London, 2008), p. 73.

¹⁵⁵ <http://anm.pl.ua/2010/01/istorychna-polityka-yuschenka-%E2%80%93-93-sproba-pidbyttya-pidsumkiv/>; <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1976290.html>

¹⁵⁶ Yaroslav Hrytsak, «On The Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine», *A laboratory of transnational history*, p. 225–249.

лення до Сталіна в українському суспільстві розвивається в тому ж напрямі, що й у Росії, хоча й повільніше. Так, якщо в 1991 році погоджувалися з тим, що Сталін був «великим вождем», 27% українців, а не погоджувалися – 44%, то 2006 року перших (38%) уже було більше, ніж других (37%). При цьому популярність Сталіна зростає в усіх сегментах українського суспільства, зокрема й серед молоді (на 10%) та людей середнього віку (також на 10%).

Стара радянська мітологія Великої Жовтневої соціалістичної революції вже не відіграє тієї ролі, яку виконувала в 1980-х роках¹⁵⁷. Натомість мітологія Великої Вітчизняної війни залишається впливовим чинником колективної історичної пам'яті. За даними Центру Разумкова, 65,3% опитаних у 2008 році мешканців України вважають для себе День Перемоги великим святом, 26,4% відповіли, що для них це – свято, але звичайне, натомість лише 1,1% громадян не вважають для себе цей день святковим і вихідним¹⁵⁸. Назагал колективна історична свідомість українського суспільства виявляє дедалі більшу залежність від російської політики пам'яті, в якій превалює історична амнезія та глорифікація сталінізму¹⁵⁹.

Реальні прояви цього впливу можна бачити неозброєним оком: Георгіївська стрічка – символ «націоналізованої» російської мітології Великої Вітчизняної війни – досі майорить на антенах багатьох легковиків в Україні, хоча з моменту урочистого святкування Дня Перемоги минуло майже півроку. Цілком очевидно, що значення цього символу вишло за межі певного свята і перетворилося на демонстрацію чи то слов'яноруської національної ідентичності, чи то підтримки проросійської політичної орієнтації нинішньої влади. Принаймні на півдні та сході України нова російська мітологія Великої Вітчизняної війни (переможців) легко долає історичну мітологію Голодомору й ОУН-УПА (переможених).

Загалом академічна українська історіографія не справляє істотного впливу на колективну історичну пам'ять укра-

¹⁵⁷ http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=505

¹⁵⁸ <http://news.mediaport.info/society/2008/52277.shtml>

¹⁵⁹ Dina Khapava, «Historical Memory in Post-Soviet Gothic Society», p. 359–366.

їнського суспільства. Тож висновки про те, що «завдання “українізації” етнічних українців за рецептами класичного національного проєкту [...] назагал реалізовані»¹⁶⁰, викликають глибокий скепсис. Такі завдання навряд чи взагалі є здійсненними, відтак стає очевидною нагальна потреба трансформації самого українського національного проєкту, його максимальної секуляризації та звільнення від тягара незреалізованих шансів історії.

Висновки

Сучасна українська історіографія не пройшла через етап інституційної та методологічної трансформації і зберігає безпосередню залежність від держави та політичної кон'юнктури. Вона базується на радянській ієрархічній системі, що не забезпечує належних стимулів і мотивацій для самостійного розвитку і використовує застарілий методологічний інструментарій. За фасадом національно-державницької риторики щасливо й безжурно живеться старому доброму позитивізму. Те нове, що з'являється в українській історіографії останнього десятиріччя, вже не обмежується національно-державницькою парадигмою і прагне вийти за її рамки. Проте теоретичні новації нового покоління істориків, яке працює в модернізованих анклавах української історіографії, залишаються маргінальним явищем в академічному середовищі, залежному від попередньої традиції та незмодернізованої держави.

Офіційна національно-державницька парадигма, що заступила радянську концепцію «дружби народів» під патронатом «рівнішого серед рівних» – російського народу, багато в чому нагадувала польську концепцію поневоленої та визволеної нації, що героїчно боролася з російським і німецьким тоталітарними режимами. Проте, на відміну від польської ситуації, українська національно-державницька парадигма не стала консолідаційним чинником суспільно-політичного життя

---

¹⁶⁰ Георгій Касьянов, «Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників», *Шкільна історія очима істориків-науковців* (К., 2008), с. 88.

і гідною альтернативою радянсько-російській парадигмі історії «короткого» ХХ ст. Етнізація радянської спадщини наражалася на слабкість українського націоналізму, а концепція української політичної нації – на слабкість української державности. Для виокремлення української історії зі спільного радянського простору не вистачало ні символічного капіталу, ані політичної волі. Незадовільні результати українського національного проєкту у ХХ ст. нівелювали політичний і моральний потенціал національно-державницької парадигми української історії. Українські політики нічим не довели, що вони кращі за радянську партійну номенклатуру. Відповідно, пострадянська Україна не виглядає переконливою альтернативою УРСР.

Українська академічна історіографія програє російській битву за радянську спадщину так само, як свого часу прогнала битву за спадщину середньовічної Русі. Програє тому, що фактично ніколи й не починала битися, розраховуючи відсидітися за несподіваними, але зручними для себе державними кордонами або, навпаки, прагнучи ці кордони нівелювати. Створення альтернативи радянсько-російській парадигмі «спільної історії» потребує не лише переосмислення її українського компонента, а й переформулювання всього радянського історико-культурного спадку, що впливає на сучасне українське суспільство. Для цього академічна історіографія мусить бути відкритою для інституційних та інтелектуальних інновацій. Проте поки що українські історики слабо відчувають необхідність самостійних пошуків нових концепцій у розумінні й описуванні радянського феномену.

Засудження радянського тоталітаризму ще не означає готовності взяти на себе відповідальність за радянську минушину. Чи готові українські історики та політики обговорювати неприємні для себе теми авторитарних традицій політичної культури, шукати коріння поширених у суспільстві антидемократичних, антиліберальних цінностей, ксенофобії й антисемітизму, релігійного фанатизму, ортодоксальності й не-свободи? Чи готові вони до подолання ментальних традицій провінціалізму, які прирікають українське суспільство на хронічну стагнацію? Поки що ці питання залишаються відкритими. Можна лише припустити, що без демократичних

змін у сусідній Росії Україна навряд чи буде в змозі подолати тягар власної історії.

Спільну для Росії та України радянську культурну спадщину в цих країнах нині інтерпретують по-різному, відповідно до власних національних проєктів. Проте інтерпретації ці безпосередньо пов'язані між собою. Україна не може зректися своєї російсько-радянської спадщини – вона може лише спробувати реінтерпретувати її. Своєю чергою, Росія не може зректися українського компонента у своїй модерній історії, бо Україна була активним співтворцем СРСР. Отже, реінтерпретація національної історії в кожній з цих двох країн тягне за собою потребу реінтерпретації спільної історії. Іншими словами, неможливо в Україні створити альтернативний російсько-радянському національний Текст, не трансформуючи транснаціональний Контекст.

Практично це означає, що, пишучи нові підручники та монографії з української історії, українські автори мусять паралельно створювати підручники та монографії з російської та радянської історії, зокрема російською мовою, а також використовувати їх у навчальному процесі. В Україні є модерний інтелектуальний потенціал – громадські наукові організації, спеціалісти, інтегровані до міжнародного академічного простору, грантова система, досвід організації міжнародних проєктів. Разом із російськими, білоруськими, польськими, західними фахівцями-істориками можна було би створити серію видань, яка відповідала б сучасним міжнародним, а не музейним радянським стандартам. Це й була б відповідь громадянського суспільства на ті націоналістичні проєкти, що їх просувають нині пострадянські політичні еліти.

Сказане вище стосується й тієї частини сучасного європейського простору, де колись перебували окремі регіони України. Нинішні західні праці з історії, автори яких обґрунтовують тотожність концептів Європи та Європейського Союзу, для України є тим самим, що праці російських офіційних істориків, які ототожнюють «радянськість» і «російськість». Брюсельські ідеологи в цьому випадку демонструють солідарність із московськими. Імперські парадигми штучно створюють обабіч України «жорсткі» кордони на місці прикордонних контактних культурних зон, які зумовлюють одно-

часно цілісність і специфіку української історії. Можливо, українська історична тематика сприяла б демократизації сучасного європейського дискурсу, що тяжіє до редукції історичного поняття «Європи». Мені, наприклад, важко уявити собі Європу останніх трьох століть без Москви, Петербурга, Одеси, Львова, Харкова та багатьох інших міст і регіонів сучасної України, Білорусі та Росії. Не переконаний, що вписати до європейського дискурсу, наприклад, Стамбул, Тирану або Бухарест буде легше.

Враховуючи переплетення радянського, російського й українського національних дискурсів в українській історичній спадщині, мусимо визнати, що відмова від одного з них на користь іншого виглядає проблематичною. Натомість варто було би спробувати ширше використати потенціал парадигми модернізації (в широкому сенсі слова). Я розумію, що на Заході популярність модернізаційної теорії давно вже позаду – її заступили постмодерні культурологічні інтерпретації, позбавлені цілісного погляду на історію. Проте в українському випадку мова не так про аналітичні концепції, як про репрезентації минулого.

Проекти, розроблені в центрах імперій і спрямовані на модернізацію суспільства, покращення умов його існування (комунікації, охорона здоров'я й порядку, освіта, виробництво й торгівля тощо), імперські адміністратори, які проводили ці проекти в життя, – все це елементи публічної репрезентації епохи шведського управління Фінляндією. Звісно, можна було б і сьогодні говорити про те, що, мовляв, волелюбний фінський народ століттями стогнав під ярмом шведських окупантів, поки врешті-решт не здобув собі омріяну свободу і не відродив тисячолітню традицію фінської національної державности, свідченням якої є перлина народної творчості – «Калевала». Можна, але чомусь у Фінляндії вважають за потрібне показувати, щό хорошого зробили для цієї землі та її населення різні уряди й адміністратори і що сьогодні фіни самі здатні робити те саме – і не гірше, а краще.

Радянська історико-культурна спадщина, передусім реформаторська, також містить потенціал, що його оновлений український національний дискурс може «привласнити», ба навіть використати для власної демократичної транс-

формації. Модернізаційну парадигму в українському контексті можна й варто використовувати не для реабілітації сталінізму та «революції згори», не для мавпування російської неоімперської історіографії, а для виявлення в українській минувшині моментів, які свого часу зумовили специфіку різних регіонів Європи: характер взаємин церковної та світської влади, інститути приватної власності, співвідношення закону та моралі; стосунки еліти, влади та суспільства; механізми політичного та культурного домінування тощо.

У всякому разі, модернізаційна парадигма не лише дозволила б синтезувати конструктивні елементи імперської та радянської спадщини, а й допомогла б переорієнтувати свідомість суспільства з минулого у майбутнє, звільнити її від тягара історії, в якій нічим особливо хвалитися. Своєю чергою, це дало б змогу уникнути інтелектуального та політичного протистояння в суспільстві, не протиставляючи різні історичні спадщини, а лише наголошуючи ідею розвитку та універсальні людські й демократичні цінності. Адже відмова від радянської історичної спадщини полягає не в тому, щоб законодавчо забороняти російську попусу чи термінологію «Великої Вітчизняної війни», а в тому, щоб не плювати на тротуар...

Бібліографія вміщених праць

Ім'я для України

Написано для цього видання на основі публікацій:

«Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст., – Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. 1995. Т. 5. С. 3–16

та

«Малоросія» та «Україна» в часі і просторі вітчизняної літератури др. пол. XVIII – поч. XIX ст., –

Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя (Острог–Нью-Йорк, 1999, с. 318–323).

Столиця для України

Уміщено з редакційними змінами за виданням:

Столиця для України, – *Соціологія міста: Навчальний посібник* / За ред. О. К. Міхеєвої (Донецьк: Ноулідж, 2010, с. 372–406).

Університет для України

Уміщено з редакційними та стилістичними змінами за виданням:

Університет для України, – Схід–Захід. 2005. Вип. 7. Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії. С. 120–166.

Історик для України

Уміщено з редакційними змінами та доповненнями за виданням:

Передмова. «Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії”», – Д. І. Багалій. *Вибрані твори: У шести томах*. Т. 1. *Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія* (Х., 1999, с. 9–56).

Переяславський комплекс в українській історіографії

Уміщено з редакційними і стилістичними змінами та доповненнями за виданням:

Концепції Переяслава в українській історіографії, – *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)* (К.: Смолоскип, 2003, с. 463–523).

Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII та першої чверті XIX ст.

Уміщено з редакційними змінами за виданням:

Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII – першої чверті XIX ст., – *Mazepa e il suo tempo Storia, cultura, società / Mazepa and his time History, culture, society*. Edited by Giovanna Siedina (Alessandria: Edizioni dell'Orso. 2004, p. 257–278).

«Історія русів» у сучасних інтерпретаціях

Уміщено з редакційними змінами за виданням:

«Історія русів» у новітніх дослідженнях, – *Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 29. no. 1–2. Special Issue. Synopsis. A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut. 2005, pp. 275–294.

Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки Центральною та Східною Європою

Уміщено з редакційними змінами за виданням:

Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки по Центральній та Східній Європі на початку XIX ст., – Крістоф Дітріх фон Роммель. *Спогади про моє життя та мій час* (серія «Україна в записках мандрівників і мемуарах». Вип. 1. Х.: Майдан, 2001, с. 5–26).

«Словник малоруської старовини» 1808 року та його автор

Уміщено за виданням:

«Словарь малорусской старины» 1808 р. та його автор, – Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 1. Х., 1998, с. 104–117.

Николай Полевой і «звичайна схема “руської” історії»

Написано для ювілейного збірника на пошану Франка Сисина, що має вийти друком у виданні Канадського інституту українських студій Албертського університету.

Зенон Євген Когут: сторінками інтелектуальної біографії

Уміщено з редакційними змінами за виданням:

Зенон-Євген Когут: вибрані сторінки інтелектуальної біографії, – Зенон Когут. *Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (К.: Критика, 2004, с. 315–338).

Ibid. in English:

Zenon E. Kohut: Selected Pages of an Intellectual Biography, – *Synopsis: A Collection of Essays in Honor of Zenon E. Kohut*, ed. Serhii Plokhly and Frank E. Sysyn (Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005, pp. 1–18).

Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної історіографії

Уміщено з редакційними змінами та доповненнями за виданням:

Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії, – Український гуманітарний огляд, 2004. Вип. 10, с. 115–154.

Те саме російською мовою:

Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии), – *Западные окраины Российской империи* (Москва: Новое литературное обозрение, 2006, с. 465–502).

Поневолення історією

Написано для цього видання на основі публікації:

Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества, – *Ab imperio*. 2004, № 2, с. 329–368, а також неопублікованої статті «Ukraine: Recent past or yesterday's present?», підготованої для збірника «Recent History: The State of the Art» у рамках проекту, здійснюваного Pasts Inc., Center for Historical Studies, CEU у 2004–2005 роках.

Показчик¹

- Абрамов, Яков 110
Айзенштадт, Шмуель 403
Айзеншток, Ієремія 168
Александр I, імператор 13, 98,
104–106, 112, 114, 116–119,
124, 126–127, 141, 325, 332, 347
Алексей Михайлович, цар 201,
222, 225, 299, 360–361
Алчевські, родина 64, 140, 145
Андерсон, Бенедикт 14, 45, 413
Андрієвська, Ольга 388
Андрій Боголюбський, князь 27
Андрухович, Юрій 462
Антонович, Володимир 133, 137–
139, 143, 148–149, 160, 162, 180,
232–235, 239, 244
Антонович, Дмитро 145
Антоновський, Михайло 27,
31–33
Апанович, Олена 172, 205, 265,
340, 348
Апостол, Данило 340
Аристотель 91
Армстронг, Джон 377, 380, 397,
402, 413
Арсеньєв, Константин 40
Артаков, Андрей 122
Артем (Фьодор Сергєєв) 68, 69
Афанасьєв, Ілля 314
Ахметов, Рінат 462
Багалій, Дмитро 62, 65, 72, 74,
107–108, 115, 133–135, 137–
151, 153–189, 191–195, 252, 518
Багалій, Марія 193
Багратіон, Пьотр 63
Байрон, Джордж Гордон Ноел
293
Балясний, Яків 337
Бандера, Степан 278, 510, 514
Бантиш-Каменський, Дмитрій
213
Бантиш-Каменський, Николай
312
Барабашов, Микола 80
Барвінський, Віктор 165, 170, 174
Басараб, Іван 260
Безбородько, Олександр 34, 210,
288
Беклешов, Александр 117
Бережна, Ліля 12
Берлінський, Максим 14, 19, 27,
35, 37, 287–289, 339, 367
Белінський, Віссаріон 57, 225–
226, 255
Бельський, Марцін 342
Бестужев-Марлінський,
Александр 293
Бжезінські, Збігнєв 400
Бич-Лубенський, Іван 149
Бичков, Афанасій 141

¹ Показчик охоплює власні імена, згадувані в основному тексті книжки та підрядкових примітках, окрім бібліографічних посилань.

- Біберштайн, Фрідріх Маршал фон 331
 Біднов, Василь 134, 187
 Біленький, Сергій 12, 435
 Білецький, Олександр 168
 Білецький-Носенко, Павло 39
 Білокінь, Сергій 495–496
 Біляшівський, Микола 160
 Блакитний, В. (Василь Елланський) 171
 Богачевська-Хом'як, Марта 370
 Богдашина, Олена 136
 Богуш-Сестренцевіч, Станіслав 341
 Бодянський, Осип 346
 Бойко, Іван 195, 255
 Бойцун, Марко 501
 Болбочан, Петро 159
 Болтін, Іван 34, 212, 342, 344
 Бонапарт, Жером 323
 Боплан, Гійом 312
 Борщак, Ілько 311
 Брайчевський, Михайло 257–258
 Брігген, Александр фон дер 300
 Брюховецький, Іван 299–300
 Будзиновський, Вячеслав 243
 Бузескул, Владислав 169, 189–190
 Бутурлін, Василій 208, 255
 Буцинський, Пьотр 139, 231–232
 Бушковіч, Пол 356, 404
- Вакарчук, Іван 478
 Валіцький, Анджей 456
 Василенко, Микола 157, 169
 Васильківський, Сергій 64, 70
 Васюник, Іван 478
 Ващенко, Володимир 424, 426
 Ващенко, Григорій 471
 Величенко, Степан 203, 209–210, 242, 453
 Вегухів, Олексій 168
 Венелін, Юрій 31, 223, 364
 Вернадський, Володимир 134, 147, 155, 157, 161, 163
- Верстюк, Владислав 501
 Венгеров, Семьон 134
 Вікс, Теодор 379
 Вінський, Григорій 91
 Вітренко, Наталя 269
 Виговський, Іван 200
 Винниченко, Володимир 134, 158, 160, 502
 Вишневецькі, рід 378
 Вишневецький, Костянтин 283
 Власов, Андрей 510
 Водолажченко, Ольга 165, 170
 Возняк, Михайло 304
 Володимир Святославич, князь 27, 359
 Володимир Мономах 359
 Вольгер (Франсуа Марі Аруе) 38, 285, 321, 326
 Вольф, Фридрих Август 327
 Вонер, Кетрин 81, 520
 Восленський, Михаїл 412
 Врангель, Пьотр 164
 Вулф, Ларі 327
- Габсбурги, династія 79, 242, 476
 Гаген, Марк фон 308, 388, 414, 440, 464
 Гайда, Любомир 402
 Гакстгаузен, Август фон 32–33, 55–56, 60, 73
 Гантингтон, Семюел 79
 Гарасимчук, Василь 248
 Гастингс, Едріен 14
 Гедройць, Єжи 405
 Гелнер, Ернест 403, 422
 Герасимов, Іван 468
 Глинські, рід 378
 Гнідан, Олена 311
 Гоголь, Микола 364, 366
 Гончаренко, Надія 437
 Горацій Фляк, Квінт 301
 Горбань, Микола 27, 311
 Горленко, Василь 313
 Горобець, Віктор 267
 Госкінг, Джефрі 17, 414, 440

- Головінський, Тиміш 9
Гончар, Олесь 471
Грабович, Григорій 385, 388, 403, 487
Грабовський, Павло 81
Гребінка, Євген 312
Гриневиц, Людмила 504
Гринько, Григорій 171, 191
Гриньов, Володимир 269
Грицак, Ярослав 12, 16, 422–424, 430, 435, 440, 445, 449, 453, 456, 496, 501, 507, 513
Гриценко, Олександр 424
Грох, Мірослав 397
Грушевська, Катерина 340
Грушевський, Михайло 64, 73, 88, 133–135, 138–140, 145, 148–151, 155–156, 161, 169, 174, 179, 180–186, 188–190, 192–193, 198–199, 231, 234, 236–242, 244, 247–248, 251–252, 388, 418–422, 442, 465–466, 474–475
Грушевський, Олександр 160–161
Гулак-Артемівський, Петро 87, 299–301, 364
Гуржій, Іван 195
Гуржій, Олексій 263
Гуслистий, Кость 181
- Гредескул, Николай 172
Ганічев, Валерій 76
Гаршин, Всеволод 63
Гваньїні, Алессандро 342
Георгі, Йоган 32
Герцен, Александр 8
Гільденштедт, Йоган 32
Гінзбург, Ольга 478
Голіков, Іван 102, 288
Голіцин, Василій 289, 441
Горізонтов, Леонід 22, 431
Граціозі, Андреа 501, 506
Грінфелд, Лія 415
Грот, Яков 56
Гудков, Лев 510
- Гузенкова, Тамара 444
Данилевич, Василь 163
Данилевський, Григорій 108
Дашкевич, Ярослав 240, 388
Державін, Гаврила 63
Денікін, Антон 164
Дзира, Ігор 311, 313
Дзира, Ярослав 307, 309
Дзюба, Іван 472, 504
Дівович, Семен 18, 209, 289
Дильтей, Філіп Гайнрих 94
Дітмар, Николай фон 67
Длугош, Ян 342
Добкін, Михайло 77
Добролюбов, Николай 137
Дойч, Карл 403
Долгорукий, Іван 33
Доленго (Клоков), Михайло 48
Донець-Захаржевський, Василь 98
Донці-Захаржевські, рід 54
Донцов, Дмитро 187
Дорошенко, Дмитро 134, 248
Дорошенко, Петро 158
Драгоманов, Михайло 88, 134, 138, 144, 162, 176, 234–235, 239–240, 313, 380, 422
Драйзер, Теодор 70
Драч, Іван 306
Дроздовський, Віктор 194
Дьяконов, Михайл 233
Дятлов, Володимир 108, 128
- Емін, Фьодор 25
Енгель, Йоган Христіан 285
Енгельс, Фридрих 412
Ерде (Давид Райхштейн) 152
- Євгеній, митрополит 35
Єкатерина II 59
Єкельчик, Сергій 71, 421
Єлизавета, імператриця 93
Ельцин, Боріс 263
Єрмоленко, Політ 309
Єрмолов, Алексей 322
Єршов, Анатолій 193, 311

- Ефименки, родина 145
 Ефименко, Олександр 145, 153, 160, 175, 236–237
 Ефименко, Тетяна 160
 Ефремов, Сергій 70, 134, 160, 167, 182, 191

 Жуков, Георгій 473
 Жуковський, Василій 63
 Жулинський, Микола 472
 Журженко, Тетяна 12, 79

 Забіяка, Іван 307
 Забужко, Оксана 424
 Завадовський, Петро 113, 124, 126, 130
 Загоскін, Николай 107
 Заремба, Сергій 340
 Зарульський, Станіслав 27, 29, 31, 35, 212,
 Затонський, Володимир 171, 191
 Зашкільняк, Леонід 514
 Зигмунт, польський король 222, 360
 Зуєв, Василій 33

 Іван Грізний 20
 Іван Калита 357
 Ігнатовський, Усевалд 191
 Іконников, Володимир 160
 Ілларіон, митрополит Донецький та Маріупольський 482
 Ільюшин, Ігор 514
 Іоанн, о. 34
 Іоанн III 357
 Ісаєвич, Ярослав 388
 Іскра, Іван 290

 Каганський, Владимир 82
 Калиновський, Григорій 57
 Капелер, Андреас 41, 414–415, 440, 443
 Каразін, Василь 55, 58, 64–66, 70, 73, 78, 84, 87, 98–107, 109–121, 123, 126–130, 331, 333, 398
 Каразін, Назар 100
 Карамзін, Николай 20, 28, 113, 213, 356, 362, 364
 Карл Великий 323
 Карл XII 38, 279, 282, 285, 328
 Карпов, Геннадій 229, 231–232
 Касименко, Олександр 254
 Касьянов, Георгій 423, 424, 449, 451, 483, 501, 517
 Катенін, Павел 294
 Каченовський, Дмитро 338
 Каченовський, Михайл 41
 Квітка, Григорій 40, 55, 58, 333
 Квітка, Ілля 31
 Кернес, Геннадій 462
 Керенський, Александр 502
 Кінан, Едвард 377
 Кіров, Сергей 471
 Кістяківський, Олександр 137, 174
 Кирилл, патріарх 76
 Клепатський, Павло 169
 Клочков, Михайл 172
 Ключевський, Василій 142, 148, 235–236, 251, 396
 Ковалевські, родина 101
 Ковалевський, Максим 148
 Коваленко, Леонід 311
 Коваленко, Олександр 108, 128
 Ковалівський, Андрій 170
 Ковалінські, родина 331
 Когут, Зенон 8, 12, 15, 203, 311, 314–315, 369–375, 378–387, 389–390, 402, 404, 415, 437
 Козаченко, Антін 181
 Кокошко, Сергій 192
 Коль, Йоган Георг 55, 57
 Кон, Ганс 17
 Кониський, Георгій 309, 310
 Конквест, Роберт 400
 Кордуба, Мирон 243–244
 Коркунов, Николай 233
 Королівський, Степан 181
 Корніловіч, Александр 294
 Корчак-Чепурківський, Юрій 192

- Костомаров, Микола 32, 134, 141, 209, 224, 227, 229–232, 238, 241, 312, 359
- Коткін, Стивен 455
- Котляревський, Іван 300
- Кочубей, Віктор 113, 118, 127, 130
- Кочубей, Василь 284, 290
- Кочубеївна, Мотря 292
- Кошова, Людмила 311
- Кравченко, Богдан 404, 506
- Кримський, Агатангел 156–157, 159–161, 163, 167–172, 177, 182, 191
- Крип'якевич, Іван 311
- Кристі, Агата 300
- Кропивницькі, родина 145
- Крупницький, Борис 311
- Кузьо, Тарас 385, 388, 467, 506
- Кукіль-Яснопольський, Федір 98
- Куліш, Микола 175
- Куліш, Пантелеймон 228–230, 239, 273, 275
- Кульчицький, Станіслав 263, 439, 500–501, 503, 505, 508
- Куракін, Александр 111
- Курас, Іван 472
- Курбас, Лесь 81, 175
- Куромія, Гіроакі 506
- Кучма, Леонід 76, 81, 270, 368, 465, 469–470, 472–476, 478, 492, 504
- Кушнар'ова, Марія 437
- Кюстин, Астольф де 336
- Лавріненко, Юрій 398
- Лавровський, Николай 108, 337
- Лазаревський, Александр 242, 339, 341, 348
- Лаппо-Данилевський, Александр 147
- Лашенко, Ростислав 248
- Лебедєв, Амфіян 108
- Лев, князь 358
- Леже, Люї 148
- Ленін (Ульянов), Владимир 74, 81, 369, 410, 412, 471, 500
- Лермонтов, Михайл 63, 410
- Лібкнехт, Карл 69, 73
- Лівен, Домінік 415
- Линниченко, Іван 139
- Липинський, В'ячеслав 181, 241, 245–248, 274
- Липський, Володимир 185
- Лисенко, Микола 64
- Лисяк-Рудницький, Іван 14, 127, 129, 244, 253, 260, 275, 370, 375–377, 380, 388, 390, 395–399, 401–402, 419–422, 426, 433, 483, 485, 494, 499
- Лобисевич, Опанас 14, 339
- Ломиковський, Василь 339–341, 347–350, 354
- Ломоносов, Михайл 73
- Лопухін, Дмитрій 106
- Лоскутова, Марина 22, 431
- Луцький, Юрій 388
- Льовшин, Олексій 31
- Лягарп, Фредерик Сезар де 104, 112, 125
- Ляйбніц, Готфрід Вільгельм 92
- Магочий, Павло 380–381, 388, 402, 419, 422, 424, 432
- Мадар'яга, Ісабель де 373, 415
- Мазепа, Іван 277–285, 290, 293–295, 297
- Максимович, Лев 27
- Максимович, Михайло 21, 223, 364, 368
- Мак'явеллі, Нікколо 285
- Маланюк, Євген 380
- Мальгін, Тимофей 23
- Мануїльський, Дмитро 171
- Марія Фьодоровна, імператриця 124
- Маркевич, Микола 7, 40, 134, 220–223, 225–226, 294, 312, 364
- Марков, Михайл 21, 27, 29, 34, 36, 362

- Маркович, Олександр 308–309
 Маркович, Яків 14, 19, 27–28, 30,
 35, 312, 339, 342, 347, 353–354
 Маркс, Карл 412, 507
 Марплз, Девід 506, 511
 Мартин, Тері 506
 Мартинов, Іван 113, 350
 Мартос, Іван 340
 Мартос, Олекса 14, 34, 218–219,
 295–297, 326
 Марченко, Михайло 311
 Масельський, Олександр 471
 Маслійчук, Володимир 48
 Масненко, Віталій 426
 Мацузато, Кімітака 431
 Медведев, Дмитрій 76
 Мейс, Джеймс 402, 522
 Меншиков, Олександр 289
 Мешков, Юрій 270
 Міллер, Алексєй 367
 Міллер, Герард 20, 23, 27, 34, 62,
 212, 362
 Міллер, Дмитро 312
 Мірза-Авак'янц, Наталя 189
 Мішуков, Олег 311–312
 Міщенко, Федір 163
 Мицик, Юрій 203–204, 263, 268
 Мишанич, Ярослав 312–313
 Модзалевський, Вадим 156
 Мокроусов, Андрій 8
 Молчанов, Михаїл 506
 Монтеск'є, Шарль 24
 Муравйов, Михаїл 112, 124
 Мусін-Пушкін, Алексєй 23, 29
 Мушкетик, Юрій 307
 Мюлер, Йоганес фон 323, 327
 М'якотін, Венедикт 233
- Нагаєвський, Іван 158
 Наполеон I 128, 322–323, 332,
 335–336
 Наріжний, Василь 294
 Наріжний, Симон 188
 Наумов, Сергій 48
 Невський, Олександр 63, 83
- Некрасов, Николай 63
 Нері, Тамара 9
 Нехачін, Іван 20, 23, 212
 Николай I 253
 Николай II 148
 Новак, Анджей 415, 445, 448
 Новосильцев, Николай 104
- Огієнко, Іван 160, 187
 Оглоблин, Олександр 14, 142,
 165, 170, 181, 183, 192–195, 259,
 305, 312–314, 388, 394
 Озерецковський, Николай
 125–126
 Озерський, Юрій 190
 Окара, Андрій 442, 443, 510
 Окенфус, Марк 384
 Окиншевич, Лев 248, 372
 Олександрович, Марія 140
 Олесь, О. (Олександр Кандиба)
 145
 Ольденбург, Сергєй 148, 172, 186
 Онацький, Євген 311
 Орлай, Іван 19, 25–26
 Орлик, Пилип 201, 281
 Орновський, Ян (Іван) 51, 64
- Павел I 97, 103
 Павловський, Іван 340
 Павлуцький, Григорій 156
 Павлюк, Микола 300
 Пайпс, Ричард 400, 402
 Палій, Семен 284, 289–290
 Паліцин, Олександр 108
 Палладін, Олександр 166, 192
 Паляс, Петер Симон 327
 Паньків, Марія 439
 Пассек, Василій 33
 Пеленський, Ярослав 377, 396
 Перовський, Олексій 332
 Петлюра, Симон 146, 164, 278,
 442, 474, 502
 Петрик (Іваненко, Петро) 284,
 289
 Петров, Фьодор 128

- Петровський, Микола 254, 474
Петцольдт, А. 55
Пильчиков, Микола 140
Писарев, Дмитрій 137
Пілсудський, Юзеф 164
Пільський, Пьотр 66
Пічета, Уладзімір 194
Плетньов, Пьотр 56
Плохій, Сергій 12, 37, 176, 180,
206–207, 261, 268, 270, 374, 385,
387–388
Погодін, Михаїл 19, 21, 33, 368
Покровський, Михаїл 179, 186,
189, 192, 251–252, 259, 518
Полетика, Григорій 14, 18, 91,
210–211, 288, 309, 339
Полетики, рід 308
Полевой, Николай 21, 221–222,
226, 355–360, 363–368
Поліщук, Валеріян 175
Полонська-Василенко, Наталія
181, 185, 192, 388
Полуботок, Павло 290, 294, 305,
307
Попов, Олексій 233
Попсон, Ненсі 517
Портнов, Андрій 437, 486
Постишев, Павел 83
Потебня, Олександр 70, 140,
144–146, 160, 168
Потоцький, Северин 124–125,
129, 332
Потьомкін, Григорій 95, 123
Пріцак, Омелян 353, 370–371,
377, 388, 396, 399, 402, 433
Прокопович, Феофан 287
Процик, Анна 196, 388
Пугачов, Ємельян 287
Путін, Владимир 510
Пушкін, Александр 57, 63–64, 70,
294, 410
Пьотр I 92, 282–286, 290, 292, 328
Радіщев, Александр 101, 104
Раєв, Марк 33, 377, 404
Разін, Степан 251, 287, 295
Ракушка-Романовський, Роман
204
Рейган, Роналд 493
Реєнт, Олександр 417, 425
Решетар, Джон 396, 399, 433
Репнін, Николай 365
Рибалка, Іван 195, 408
Ризький, Іван 333
Рилєєв, Кондратій 293–295, 297,
300
Ричардсон, Таня 522
Рібер, Дж. 23
Рігельман, Олександр 14, 34–35,
213, 342, 344
Розенфельд, Ігор 233
Розумовський, Кирило 93, 98,
366
Романови, династія 242, 244, 247,
459, 467, 476
Романовський, Віктор 170, 193
Ромель, Кристоф Дитрих фон
319–338
Ромель, Юстус Філіп фон 320
Рубан, Василь 19, 210, 312
Рубінштейн, Николай 194
Румянцев, Пьотр 94–96, 101, 354
Русо, Жан-Жак 101
Русов, Михайло 145
Русов, Олександр 137
Русови, родина 145
Руссов, Степан 222
Рушді, Салман 449
Рябчук, Микола 12, 389–390
Саєнко, Степан 162
Самойлович, Іван 289–290
Самойловичі, рід 284
Самуелі, Тибор 402
Сандерленд, Вілард 23
Сапега, Лев 351
Сарбей, Віталій 195, 417, 420–
422, 425, 433
Сбітнев, Іван 300
Семевський, Василій 139

- Семиноженко, Володимир 481
 Семковський (Бронштейн), Семен 171, 185, 192
 Семьонов, Александр 405
 Сенькусь, Роман 9
 Сергеевич, Василій 233, 247
 Сергій Радонезький 357
 Сергійчук, Володимир 264
 Сетон-Вотсон, Роберт 397
 Симоновський, Петро 18–19, 27, 34, 210, 288–289
 Сисин, Френк 12, 374, 385, 387–388, 402
 Сірко, Іван 38
 Скальковський, Аполлон 134
 Скобєлев, Михайл 63
 Сковорода, Григорій 54, 57, 63–64, 70, 87, 108, 143, 175, 178
 Скоропадський, Іван 206, 346
 Скоропадський, Павло 154, 158–159, 168
 Скрипник, Микола 185, 191, 354
 Скубицький, Трохим 192
 Слабченко, Михайло 170, 183, 191–192
 Сміт, Ентоні 14, 380, 397
 Смолій, Валерій 267, 472
 Соколовський, Олександр 192
 Солдатенко, Валерій 500–501, 508
 Соловйов, Сергій 226–227
 Сольчаник, Роман 388
 Сондерс, Девід 356, 374, 377, 388, 404, 415
 Софонович, Феодосій 203–204
 Сперанський, Михайл 104, 107
 Срезневський, Ізмаїл 87
 Сталін (Джугашвілі), Йосиф 83, 257, 480–481, 492, 509, 522–523
 Стаханов, Алексей 482
 Степанков, Валерій 263, 267
 Стецевич, Катерина 517
 Стойкович, Афанасій 333
 Страбон 320, 322
 Стрітгер, Іван 24–25
 Стрик, Томаш 485
 Строганов, Павел 104
 Ступка, Богдан 483
 Субтельний, Орест 262–263, 370, 377, 381, 402, 432
 Суворов, Александр 63
 Сумароков, Павел 33, 52
 Сумцов, Микола 146, 153, 184
 Сумцови, родина 145
 Суровцова, Надія 175
 Табачник, Дмитро 475, 519
 Такер, Роберт 503
 Татішев, Василій 20
 Теофраст 320
 Тимченко, Євген 156
 Тичина, Павло 71
 Толочко, Олексій 8, 12, 363, 435–436
 Толочко, Петро 269
 Толстой, Лев 410
 Томашівський, Степан 187, 243
 Томенко, Микола 478
 Торке, Ганс 377
 Гуманський, Федір 339, 350–353
 Гумасов, Ничипор 137
 Тургенев, Іван 63
 Тутківський, Павло 160
 Уваров, Сергій 100, 223, 365–366
 Українка, Леся 420, 424
 Ульянов, Николай 315, 443
 Ульяновський, Василь 264
 Урюпін, Єгор 119
 Успенський, Гаврила 27
 Устрялов, Николай 223, 366–367, 384
 Фармер, Кенет 402
 Феденко, Панас 311
 Федоровський, Олександр 170
 Філіпова, Ольга 12
 Фільдинг, Християн 101
 Фіхте, Йоган Готліб 319, 324
 Фіцпатрик, Шейла 509

- Флін, Джеймс 126–127
Форд, Крис 501
Фотієв, Василь 109, 114
Франко, Іван 145, 420
Франц II 232
Фрунзе, Михайл 68
Фридмен, Джонатан 11
Фус, Николай 122, 125–126
- Ханенко, Михайло 38
Харько, козак 59, 81
Хвильовий (Фітільов), Микола 71, 81, 175, 380
Хейт, Елізабет 506
Хейка, Іван-Павло 388, 402, 403, 501, 506
Хмелько, Михайло 256
Хмельницький, Богдан 27–28, 30, 38, 49, 67, 197, 201, 203–204, 206, 209, 210–214, 216–219, 224–228, 230–234, 236, 237, 238, 240–246, 248, 250–251, 256, 258, 259, 260–271, 273–274, 277–278, 280–281, 283, 287, 293, 297, 312, 330, 346, 378, 383, 418, 441
Хорунжий, Юрій 307
Хоткевич, Гнат 145–146, 152–153, 171
Хропко, Петро 311
Худорба, Архип 14, 69
- Цегельський, Лонгин 243
Церетелі, Зураб 81
Цеткін, Клара 73
Цицерон, Марк Тулій 320
- Чайковський, Пьотр 63
Чарторийський, Адам 104, 124–125, 127–128
Чацький, Тадеуш 34–35, 113
Чеботарьов, Харитон 20, 29
Чепа, Адріян 18, 353–354
Чернишевський, Николай 137, 410
- Чехов, Антон 301
Чикаленко, Євген 64, 158
Чорний, Дмитро 48
Чорновол, Вячеслав 476
Чугуєнко, Михайло 48
- Шад, Йоган 333
Шандра, Валентина 430–431
Шаповал, Юрій 517
Шафонський, Афанасій 24–25, 27–28
Шафранов, Пьотр 233
Шахматов, Алексєй 147–148
Шевельов, Юрій 48, 311, 396
Шевченко, Ігор 203
Шевченко, Тарас 64, 70–71, 162, 175, 227
Шевченко, Федір 311
Шевчук, Валерій 306, 307
Шекспір, Вільям 301, 302
Шемук, Сергій 482
Шептицький, Андрей 518
Шерер, Жан-Бенуа 307, 311
Шліхта, Наталя 314
Шліхтер, Олександр 191, 193
Шпорлюк, Роман 8, 381, 388, 402, 404, 414, 415, 419, 422, 423, 435, 447, 494, 499
Шудря, Микола 307
Шукшин, Василій 453
Шульц, Йоган 101
Шухевич, Роман 507
- Щекатов, Афанасій 29
Щербінін, Євдоким 83
Щербина, Володимир 188, 232
Щербицький, Володимир 474, 476
Щоголев, Яков 140, 145
- Юрій, князь володимир-волинський 28
Юхновський, Ігор 474
Ющенко, Віктор 442, 465, 479

Яворницький, Дмитро 140, 169,
171, 208
Яворський, Матвій 170, 177–178,
189–190, 192, 250, 251
Яворський, Стефан 281
Ягич, Ватрослав 148
Яковенко, Наталя 200, 268, 269,
424, 484, 519
Яковлів, Андрій 248

Янкович де Мірієво 125, 128
Яновський, Людвік 53, 108,
122
Яновський, Микола 27, 35, 347–
351, 353, 354
Янукович, Віктор 76, 465, 481–
482
Ярослав Мудрий 359
Ястребов, Федір 192

У оформленні книжки використано репродукції літографії Ісидора Льорена Деруа за малюнком Г. Ф. Ванічка «Вид на Царський сад та Інститут шляхетних дівчат у Києві з боку Володимирської гірки» з альбому «Види Росії» (1859), кольорової літографії Карла Бегрова «Вид на арку Головного штабу з боку Дворцової площі» (1822; Ермітаж, Санкт-Петербург), «Генеральної мапи Російської імперії» роботи Івана Кірілова (1734), а також пейзажу Євграфа Крендовського «Площа провінційного міста» (бл.1850; Третьяковська галерея, Москва).

Наукове видання

Володимир Кравченко

Україна, Імперія, Росія

Вибрані статті з модерної
історії та історіографії

Редактор *Степан Захаркін*

Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*

Коректор *Світлана Гайдук*

Верстка *Олександра Бойка*

Показчик уклали *Роман Казанков, Євгенія Гринь*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 08.04.2011. Формат 60х90/16.
Гарнітура «Петербург». Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 34,0. Умовн. фарбовідб. 34,47.
Обл.-вид. арк. 28,67. Зам. № 11-116.

Видавець: СП «Часопис «Критика»». ДК № 2189 від 18.05.2005.

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997.

01001, Київ-1, а/с 255. www.krytyka.com

krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. +38 044 235 80 03;

тел./факс +38 044 235 80 03; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові:

тел. +38 050 906 39 77; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВПОЛ».

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Будемо раді отримати від читачів відгуки про цю книжку з позначкою на конверті «Україна, Імперія, Росія» поштою 01001, Київ, а/с 255 або електронною поштою krytyka@krytyka.kiev.ua

Володимир Кравченко

доктор історичних наук, професор, завідувач катедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. Василя Каразіна, директор Східного інституту українознавства ім. Ковальських, президент Міжнародної асоціації гуманітаріїв, головний редактор історико-культурологічного щорічника «Схід-Захід» і «Вісника Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна» (серії «Історія України» та «Українознавство, історія»), член редакційної ради наукових журналів: «Український гуманітарний огляд», «Україна модерна», «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”», «Harvard Ukrainian Studies», редактор-упорядник і автор коментарів та передмови до «Вибраних праць» Дмитра Багалія в 6 томах, автор близько 150 публікацій, зокрема книжок:

- Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харків: Основа, 1990
- «Поема вольного народу»: «Історія Русів» та її місце в українській історіографії. Харків: Основа, 1996
- Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996
- Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2010
- Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011

ХІХ століття – це дивний час, у якому бачимо вже всі ознаки нової України, але жодної завершеної, жодної усталеної. Географія української території ще символічна, ідентичності мешканців амбівалентні та багатозарові, а нав'язані західними ідеями модернізаційні проекти обернено не в майбутнє, а до спадщини минулого. Володимир Кравченко почуває себе у тому подрібненому світі як удома, і ця здатність упорядкувати миготіння мінливого в якийсь цілісний образ видається мені найпривабливішою рисою праць харківського історика.

Наталя Яковенко

Ця книжка варта того, аби її прочитали не тільки фахівці, які вже знають Автора і шанують його як видатного історика, – ця книжка для всіх, хто прагне осягнути стрижневі події та проблеми історії України останніх сторіч, зрозуміти, як вони впливають на політику та культуру сучасності, й осмислити причини та сутність їхньої незмінної актуальності.

Роман Шпорлюк

КРИТИКА